

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Υπεύθυνοι σειράς: Ἑλένη Περγικούρη-Γιῶργος Φαράκλας

Ε. ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, *Ὁ Σπινόζα καὶ ἡ πολιτικὴ*

ΦΡ. ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, *Χῶρος καὶ σχετικότητα*

Μ. ΣΕΝΕΛΛΑΡ, *Μακιαβελλισμὸς καὶ κρατικὴ σκοπιμότητα*

Ζ.-Π. ΛΕΦΕΒΡ-Π. ΜΑΣΣΕΡΕ, *Ὁ Ἔγελος καὶ ἡ κοινωνία*

Γ. ΡΙΤΤΕΡ, *Ὁ Ἔγελος καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση*

Γ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, *Γνωσιοθεωρία καὶ μέθοδος στὸν Ἔγελο*

ΜΠ. ΜΠΟΥΡΖΟΥΑ, *Φιλοσοφία καὶ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου*

Ζ. ΝΤΕΛΕΖ, *Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*

Α. ΜΠΑΛΤΑΣ, *Ἀντικείμενα καὶ ὄψεις ἑαυτοῦ*

ΚΡΑΤΙΚΟ ΒΡΑΒΕΙΟ ΔΟΚΙΜΙΟΥ-ΚΡΙΤΙΚΗΣ 2002

Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κριτικὴ φιλοσοφία καὶ λογικὴ τῶν θεσμῶν*

Ζ. ΝΤΕΡΡΙΝΤΑ, *Ἐμβόλα. Τὰ ὕφη τοῦ Νίτσε*

ΕΓΕΛΟΣ, *Ἡ αἰσθητικὴ τῆς μουσικῆς – Ἐπίμετρο: Μ. Τσέττος*

Μ. ΤΟΥΝΙΣΣΕΝ, *Ἡ ἔννοια τῆς ἀπόγνωσης. Διορθώσεις στὸν Κίρκεγκωρ*

Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, *Εἶδωλα τοῦ Μακιαβέλλι*

ΤΖΛ. ΩΣΤΙΝ, *Πῶς νὰ κάνουμε πράγματα μὲ τίς λέξεις, – Ἐπίμετρο: Χ. Χρόνης*

ΣΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Θεμελίωση καὶ ἀνασκευὴ*

Μ. ΤΣΕΤΣΟΣ, *Βούληση καὶ ἦχος*

Ζ. ΝΤΕΡΡΙΝΤΑ, *Ἡ λευκὴ μυθολογία – Ἐπίμετρο: Π. Μπασάκος*

Ι. ΚΑΝΤ, *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου – Ἐπίμετρο: Κ. Ἀνδρουλιδάκης*

ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΚΑΝΤ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Μετάφραση, σημειώσεις, επιλεγόμενα
ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ “ΕΣΤΙΑΣ”
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
ΑΘΗΝΑ 2004

Περιεχόμενα

- 11 Συντομογραφίες
- 13 ΠΡΟΛΟΓΟΣ
- 29 ΕΙΣΑΓΩΓΗ – Περὶ τῆς Ἰδέας μιᾶς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 33 ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ – Στοιχειολογία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 35 ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ – Ἡ Ἀναλυτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 35 Κεφάλαιο Πρῶτο
Περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- § 1. Ὅρισμός - § 2. Θεώρημα I - § 3. Θεώρημα II - § 4. Θεώρημα III -
§ 5. Πρόβλημα I - § 6. Πρόβλημα II - § 7. Θεμελιώδης νόμος τοῦ καθαροῦ
πρακτικοῦ Λόγου - 8. Θεώρημα IV
- I. Περὶ τῆς παραγωγῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
II. Περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ καθαροῦ Λόγου, κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆσιν
[του], γὰρ μιὰν ἐπέκτασιν, ἢ ὅποια δὲν τοῦ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς δυνατὴ κατὰ
τὴν θεωρητικὴν χρῆσιν
- 89 Κεφάλαιο Δεύτερο
Περὶ τῆς ἐννοίας ἐνὸς ἀντικειμένου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ
Λόγου
- Πίνακας τῶν κατηγοριῶν τῆς ἐλευθερίας – Περὶ τῆς τυπολογίας τῆς
καθαρῆς πρακτικῆς κριτικῆς δυνάμεως
- 109 Κεφάλαιο Τρίτο
Περὶ τῶν ἐλατηρίων τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 133 Κριτικὸς φωτισμὸς τῆς Ἀναλυτικῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου

- 159 ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ – Διαλεκτική τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 159 Κεφάλαιο Πρῶτο
Περί τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου ἐν γένει
- 164 Κεφάλαιο Δεύτερο
Περί τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ
- I. Ἡ ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ Λόγου - II. Κριτικὴ ἄρση τῆς ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου - III. Περί τοῦ πρωτείου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου κατὰ τὴ σύνδεσή του μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο - IV. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ὡς αἶτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου - V. Ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, ὡς αἶτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου - VI. Περί τῶν αἰτημάτων τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου ἐν γένει - VII. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ νοήσομε μιὰ διεύρυνση τοῦ καθαροῦ Λόγου, ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, χωρὶς νὰ διευρύνεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συγχρόνως ἡ γνώση του ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη - VIII. Περί τῆς παραδοχῆς ὡς ἀνάγκης τοῦ καθαροῦ Λόγου - IX. Περί τῆς σοφῆς ἀναλογίας τοῦ πρακτικοῦ προσορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου πού ἀντιστοιχεῖ στὶς γνωστικὰς του δυνάμεις
- 215 ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ – Μεθοδολογία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου
- 233 ΕΠΙΛΟΓΟΣ
- 237 ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ
- 245 Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ: ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ – Ἡ θεμελίωση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς
- 277 ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ
- 281 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
- 291 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
- 292 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΝΝΟΙΩΝ

Συντομογραφίες

- 'Ακαδ. *Kants gesammelte Schriften*, έκδ. Πρωσικής 'Ακαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, Βερολίνο 1900 κ.έ.
- 'Ανθρωπολογία Ἰ. Κάντ, *Ἀνθρωπολογία ἀπὸ πραγματολογικῆ ἀποψη* (*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*).
- Δοκίμια Ἰ. Κάντ, *Δοκίμια* (εἰσαγ., μετάφρ., σχόλια Ε.Π. Παπανοῦτσος), Ἀθήνα 1971.
- ΘΜΗ Ἰ. Κάντ, *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν* (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*) (ἑλλην. έκδ.: *Τὰ θεμέλια τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν*, εἰσαγ., μετάφρ., σχόλια Γ. Τζαβάρας, Ἀθήνα 1984).
- Θρησκεία Ἰ. Κάντ, *Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου καὶ μόνο* (*Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*).
- ΚΚΔ Ἰ. Κάντ, *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δυνάμεως* (*Kritik der Urteilskraft*) (ἑλλ. έκδ.: εἰσαγ., μετάφρ., σχόλια Κ. Ἀνδρουλιδάκης, Ἀθήνα 2002).
- ΚΚΑ Ἰ. Κάντ, *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*) (ἑλλ. έκδ.: Α' μέρος: μετάφρ., σχόλια Α. Γιανναράς, Ἀθήνα 1977-79· Β' μέρος: μετάφρ., σχόλια Μ.Φ. Δημητρακόπουλος, Ἀθήνα 1983-87).
- ΚΠΛ Ἰ. Κάντ, *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* (*Kritik der praktischen Vernunft*).
- ΜΗ Ἰ. Κάντ, *Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν* (*Metaphysik der Sitten*), Α' μέρος: *Μεταφυσικὲς πρῶτες ἀρχὲς τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου* (*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*), Β' μέρος: *Μεταφυσικὲς πρῶτες ἀρχὲς τῆς θεωρίας τῆς ἀρετῆς* (*Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*).
- Προλεγόμενα Ἰ. Κάντ, *Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ μεταφυσικὴ ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεταί ὡς ἐπιστήμη* (*Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*).
- Beck L.W. Beck, *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, Σικάγο-Λονδίνο, 2η έκδ. 1966.

- Brandt/Klemme I. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, ἔκδ. H.D. Brandt-H.F. Klemme (Philos. Bibliothek), Ἀμβούργο 2003.
- Vorländer I. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, ἔκδ. K. Vorländer (Philos. Bibliothek), Ἀμβούργο, 10ῃ ἔκδ. 1990.

Ἡ χωρίς ἀγκύλες ἀρίθμηση στοῦ περιθώριου τῆς μετάφρασης ἀντιστοιχεῖ στήν σελιδαρίθμηση τῆς πρώτης ἔκδοσης (A). Ἡ ἀρίθμηση τῶν σελίδων τῆς Ἀκαδ. παρατίθεται στοῦ περιθώριου τῆς μετάφρασης ἐντὸς ἀγκυλῶν.

ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ ΛΟΓΟ ἡ Κριτικὴ τούτη δὲν τιτλοφορεῖται Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ ἀπλῶς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἐν γένει, μολονότι ὁ παραλληλισμὸς του μὲ τὸν καθαρῶς θεωρητικὸ (spekulativen) Λόγο φαίνεται νὰ ἐπιβάλλει τὸ πρῶτο, τὸ ἐπεξηγεῖ ἐπαρκῶς ἡ παρούσα πραγματεία. Ὅφειλει ἀπλῶς νὰ ἀποδείξει ὅτι *ὑπάρχει καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος* καὶ ἐλέγχει ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη ὀλόκληρη τὴν *πρακτικὴν* του *ικανότητα*. Ἐὰν ἐπιτύχει σὲ τοῦτο, τότε δὲν χρειάζεται νὰ ἐλέγξει τὴν *ἴδια τὴν καθαρὴν ἱκανότητα*, γὰρ νὰ δεῖ μήπως, μὲ μόνον τὸν ἰσχυρισμὸ μιᾶς τέτοιας ἱκανότητος, ὁ Λόγος *ὑπερακοντίζει* τὸν ἑαυτό του (ὅπως συμβαίνει μᾶλλον μὲ τὸν καθαρῶς θεωρητικὸ Λόγο). Διότι, ἐὰν εἶναι πράγματι ὡς καθαρὸς Λόγος πρακτικὸς, τότε ἀποδεικνύει τὴν πραγματικότητα τῆ δικῆ του καὶ τῶν ἐννοιῶν του ἐμπράκτως, καὶ ὅλη ἡ σοφιστεία ἐναντίον τῆς δυνατότητος νὰ εἶναι πρακτικὸς εἶναι μάταιη.

Μαζὶ μὲ τὴν ἱκανότητα τούτη εἶναι τώρα πλέον βέβαιη ⁴ καὶ ἡ ὑπερβατολογικὴ *ἐλευθερία*, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἀπόλυτη ἐκείνη σημασία, στὴν ὁποία τὴν χρειαζόταν ὁ καθαρῶς θεωρητικὸς Λόγος κατὰ τὴν χρῆσιν τῆς ἔννοιαι τῆς αἰτιότητος, ὥστε νὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντινομία, στὴν ὁποία ὑποπίπτει ἀναποφεύκτως, ὅταν στὴ σειρά τῆς αἰτιώδους συνδέσεως θέλει νὰ νοήσῃ τὸ Ἄπόλυτο (das Unbedingte)· δηλαδὴ μίαν ἔννοια, τὴν ὁποία ὅμως μοροῦσε νὰ δεχθεῖ μόνον ὡς προβληματικὴ, ὡς μὴ ἀδύνατη νὰ τὴ νοήσομε, χωρὶς νὰ τῆς ἀσφαλίζει τὴν ἀντικειμενικὴν τῆς πραγματικότητας, παρὰ μόνον γὰρ νὰ μὴν πληγεῖ στὴν οὐσία του, λόγῳ τῆς ὑποτιθέμενης ἀδυνατότητος ἐκείνου ποὺ πρέπει βεβαίως νὰ ἐπιτρέψει τουλάχιστον ὡς δυνατόν, καὶ ἔτσι νὰ κατακρημνισθεῖ σὲ μίαν ἄδυσσο τοῦ σκεπτικισμοῦ.

Ἄλλὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότητά της εἶναι ἀποδεδειγμένη μέσω ἐνὸς ἀποδεικτικοῦ νό-

μου τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο
 ὀλόκληρου τοῦ κτιρίου ἐνὸς συστήματος τοῦ καθαρῶ, ἀκό-
 μη καὶ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἔννοιες
 [4] (ἐκεῖνες τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας), οἱ ὅποιοι ὡς ἀπλῆς
 Ἰδέες παραμένουν στὸν θεωρητικὸ Λόγο χωρὶς ἔρεισμα,
 προσαρτῶνται τώρα σὲ αὐτὴν καὶ ἀποκοτῶν μὲ αὐτὴν καὶ
 μέσῳ αὐτῆς ὑπόσταση καὶ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα,
 5 δηλαδὴ ἡ δυνατότητά τους ἀποδεικνύεται λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ
 ἐλευθερία εἶναι πραγματικὴ διότι ἡ Ἰδέα τούτη ἀποκαλύπτεται
 μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Ἄλλὰ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐπίσης ἡ μόνη μεταξὺ ὄλων
 τῶν Ἰδεῶν τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, τῆς ὁποίας τὴ δυνατό-
 τητα γνωρίζομε α ριγοῖ, χωρὶς ἐντούτοις νὰ τὴν κατανοοῦ-
 με, διότι εἶναι ὁ ὄρος* τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τὸν ὁποῖο γνωρί-
 ζομε. Οἱ Ἰδέες, ὅμως, τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας δὲν
 εἶναι ὄροι τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀλλὰ μόνον ὄροι τοῦ ἀναγ-
 6 καίου ἀντικειμένου μιᾶς μέσῳ τοῦ νόμου τούτου καθορι-
 σμένης θέλησης, δηλαδὴ τῆς ἀπλῶς πρακτικῆς χρήσης τοῦ
 καθαρῶ μας Λόγου· συνεπῶς, καὶ γιὰ τὶς Ἰδέες ἐκεῖνες δὲν
 θέλω νὰ πῶ ἀπλῶς ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι
 γνωρίζομε καὶ ἐννοοῦμε τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ οὔτε
 κὰν τὴ δυνατότητά τους. Ἐντούτοις, ὅμως, εἶναι οἱ ὄροι
 τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἠθικῶς καθορισμένης θέλησης ἐπὶ τοῦ α
 ριγοῖ δεδομένου σ' αὐτὴν ἀντικειμένου (τοῦ ὑψίστου ἀγα-
 θοῦ). Ἐπομένως, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν πρα-
 κτικὴ τούτη ἀποψη παραδεκτὴ ἡ δυνατότητά τους, χωρὶς

* Πὰ νὰ μὴν φαντασθεῖ κανεὶς ὅτι συναντᾷ ἐδῶ ἀσυνέπειες, ἐὰν ἀποκαλῶ τώρα τὴν ἐλευθερία ὄρο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ στὴν πραγματεία ἐπειτα ἰσχυρίζομαι ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ ὄρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ ἀποκτήσομε γιὰ πρώτη φορὰ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, θέλω νὰ ὑπενθυμίσω μόνον, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ratio essendi [λόγος ὑπαρξεως] τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἡ ratio cognoscendi [λόγος γνώσεως] τῆς ἐλευθερίας. Διότι, ἐὰν δὲν εἶχε προηγουμένως νοηθεῖ μὲ σαφήνεια ὁ ἠθικὸς νόμος στὸν Λόγο μας, δὲν θὰ θεωρούσαμε ὅτι ἔχομε δικαίωμα νὰ παραδεχθοῦμε κάτι σὰν τὴν ἐλευθερία (μολονότι αὐτὴ δὲν ἀντιφάσκει στὸν ἑαυτὸ της). Ἐὰν ὅμως δὲν ὑπῆρχε ἐλευθερία, δὲν θὰ ὑφίστατο διόλου σὲ μᾶς ὁ ἠθικὸς νόμος.¹

βεβαίως νὰ τὴ γνωρίζομε καὶ νὰ τὴν ἐννοοῦμε θεωρητικῶς. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἀπαίτηση ἀρκεῖ ἀπὸ πρακτικὴν ἄποψη ὅτι δὲν περιέχουν καμιάν ἐσωτερικὴ μὴ δυνατότητα (ἀντίφαση). Ἐδῶ εἶναι δεδομένος ἕνας, σὲ σύγκριση μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο, ἀπλῶς ὑποκειμενικὸς λόγος τῆς παραδοχῆς, ποῦ εἶναι ὅμως γιὰ ἕναν ἐξίσου καθαρὸ ἀλλὰ πρακτικὸ Λόγο ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος, μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκτᾶται μέσῳ τῆς ἔννοιᾶς τῆς ἐλευθερίας ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ δικαίωμα, καὶ μάλιστα ὑποκειμενικὴ ἀναγκαιότητα (ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ Λόγου) νὰ δεχθοῦμε τὶς Ἰδέες τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας, χωρὶς ὅμως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ διευρύνεται ὁ Λόγος στὴ θεωρητικὴ γνώση, παρὰ μόνον ἡ [5] δυνατότητα, ποῦ προηγουμένως ἦταν μόνον πρόβλημα, νὰ γίνεται ἐδῶ *θεδαίωση* (*Assertion*) καὶ ἔτσι νὰ συνάπτεται ἡ 7 πρακτικὴ χρῆση τοῦ Λόγου μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς θεωρητικῆς. Καὶ ἡ ἀνάγκη τούτῃ δὲν εἶναι, τάχα, ἡ ὑποθετικὴ ἀνάγκη μᾶς *οἰασδῆποτε* πρόθεσης τῆς ψιλῆς θεωρίας—ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ δεχθῆι κάτι, ἐὰν θέλει νὰ ὑψωθῆι μέχρι τὴν τελείωση τῆς χρήσης τοῦ Λόγου στὴν ψιλὴ θεωρία— ἀλλὰ εἶναι μιὰ *νόμιμη* ἀνάγκη, νὰ δεχθοῦμε κάτι, χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἐκεῖνο ποῦ *οφείλει* νὰ θέτει κάποιος ἀνελλιπῶς ὡς πρόθεση τῆς δράσης του.

Θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἱκανοποιητικότερο γιὰ τὸν θεωρητικὸ μας Λόγο νὰ ἐπιλύσει ἀφ' ἑαυτοῦ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα χωρὶς τὴν παρέκβαση τούτῃ, καὶ νὰ τὰ διαφυλάξει γιὰ τὴ νόηση τῆς πρακτικῆς χρήσης του· ἐντούτοις, ἰδοὺ ποῦ τὰ πράγματα δὲν πᾶνε τόσο καλὰ μὲ τὴν ἱκανότητά μας τῆς ψιλῆς θεωρίας. Ἐκεῖνοι ποῦ ἐπαίρονται γιὰ τέτοιες ὑψηλές γνώσεις δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς κατακρατοῦν ἀλλὰ νὰ τὶς παρουσιάξουν δημοσίως γιὰ νὰ ἐλέγχονται καὶ νὰ ἐκτιμῶνται. Θέλουν νὰ ἀποδεικνύουν καλῶς! "Ἄς ἀποδείξουν, λοιπόν, καὶ ἡ Κριτικὴ θὰ ἀποθέσει στὰ πόδια τους ὡς νικητῶν ὀλόκληρο τὸν ὀπλισμὸ τῆς. *Quid stasis? Nolint. Atqui licet esse beatis.*² — Ἀφοῦ, λοιπόν, στὴν πραγματικότητα δὲν θέλουν, πιθανῶς ἐπειδὴ δὲν μποροῦν, γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει 8 νὰ ἀναλάβομε καὶ πάλι τὰ προβλήματα ἐκεῖνα, γιὰ νὰ ἀνα-

ζητήσουμε τις έννοιες τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀθανασίας—γιὰ τις ὅποιες ἡ ψιλή θεωρία δὲν βρῖσκει ἐπαρκῆ ἐγγύηση τῆς δυνατότητάς τους— στὴν ἠθικὴ χρῆση τοῦ Λόγου καὶ νὰ τις θεμελιώσουμε σ' αὐτήν.

Ἐδῶ ἐξηγεῖται ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ τὸ αἶνιγμα τῆς Κριτικῆς, πῶς δηλαδὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνεῖται τὴν ἀντικειμενικὴν *πραγματικότητα* στὴν ὑπεραισθητὴ χρῆση τῶν *κατηγοριῶν* κατὰ τὴν ψιλήν θεωρίαν καὶ ἐντούτοις νὰ *παραδέχεται* γι' αὐτὲς τὴν *πραγματικότητα* τούτη ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἀντικείμενα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου· διότι προηγουμένως θὰ πρέπει τοῦτο νὰ φαίνεται κατ' ἀνάγκην *ἀσυνεπές*, ἐφ' ὅσον γνωρίζει κανεὶς μιὰ τέτοια πρακτικὴ χρῆση μόνο κατ' ὄνομα. Ἐὰν ὅμως ἐννοήσουμε τώρα μὲ μιὰ πλήρη ἀνάλυση τῆς χρήσης αὐτῆς ὅτι ἡ *πραγματικότητα* ἐκείνη δὲν ἀφορᾷ ἐδῶ καθόλου στὸν θεωρητικὸν *προσδιορισμὸν τῶν κατηγοριῶν* καὶ στὴν ἐπέκταση τῆς γνώσης πρὸς τὸ ὑπεραισθητό, παρὰ μόνον ἐννοεῖται μ' αὐτὴν ὅτι στὶς κατηγορίες ἀντιστοιχεῖ ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη πάντοτε ἓνα *ἀντικείμενο*, ἐπειδὴ εἴτε περιέχονται *a priori* στὸν ἀναγκαῖον καθορισμὸν τῆς θέλησης

9 εἴτε συνδέονται ἀναποσπᾶστως μὲ τὸ ἀντικείμενό της, τότε ἐξαφανίζεται ἡ ἀσυνέπεια ἐκείνη, διότι κάνομε μιὰ χρῆση τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι χρειάζεται ὁ θεωρητικὸς Λόγος.

[6] Ἀντιθέτως, τώρα διανοίγεται μιὰ ἐπιβεβαίωση, τὴν ὁποία μόλις πούν περιμέναμε προηγουμένως ἀλλὰ πολὺ ἱκανοποιητικὴ, τοῦ *συνεποῦς τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι* τῆς θεωρητικῆς Κριτικῆς κατὰ τοῦτο: Ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ ἐκείνη ἐπέβαλε νὰ ἀναγνωρίζομε τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ὡς τέτοια, μεταξὺ αὐτῶν δὲ ἀκόμη καὶ τὸ δικό μας ὑποκείμενο, μόνον ὡς *φαινόμενα*, ἐντούτοις ὅμως νὰ τοὺς ἀποδίδομε ὡς θεμέλια πράγματα καθ' ἑαυτά, *συνεπῶς* νὰ μὴν θεωροῦμε καθετὶ ὑπεραισθητό ὡς ἐπινόηση καὶ τὴν ἐννοιά του ὡς κενὴ περιεχομένου, [γιὰ τοῦτο] τώρα ὁ πρακτικὸς Λόγος ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ χωρὶς νὰ ἔχει συνεννοηθεῖ μὲ τὸν θεωρητικὸν Λόγον, προσδίδει *πραγματικότητα* σὲ ἓνα ὑπεραισθητό ἀντικείμενο τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος, δηλαδὴ στὴν *ἐλευθερία* (μολονότι ἐπίσης, ὡς *πρακτικὴν ἐννοία*, μόνο γιὰ *πρακτι-*

κή χρήση), συνεπῶς ἐπιβεβαιώνει μέσω ἐνὸς γεγονότος ἐκεῖ-
 νο πού ἐκεῖ ἀπλῶς μποροῦσε νὰ νοηθεῖ. Καὶ ἐδῶ, στὴν
 Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀποκτᾶ συγχρόνως ὁ περιερ-
 γος, μολονότι ἀναμφισβήτητος ἰσχυρισμὸς τῆς θεωρητικῆς
 Κριτικῆς, ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ νοοῦν ὑποκείμενο εἶναι γιὰ τὸν
 ἑαυτὸ του στὴν ἐσωτερικὴ ἐποπτεία ἀπλῶς φαινόμενο,³ τὴν
 πλήρη του ἐπιβεβαίωση, τόσο πολὺ, ὥστε νὰ πρέπει νὰ κατα- 10
 λήξομε σὲ αὐτόν, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ πρώτη Κριτικὴ δὲν εἶχε
 ἀποδείξει διόλου τὴν πρόταση τούτη.*

Ἄπο τοῦτα καταλαβαίνω ἐπίσης, γιατί οἱ σπουδαιότε-
 ρες ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς Κριτικῆς, πού μοῦ ἔχουν γίνει
 γνωστὲς μέχρι τώρα,⁴ περιστρέφονται ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ
 τοὺς δύο αὐτοὺς ἄξονες: Δηλαδή, ἀφ' ἐνός, τὴν ἀντικειμενι-
 κὴ πραγματικότητά τῶν ἐπὶ τῶν νοουμένων ἐφαρμοσμένων
 κατηγοριῶν, τὴν ὁποία ἀρνήθηκα στὴ θεωρητικὴ γνώση
 καὶ τὴν ἰσχυρίσθηκα στὴν πρακτικὴ, καί, ἀφ' ἑτέρου, τὴν
 παράδοξη ἀπαίτηση νὰ καταστήσω τὸν ἑαυτὸ μας, ὡς ὑπο-
 κείμενο τῆς ἐλευθερίας, νοούμενο, συγχρόνως ὁμως ἐπίσης,
 ὅσον ἀφορᾷ στὴ φύση, φαινόμενο στὴ δική του ἐμπειρικὴ
 συνείδηση. Διότι, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχε ἀκόμη κανένας καθορι-
 σμένες ἔννοιες τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, δὲν μπο-
 ροῦσε νὰ μαντεύσει, ἀφ' ἐνός, τί ἤθελε νὰ θέσει, ὡς θεμέλιο, 11
 στὸ ὑποτιθέμενο φαινόμενο ὡς νοούμενο, καί, ἀφ' ἑτέρου,
 ἂν εἶναι ἀκόμη καθόλου δυνατὸν νὰ ἀποκτήσομε μιὰν ἔν-
 νοιὰ του, ὅταν ἔχομε ἀφιερῶσει προηγουμένως ὅλες τὶς
 ἔννοιες τῆς καθαρῆς διάνοιας κατὰ τὴν θεωρητικὴν χρῆσιν
 ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο στὰ φαινόμενα. Μόνο μιὰ διεξοδι-
 κὴ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου μπορεῖ νὰ ἄρει ὅλες [7]

* Ἡ συνένοση τῆς αἰτιότητος ὡς ἐλευθερίας μὲ τὴν αἰτιότητα ὡς
 φυσικὸ μηχανισμό, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη συντελεῖται μέσω τοῦ ἠθικοῦ
 νόμου καὶ ἡ δευτέρη μέσω τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ μάλιστα σὲ ἓνα καὶ τὸ
 αὐτὸ ὑποκείμενο, στὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἀδύνατη, ἐὰν δὲν τὸν παραστήσομε
 σὲ σχέση μὲν μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς ὃν καθ' ἑαυτὸ, σὲ σχέση ὁμως μὲ τὸν
 φυσικὸ νόμο ὡς φαινόμενο, τὸ πρῶτο στὴν καθαρῆ, ἐνῶ τὸ δεύτερο στὴν
 ἐμπειρικὴ συνείδηση. Διαφορετικὰ, εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ ἀντίφασις τοῦ
 Λόγου μὲ τὸν ἑαυτὸ του.

αυτὲς τὶς παρανοήσεις καὶ νὰ φέρει στὸ καθαρὸ φῶς τὸν συνεπὴ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ ἀκριβῶς τὸ μέγιστο προτέρημά της.

Ἄς ἀρκέσουν τοῦτα ὡς δικαιολόγησι γιατί οἱ ἔννοιες καὶ οἱ ἀρχές τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου, οἱ ὁποῖες βέβαια ὑπέστησαν ἤδη τὴν ἰδιαίτερον Κριτικὴν τους, ὑποβάλλονται καὶ πάλι στὸ παρὸν ἔργο, ἐδῶ κι ἐκεῖ, σὲ ἐξέτασι, πράγμα πού κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἀρμόζει καλὰ στὴ συστηματικὴ πορεία μιᾶς ὑπὸ ἴδρυσιν ἐπιστήμης (ἀφοῦ θέματα πού ἔχουν κριθεῖ εἶναι εὐλόγο μόνον νὰ ἀναφέρονται καὶ ὄχι νὰ ἀνακινουῦνται ἐκ νέου), ἐδῶ ὅμως ἦταν ἐπιτρεπτό καὶ μάλιστα ἀναγκαῖο: Διότι ὁ Λόγος θεωρεῖται [ἐδῶ] μὲ τὶς ἔννοιες ἐκεῖνες κατὰ τὴν μετάβασιν σὲ μιὰ χρῆσιν [τους] τελείως διαφοροτικὴ ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία ἔκαμε ἐκεῖ. Μιὰ τέτοια μετάβασιν καθιστᾷ ὅμως ἀναγκαῖα τὴν σύγκρισιν τῆς παλαιότερης χρῆσεως μὲ τὴν νεώτερον, ὥστε νὰ διακρίνομε καλὰ τὴν νέα πορεία ἀπὸ τὴν προηγούμενην καὶ συγχρόνως νὰ μπορούμε νὰ παρατηροῦμε τὴν συνάφειάν τους. Συνεπῶς, τὶς παρατηρήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, μεταξὺ ἄλλων ἐκείνη πού στρέφεται καὶ πάλι στὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆσιν τοῦ καθαρῦ Λόγου, δὲν πρέπει νὰ τὶς θεωρεῖ κανεὶς ὡς παρεμβολές πού ἀποβλέπουν, τάχα, μόνον στὸ νὰ συμπληρώνουν κενὰ τοῦ κριτικοῦ συστήματος τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου (διότι τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποψὴν τοῦ πληρῆς), ὥστε, ὅπως γίνεται συνήθως σὲ μιὰ θεδιασμένη οἰκοδομή, νὰ τοποθετηθοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων κι ἄλλα στηρίγματα καὶ ἀντηρίδες, ἀλλὰ ὡς ἀληθινὰ μέλη πού καθιστοῦν γνωστὴ τὴν συνάφειαν τοῦ συστήματος, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ ἐννοήσομε τώρα κατὰ τὴν πραγματικὴν τους παρουσίαν ἔννοιες πού ἐκεῖ μπορούσαν νὰ παρασταθοῦν μόνον ὡς προβληματικές. Ἡ ὑπόμνησις τούτη ἀφορᾷ κυρίως στὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας, γὰρ τὴν ὁποία πρέπει νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι τόσο πολλοὶ ἐπαίρονται ἀκόμη ὅτι μποροῦν νὰ τὴν ἐννοήσουν τελείως καλὰ καὶ νὰ ἐξηγήσουν τὴν δυνατότητά της, ἐνῶ τὴν θεωροῦν ἀπλῶς κατὰ τὴν ψυχολογικὴ σημασίαν της· ἐντούτοις, ἐὰν τὴν εἶχαν προηγουμένως συλ-

λογισθεῖ μὲ ἀκρίβεια κατὰ τὴν ὑπερβατολογικὴ σημασί-
 τῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν γνωρίσει τόσο ὅτι εἶναι ἀπαραίτη- 13
 τη ὡς προβληματικὴ ἔννοια κατὰ τὴν πλήρη χρῆση τοῦ
 θεωρητικοῦ Λόγου ὅσο καὶ ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητη
 καί, ἂν μετέβαιναν ὕστερα στὴν πρακτικὴ τῆς χρῆσης, θὰ
 ἔπρεπε νὰ καταλήξουν ἀφ' ἑαυτῶν στὸν ἴδιο ἀκριβῶς προσ-
 διορισμὸ τῆς ἔννοιας αὐτῆς ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἀρχές τῆς, στὸν
 ὁποῖο εἶναι ἄλλωστε τόσο ἀπρόθυμοι νὰ συγκατατεθοῦν. Ἡ
 ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου γιὰ
 ὄλους τοὺς ἐμπειριστές, ἀλλὰ καὶ τὸ κλειδί τῶν ὑψηλότε-
 ρων πρακτικῶν ἀρχῶν γιὰ τοὺς κριτικούς ἠθικολόγους, οἱ [8]
 ὁποῖοι ἔτσι ἐννοοῦν ὅτι πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ πορευθοῦν
 ἐλλόγως. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ζητῶ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη νὰ
 μὴν παραβλέψει μὲ διαστικὸ βλέμμα ἐκεῖνο ποὺ λέγεται γιὰ
 τὴν ἔννοια τούτη στὸ τέλος τῆς Ἀναλυτικῆς.

Θὰ πρέπει νὰ ἀφήσω στοὺς εἰδήμονες μᾶς τέτοιας ἐρ-
 γασίας νὰ κρίνουν ἂν ἓνα σύστημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ
 Λόγου, σὰν αὐτὸ ποὺ ἀναπτύσσεται ἐδῶ μὲ βάση τὴν Κριτι-
 κὴ τοῦ Λόγου ἐκείνου, κόστισε πολὺ ἢ λίγο μόχθο, κυρίως
 γιὰ νὰ μὴν ἀστοχήσομε στὴ σωστὴ ἄποψη, ἀπὸ τὴν ὁποία
 μπορεῖ νὰ διαγραφεῖ ὀρθῶς ἡ ὁλότητα τοῦ Λόγου αὐτοῦ.
 Προϋποθέτει δέβαια τὴ Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν 14
 ἡθῶν, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον αὐτὴ καθιστᾷ προκαταβολικὰ
 γνωστὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ καθήκοντος καὶ ἀναφέρει καὶ δικαιο-
 λογεῖ ἓναν ὀρισμὲνο τύπο τῆς* κατὰ τὰ ἄλλα, ὑφίσταται

* Ἐνας διδλοκριτικὸς ποὺ θέλησε νὰ πεῖ κάτι ὡς μομφὴ ἐναντίον τοῦ
 ἔργου αὐτοῦ, ἐξέφρασε τὸ θέμα πρὸ εὐστοχα ἀπὸ ὅσο τὸ εἶχε μάλλον
 ἐννοήσει ὁ ἴδιος μὲ τὸ νὰ πεῖ: "Ὅτι σὲ αὐτὸ δὲν παρουσιάζεται μιὰ νέα
 ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας παρὰ μόνον ἓνα νέος τύπος [τῆς]. Ἄλλὰ καὶ ποιὸς θὰ
 ἠθελε νὰ εἰσαγάγει μιὰ νέα ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας καὶ τρόπον τινὰ νὰ
 ἐπινοήσει τὴν ἠθικότητα γιὰ πρώτη φορὰ; Σὰν νὰ βρισκόταν πρὶν ἀπὸ
 αὐτὸν ὁ κόσμος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ καθήκον σὲ ἄγνοια ἢ σὲ καθολικὴ πλάνη.
 Ὅποιος ὅμως γνωρίζει τί σημαίνει γιὰ τὸν μαθηματικὸ ἓνας τύπος ποὺ
 καθορίζει ἐπακριβῶς ὅ,τι πρέπει νὰ κάμομε, γιὰ νὰ λύσομε ἓνα πρόβλημα,
 καὶ δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀστοχήσομε, ἐκεῖνος δὲν θὰ θεωρηθεῖ ὡς κάτι ἀσήμαντο
 καὶ περιττὸ ἓναν τύπο ποὺ κάνει τοῦτα σὲ σχέση μὲ ὅλα τὰ καθήκοντα ἐν
 γένει.⁵

ἀφ' ἑαυτοῦ. Ὅτι δὲν παρατέθηκε, γὰρ νὰ ἐπιτευχθεῖ *πληρότητα*, ἢ *διαίρεση* ὄλων τῶν *πρακτικῶν ἐπιστημῶν*, ὅπως τὴν παρέσχε ἡ *Κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, γὰρ τοῦτο ὑπάρχει ἐπίσης λόγος στὴ συγκρότηση τῆς *πρακτικῆς* τούτης ἔλλογης *ικανότητας*. Διότι ὁ εἰδικὸς καθορισμὸς τῶν καθηκόντων ὡς ἀνθρωπίνων καθηκόντων, μὲ σκοπὸ νὰ τὰ διαιρέσομε, εἶναι δυνατὸς μόνον, ἐὰν ἔχει γνωσθεῖ προηγουμένως τὸ ὑποκείμενο τοῦ καθορισμοῦ αὐτοῦ (ὁ ἀνθρωπος) ὡς πρὸς τὶς ιδιότητες οἱ ὁποῖες πράγματι τὸν χαρακτηρίζουν, μολονότι μόνον ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀπαιτεῖται ἀναφορικῶς μὲ τὸ καθῆκον ἐν γένει· ὁ καθορισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν ἀνήκει σὲ μιὰ *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* ἐν γένει πού ὀφείλει νὰ ἀναφέρει μόνον τὶς ἀρχές τῆς δυνατότητας, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων του πλήρως, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴν ἀνθρώπινη φύση. Συνεπῶς, ἡ διαίρεση ἀνήκει ἐδῶ στὸ σύστημα τῆς ἐπιστήμης, ὄχι στὸ σύστημα τῆς *Κριτικῆς*.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς Ἀναλυτικῆς *ικανοποίησης*, ὅπως ἐλπίζω, κάποιον φιλαλήθη καὶ αὐστηρό, μολαταῦτα ὅμως πάντοτε ἀξιοσέβαστο βιβλιοκριτικὸ ἐκείνης τῆς *Θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*, ὡς πρὸς τὴν ἀντίρρησηί του: Ὅτι δὲν καθορίστηκε ἐκεῖ (ὅπως θὰ ἦταν ἀναγκαῖο [9] κατὰ τὴν ἄποψή του) ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ πρὸ τῆς ἠθικῆς 16 ἀρχῆς*⁶ ἔλαβα ἐπίσης ὑπ' ὄψιν μου κάποιες ἄλλες ἀντιρρή-

* Θὰ μπορούσε κανεὶς ἀκόμη νὰ μοῦ προβάλλει τὴν ἀντίρρηση: Γιατί δὲν ἐξήγησα προηγουμένως ἐπίσης τὴν ἔννοια τοῦ *ἐπιθυμητικοῦ* ἢ τοῦ *συναίσθηματος τῆς ἡδονῆς* μολονότι ἡ μομφὴ τούτη θὰ ἦταν ἀδικη, διότι θὰ μπορούσε κανεὶς εὐλόγως νὰ προϋποθέτει τὴν ἐξήγηση τούτη ὡς δεδομένη στὴν Ψυχολογία. Βεβαίως, θὰ μπορούσε ὁ ὀρισμὸς νὰ ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἐκεῖ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ ἔχει τεθεῖ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς ὡς θεμέλιο τοῦ καθορισμοῦ τοῦ *ἐπιθυμητικοῦ* (ὅπως καὶ συνηθίζεται νὰ συμβαίνει πράγματι), ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ εἶχαμε καταλήξει σὲ μιὰν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς *πρακτικῆς φιλοσοφίας* κατ' ἀνάγκην *ἐμπειρικῆ*, πράγμα ἐντούτοις πού ἀπομένει γιὰ πρώτη φορὰ νὰ κριθεῖ καὶ ἀναιρεῖται ἐντελῶς σὲ τούτη τὴν *Κριτικὴ*. Γιὰ τοῦτο θέλω νὰ δώσω τὴν ἐξήγηση αὐτὴ ἐδῶ, ὅπως πρέπει νὰ εἶναι, ὥστε νὰ ἀφήσομε τὸ ἐπίμαχο τοῦτο σημεῖο, ὅπως εἶναι εὐλόγο, κατ' ἀρχὰς ἀνοιχτό. — Ζωὴ εἶναι ἡ *ικανότητα* ἐνὸς ὄντος νὰ πράττει σύμφωνα μὲ νόμους τοῦ *ἐπιθυμητικοῦ*. Τὸ *ἐπιθυμητικὸ* εἶναι ἡ *ικανότητα* τοῦ ὄντος νὰ

σεις, οί όποίους μοῦ ἔγιναν γνωστές ἀπό ἄνδρες πού ἀφή- 17
 νουν νά διαφανεῖ ἡ θέληση ὅτι μερμινοῦν ἰδιαιτέρως νά
 ἀνακαλύψουν τήν ἀλήθεια (διότι ἐκεῖνοι πού ἀποδλέπουν
 μόνο στό παλαιό τους σύστημα καί γιά τοὺς ὁποίους εἶναι 18
 ἤδη ἐκ τῶν προτέρων ἀποφασισμένο τί πρέπει νά ἐπιδοκι-
 μασθεῖ ἢ νά ἀποδοκιμασθεῖ, δέν ἀπαιτοῦν βεβαίως μιὰ πραγ-
 μάτευση πού θά μποροῦσε νά ἐμποδίζει τήν ἰδιωτική τους
 πρόθεση)· καί τήν ἴδια γραμμὴ θά τηρήσω καί στό μέλλον. [10]

Ὅταν πρόκειται γιά τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς ἰδιαίτερης
 ἰκανότητας τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς κατὰ τὶς πηγές, τὸ περι-
 χόμενο καί τὰ ὄριά της, τότε, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῆς
 ἀνθρώπινης γνώσης, δέν μπορεῖ βέβαια νά ἀρχίσει κανεὶς
 διαφορετικὰ παρὰ ἀπὸ τὰ μέρη της, τὴν ἀκριδὴ καί (ὅσο
 εἶναι δυνατὸν σύμφωνα μὲ τὴν τωρινὴ κατάσταση τῶν ἤδη
 ἀποκτημένων στοιχείων της) πλήρη παρουσιάσή της. Ὑπάρ-
 χει ὅμως καί ἓνα δεύτερο μέλημα πού εἶναι πιὸ φιλοσοφικό
 καί ἀρχιτεκτονικό: Δηλαδή νά συλλάβομε ὀρθὰ τὴν Ἰδέα τοῦ
 ὅλου καί νά ἐξετάσομε, σὲ μιὰ καθαρὴ ἔλλογη ἰκανότητα, μὲ

εἶναι μέσῳ τῶν παραστάσεων τοῦ ἡ αἰτία τῆς πραγματικότητας τῶν ἀντικει-
 μένων τῶν παραστάσεων αὐτῶν. Ἡδονὴ εἶναι ἡ παράσταση τῆς συμφωνίας
 τοῦ ἀντικειμένου ἢ τῆς πράξης μὲ τοὺς ὑποκειμενικοὺς ὅρους τῆς ζωῆς,
 δηλαδή μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς αἰτιότητας μιᾶς παράστασης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν
 πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου της (ἢ τὸν καθορισμὸ τῶν δυνάμεων τοῦ
 ὑποκειμένου γιά τὴν πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ ἀντικειμένου). Δὲν χρειάζο-
 μαι περισσότερα χάριν τῆς Κριτικῆς ἀπὸ τὶς ἔννοιες πού δανειζόμαστε ἀπὸ
 τὴν Ψυχολογία· τὰ ὑπόλοιπα τὰ προσφέρει ἡ ἴδια ἡ Κριτικὴ. Παρατηροῦμε 17
 εὐκόλα ὅτι μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦτο παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα, ἀν πρέπει ἡ
 ἡδονὴ νά τίθεται πάντοτε ὡς θεμέλιο τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἢ μήπως ἐπίσης, ὑπὸ
 ὀρισμένους ὅρους, ἐπακολουθεῖ ἀπλῶς τὸν καθορισμὸ του· διότι συναπαρτί-
 ζεται μόνον ἀπὸ γνωρίσματα τῆς καθαρῆς διάνοιας, δηλαδή ἀπὸ κατηγορίες,
 πού δέν περιέχουν τίποτε ἐμπειρικό. Σὲ ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφία εἶναι μιὰ
 τέτοια προσοχὴ πολὺ ἀξέπαινη καί ἐντούτοις συχνὰ παραμελεῖται, δηλαδή
 νά μὴν προκαταλαμβάνομε τὶς κρίσεις μας μὲ παράτολμους ὀρισμοὺς πρὶν
 τὴν πλήρη ἀνάλυση τῆς ἔννοιας πού συχνὰ ἐπιτυγχάνεται μόλις πολὺ ἀργά.
 Θὰ παρατηρήσομε ἐπίσης ἀπὸ τὴν ὅλη πορεία τῆς Κριτικῆς (τόσο τοῦ
 θεωρητικοῦ ὅρου καί τοῦ πρακτικοῦ Λόγου) ὅτι σ' αὐτὴν ἀπαντῶνται ποικί-
 λες ἀφορμὲς νά συμπληρώσομε κάποιες ἐλλείψεις στὴν ἀρχαία δογματικὴ
 πορεία τῆς φιλοσοφίας καί νά μεταβάλομε λάθη πού δέν τὰ προσέχομε παρὰ
 ἂν κάνομε μὲ τὶς ἔννοιες μιὰ χρῆση τοῦ Λόγου πού ἀφορᾷ στὴν ὁλότητά του.

βάση την Ίδέα αυτή όλα τὰ μέρη ἐκεῖνα στήν ἀμοιβαία τους σχέση, μέσω τῆς συναγωγῆς τους ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ὅλου 19 ἐκείνου. Ἡ ἐξέταση καὶ ἡ ἐγγύηση τούτη εἶναι δυνατὴ μόνο μὲ τὴ βαθύτατη γνωριμία μὲ τὸ σύστημα, καὶ ὅσοι ἔχουν ἀπαυδήσει ἀπὸ τὴν πρώτη διερεύνηση, δηλαδὴ δὲν θεώρησαν ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἀποκτήσουν τὴ γνωριμία τούτη, δὲν φθάνουν στὸ δεύτερο ἐπίπεδο, δηλαδὴ στὴ σύνοψη, ἡ ὁποία εἶναι μιὰ συνθετικὴ ἐπάνοδος σ' ἐκεῖνο ποὺ δόθηκε προηγουμένως ἀναλυτικῶς, καὶ δὲν εἶναι περιεργο ὅτι βρίσκουν παντοῦ ἀσυνέπειες, μολονότι τὰ κενὰ ποὺ πιθανολογοῦν δὲν ἀπαντῶνται στὸ ἴδιο τὸ σύστημα ἀλλὰ ἀπλῶς στήν ἴδια τὴ δική τους ἀσυνάρτητη συλλογιστικὴ πορεία.

Δὲν ἀνησυχῶ καθόλου, ὅσον ἀφορᾷ στήν πραγματεία τούτη, ἀπὸ τὴ μομφή ὅτι θέλω νὰ εἰσαγάγω μιὰ νέα γλώσσα, διότι τὸ εἶδος τῆς γνώσης προσεγγίζει ἐδῶ ἀφ' ἑαυτοῦ στὴ λαϊκότητα.⁷ Ἀλλὰ καὶ τὴ μομφή τούτη δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὴ διανοηθεῖ ὡς πρὸς τὴν πρώτη Κριτικὴ κανεῖς, ἐὰν δὲν τὴν εἶχε ἀπλῶς ξεφυλλίσει ἀλλὰ καὶ συλλογισθεῖ. Τὸ νὰ κατασκευάζει κανεῖς νέες λέξεις, ὅταν ἤδη ἡ γλώσσα δὲν ἔχει 20 καμὶαν ἔλλειψη σὲ ἐκφράσεις γιὰ δεδομένες ἔννοιες, ἀποτελεῖ μιὰ παιδαριώδη προσπάθεια νὰ διακριθεῖ κανένας ἀνάμεσα στὸ πλῆθος, ἐὰν ὄχι μὲ νέες καὶ ἀληθινὲς σκέψεις, τουλάχιστον μὲ ἓνα καινούριο ράκος πάνω στὸ παλιὸ φόρεμα. Γιὰ τοῦτο, ἐὰν οἱ ἀναγνώστες τοῦ ἔργου ἐκείνου γνωρίζουν λαϊκότερες ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι ἐξίσου κατάλληλες γιὰ τὴ σκέψη ὅσο μοῦ φαίνονται ὅτι εἶναι οἱ ἄλλες, ἢ ἐὰν τολμοῦν νὰ ἀποδείξουν τὴ μηδαμινότητα τῶν ἰδίων τῶν σκέψεων αὐτῶν, ἄρα συγχρόνως καὶ τῶν ἐκφράσεών τους. Τότε θὰ μὲ ὑποχρέωναν πολὺ ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σημεῖο, διότι τὸ μόνο ποὺ θέλω εἶναι νὰ εἶμαι κατανοητός, ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ στὸ δεύτερο σημεῖο θὰ προσέφερα μιὰν ὑπηρεσία στὴ φιλοσοφία. Ἐφ' ὅσον ὅμως οἱ σκέψεις ἐκεῖνες εἶναι ἀκόμη στέ- [11] ρεες, ἀμφιδάλλω πολὺ ἂν θὰ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν ἐκφράσεις κατάλληλες καὶ ἐντούτοις πιὸ εὐχρηστες.*

* Περισσότερο (ἀπὸ τὴν ἀκατανόησι ἐκείνη) ἀνησυχῶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν λοιπὸν θὰ εἶχαν τώρα πιά ἔξακρι- 21 [12]
 βωθεῖ οἱ a priori ἀρχές δύο ικανοτήτων τοῦ πνεύματος, τῆς

παράνοση ἐνίοτε ὅσον ἀφορᾷ ὀρισμένες ἐκφράσεις πού ἀνεξήτησα μὲ τὴ μέγιστη προσοχή, γιὰ νὰ μὴν ἀστοχήσω τὴν ἐννοια, τὴν ὁποία δηλώνουν. Ἔτσι, στὸν πίνακα τῶν κατηγοριῶν τοῦ *πρακτικοῦ* Λόγου, στὸν τίτλο τοῦ τρόπου, τὸ *ἐπιτρεπτό* καὶ τὸ *ἀνεπίτρεπτο* (πρακτικῶς-ἀντικειμενικῶς δυνα- 21
 τὸν καὶ ἀδύνατον) ἔχουν στὴν κοινὴ γλωσσικὴ χρῆση περίπου τὸ ἴδιο νόημα μὲ τὴν ἐπόμενη κατηγορία τοῦ *καθήκοντος* καὶ τοῦ *ἀντίθετου* στὸ *καθῆκον* ἐδῶ ὅμως πρόκειται νὰ σημαίνει τὸ *πρῶτο* ἐκεῖνο πού βρίσκεται σὲ συμφωνία ἢ διαμάχη μὲ μιὰν ἀπλῶς *δυνατὴ* πρακτικὴ διάταξη (ὅπως, λ.χ. ἡ ἐπίλυση ὅλων τῶν προβλημάτων τῆς Γεωμετρίας καὶ τῆς Μηχανικῆς), τὸ *δεύτερο*, ἐκεῖνο πού ἔχει τέτοια σχέση μὲ ἕναν νόμο πού βρίσκεται *πράγματι* στὸν Λόγο ἐν γένει· αὐτὴ δὲ ἡ διαφορὰ τῆς σημασίας δὲν εἶναι τελειῶς ξένη καὶ στὴν κοινὴ γλωσσικὴ χρῆση, μολοντί κάπως ἀσυνήθης. Ἔτσι εἶναι, π.χ., γιὰ ἕναν ρήτορα ὡς τέτοιον *ἀνεπίτρεπτο* νὰ κατασκευάσει νέες λέξεις ἢ συνδυασμοὺς λέξεων· γιὰ τὸν ποιητὴ εἶναι σὲ ὀρισμένο βαθμὸ *ἐπιτρεπτό* γιὰ κανέ-
 ναν ἀπὸ τοὺς δύο δὲν ἀναφερόμαστε ἐδῶ στὸ καθῆκον. Διότι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει ὅποιον θέλει νὰ χάσει τὴ φήμη τοῦ ρήτορα. Ἐδῶ ἔχομε νὰ κάνομε μόνο μὲ τὴ διαφορὰ τῶν *προστακτικῶν* ἀνάμεσα στὴν *προβλημα- 22*
τικὴ, τὴ *θεβαιωτικὴ* καὶ τὴν *ἀποδεικτικὴ* καθοριστικὴ ἀρχή. Ὁμοίως, στὴ σημείωση ἐκεῖνῃ ὅπου ἀντιπαρέθεσα τὶς ἠθικὲς Ἰδέες τῆς πρακτικῆς τελειότη-
 τας στὶς διάφορες φιλοσοφικὲς Σχολές, διέκρινα τὴν Ἰδέα τῆς *σοφίας* ἀπὸ ἐκεῖνῃ τῆς *ἀγιότητας*, μολοντί τὶς ἐξήγησα ὁ ἴδιος ὡς κατὰ βάσιν καὶ ἀντικειμενικῶς ταυτόσημες. Ὡστόσο, μὲ τὴ σχετικὴ λέξη ἐννοῶ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μόνο τὴ σοφία πού ἀποδίδει στὸν ἑαυτὸ του ὁ ἄνθρωπος (ὁ Στωϊκός),
 συνεπῶς πού ἔχει ἀποδοθεῖ ὑποκειμενικῶς στὸν ἄνθρωπο ὡς ιδιότητα. (Ἡ ἐκφραση *ἀρετὴ*, μὲ τὴν ὁποία ἐπίσης ὁ Στωϊκὸς ἔκανε πολὺ πάταγο, θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ περιγράψει καλύτερα τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς Σχολῆς του.) Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐκφραση *αἴτημα* τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου θὰ μποροῦσε ἀκόμη νὰ προκαλέσει τὴ μεγαλύτερη παρανόση, ἐάν συνέχεε
 κανεὶς μ' αὐτὴν τὴ σημασία πού ἔχουν τὰ αἰτήματα τῶν καθαρῶν Μαθημα-
 τικῶν καὶ τὰ ὁποία συνεπάγονται ἀποδεικτικὴ θεβαιότητα. Ἄλλὰ τοῦτα θέτουν ὡς αἴτημα τὴ *δυνατότητα* μιᾶς *πράξης*, τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενο ἔχει κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων γνωρίσει θεωρητικῶς ὡς *δυνατὸ* a priori καὶ μὲ
 πλήρη θεβαιότητα. Τὸ αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὅμως ζητεῖ τὴ δυνατότητα τοῦ ἰδίου τοῦ *ἀντικειμένου* (τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς) βάσει ἀποδεικτικῶν *πρακτικῶν* νόμων, συνεπῶς χάριν μόνο τοῦ πρακτικοῦ
 Λόγου· καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἡ θεβαιότητα τούτῃ τῆς αἰτούμενης δυνατότητας δὲν εἶναι διόλου θεωρητικὴ, ἄρα οὔτε καὶ ἀποδεικτικὴ, δηλαδὴ ἀναγκαϊότη- 23
 τα πού ἔχομε γνωρίσει ὅτι σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαῖα παραδοχὴ σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἀναγκαίων ἀλλὰ
 πρακτικῶν νόμων [τοῦ Λόγου], ἄρα ἀπλῶς ἀναγκαῖα ὑπόθεσις. Γιὰ τούτῃ τὴν ὑποκειμενικὴ, ἐντούτοις ὅμως ἀληθὴ καὶ ἀπόλυτη ἀναγκαϊότητα τοῦ
 Λόγου, δὲν ἤξερα νὰ ἐπινοήσω κάποια καλύτερη ἐκφραση.

- 22 γνωστικῆς ικανότητος καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καὶ θὰ εἶχαν
προσδιορισθεῖ ὡς πρὸς τοὺς ὄρους, τὴν ἔκτασιν καὶ τὰ ὄρια
23 τῆς χρήσης τους, ἐνῶ ἔτσι θὰ εἶχε τεθεῖ τὸ ἀσφαλὲς θεμέλιον
μῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας, τόσο θεωρητικῆς ὅσο καὶ
πρακτικῆς, ὡς ἐπιστήμης.

Γιὰ τὶς προσπάθειες ὅμως αὐτὲς δὲ θὰ μποροῦσε μάλ-
λον νὰ συμβεῖ κάτι χειρότερον, παρὰ ἐὰν ἔκανε κάποιος τὴν
ἀπροσδόκητη ἀνακάλυψιν ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε μπορεῖ νὰ
ὑπάρξει ἀπολύτως καμιά *a priori* γνώση.⁸ Ὡστόσο, δὲν ὑπάρ-
χει κανεὶς τέτοιος κίνδυνος. Θὰ ἦταν τὸ ἴδιον, σὰν νὰ ἤθελε
κάποιος νὰ ἀποδείξει μὲ τὸν Λόγον ὅτι δὲν ὑπάρχει Λόγος.
Διότι λέμε ὅτι γνωρίζομε κάτι μὲ τὸν Λόγον μόνον ἐὰν ἔχομε
συνείδησιν ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ εἶχαμε γνωρίσει ἀκόμη
καὶ ἂν δὲν μᾶς εἶχε τύχει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν στὴν ἐμπει-
24 ρία· ἐπομένως, γνώση τοῦ Λόγου καὶ γνώση *a priori* εἶναι
τὸ ἴδιον πράγμα. Ἀποτελεῖ γνήσια ἀντίφασιν τὸ νὰ θέλομε
νὰ ἀποκτήσομε ἀναγκαιότητα συμπιέζοντας μὴν ἐμπειρικὴν
πρότασιν (*ex rumpice aquam*)⁹ καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν νὰ θέλομε
νὰ προσπορίσομε σὲ μὴ κρίσιν ἀληθινὴν καθολικότητα (χω-
ρὶς τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει συλλογισμὸς τοῦ Λόγου, ἐπομέ-
ως οὔτε καὶ ὁ συλλογισμὸς κατ' ἀναλογίαν, ἡ ὁποία εἶναι
μὴ τουλάχιστον ὑποτιθέμενη καθολικότητα καὶ ἀντικειμε-
νικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ τούτῃ συνελπῶς τὴν προϋποθέτει
δέδωκα πάντοτε). Τὸ νὰ παρεμβάλλομε ὑποκειμενικὴ ἀναγ-
καιότητα, δηλαδὴ συνήθεια, ἀντὶ τῆς ἀντικειμενικῆς, ἡ ὁποία
συμβαίνει μόνον σὲ κρίσεις *a priori*, σημαίνει νὰ ἀρνούμαστε
στὸν Λόγον τὴν ικανότητα νὰ κρίνει περὶ ἐνὸς ἀντικειμένου,
δηλαδὴ νὰ γνωρίσει τὸ ἴδιον καὶ τὶς ιδιότητές του, καί, π.χ.,
γιὰ ἐκεῖνο ποὺ ἐπακολουθεῖ συχνὰ καὶ πάντα μὴν ὀρισμέ-
νη προηγούμενη κατάστασις, νὰ μὴ λέμε ὅτι μπορεῖ κανεὶς
νὰ συναγάγει ἀπὸ τὸ δεύτερον τὸ πρῶτον (διότι τοῦτο θὰ
σήμαινε ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ ἔννοια μῆς
συνδέσεως *a priori*), παρὰ μόνον ὅτι δικαιούμαστε νὰ ἀναμέ-
νομε ὅμοιες περιπτώσεις (μὲ τρόπο ὅμοιον μὲ τὰ ζῶα), δηλα-
δὴ νὰ ἀπορρίψομε τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτίας κατὰ βάσιν ὡς
25 ψευδὴ καὶ ἀπλὴ ἀπάτη τῆς σκέψεως. Ἐὰν θέλαμε νὰ διορθώ-

σομε την ἔλλειψη τούτη τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν συνεπαγόμενης καθολικῆς ἐγκυρότητας μὲ τὸ νὰ μὴ βλέπομε βέβαια κανένα λόγο νὰ ἀποδώσομε σὲ ἄλλα ἔλλογα ὄντα ἕναν διαφορετικὸ παραστατικὸ τρόπο, τότε, ἐὰν παρῆχε τοῦτο ἕναν ἐγκυρο συλλογισμό, θὰ προσέφερε ἢ ἄγνοιά μας περισσότερες ὑπηρεσίες γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς γνώσης μας ἀπὸ ὅλο τὸν στοχασμό. Διότι ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ δὲν γνωρίζομε ἄλλα ἔλλογα ὄντα ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου, θὰ εἶχαμε τὸ δικαίωμα νὰ δεχόμεσθε ὅτι εἶναι συγκροτημένα ἔτσι ὅπως γνωρίζομε τοὺς ἑαυτοὺς μας, δηλαδὴ θὰ τὰ γνωρίζαμε πραγματικῶς. Δὲν ἀναφέρω δὲ κἂν ὅτι ἡ καθολικότητα τῆς παραδοχῆς δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα μιᾶς κρίσης (δηλαδὴ τὴν ἐγκυρότητά της ὡς γνώσης), παρὰ, ἀκόμη καὶ ἂν συνέτρεχε ἡ καθολικότητα ἐκείνη τυ- [13] χαιῶς, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ παράσχει μιὰν ἀπόδειξη τῆς συμφωνίας μὲ τὸ ἀντικείμενο· ἀντιθέτως, μόνη ἡ ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα συνιστᾷ τὸ θεμέλιο μιᾶς ἀναγκαίας καθολικῆς συμφωνίας.

Ὁ Χιούμ (*Hume*) θὰ αἰσθανόταν πολὺ καλὰ μὲ τὸ 26 σύστημα τοῦτο τοῦ καθολικοῦ ἐμπειρισμοῦ κατὰ τὶς ἀρχές του· διότι δὲν ζητοῦσε, ὅπως εἶναι γνωστό, τίποτε ἄλλο παρὰ, ἀντὶ κάθε ἀντικειμενικῆς σημασίας τῆς ἀναγκαιότητας στὴν ἔννοια τῆς αἰτίας, νὰ γίνῃ δεκτὴ μιὰ ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ, δηλαδὴ ἡ συνήθεια, ὥστε νὰ ἀρνηθεῖ ἀπὸ τὸν Λόγο κάθε κρίση περὶ Θεοῦ, ἐλευθερίας καὶ ἀθανασίας· καὶ ἀσφαλῶς κατανοοῦσε τὸ θέμα του πολὺ καλὰ, ἀρκεῖ μόνον νὰ παραδεχόταν κανεὶς τὶς ἀρχές του, ὥστε νὰ συνάγῃ ἀπὸ αὐτὲς συμπεράσματα μὲ ὅλη τὴ λογικὴ στερεότητα. Ἄλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ Χιούμ δὲν ἔκαμε τὸν ἐμπειρισμὸ τόσο καθολικό, ὥστε νὰ συμπεριλάβῃ σ' αὐτὸν καὶ τὰ Μαθηματικά.¹⁰ Θεώρησε τὶς προτάσεις τοὺς ἀναλυτικὲς καί, ἂν τοῦτο ἦταν ὀρθό, θὰ ἦταν πράγματι καὶ ἀποδεικτικὲς, καὶ μολαταῦτα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τοῦτο μιὰ ἰκανότητα τοῦ Λόγου νὰ ἐκφέρομε καὶ στὴ φιλοσοφία ἐπίσης ἀποδεικτικὲς κρίσεις, ἐννοεῖται κρίσεις ποὺ θὰ ἦταν συνθετικὲς (ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας).

Ἐὰν ὁμως δεχόταν κανεὶς καθολικῶς τὸν ἐμπειρισμὸ τῶν ἀρχῶν, τότε θὰ συμπεριλαμβάνονταν σ' αὐτὸν καὶ τὰ Μαθηματικά.

- 27 Ἄλλὰ ἐὰν τὰ Μαθηματικά περιέχονται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Λόγο πὺ ἐπιτρέπει ἀπλῶς ἐμπειρικὲς ἀρχές, ὅπως εἶναι τοῦτο ἀναπόφευκτο στὴν ἀντινομία, ὅπου τὰ Μαθηματικά ἀποδεικνύουν ἀναντιρρήτως τὴν ἀπειρὴ διαιρετότητα τοῦ χώρου, ἐνῶ ὁ ἐμπειρισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐπιτρέψει, τότε θρῖσκειται ἡ μέγιστη δυνατὴ ἐνάργεια τῆς ἀποδείξεως σὲ προφανῆ ἀντίφαση μὲ τὰ ὑποτιθέμενα συμπεράσματα βάσει ἀρχῶν τῆς ἐμπειρίας, ὅποτε πρέπει νὰ ρωτήσομε, ὅπως ὁ τυφλὸς τοῦ *Τσέζελντεν*:¹¹ Τί μὲ ἀπατᾶ, ἡ ὄραση ἢ τὸ αἶσθημα; (Διότι ὁ ἐμπειρισμὸς στηρίζεται σὲ μιὰν ἀναγκαιότητα πὺ *αἰσθανόμαστε*, ἐνῶ ὁ ὀρθολογισμὸς σὲ μιὰν ἀναγκαιότητα πὺ *ἔχομε ἐννοήσει*). Καὶ ἔτσι ἀποκαλύπτεται ὁ καθολικὸς ἐμπειρισμὸς ὡς ὁ γνήσιος *σκεπτικισμὸς*, τὸν ὁποῖο ἐσφαλμένως ἀπέδωσαν μὲ τόσο ἀπεριόριστη σημασία στὸν *Χιούμ*,* ἀφοῦ ἄφησε τουλάχιστον μιὰν ἀσφαλῆ
- 28 λυδία λίθο τῆς ἐμπειρίας στὰ Μαθηματικά, ἐνῶ ὁ ἐμπειρισμὸς ἐκεῖνος δὲν ἐπιτρέπει καμιὰν ἀπολύτως λυδία λίθο τῆς ἐμπειρίας (πὺ μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ πάντοτε μόνον σὲ ἀρχὲς *a priori*), μολονότι θεβαίως ἡ ἐμπειρία δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ συναισθήματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κρίσεις.

Ἐντούτοις, ἀφοῦ σὲ τούτῃ τῇ φιλοσοφικῇ καὶ κριτικῇ ἐποχῇ μὲ δυσκολία μποροῦμε νὰ πάρομε στὰ σοβαρὰ ἐκεῖνο τὸν ἐμπειρισμὸ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται πιθανῶς μόνον ὡς ἐξάσκηση τῆς κριτικῆς δύναμης καὶ γιὰ νὰ τεθεῖ ἡ ἀναγκαιότητα τῶν ὀρθολογικῶν *a priori* ἀρχῶν μέσῳ τῆς ἀντίθεσης σ' ἓνα καθαρότερο φῶς, γιὰ τοῦτο μποροῦμε νὰ

* Ὄνόματα, πὺ δηλώνουν τοὺς ὁπαδοὺς μᾶς αἵρεσης, προξένησαν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς πολλὴ στρεψοδικία: ὅπως, περίπου, σὰν νὰ ἔλεγε κάποιος: Ὁ Ν. εἶναι ἓνας ἰδεαλιστής. Διότι, μολονότι ὄχι ἀπλῶς παραδέχεται ἐντελῶς ἀλλὰ καὶ ἐπιμένει ὅτι σὲς παραστάσεις μας τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων ἀντιστοιχοῦν πραγματικὰ ἀντικείμενα ἐξωτερικῶν πραγμάτων, ἐντούτοις θέλει νὰ ἀνῆρκει ἢ μορφή τῆς ἐποπτείας τους ὄχι σ' αὐτὰ ἀλλὰ μόνο στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα.

εἴμαστε εὐγνώμονες σ' ἐκείνους ποὺ θὰ θελήσουν νὰ μοχθή-
σουν μὲ τούτη τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ὄχι ἀκριβῶς διδακτικὴ
ἐργασία.

*Περὶ τῆς Ἰδέας μιᾶς Κριτικῆς
τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*

Ἡ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ (theoretische) χρῆσις τοῦ Λόγου ἀσχολήθηκε μὲ ἀντικείμενα μόνῃς τῆς γνωστικῆς ἰκανότητος, καὶ μιὰ Κριτικὴ τοῦ Λόγου ποὺ ἀπέβλεπε στὴν χρῆσις ἐκείνη ἀφοροῦσε πράγματι μόνον στὴν *καθαρὴ* γνωστικὴ ἰκανότητα, ἐπειδὴ τούτῃ γεννοῦσε τὴν ὑποψία, ποὺ ἄλλωστε ἐπιβεβαιώθηκε κατόπιν, ὅτι χάνεται εὐκολὰ πέραν τῶν ὁρίων τῆς, ἀνάμεσα σὲ ἀπρόσιτα ἀντικείμενα εἴτε ἀκόμα καὶ σὲ ἀντιφατικὰς ἔννοιαις. Μὲ τὴν πρακτικὴν χρῆσις τοῦ Λόγου, ὅμως, τὰ πράγματα ἔχουν διαφορετικά. Σὲ τούτῃ ἀσχολεῖται ὁ Λόγος μὲ καθοριστικὰς ἀρχὰς τῆς θέλησης, ἡ ὁποία εἶναι μιὰ ἰκανότητα εἴτε νὰ δημιουργεῖ ἀντικείμενα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στίς παραστάσεις εἴτε πάντως νὰ αὐτοκαθορίζεται, ὥστε νὰ παράγει τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ (εἴτε εἶναι ἐπαρκῆς ἢ φυσικὴ ἰκανότητα γιὰ τοῦτο εἴτε ὄχι), δηλαδὴ 30 νὰ καθορίζει τὴν αἰτιότητά τῆς. Διότι ἐδῶ τουλάχιστον μπορεῖ ὁ Λόγος νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης καὶ κατὰ τοῦτο ἔχει πάντοτε ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ πρόκειται μόνον γιὰ τὸ βούλεσθαι. Συνεπῶς, τὸ πρῶτο ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι: Ἐάν μόνος ὁ καθαρὸς Λόγος ἐπαρκεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης, ἢ ἂν μόνον ὡς ἐμπειρικῶς ἐξηρητημένος Λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ καθοριστικὴ ἀρχὴ τῆς. Ἐλλὰ ἐδῶ ἐμφανίζεται μιὰ ἔννοια τῆς αἰτιότητος ποὺ ἔχει δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴν *Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ Λόγου*, μολονότι δὲν ἐπιδέχεται καμιά ἐμπειρικὴ ἀναπαράστασις, δηλαδὴ ἢ ἔννοια τῆς *ἐλευθερίας*· καὶ ἂν μπορέσομε τώρα νὰ ἀνακαλύψομε λόγους, γιὰ νὰ ἀποδείξομε ὅτι ἢ ἰδιότητα τούτῃ ἀνήκει πράγματι στὴν ἀνθρώπινη θέλησις (καὶ ἔτσι στὴ θέλησις ἐπίσης ὄλων τῶν ἐλλόγων ὄντων), τότε ἀποδεικνύεται μέσῳ αὐτοῦ ὄχι μόνον

ὅτι ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικός, ἀλλὰ ὅτι μόνον αὐτός, καὶ ὄχι ὁ ἐμπειρικῶς περιορισμένος, εἶναι κατὰ τρόπον ἀπόλυτο, [μὴ ἐξηρητημένο], πρακτικός. Συνεπῶς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπεξεργασθοῦμε μιὰ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ

[16] *πρακτικοῦ*, ἀλλὰ μόνον τοῦ *πρακτικοῦ* Λόγου ἐν γένει. Διότι ὁ καθαρὸς Λόγος, ἐὰν ἀποδειχθεῖ πρῶτα-πρῶτα ὅτι ὑπάρχει τέτοιος Λόγος, δὲν χρειάζεται καμιὰ κριτικὴ. Ὁ ἴδιος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ περιέχει τὸν κανόνα γιὰ τὴν κριτικὴ ὅλης

31 *τῆς* χρήσης του. Ἡ *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* ἐν γένει ἔχει λοιπὸν τὸ καθῆκον νὰ ἀποτρέψει τὸν ἐμπειρικῶς ἐξηρητημένο Λόγο ἀπὸ τὴν ἀυθάδεια νὰ θέλει νὰ παρέχει ἀποκλειστικῶς τὴν καθοριστικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησης. Ἡ χρῆσι τοῦ καθαροῦ Λόγου, ἐὰν εἶναι βεβαιωμένο ὅτι ὑπάρχει τέτοιος Λόγος, εἶναι μόνον ἐνύπαρκτη¹ ἢ ἐμπειρικῶς ἐξηρητημένη χρῆσι τοῦ ποὺ ἐπιδιώκει μὲ ἀυθάδεια τὴ μονοκρατορία, εἶναι ἀπεναντίας ὑπερβατικὴ καὶ ἐκφράζεται μὲ ἀπαιτήσεις καὶ ἐντολές, οἱ ὁποῖες ἐξέρχονται τελείως πέραν τοῦ πεδίου του, πράγμα ποὺ εἶναι ἢ ἀκριβῶς ἀντίστροφη σχέση ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μπορέσαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸν καθαρὸ Λόγο στὴ θεωρητικὴ χρῆσι.

Μολαταῦτα, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ καθαρὸς Λόγος ἐκεῖνος, ἡ γνῶσι τοῦ ὁποῖου τίθεται ἐδῶ ὡς θεμέλιο τῆς πρακτικῆς χρήσης [του], γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει ἡ διαίρεσι μιᾶς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ὡς πρὸς τὸ γενικὸ της σχεδιάγραμμα, νὰ ἀκολουθήσει τὴ διάταξι τῆς *Κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου*. Συνεπῶς, θὰ πρέπει νὰ ἔχομε μιὰ *Στοιχειολογία* καὶ μιὰ *Μεθοδολογία* τῆς *Κριτικῆς*, καὶ στὸ πρῶτο μέρος νὰ ἔχομε μιὰν *Ἀναλυτικὴ* ὡς τὸν Κανόνα τῆς ἀλήθειας καὶ μιὰ *Διαλεκτικὴ* ὡς παρουσίασι καὶ ἐπίλυσι τῆς ἐπίφασι στὶς κρίσεις τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ὅμως, ἡ διάταξι στὴν ὑποδιαίρεσι τῆς *Ἀναλυτικῆς* θὰ εἶναι μὲ τὴ σειρά της ἢ ἀντίστροφη ἐκείνης στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου*. Διότι στὴν παρούσα *Κριτικὴ*, ἀρχίζοντες ἀπὸ τὶς ἀρχές, θὰ χωρήσομε πρὸς τὶς ἐννοιες καὶ μόνον ἀπὸ τοῦτες, ἐνδεχομένως, πρὸς τὶς αἰσθήσεις· ἐνῶ ἀντιθέτως στὸν θεωρητικὸ Λόγο ἀρχίσαμε ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ

ἔπρεπε νὰ καταλήξομε στὶς ἀρχές. Ὁ λόγος πάλιν γιὰ τοῦτο ἔγκειται στὸ ὅτι τώρα ἔχομε νὰ κάνομε μὲ τὴ θέληση καὶ πρέπει νὰ ἐξετάσομε τὸν Λόγο ὄχι σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντικείμενα ἀλλὰ μὲ τὴ θέληση αὐτὴ καὶ τὴν αἰτιότητά της· καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ τὴν ἀφετηρία πρέπει νὰ ἀποτελέσουν οἱ ἀρχές τῆς ἐμπειρικῶς μὴ ἐξηρητημένης αἰτιότητος καὶ μόνο μετὰ ἀπὸ αὐτὴν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ προσπάθεια νὰ ἐξακριβώσομε τίς ἔννοιές μας γιὰ τὴν καθοριστικὴ ἀρχὴ μιᾶς τέτοιας θέλησης, τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ ἀντικείμενα, ἐντέλει στὸ ὑποκείμενο καὶ τὴν αἰσθητικότητά του. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος βάσει τῆς ἐλευθερίας, δηλαδή ὁποιαδήποτε καθαρὴ πρακτικὴ ἀρχή, ἀποτελεῖ ἐδῶ ἀναποφεύκτως τὴν ἀφετηρία καὶ προσδιορίζει τὰ ἀντικείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα καὶ μόνο μπορεῖ αὐτὴ νὰ συσχετισθεῖ.

Τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου

33 [17]

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

*Στοιχειολογία τοῦ καθαρῶ
πρακτικοῦ Λόγου*

*Ἡ Ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῶ
πρακτικοῦ Λόγου*

Κεφάλαιο Πρῶτο

*Περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαρῶ
πρακτικοῦ Λόγου*

§1. Ὅρισμός

Οἱ πρακτικὲς ἀρχὲς εἶναι προτάσεις ποὺ περιέχουν ἕναν καθολικὸ καθορισμὸ τῆς θέλησης, στὸν ὁποῖο ὑπάγονται περισσότεροι πρακτικοὶ κανόνες. Αὐτοὶ εἶναι ὑποκειμενικοὶ ἢ γνώμονες, ἐὰν ὁ ὅρος [τους] θεωρεῖται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ὡς ἐγκυρος μόνο γιὰ τὴ θέλησή του· εἶναι ὅμως ἀντικειμενικοὶ ἢ πρακτικοὶ νόμοι, ἐὰν ὁ ὅρος [τους] ἀναγνωρίζεται ὡς ἐγκυρος γιὰ τὴ θέληση κάθε ἐλλόγου ὄντος.

Παρατήρηση

Ἐὰν δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει ἕναν πρακτικῶς, δηλαδὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης ἐπαρκῆ λόγο, τότε ὑπάρχουν πρακτικοὶ νόμοι 36 ὅπου ὅμως δὲν συμβαίνει τοῦτο, ἐκεῖ θὰ εἶναι ὅλες οἱ πρακτικὲς ἀρχὲς ἀπλοὶ γνώμονες. Σὲ μιὰ παθολογικῶς¹

έπηρεασμένη θέληση ενός έλλόγου ὄντος μπορεί νὰ λάβει χώρα μιὰ σύγκρουση τῶν γνωμόνων ἐναντίον τῶν πρακτικῶν νόμων ποὺ ἔχει ἀναγνωρίσει τὸ ἴδιο. Π.χ., μπορεί κάποιος νὰ καταστήσει γνώμονά του νὰ μὴν ἀνέχεται καμιά προσβολὴ χωρὶς ἐκδίκηση καὶ ἐντούτοις νὰ κατανοεῖ συγχρόνως ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι πρακτικὸς νόμος παρὰ μόνον ὁ γνώμονάς του, ἐνῶ ἀντιθέτως δὲν μπορεί νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὸν ἑαυτὸν του σὲ ἕναν καὶ τὸν αὐτὸ γνώμονα ὡς κανόνας γιὰ τὴ θέληση κάθε έλλόγου ὄντος. Στὴ γνώση τῆς φύσης, οἱ ἀρχές ἐκείνου ποὺ συμβαίνει (π.χ. ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοδυναμίας τῆς δράσης καὶ ἀντίδρασης κατὰ τὴ μετάδοση τῆς κίνησης) εἶναι συγχρόνως νόμοι τῆς φύσης· διότι ἡ [20] χρῆση τοῦ Λόγου ἐκεῖ εἶναι θεωρητικὴ καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου. Στὴν πρακτικὴ γνώση, δηλαδὴ ἐκείνη ποὺ ἔχει νὰ κάμει ἀπλῶς μὲ καθοριστικούς λόγους τῆς θέλησης, οἱ ἀρχές ποὺ θέτει κανεὶς στὸν ἑαυτό του δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο ἀκόμη νόμοι, στοὺς ὁποίους ὑπόκειται κανεὶς ἀναποφεύκτως, διότι στὸ πρακτικὸ πεδίο ὁ Λόγος ἔχει νὰ κάμει μὲ τὸ ὑποκείμενο, δηλαδὴ μὲ τὸ ἐπιθυμητικὸ, κατὰ τὴν ἰδιαίτερη συγκρότηση τοῦ ὁποίου μπορεί ὁ κανόνας νὰ ρυθμίζεται πολλαπλῶς. — Ὁ πρακτικὸς κανόνας εἶναι πάντοτε ἕνα προῖόν τοῦ Λόγου, ἐπειδὴ ἐπιτάσσει μιὰ πράξη ὡς μέσον γιὰ ἕνα ἀποτέλεσμα ὡς πρόθεση. Ἄλλὰ γιὰ ἕνα ὄν, στὸ ὁποῖο ὁ Λόγος δὲν εἶναι ὁ ἐντελῶς μόνος καθοριστικὸς λόγος τῆς θέλησης, ὁ κανόνας αὐτὸς εἶναι μιὰ *προστακτικὴ*, δηλαδὴ ἕνας κανόνας ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα δέον, τὸ ὁποῖο ἐκφράζει τὸν ἀντικειμενικὸ ἐξαναγκασμὸ τῆς πράξης, καὶ σημαίνει ὅτι, ἐὰν ὁ Λόγος καθόριζε ἐντελῶς τὴ θέληση, ἡ πράξη θὰ συνέβαινε ἀπαραιτήτως σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν κανόνα. Συνεπῶς, οἱ προστακτικὲς [37] ἰσχύουν ἀντικειμενικῶς καὶ διακρίνονται ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς γνώμονες ὡς ὑποκειμενικὲς ἀρχές. Ἄλλὰ οἱ προστακτικὲς καθορίζουν εἴτε τοὺς ὅρους τῆς αἰτιότητας τοῦ έλλόγου ὄντος ὡς δρώσης αἰτίας, ὅσον ἀφορᾷ ἀπλῶς στὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὴν ἐπάρκεια γι' αὐτό, εἴτε καθορίζουν μόνον τὴ θέληση, ἀσχέτως ἂν ἐπαρκεῖ ἢ ὄχι γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Οἱ

πρώτες θὰ ἦσαν ὑποθετικὲς προστακτικὲς καὶ θὰ περιεῖχαν ἀπλὲς ἐπιταγὲς τῆς ἐπιδεξιότητος· ἀντιθέτως, οἱ δευτέρες θὰ ἦσαν κατηγορικὲς προστακτικὲς καὶ οἱ μόνοι πρακτικοὶ νόμοι. Ἄρα, οἱ γνώμονες εἶναι μὲν ἀρχές, ὄχι ὅμως προστακτικὲς. Ἐνῶ οἱ ἴδιες οἱ προστακτικὲς, ὅταν εἶναι ἐξηρητημένες, δηλαδὴ δὲν καθορίζουν τὴ θέληση ἀπλῶς ὡς θέληση, ἀλλὰ μόνον ὅσον ἀφορᾷ ἓνα ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ ὅταν εἶναι ὑποθετικὲς προστακτικὲς, εἶναι μὲν πρακτικὲς ἐπιταγές, ὄχι ὅμως νόμοι. Τοῦτοι πρέπει νὰ καθορίζουν ἐπαρκῶς τὴ θέληση ὡς θέληση, πρὶν ἀκόμη ρωτήσω ἂν ἔχω καθόλου τὴν ἀπαιτούμενη ἰκανότητα γιὰ ἓνα ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα ἢ τί πρέπει νὰ κάμω γιὰ νὰ τὸ δημιουργήσω, ἄρα πρέπει νὰ εἶναι κατηγορικοί, ἄλλως δὲν εἶναι νόμοι· ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία, ἂν πρόκειται νὰ εἶναι πρακτικὴ, πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὄρους παθολογικούς, συνεπῶς ὄρους πὺ προσκολλῶνται τυχαίως στὴ θέληση. Ἐὰν πεῖτε σὲ κάποιον, π.χ., ὅτι πρέπει νὰ ἐργαστεῖ καὶ νὰ ἀποταμιεύσει στὴ νεότητά του, γιὰ νὰ μὴ στερηθεῖ στὰ γηρατεία, τοῦτο εἶναι μιὰ ὀρθὴ καὶ συγχρόνως σπουδαία πρακτικὴ ἐπιταγὴ τῆς θέλησης. Βλέπομε ὅμως ἀμέσως ὅτι ἐδῶ ἡ θέληση παραπέμπεται σὲ κάτι ἄλλο, γιὰ τὸ ὁποῖο προϋποθέτομε ὅτι ἐκεῖνος τὸ ἐπιθυμεῖ καὶ τὴν ἐπιθυμία τούτη πρέπει νὰ τὴν ἀφήσει κανεὶς στὸν ἴδιο τὸν δράστη, μήπως δηλαδὴ προβλέπει καὶ ἄλλες πηγὲς βοηθείας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσίαν πὺ ἀπέκτησε ὁ ἴδιος, ἢ μήπως δὲν ἐλπίζει καθόλου νὰ γεράσει ἢ μήπως σκέπτεται τότε, σὲ περίπτωσιν ἀνάγκης, νὰ τὰ βολέψει ὅπως-ὅπως. Ὁ Λόγος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ μόνο μπορεῖ νὰ πηγάζει κάθε κανόνας 38 πὺ ὀφείλει νὰ περιέχει ἀναγκαιότητα, θέτει βέβαια σὲ τούτη τὴν ἐπιταγὴν τὴν ἀναγκαιότητα (διότι χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ ἦταν προστακτικὴ), ἀλλὰ τούτη εἶναι μόνον ὑποκειμενικῶς ἐξηρητημένη καὶ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν προϋποθέτομε στὸν ἴδιο βαθμὸ σὲ ὅλα τὰ ὑποκείμενα. Ἄλλὰ γιὰ τὴ νομοθεσίαν τοῦ Λόγου ἀπαιτεῖται αὐτὸς νὰ χρειάζεται νὰ προϋποθέτει μόνον τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, διότι ὁ κανόνας [21] εἶναι τότε μόνον ἀντικειμενικὸς καὶ καθολικῶς ἔγκυρος,

ὅταν ἰσχύει χωρὶς τυχαίους ὑποκειμενικούς ὄρους πού διακρίνουν τὸ ἓνα ἔλλογο ὄν ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐὰν πεῖτε τώρα σὲ κάποιον ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ὑπόσχεται ψευδῶς, τοῦτος εἶναι ἓνας κανόνας πού ἀφορᾷ ἀπλῶς στὴ θέλησή του —εἴτε οἱ προθέσεις πού μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι δυνατόν νὰ μπορούν νὰ ἐπιτευχθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ὄχι— μόνη ἡ θέληση εἶναι αὐτὴ πού πρέπει νὰ καθορισθεῖ τελείως ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν κανόνα ἐκεῖνο. Ἐὰν τώρα διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ κανόνας αὐτὸς εἶναι πρακτικῶς ὀρθός, τότε εἶναι νόμος, διότι εἶναι μιὰ κατηγορικὴ προστακτικὴ. Συνεπῶς, οἱ πρακτικοὶ νόμοι ἀναφέρονται σὲ μόνη τὴ θέληση, ἀσχέτως ἐκείνου πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν αἰτιότητά της, καὶ μπορούμε νὰ κάνομε ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τούτη (ἀφοῦ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο), γιὰ νὰ τὴν ἔχομε καθαρή.

§2. Θεώρημα I

“Ὅλες οἱ πρακτικὲς ἀρχές, πού προϋποθέτουν ἓνα ἀντικείμενο (ῦλη)² τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ὡς καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης, εἶναι στὸ σύνολό τους ἐμπειρικὲς καὶ δὲν μπορούν νὰ παράσχουν πρακτικούς νόμους.

Μὲ τὸν ὄρο ῦλη τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ἐννοῶ ἓνα ἀντικείμενο, τοῦ ὁποίου ἡ πραγματικότητα ἐπιθυμεῖται. Ἐὰν τώρα ἡ
 39 ἐπιθυμία γιὰ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο προηγεῖται τοῦ πρακτικοῦ κανόνα καὶ εἶναι ὁ ὄρος νὰ τὸν καταστήσομε ἀρχή, τότε λέγω: (Πρῶτον), ὅτι ἡ ἀρχὴ τούτη εἶναι πάντοτε ἐμπειρικὴ. Διότι τότε ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς προαίρεσης³ εἶναι ἡ παράσταση ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ ἐκείνη ἡ σχέση της μὲ τὸ ὑποκείμενο, μέσῳ τῆς ὁποίας καθορίζεται τὸ ἐπιθυμητικὸ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἄλλὰ μιὰ τέτοια σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο ὀνομάζεται ἡδονὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἐνὸς ἀντικειμένου. Συνεπῶς θὰ ἔπρεπε ἡ ἡδονὴ νὰ προϋποτίθεται ὡς ὄρος τῆς δυνατότητας τοῦ καθορισμοῦ τῆς προαίρεσης. Ὅμως, γιὰ καμιὰ παράσταση οἰουδήποτε ἀντικειμένου, ὅποια καὶ ἂν εἶναι αὐτή, δὲν μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ ἀ

prigoi ἂν συνδέεται με *ἡδονή* ἢ *λύπη* ἢ ἂν θὰ εἶναι *ἀδιάφορη*. Συνεπῶς, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ πρέπει ὁ καθοριστικός λόγος τῆς προαίρεσης νὰ εἶναι πάντοτε ἐμπειρικός, ἄρα καὶ ἡ πρακτικὴ οὐσιαστικὴ ἀρχὴ ποὺ τὸν προϋπέθετε ὡς ὄρο.

Ἄλλὰ, ἀφοῦ (*δεύτερον*) μιὰ ἀρχὴ ποὺ θεμελιώνεται μόνον στὸν ὑποκειμενικὸ ὄρο τῆς δεκτικότητος μιᾶς ἡδονῆς ἢ λύπης (ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ γνωρίζεται πάντοτε μόνον ἐμπειρικῶς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἔγκυρη γιὰ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα), μπορεῖ μὲν γιὰ τὸ ὑποκείμενο ποὺ τὴν κατέχει νὰ λειτουργεῖ μᾶλλον ὡς *γνώμονάς* του, ἀλλὰ, ἀκόμη καὶ γιὰ αὐτὸ τὸ ἴδιο, ὄχι ὡς *νόμος* (διότι τοῦ λείπει ἡ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ πρέπει νὰ γνωρίζεται a prigoi), γιὰ τοῦτο οὐδέποτε μπορεῖ μιὰ τέτοια ἀρχὴ [22] 40 νὰ παράσχει ἕναν πρακτικὸ νόμο.

§3. Θεώρημα II

ἽΟλες οἱ οὐσιαστικῆς⁴ πρακτικῆς ἀρχῆς εἶναι ὡς τέτοιες στὸ σύνολό τους ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ εἶδους καὶ ὑπάγονται στὴν καθολικὴ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας ἢ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας.

Ἡ ἡδονὴ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς πράγματος, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ εἶναι ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς ἐπιθυμίας τοῦ πράγματος αὐτοῦ, θεμελιώνεται στὴν *δεκτικότητα* τοῦ ὑποκειμένου, διότι *ἐξαρτᾶται* ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀντικειμένου· ἄρα ἀνήκει στὴν αἴσθησι (συναίσθημα) καὶ ὄχι στὴ διάνοια, ἢ ὅποια ἐκφράζει μιὰ σχέση τῆς παράστασης μετὰ τὸ ἀντικείμενο σύμφωνα με ἐννοιες, ὄχι ὁμως μετὰ τὸ ὑποκείμενο σύμφωνα με συναισθήματα. Συνεπῶς εἶναι πρακτικὴ μόνον ἐφ' ὅσον καθορίζει τὸ ἐπιθυμητικὸ ἢ αἴσθησι τῆς εὐχαρίστησι τὴν ὅποια προσδοκᾷ τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἄλλὰ ἡ συνείδησι ἐνὸς ἐλλόγου ὄντος περὶ τῆς εὐχαρίστησι τῆς ζωῆς, ἢ ὅποια συνοδεύει ἀδιακόπως ὀλόκληρη τὴν ὑπαρξὴ του, εἶναι ἡ *εὐδαιμονία*, ἢ δὲ ἀρχὴ νὰ τὴν καταστήσομε ὑψιστο καθοριστικὸ λόγο τῆς προαίρεσι εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς

φιλαυτίας. Συνεπῶς, ὅλες οἱ οὐσιαστικὲς ἀρχὲς οἱ ὁποῖες
 41 θέτουν τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς προαίρεσης στὴν ἡδονὴ ἢ
 τὴ λύπη, ποὺ πρόκειται νὰ αἰσθανθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν πραγ-
 ματικότητα κάποιου ἀντικειμένου, εἶναι ἐντελῶς τοῦ *ιδίου*
εἶδους κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀνήκουν στὸ σύνολό τους στὴν ἀρχὴ
 τῆς φιλαυτίας ἢ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας.

Πόρισμα

“Ὅλοι οἱ οὐσιαστικοὶ πρακτικοὶ κανόνες θέτουν τὸν καθορι-
 στικὸ λόγον τῆς θέλησης στὸ κατώτερο ἐπιθυμητικό, καὶ ἐὰν
 δὲν ὑπῆρχαν καθόλου ἀπλῶς μορφολογικοὶ νόμοι του, οἱ
 ὁποῖοι θὰ καθόριζαν ἐπαρκῶς τὴ θέληση, τότε δὲν θὰ μπο-
 ρούσαμε νὰ παραδεχθοῦμε οὔτε ἓνα ἀνώτερο ἐπιθυμητικό.

Παρατήρηση I

Εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς πῶς τόσο ὀξύνοες κατὰ τὰ ἄλλα
 ἄνδρες μπόρεσαν νὰ πιστέψουν ὅτι βρῆκαν μιὰ διαφορὰ
 μεταξὺ τοῦ κατωτέρου καὶ τοῦ ἀνωτέρου ἐπιθυμητικοῦ στὸ
 [23] ἂν οἱ παραστάσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸ συναίσθημα τῆς
 ἡδονῆς ἔχουν τὴν προέλευσή τους στὶς αἰσθήσεις ἢ στὴ
 διάνοια.⁵ Διότι, ὅταν ἐρωτοῦμε γιὰ τοὺς καθοριστικούς λό-
 γους τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοὺς θέτομε στὴν προσδοκώμενη
 εὐχαρίστηση ἀπὸ ὀτιδήποτε, δὲν ἔχει καθόλου σημασίᾳ ἀπὸ
 ποῦ προέρχεται ἡ παράσταση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ποὺ
 ικανοποιεῖ, παρὰ μόνον πόσο εὐχαριστεῖ. Ἐὰν μιὰ παράστα-
 ση, ἔστω καὶ ἂν ἔχει στὴ διάνοια τὴν ἔδρα καὶ τὴν προέλευ-
 σή της, μπορεῖ νὰ καθορίσει τὴν προαίρεση μόνον μὲ τὸ νὰ
 προϋποθέτει στὸ ὑποκείμενο ἓνα συναίσθημα τῆς ἡδονῆς,
 τότε ἐξαρτᾶται ἐντελῶς ἀπὸ τὴ συγκρότηση τῆς ἐσωτερικῆς
 αἰσθησης τὸ ὅτι ἡ παράσταση ἐκείνη εἶναι καθοριστικὸς
 λόγος τῆς προαίρεσης, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ αἰ-
 σθηση μπορεῖ νὰ ἐπηρεασθεῖ ἔτσι ἀπὸ μιὰ εὐχαρίστηση. Ὅσο
 42 ἕτερογενεῖς καὶ ἂν εἶναι οἱ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων,
 ὡς εἶναι παραστάσεις τῆς διάνοιας, ἀκόμη καὶ τοῦ Λόγου,
 σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων, ἐντούτοις
 τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, μέσῳ τοῦ ὁποίου βεβαίως οἱ

παραστάσεις αποτελοῦν πράγματι τὸν καθοριστικὸ λόγὸ τῆς θέλησης (τὴν εὐχαρίστηση, τὴν ἱκανοποίηση πού προσδοκᾷ κανεὶς σχετικῶς, καὶ ἡ ὁποία παρακινεῖ τὴ δραστηριότητα γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀντικειμένου) εἶναι τοῦ ἰδίου εἶδους, ὄχι μόνον ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ πάντοτε μὲ ἀπλῶς ἐμπειρικὸ τρόπο, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐπηρεάζει μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ ζωτικὴ δύναμη πού ἐκφράζεται στὸ ἐπιθυμητικὸ καὶ κατὰ τὴ σχέση τούτη δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει ἀπὸ κάθε ἄλλο καθοριστικὸ λόγο σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον στὸν βαθμὸ. Ἄλλως, πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ σύγκριση ὡς πρὸς τὸ μέγεθος μεταξὺ δυὸ ἐντελῶς διαφορετικῶν κατὰ τὸν παραστατικὸ τρόπο καθοριστικῶν λόγων, ὥστε νὰ προτιμήσομε ἐκεῖνον πού ἐπηρεάζει περισσότερο τὸ ἐπιθυμητικὸ; Ὁ ἴδιος ἀκριβῶς ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψει ἀδιάβαστο ἓνα βιβλίον διδακτικὸ γι' αὐτὸν πού πέφτει στὰ χέρια του μόνον μιὰ φορὰ, γιὰ νὰ μὴ χάσει τὸ κунήγι, μπορεῖ νὰ φύγει στὴ μέση μιᾶς ὥραίας ὀμιλίας, γιὰ νὰ μὴν πάει πολὺ ἀργὰ στὸ φαγητό, μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψει μιὰ συνομιλία μὲ συνετοὺς διαλόγους πού ἐκτιμᾷ συνήθως πολὺ, γιὰ νὰ παίξει χαρτιά, μπορεῖ μάλιστα νὰ διώξει ἓναν φτωχὸ πού συνήθως τοῦ κάνει χαρὰ νὰ τὸν εὐεργετῇ, διότι τυχαίνει νὰ μὴν ἔχει τώρα στὴν τσέπη του περισσότερα χρήματα ἀπὸ ὅσα χρειάζεται γιὰ νὰ πληρώσει τὸ εἰσιτήριο γιὰ τὴν κωμωδία. Ἐὰν ὁ καθορισμὸς τῆς θέλησης στηρίζεται στὸ συναίσθημα τῆς εὐχαρίστησης ἢ δυσαρέστησης πού προσδοκᾷ ἀπὸ κάποιαν αἰτία, τότε τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο μέσῳ ποιοῦ εἶδους παραστάσεων ἐπηρεάζεται. Τὸ μόνον πού ἔχει σημασία γι' αὐτὸν εἶναι πόσο ἰσχυρὴ, ποιᾶς διάρκειας, πόσο εὐκόλο νὰ ἀποκτηθεῖ καὶ πόσο συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται ἢ εὐχαρίστηση τούτη, ὥστε νὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴν ἐπιλογή του. Ὅπως γιὰ ἐκεῖνον πού χρειάζεται 43 χρυσάφι γιὰ νὰ ξεδέψει εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν τὴν ὕλη του, τὸ χρυσάφι, τὴν ἔχουν ἐξορύξει ἀπὸ τὸ βουνὸ ἢ ἂν τὴν ἔχουν καθαρίσει ἀπὸ τὴν ἄμμο, ἀρκεῖ μόνον νὰ γίνεται δεκτὸ παντοῦ μὲ τὴν ἴδια ἀξία, ἔτσι καὶ κανεὶς ἄνθρωπος πού ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ τὴν εὐχαρίστηση τῆς ζωῆς δὲν ἐρωτᾷ

ἂν τοῦ τὴν προσφέρουν παραστάσεις τῆς διάνοιας ἢ τῶν αἰσθήσεων, παρὰ μόνο *πόση καὶ ποιᾶς ἔντασης ἱκανοποίηση* τοῦ προσφέρουν γιὰ τὸ μακρότερο χρονικὸ διάστημα. Μόνον ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἤθελαν εὐχαρίστως νὰ ἀρνηθοῦν στὸν Λόγο τὴν ἱκανότητα νὰ καθορίζει τὴ θέληση χωρὶς

[24] τὴν προϋπόθεση κάποιου συναισθήματος μποροῦν νὰ παραπλανηθοῦν τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν δικό τους ὀρισμὸ, ὥστε ἐκεῖνο ποὺ οἱ ἴδιοι ἀνήγαγαν προηγουμένως σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἀρχή, ἐντούτοις κατόπιν νὰ τὸ δηλώνουν ὡς τελείως ἑτερογενές. Ἔτσι διαπιστώνεται, π.χ., ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἱκανοποίηση καὶ μὲ τὴν *ἀπλή χρησιμοποίηση* δυνάμεως, μὲ τὴ συνείδηση τῆς ψυχικῆς του ρώμης κατὰ τὴν ὑπέρβαση τῶν ἐμποδίων ποὺ ἀντιτίθενται στὴν πρόθεσή μας, στὴν καλλιέργεια τῶν πνευματικῶν ταλέντων κ.τ.λ., καὶ τὶς ἀποκαλοῦμε εὐλόγως *λεπτότερες χαρὲς καὶ τέρψεις*, ἐπειδὴ βρισκονται στὴν ἐξουσία μας περισσότερο ἀπὸ ἄλλες, δὲν φθείρονται, ἀντιθέτως ἐνισχύουν τὸ συναισθημα γιὰ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπόλαυσή τους καὶ συγχρόνως, καθὼς τέρπουν, καλλιεργοῦν. Ὡστόσο, τὸ νὰ τὶς παρουσιάζομε γιὰ τοῦτο ὡς ἕναν ἄλλο τρόπο νὰ καθορίζεται ἡ θέληση παρὰ ἀπλῶς μέσῳ τῆς αἴσθησης —ἀφοῦ βεβαίως γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν ἀπολαύσεων ἐκείνων προϋποθέτουν ἕνα συναισθημα ποὺ ἐνυπάρχει σὲ μᾶς καὶ ἀποσκοπεῖ σ' αὐτὲς ὡς τὸν πρῶτον ὄρο τῆς ἀρέσκειας αὐτῆς— εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, ὅπως ὅταν οἱ ἀδαεῖς ποὺ θὰ ἤθελαν εὐχαρίστως νὰ τσαλαβουτήσουν στὴ μεταφυσική, σκέπτονται τὴν ὕλη τόσο λεπτή, τόσο ὑπέρλεπτη, ποὺ νὰ ζαλίζονται οἱ ἴδιοι ἀπὸ τοῦτο, καὶ ὕστερα πιστεύουν ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔχουν ἐπινοήσει ἕνα *πνευματικὸ* καὶ ὁμως ἐκτεταμένο ὄν. Ἐὰν

44 ἐντοπίσομε τὴν ἀρετὴ, ὅπως ὁ *Ἐπίκουρος*, στὴν ἀπλή ἀπόλαυση τὴν ὁποία ὑπόσχεται γιὰ νὰ καθορίσει τὴ θέληση, τότε δὲν μποροῦμε ὕστερα νὰ τὸν μεμφθοῦμε ὅτι θεωρεῖ τὴν ἀπόλαυση τούτη ὡς τελείως ὁμοιογενὴ μὲ τὶς ἀπολαύσεις τῶν χυδαιότερων αἰσθήσεων· διότι δὲν ἔχομε κανένα λόγο νὰ τοῦ ἐπιρρίψομε ὅτι εἶχε ἀποδώσει ἀπλῶς στὶς σωματικὰς αἰσθήσεις τὶς παραστάσεις, μέσῳ τῶν ὁποίων

προκαλείται σ' ἐμᾶς τὸ συναίσθημα τοῦτο. Ἄναζητήσῃ ἐξί-
 σου τὴν πηγὴν πολλῶν ἀπὸ αὐτέας, ὅσο μπορεῖ κανεῖς νὰ
 εἰκάσει, στὴ χρῆσιν τῆς ἀνώτερης γνωστικῆς ἰκανότητος·
 ἀλλὰ τοῦτο δὲν τὸν ἐμπόδισε καὶ οὔτε μποροῦσε νὰ τὸν
 ἐμποδίσει νὰ θεωρήσῃ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν ποὺ ἀναφέρ-
 θηκε, τὴν ἴδια τὴν ἀπόλαυσιν, τὴν ὁποία μᾶς προσφέρουν
 ἐκεῖνες οἱ ὀπωδηῆποτε νοητικῆς παραστάσεις καὶ μέσῳ τῶν
 ὁποίων καὶ μόνο μποροῦν νὰ γίνουν καθοριστικοὶ λόγοι τῆς
 θέλησης, ὡς ἐντελῶς ὁμοιογενεῖς. Τὸ νὰ εἶναι κάποιος *συν-
 επῆς* εἶναι τὸ μέγιστον καθῆκον ἑνὸς φιλοσόφου καὶ ἐντού-
 τοις συναντᾶται σπανιότερα ἀπὸ ὅλα. Οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικῆς
 Σχολῆς μᾶς δίδουν περισσότερα παραδείγματα συνέπειας
 ἀπὸ ὅσα συναντοῦμε στὴν *συγκρητιστικὴ* ἐποχὴ μας, ὅποτε
 ἐπινοεῖται ἓνα ὀρισμένον *σύστημα συνασπισμοῦ* ἀντιφατικῶν
 ἀρχῶν γεμάτων ἀνεπιθυμητῆ καὶ ῥηχότητος, ἐπειδὴ ἀρμό-
 ζει καλύτερα σ' ἓνα κοινὸ ποῦ εἶναι εὐχαριστημένον νὰ γνω-
 ρίζει κάτι ἀπ' ὅλα καὶ τελικῶς νὰ μὴ γνωρίζει τίποτε, καὶ
 ὅμως νὰ κάνει γιὰ ὅλες τὶς δουλειάς. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς
 εὐδαιμονίας, ὅση διάνοια καὶ ὅσος Λόγος καὶ ἂν χρησιμο-
 ποιηθῶν σ' αὐτήν, δὲν θὰ συμπεριελάμβανε κανέναν ἄλλο
 καθοριστικὸν λόγον γιὰ τὴ θέλησιν παρὰ μόνον ὅσους εἶναι
 κατάλληλοι γιὰ τὸ *κατώτερον* ἐπιθυμητικόν, καὶ συνεπῶς εἴτε
 δὲν ὑπάρχει καθόλου *ἀνώτερον*^δ ἐπιθυμητικόν εἴτε ὁ *καθαρός*
 Λόγος θὰ πρέπει νὰ εἶναι μόνος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς,
 δηλαδὴ χωρὶς τὴν προϋπόθεσιν οἰουδήποτε συναισθήματος,
 ἄρα χωρὶς παραστάσεις τοῦ εὐάρεστου ἢ δυσάρεστου, ὡς
 τῆς ὕλης τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἢ ὁποία εἶναι πάντοτε ἓνας
 ἐμπειρικὸς ὄρος τῶν ἀρχῶν, θὰ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ καθο-
 ρίζει τὴ θέλησιν μέσῳ μόνῃς τῆς μορφῆς τοῦ πρακτικοῦ 45
 κανόνα. Μόνον τότε ὁ Λόγος, μόνον ἐφ' ὅσον καθορίζει ἀφ'
 ἑαυτοῦ τὴ θέλησιν (δὲν εἶναι στὴν ὑπηρεσίαν τῶν κλίσεων),
 εἶναι ἓνα ἀληθινὸν *ἀνώτερον* ἐπιθυμητικόν, στὸ ὁποῖο ὑποτάσσεται 25]
 τὸ παθολογικῶς καθορίσμιον ἐπιθυμητικόν, καὶ διαφέ-
 ρει ἀπὸ τοῦτο πραγματικῶς καὶ μάλιστα *εἰδικῶς* ἔτσι, ὥστε
 ἀκόμη καὶ ἡ ἐλάχιστη ἀνάμειξις τῶν παρορμήσεων τῶν
 κλίσεων νὰ ζημιώνει τὴ δύναμιν καὶ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Λό-

γου, ὅπως καὶ τὸ ἐλάχιστο ἐμπειρικό στοιχείο, ὡς ὄρος σὲ μιὰ μαθηματικὴ ἀπόδειξη, ὑποβιάζει καὶ καταστρέφει τὴν ἀξία καὶ τὴ δύναμή της. Σὲ ἕναν πρακτικὸ νόμο, ὁ Λόγος καθορίζει ἄμεσα τὴ θέληση, ὄχι διὰ μέσου ἑνὸς παρεμβαλλόμενου συναισθήματος τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύτης, οὔτε κἀν γιὰ τὸν νόμο αὐτόν, καὶ μόνον τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικὸς ὡς καθαρὸς Λόγος τοῦ ἐπιτρέπει νὰ νομοθετεῖ.

Παρατήρηση II

Τὸ νὰ εἶναι εὐτυχισμένο εἶναι κατ' ἀνάγκη ἢ ἀπαίτηση κάθε ἐλλόγου ἀλλὰ πεπερασμένου ὄντος καὶ συνεπῶς εἶναι ἕνας ἀναπόφευκτος καθοριστικὸς λόγος τοῦ ἐπιθυμητικοῦ του. Διότι ἡ εὐχαρίστηση (Zufriedenheit) μὲ ὀλόκληρη τὴν ὑπαρξή του δὲν εἶναι, λ.χ., ἕνα πρωτογενὲς κτῆμα καὶ μιὰ μακαριότητα, ἡ ὁποία θὰ προϋπέθετε μιὰ συνείδηση τῆς ἀνεξάρτητης αὐτάρκειάς του, παρὰ εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πεπερασμένη φύση του, ἐπειδὴ ἔχει ἀνάγκες· καὶ ἡ ἀνάγκη τούτη ἀφορᾷ στὴν ὕλη τοῦ ἐπιθυμητικοῦ του, δηλαδή κάτι ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἕνα συναισθηματὸ τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύτης ποὺ ὑπόκειται ὑποκειμενικῶς ὡς θεμέλιο, μέσῳ τοῦ ὁποίου καθορίζεται ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴν εὐχαρίστηση μὲ τὴν κατάστασή του. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ οὐσιαστικὸς τούτος καθοριστικὸς λόγος μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο μόνον ἐμπειρικῶς, εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρήσομε τὸ πρόβλημα (Aufgabe) τοῦτο ὡς νόμο, διότι αὐτὸς ὡς ἀντικειμενικὸς θὰ ἔπρεπε νὰ περι-
 46 λαμβάνει τὸν ἴδιο ἀκριβῶς καθοριστικὸ λόγὸ τῆς θέλησης σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα. Διότι, μολονότι ἡ ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας ὑπόκειται πάντοτε ὡς θεμέλιο στὴν πρακτικὴ σχέση τῶν ἀντικειμένων μὲ τὸ ἐπιθυμητικό, ἐντούτοις εἶναι μόνον ὁ γενικὸς τίτλος τῶν ὑποκειμενικῶν καθοριστικῶν λόγων καὶ δὲν καθορίζει τίποτε ἐξειδικευμένο, πράγμα ὅμως ποὺ εἶναι καὶ τὸ μόνον σημαντικὸ στὸ πρακτικὸ τοῦτο πρόβλημα, καὶ χωρὶς τὸν ὁποῖο καθορισμὸ δὲν μπορεῖ αὐτὸ διόλου νὰ ἐπιλυθεῖ. Πράγματι, σὲ τί θέτει ὁ καθένας τὴν εὐδαιμονία του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο

συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης τοῦ καθενός, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ὑποκείμενο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆ διαφορὰ τῶν ἀναγκῶν ἀναλόγως τῶν μεταβολῶν τοῦ συναισθήματος τούτου, καὶ συνεπῶς ἓνας ὑποκειμενικῶς ἀναγκαῖος νόμος (ὡς φυσικὸς νόμος) εἶναι ἀντικειμενικῶς μιὰ πάρα πολὺ τυχαία πρακτικὴ ἀρχή, πού μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὴ στὰ διάφορα ὑποκείμενα, ἄρα οὐδέποτε μπορεῖ νὰ παράσχει ἓνα νόμο· διότι, ὡς πρὸς τὸν πόθο τῆς εὐδαιμονίας, σημασία δὲν ἔχει ἡ μορφὴ τῆς νομιμότητος, ἀλλὰ ἀπλῶς ἡ ὕλη, δηλαδὴ τὸ ζήτημα ἂν καὶ πόση ἱκανοποίηση μπορῶ νὰ προσδοκῶ ἀπὸ τὴν τήρηση τοῦ νόμου. Οἱ ἀρχές τῆς φιλαυτίας μποροῦν θεβαίως νὰ περιέχουν καθολικοὺς κανόνες τῆς ἐπιδεξιότητος (πῶς νὰ ἐπινοοῦμε τὰ μέσα γὰ τὶς προθέσεις)· ὁπότε ὅμως εἶναι ἀπλῶς θεωρητικῆς ἀρχῆς* (π.χ. πῶς πρέπει νὰ ἐπινοήσει ἓναν μύλο ἐκεῖνος πού θὰ ἤθελε εὐχαρίστως νὰ φάει ψωμί). Ἄλλὰ οἱ πρακτικῆς ἐπιταγῆς πού θεμελιώνονται σ' ἐκεῖνες οὐδέποτε μποροῦν νὰ εἶναι καθολικῆς, ἐπειδὴ ὁ καθοριστικὸς λόγος τοῦ ἐπιθυμητικοῦ θεμελιώνεται στὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, τὸ ὁποῖο οὐδέποτε μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι στρέφεται καθολικῶς πρὸς τὰ ἴδια ἀντικείμενα. [26] 47

Ἄλλὰ ἂς ὑποθέσουμε ὅτι τὰ πεπερασμένα ἔλλογα ὄντα σκέπτονταν κατὰ ἐντελῶς ἐνιαῖο τρόπο καὶ ὅσον ἀφορᾶ σ' ἐκεῖνα πού θὰ ἔπρεπε νὰ δέχονται ὡς ἀντικείμενα τῶν συναισθημάτων τους τῆς ἀπόλαυσης ἢ τοῦ πόνου, καθὼς ἐπίσης ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾶ στὰ μέσα πού πρέπει νὰ μεταχειρισθοῦν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὰ πρῶτα συναισθήματα καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὰ δεύτερα· μολαταῦτα, δὲν θὰ μπο-

* Οἱ προτάσεις, οἱ ὁποῖες ὀνομάζονται στὰ Μαθηματικὰ ἢ στὴ Φυσικὴ πρακτικῆς, θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἀποκαλοῦνται τεχνικῆς. Διότι στίς ἐπιστῆμες αὐτῆς δὲν πρόκειται διόλου γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης· δείχνουν μόνον τὴν ποικιλία τῆς δυνατῆς πράξης, ἢ ὁποία εἶναι ἐπαρκῆς γιὰ νὰ προκαλέσει ἓνα ὀρισμένο ἀποτέλεσμα, καὶ συνεπῶς εἶναι ἐξίσου θεωρητικῆς ὅπως ὅλες οἱ προτάσεις πού ἐκφράζουν τὴ σύνδεση μιᾶς αἰτίας μὲ ἓνα ἀποτέλεσμα. Ἄλλὰ σὲ ὅποιον ἀρέσει τὸ ἀποτέλεσμα, αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἀποδεχθῆ νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ αἰτία.

ροῦσαν διόλου νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς φιλαυτίας ἀποτελεῖ ἕναν πρακτικὸ νόμο· διότι ἡ ἴδια ἡ ὁμοφωνία τούτη θὰ ἦταν βέβαια ἀπλῶς τυχαία. Ὁ καθοριστικὸς λόγος θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πάντοτε μόνον ὑποκειμενικῶς ἔγκυρος καὶ ἀπλῶς ἐμπειρικός, καὶ δὲν θὰ εἶχε ἐκείνη τὴν ἀναγκαιότητα ποὺ νοεῖται σὲ κάθε νόμο, δηλαδὴ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα βάσει a priori λόγων· ἐκτὸς ἐὰν παρουσιάζε κανεὶς τὴν ἀναγκαιότητα τούτη διόλου ὡς πρακτικὴ, ἀλλὰ ὡς ἀπλῶς φυσικὴ, δηλαδὴ ὅτι λόγω τῶν κλίσεων μᾶς ἐπιβάλλεται ἀναποφεύκτως ἡ πράξις τὸ ἴδιο ὅπως τὸ χασμουρητό, ὅταν βλέπομε νὰ χασμουριοῦνται οἱ ἄλλοι. Θὰ μπορούσε μᾶλλον νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου πρακτικοὶ νόμοι ἀλλὰ μόνο συμβουλὲς χάριν τῶν πόθων μας, παρὰ νὰ ὑψωθοῦν ἀπλῶς ὑποκειμενικὲς ἀρχὲς στὸ ἐπίπεδο τῶν πρακτικῶν νόμων ποὺ ἔχουν ἐντελῶς ἀντικειμενικὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς ὑποκειμενικὴ ἀναγκαιότητα, καὶ πρέπει νὰ γνωρίζονται a priori μέσῳ τοῦ Λόγου, ὄχι μέσῳ τῆς ἐμπειρίας (ὅσοδήποτε ἐμπειρικῶς καθολικὴ καὶ ἂν εἶναι). Ἀκόμη καὶ οἱ κανόνες τῶν ὁμοιομόρφων φαινομένων ἀποκαλοῦνται φυσικοὶ νόμοι (π.χ. οἱ μηχανικοὶ νόμοι) μόνον, ἐὰν εἴτε τοὺς γνωρίζομε πράγματι a priori εἴτε πάντως

48 (ὅπως μὲ τοὺς χημικοὺς νόμους) δεχόμεστε ὅτι θὰ γνωρίζονταν a priori βάσει ἀντικειμενικῶν λόγων, ἐὰν ἡ κατανόησή μας χωροῦσε βαθύτερα. Ὅμως, ὡς πρὸς τὶς ἀπλῶς ὑποκειμενικὲς πρακτικὲς ἀρχὲς καθίσταται ρητῶς ὄρος ὅτι σ' αὐτὲς πρέπει νὰ ὑπόκεινται ὡς θεμέλιο ὄχι ἀντικειμενικοὶ ἀλλὰ ὑποκειμενικοὶ ὅροι τῆς προαίρεσης· ἄρα ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ τὶς παραστήσομε πάντοτε μόνον ὡς ἀπλοὺς γνώμονες, ἀλλὰ οὐδέποτε ὡς πρακτικοὺς νόμους. Ἡ τελευταία τούτη παρατήρηση φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι εἶναι ἀπλὴ ψιλολογία· καὶ ὅμως, εἶναι ὁ λεκτικὸς καθορισμὸς τῆς σπουδαιότατης διαφορᾶς ἐν γένει ποὺ μπορεῖ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν μόνον στίς πρακτικὲς ἔρευνες.

§ 4. Θεώρημα ΙΙΙ

[27]

Ἐὰν ἓνα ἔλλογο ὄν ὀφείλει νὰ νοήσει τοὺς γνώμονές του ὡς πρακτικοὺς καθολικοὺς νόμους, τότε μπορεῖ νὰ τοὺς νοήσει μόνον ὡς τέτοιες ἀρχές, οἱ ὁποῖες περιέχουν τὸν καθοριστικὸ λόγὸ τῆς θέλησης ὄχι κατὰ τὴν ὕλη ἀλλὰ ἀπλῶς κατὰ τὴ μορφή.

Ἡ ὕλη μιᾶς πρακτικῆς ἀρχῆς εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς θέλησης. Τοῦτο εἴτε εἶναι ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς θέλησης εἴτε δὲν εἶναι. Ἐὰν εἶναι, τότε ὁ κανόνας τῆς θέλησης θὰ ὑπέκειτο σὲ ἓναν ἐμπειρικὸ ὄρο (τὴ σχέση τῆς καθορίζουσας παράστασης μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης), ἐπομένως δὲν θὰ ἦταν πρακτικὸς νόμος. Ἀλλὰ ἀπὸ ἓναν νόμο, ἐὰν ἀποχωρίσει κανεὶς ἀπὸ αὐτὸν κάθε ὕλη, δηλαδὴ κάθε ἀντικείμενο τῆς θέλησης (ὡς καθοριστικὸ λόγος), δὲν ἀπομένει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ μορφή καὶ μόνον μιᾶς 49 καθολικῆς νομοθεσίας. Συνεπῶς, ἓνα ἔλλογο ὄν εἴτε δὲν μπορεῖ διόλου νὰ νοήσει τίς δικές του ὑποκειμενικῶς πρακτικῆς ἀρχές συγχρόνως ὡς καθολικοὺς νόμους εἴτε πρέπει νὰ δεχθεῖ ὅτι μόνη ἡ μορφή τους, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ γνώμονες ἐκεῖνοι ἀρμόζουν γιὰ μιὰ καθολικὴ νομοθεσία, τοὺς καθιστᾷ ἀφ' ἑαυτῆς πρακτικὸ νόμο.

Παρατήρηση

Ποιὰ μορφή στὸν γνώμονα ἀρμόζει γιὰ τὴν καθολικὴ νομοθεσία καὶ ποιὰ ὄχι, τοῦτο μπορεῖ νὰ τὸ διακρίνει καὶ ὁ κοινότερος νοῦς χωρὶς καθοδήγηση. Π.χ., ἔχω κάμει γνώμονά μου νὰ αὐξήσω τὴν περιουσία μου μὲ ὅλα τὰ ἀσφαλῆ μέσα. Βρίσκεται τώρα στὰ χέρια μου μιὰ παρακαταθήκη, ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ὁποίας ἔχει πεθάνει καὶ δὲν ἔχει ἀφήσει κάποιον σχετικὸ ἔγγραφο. Κατὰ φυσικὸ τρόπο, τοῦτο ἀποτελεῖ περίπτωση [ἐφαρμογῆς] τοῦ γνώμονά μου. Τώρα θέλω μόνον νὰ μάθω ἂν ὁ γνώμονας ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐπίσης ὡς καθολικὸς πρακτικὸς νόμος. Τὸν ἐφαρμόζω λοιπὸν στὴν παρούσα περίπτωση καὶ ἐρωτῶ ἂν θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ προσλάβει τὴ μορφή ἐνὸς νόμου, ἐπομένως ἂν θὰ μπορούσα

ἀραγε μέσω τοῦ γνώμονά μου συγχρόνως νὰ θέσω ἕναν τέτοιο νόμο: "Ὅτι ὁ καθένας ἐπιτρέπεται νὰ ἀρνηθεῖ μιὰ παρακαταθήκη, τὴν κατάθεση τῆς ὁποίας δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ἀποδείξει κανεὶς. Ἀντιλαμβάνομαι ἀμέσως ὅτι μιὰ τέτοια ἀρχὴ ὡς νόμος θὰ αὐτοκαταστρεφόταν, διότι θὰ ὀδηγοῦσε στὸ νὰ μὴν ὑπάρχει καμιὰ παρακαταθήκη. Ἐνας πρακτικὸς νόμος, ποὺ ἀναγνωρίζω ὡς τέτοιον, πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλος γιὰ μιὰ καθολικὴ νομοθεσία· τούτη εἶναι μιὰ ταυτολογικὴ πρόταση καὶ γι' αὐτὸ ἀφ' ἑαυτῆς σαφής. Ἐὰν τώρα πᾶν: Ἡ θέλησή μου ὑπόκειται σὲ ἕναν πρακτικὸ νόμο, τότε δὲν μπορῶ νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν κλίση μου (π.χ. στὴν παρούσα περίπτωση τὴν πλεονεξία μου) ὡς τὸν καθοριστικὸ λόγο ἑνὸς

50 καθολικοῦ πρακτικοῦ νόμου ποὺ ἀρμόζει γι' αὐτόν· διότι ἡ

[28] κλίση μου ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἰκανὴ γιὰ μιὰ καθολικὴ νομοθεσία καὶ ἀντιθέτως πρέπει ἡ ἴδια νὰ ἐξαφανισθεῖ ὑπὸ τὴ μορφή ἑνὸς καθολικοῦ νόμου.

Καθὼς ὁ πόθος γιὰ τὴν εὐδαιμονία, ἐπομένως καὶ ὁ γνώμονας μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τὴν θέτει ὡς καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησής του, εἶναι καθολικός, γι' αὐτὸ εἶναι περιέργο πῶς μπόρεσαν νοήμονες ἄνδρες νὰ διανοηθοῦν νὰ τὸν παρουσιάσουν ὡς ἕναν καθολικὸ πρακτικὸ νόμο.⁷ Διότι, ἀφοῦ ἕνας καθολικὸς φυσικὸς νόμος καθιστᾶ κανονικῶς τὰ πάντα ὁμοιόμορφα, τότε, ἐὰν ἤθελε κανεὶς νὰ προσδώσει στὸν γνώμονα ἐκεῖνο τὴν καθολικότητα ἑνὸς νόμου, θὰ προέκυπτε ἐδῶ τὸ ἀκριβῶς ἄκρο ἀντίθετο τῆς ὁμοφωνίας, ἡ χειρότερη διαμάχη καὶ ἡ πλήρης ἐκμηδένιση τοῦ ἴδιου τοῦ γνώμονα καὶ τῆς πρόθεσής του. Διότι τότε ἡ θέληση ὅλων δὲν ἔχει ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ὁ καθένας ἔχει τὸ δικό του (τὴ δική του εὐεξία) ποὺ μπορεῖ βέβαια νὰ συμβιβάζεται τυχαίως καὶ μὲ τὶς προθέσεις τῶν ἄλλων, οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν ἐπίσης στὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὸν νόμο, ἐπειδὴ οἱ ἐξαιρέσεις ποὺ δικαιουῦνται κανεὶς ἐνίοτε νὰ κάνει εἶναι ἄπειρες καὶ δὲν προορίζονται διόλου στὸ νὰ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἕναν καθολικὸ κανόνα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν προκύπτει μιὰ ἁρμονία ποὺ εἶναι παρόμοια μὲ ἐκεῖνη, τὴν ὁποία περιγράφει ἕνα ὀρισμένο σατιρικὸ ποίη-

μα για την ψυχική ομόνοια δύο συζύγων που οδηγούνται στην καταστροφή: *Ω θαυμαστή αρμονία, ό,τι θέλει αυτός, θέλει κι εκείνη* κ.τ.λ., ή εκείνο που διηγούνται για τη διεκδίκηση του βασιλιά Φραγκίσκου του Α΄, έναντίον του αυτοκράτορα Καρόλου του Ε΄: "Ό,τι θέλει να έχω ο αδελφός μου ο Κάρολος (το Μιλάνο), αυτό θέλω να έχω και εγώ.⁸ Οί εμπειρικοί καθοριστικοί λόγοι δέν είναι κατάλληλοι για καμιά καθολική έξωτερική νομοθεσία, εξίσου όμως ούτε για την έσωτερική νομοθεσία: διότι ο καθένας θέτει ως θεμέλιο της κλίσης τò υποκείμενό του, καθένας όμως ένα διαφορετικό 51 υποκείμενο, αλλά ακόμη και στο ίδιο υποκείμενο κατέχει άλλοτε τούτη και άλλοτε μιá άλλη κλίση τò προβάδισμα τής έπιρροής. Είναι άπολύτως αδύνατον να βρεθεί ένας νόμος που θα τις κυβερνούσε στο σύνολό τους υπό τόν όρο αυτόν, δηλαδή με όλοσχερή όμοφωνία.

§5. Πρόβλημα I

Υπό την προϋπόθεση ότι μόνη ή άπλη νομοθετούσα μορφή τών γνωμόνων είναι ο έπαρκής καθοριστικός λόγος μιás θέλησης: Νά εύρεθεί ή φύση εκείνης τής θέλησης, ή όποια μπορεί να καθορίζεται μόνο με τόν τρόπο αυτόν.

Άφου ή άπλη μορφή του νόμου μπορεί να παρασταθει μόνον από τόν Λόγο και άρα δέν είναι αντικείμενο τών αισθήσεων, και επομένως ούτε υπάγεται στα φαινόμενα, για τούτο ή παράστασή της ως καθοριστικός λόγος τής θέλησης διακρίνεται από όλους τούς καθοριστικούς λόγους τών συμβάντων στη φύση σύμφωνα με τò νόμο τής αιτιότητας, διότι σέ τούτα οί ίδιοι οί καθοριστικοί λόγοι πρέπει να είναι 29] φαινόμενα. Άλλά εάν δέν μπορεί να λειτουργεί ως νόμος για τη θέληση επίσης κανείς άλλος καθοριστικός της λόγος παρά μόνον εκείνη ή καθολική νομοθετούσα μορφή, τότε θα πρέπει μιá τέτοια θέληση να νοηθεί ως έντελώς ανεξάρτητη από τόν φυσικό νόμο τών φαινομένων κατά τις άμοιβαίες τους σχέσεις, δηλαδή τόν νόμο τής αιτιότητας. Άλλά μιá τέτοια

ανεξαρτησία λέγεται *έλευθερία* στην αυστηρότατη, δηλαδή την υπερβατολογική σημασία. Συνεπώς μιὰ θέληση, στην όποια
52 μόνη ή απλή νομοθετούσα μορφή του γνώμονα μπορεί να λειτουργήσει ως νόμος, είναι μιὰ *έλεύθερη* θέληση.

§6. Πρόβλημα II

Υπό την προϋπόθεση ότι μιὰ θέληση είναι *έλεύθερη*: Να εύρεθει ο νόμος, ο όποιος και μόνον είναι κατάλληλος να την καθορίσει αναγκαιώς.

Αφού ή ύλη του πρακτικού νόμου, δηλαδή τὸ ἀντικείμενο του γνώμονα, οὐδέποτε μπορεί να δοθεῖ διαφορετικά παρὰ ἐμπειρικῶς, ἐνῶ ή *έλεύθερη* θέληση, ως ανεξάρτητη ἀπὸ ἐμπειρικούς (δηλαδή ἀνήκοντες στὸν αἰσθητὸ κόσμο) ὄρους, ἐντούτοις πρέπει να είναι καθορίσιμη, γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει μιὰ *έλεύθερη* θέληση, ανεξαρτήτως τῆς ὕλης του νόμου, ἐντούτοις να βρῖσκει ἕναν καθοριστικὸ λόγο στὸν νόμο. Ἀλλὰ ἐκτὸς τῆς ὕλης του νόμου δὲν περιέχεται σ' αὐτὸν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ νομοθετούσα μορφή. Συνεπῶς, ή νομοθετούσα μορφή, ἐφ' ὅσον περιλαμβάνεται στὸν γνώμονα, είναι τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο πὸν μπορεί να ἀποτελέσει ἕναν καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης.⁹

Παρατήρηση

Ἡ *έλευθερία* και ὁ ἀπόλυτος πρακτικὸς νόμος παραπέμπουν λοιπὸν ἀμοιβαίως και ἀλληλοδιαδόχως ή μιὰ στὸν ἄλλον. Ἐδῶ ὅμως δὲν ἐρωτῶ ἂν είναι πράγματι διαφορετικά, ή μήπως ἀντιθέτως ἕνας ἀπόλυτος νόμος είναι ἀπλῶς ή αὐτοσυνειδησία ἐνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἐνῶ τοῦτος ταυτίζεται ἐντελῶς με τὴ θετικὴ ἔννοια τῆς *έλευθερίας*. ἄλλὰ ἐρωτῶ ἀπὸ ποῦ ἀρχίζει ή γνώση μας του ἀπολύτως πρακτικοῦ, ἂν ἀρχίζει ἀπὸ τὴν *έλευθερία* ή ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νόμο.
53 Ἀπὸ τὴν *έλευθερία* δὲν μπορεί να ἀρχίζει· διότι οὔτε μπορούμε να ἔχομε ἄμεση συνείδηση τῆς *έλευθερίας*, ἐπειδὴ ή πρώτη της ἔννοια είναι ἀρνητικὴ, οὔτε μπορούμε να τὴν

συμπεράνομε από την έμπειρία, διότι ή έμπειρία μᾶς έπιτρέπει νά γνωρίσομε μόνο τόν νόμο τῶν φαινομένων, ἄρα τόν μηχανισμό τῆς φύσης, τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο τῆς έλευθερίας. Συνεπῶς εἶναι ὁ ἠθικός νόμος ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου ἀποκτοῦμε ἄμεση συνείδηση (μόλις σχεδιάσομε γνώμονες τῆς θέλησης), πού μᾶς προσφέρεται *πρῶτο καί*, ἀφοῦ ὁ Λόγος τόν παρουσιάζει ὡς ἕναν καθοριστικό λόγο, τοῦ ὁποίου δέν μπορεῖ νά ὑπερισχύσει κανεῖς αἰσθητηριακός ὄρος, καί μάλιστα εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος ἀπό τοὺς ὄρους αὐτούς, ὁδηγεῖ εὐθέως στήν ἔννοια τῆς έλευθερίας. Ἄλλὰ πῶς εἶναι δυνατή καί ή συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ ἐκεῖνου νόμου; Μποροῦμε νά ἀποκτήσομε συνείδηση τῶν καθαρῶν πρακτικῶν νόμων, ἀκριβῶς ὅπως ἔχομε συνείδηση τῶν καθαρῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν, με τὸ νά προσέχομε τήν ἀναγκαιότητα, με τήν ὁποία μᾶς τοὺς ἐπιτάσσει ὁ Λόγος, καί τόν ἀποχωρισμὸ ὅλων τῶν ἐμπειρικῶν ὄρων πού μᾶς ὑποδεικνύει. Ἡ ἔννοια μιᾶς καθαρῆς θέλησης πηγάζει ἀπό τοὺς πρώτους, [τοὺς νόμους], ὅπως ή συνείδηση μιᾶς καθαρῆς διάνοιας ἀπό τις δεύτερες, [τις ἀρχές]. Ὅτι αὐτὴ εἶναι ή ἀληθινὴ ἀλληλουχία τῶν ἐννοιῶν μας καί ὅτι πρώτη ή ἠθικότητα μᾶς ἀποκαλύπτει τήν ἔννοια τῆς έλευθερίας, ἄρα ὅτι ὁ *πρακτικός Λόγος* θέτει πρῖν ἀπὸ τόν θεωρητικὸ τὸ πιὸ δυσεπίλυτο πρόβλημα με τήν ἔννοια τούτη, γιὰ νά φέρει μ' αὐτὴν τόν θεωρητικὸ Λόγο στήν μέγιστη ἀμυχανία, καταφαίνεται ἤδη ἀπὸ τὸ ὅτι —ἀφοῦ με βάση τήν ἔννοια τῆς έλευθερίας τίποτε στὰ φαινόμενα δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ, ἀλλὰ τόν ὁδηγητικὸ μίτο ἐδῶ πρέπει πάντοτε νά παρέχει ὁ φυσικὸς μηχανισμός, ἐπιπλέον δέ, ὅταν ὁ καθαρὸς Λόγος μέσα στὴ σειρά τῶν αἰτίων θέλει νά ἀνέλθει μέχρι τὸ ἀπόλυτο, ὑποπίπτει σὲ ἀντινομία καί ἐμπλέκεται τόσο στὴ μὰ περίπτωση ὅσο καί στήν ἄλλη σὲ ἀκατανόητα [παράδοξα], παρ' ὅλο πού τουλάχιστον ή δεύτερη ἐκδοχὴ (ὁ μηχανισμός) κατέχει μιὰ χρησιμότητα γιὰ τήν ἐξήγηση τῶν φαινομένων— ἀπὸ τὸ ὅτι οὐδέποτε θὰ διανοεῖτο κανεῖς τὸ τὸλμημα νά εἰσαγάγει τήν έλευθερία στήν ἐπιστήμη, ἐὰν δέν κατέληγαν σὲ αὐτὴν ὁ ἠθικός νόμος καί μαζί του ὁ πρακτικὸς Λόγος, καί δέν μᾶς εἶχαν ἐπιβάλλει τήν ἔννοια τούτη. Ἄλλὰ

[30]

54

καὶ ἡ ἐμπειρία ἐπιβεβαιώνει τὴν τάξιν αὐτῆς τῶν ἐννοιῶν πρὸς μᾶς. Ὑποθέστε ὅτι κάποιος ἰσχυρίζεται γιὰ τὴν φιλήδονον κλίσην τοῦ ὅτι εἶναι γι' αὐτόν, ὅταν τοῦ παρουσιάζεται τὸ ἀγαπητέν ἄντικείμενον καὶ ἡ εὐκαιρία γι' αὐτό, ἀκαταμάχητη· ἐάν στήνεται μὴ ἀγχόνη μπροστὰ στὸ σπίτι, ὅπου θὰ τοῦ δίδοιτο ἡ εὐκαιρία αὐτή, γιὰ νὰ τὸν ἀνεβάσουν ἐκεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόλαυσιν τῆς λαγνείας, μήπως τότε θὰ κατανικοῦσε τὴν κλίσην του; Δὲν χρειάζεται νὰ εἰκάσωμε πολὺ τί θὰ ἀπαντοῦσε. Ρωτήστε τὸν ὅμως, ἐάν, σὲ περίπτωσιν πού ὁ ἡγεμόνας του, μὲ τὴν ἀπειλὴν τῆς ἰδίας, χωρὶς ἀναβολήν, θανατικῆς ποινῆς, τοῦ ἐπέβαλε νὰ καταθέσῃ μιὰ ψευδῆ μαρτυρίαν ἐναντίον ἐνὸς ἐντίμου ἀνθρώπου, τὸν ὅποιον εὐχαρίστως θὰ ἤθελε νὰ καταστρέψῃ μὲ εὐσχημῆς προφάσεις, ἂν θεωρεῖ ἄραγε δυνατόν, ὅσο μεγάλη καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν ζωὴν, νὰ τὴν ὑπερβῇ. Ἄν θὰ τὸ ἔκανε ἢ ὄχι, δὲν θὰ τολμήσῃ ἴσως νὰ τὸ βεβαιώσῃ· ὅτι ὅμως τοῦ εἶναι δυνατόν, πρέπει νὰ τὸ παραδεχθῇ χωρὶς δισταγμόν. Συνεπῶς κρίνει ὅτι μπορεῖ κάτι, ἐπειδὴ ἔχει συνείδησιν ὅτι τὸ ὀφείλει καὶ ἀναγνωρίζει ἐντὸς τοῦ τὴν ἐλευθερίαν, πού διαφοροτικῶς, χωρὶς τὸν ἠθικὸν νόμον, θὰ τοῦ ἔμενε ἄγνωστος.

§7. Θεμελιώδης νόμος τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου

Πράττε ἔτσι, ὥστε ὁ γνώμονας τῆς θέλησός σου νὰ μπορεῖ πάντοτε νὰ ἰσχύει συγχρόνως ὡς ἀρχὴ μιᾶς καθολικῆς νομοθεσίας.

55 [31]

Παρατήρησις

Ἡ καθαρὴ Γεωμετρία ἔχει αἰτήματα ὡς πρακτικὰς προτάσεις οἱ ὅποιες ὅμως δὲν περιέχουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι *μπορεῖ* νὰ κάμῃ κανεὶς κάτι, ἐάν ἀπαιτεῖτο ὅτι *ὀφείλει* κανεὶς νὰ τὸ κάμῃ, καὶ αὐτὲς εἶναι οἱ μόνες προτάσεις τῆς πού ἀφοροῦν μιᾶν ὑπαρξί. Πρόκειται συνεπῶς γιὰ πρακτικὸν κανόνες ὑπὸ ἕνα προβληματικὸν ὄρον τῆς θέλησος. Ἐδῶ, ὅμως, ὁ κανὼνας λέγει: Ὀφείλει κανεὶς ἀπολύτως

νά φέρεται κατὰ ὀρισμένο τρόπο. Συνεπῶς, ὁ πρακτικὸς κανόνας εἶναι ἀπόλυτος, ἄρα παριστάνεται a priori ὡς κατηγορικῶς πρακτικὴ πρόταση, μέσω τῆς ὁποίας καθορίζεται ἀντικειμενικῶς ἡ θέληση ἀπολύτως καὶ ἀμέσως (μέσω τοῦ ἴδιου τοῦ πρακτικοῦ κανόνα, ὁ ὁποῖος συνεπῶς ἐδῶ εἶναι νόμος). Διότι ὁ καθαρός, καθ' ἑαυτὸν πρακτικὸς Λόγος νομοθετεῖ ἐδῶ ἀμέσως. Ἡ θέληση νοεῖται ὅτι καθορίζεται ἀνεξαρτήτως ἐμπειρικῶν ὄρων, ἄρα ὡς καθαρὴ θέληση, μέσω τῆς μορφῆς καὶ μόνον τοῦ νόμου, καὶ ὁ καθοριστικὸς αὐτὸς λόγος θεωρεῖται ὡς ὁ ἀνώτατος ὅρος ὄλων τῶν γνωμόνων. Τὸ πράγμα εἶναι ἀρκετὰ παράξενο καὶ δὲν ἔχει τὸ ὁμοίό του σὲ ὁλόκληρην τὴν ὑπόλοιπην πρακτικὴ γνώση. Διότι ἐπιβάλλεται ἀπολύτως ὡς νόμος ἡ a priori σκέψη μιᾶς δυνατῆς καθολικῆς νομοθεσίας, ἡ ὁποία σκέψη συνεπῶς εἶναι ἀπλῶς προβληματική, χωρὶς νὰ δανείζεται κάτι ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἢ ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ θέληση. Δὲν πρόκειται ὅμως ἐπίσης γιὰ μιὰν ἐπιταγὴν κατὰ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ συμβεῖ μιὰ πράξις καὶ μέσω τῆς ὁποίας εἶναι δυνατό ἕνα ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα (διότι τότε θὰ ἦταν ὁ κανόνας πάντοτε φυσικῶς ἐξηρημένος), ἀλλὰ γιὰ ἕναν κανόνα ποὺ καθορίζει a priori ἀπλῶς τὴ θέληση σὲ σχέση μὲ τὴ μορφὴ τῶν γνωμόνων τῆς, ὅποτε δὲν εἶναι ἀδύνατον τουλάχιστον νὰ νοηθεῖ ἕνας νόμος ποὺ λειτουργεῖ ἀπλῶς χάριν τῆς ὑποκειμενικῆς μορφῆς τῶν ἀρχῶν, ὡς καθοριστικὸς λόγος μέσω τῆς ἀντικειμενικῆς μορφῆς ἑνὸς νόμου ἐν γένει. Μποροῦμε νὰ ὀνομάσομε τὴ συνείδηση 56 τοῦ θεμελιώδους τούτου νόμου, ἕνα γεγονός τοῦ Λόγου,¹⁰ διότι δὲν μποροῦμε νὰ τὸν συναγάγομε σοφιστικὰ ἀπὸ προηγούμενα δεδομένα τοῦ Λόγου, π.χ. ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας (ἐπειδὴ αὐτὴ δὲν μᾶς εἶναι δεδομένη προηγουμένως), ἀλλὰ μᾶς ἐπιτάσσεται ἀφ' ἑαυτοῦ ὡς a priori συνθετικὴ πρόταση ποὺ δὲν θεμελιώνεται σὲ καμιάν ἐποπτεία, οὔτε καθαρὴ οὔτε ἐμπειρικὴ, μολονότι θὰ ἦταν ἀναλυτικὴ, ἐὰν προϋπέθετε κανεὶς τὴν ἐλευθερίαν τῆς θέλησης, γιὰ τὴν ὁποία ὅμως, ὡς θετικὴ ἔννοια, θὰ ἀπαιτεῖτο μιὰ νοητικὴ ἐποπτεία ποὺ δὲν μποροῦμε ἐδῶ διόλου νὰ δεχθοῦμε. Ἐντούτοις, γιὰ νὰ θεωροῦμε τὸν νόμο αὐτὸν χωρὶς παρανόησιν ὡς δεδομένο,

πρέπει βέβαια να παρατηρήσουμε ότι δεν είναι ένα εμπειρικό αλλά το μόνο γεγονός του καθαρού Λόγου ο οποίος με τον τρόπο αυτόν αναγγέλλεται ότι νομοθετεί πρωτογενώς (*sic volo, sic iubeo*).¹¹

Πόρισμα

Ο καθαρὸς Λόγος εἶναι μόνος του καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς καὶ δίδει (στὸν ἄνθρωπο) ἕναν καθολικὸ νόμο ποὺ ὀνομάζουμε *ἠθικὸ νόμο*.

[32]

Παρατήρηση

Τὸ γεγονός ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως εἶναι ἀναντίρροπο. Ἀρκεῖ μόνο νὰ ἀναλύσει κανεὶς τὴν κρίση ποὺ ἐκφέρουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ τὴ νομιμότητα τῶν πράξεών τους, γιὰ νὰ διαπιστώσει πάντοτε ὅτι, ὅτιδήποτε καὶ ἂν πεῖ ἐνδιαμέσως ἢ κλίση, ἐντούτοις ὁ Λόγος τους, ἀδέκαστος καὶ ἀναγκασμένος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, συγκρίνει πάντοτε σὲ μιὰ πράξη τὸν γνώμονα τῆς θέλησης μὲ τὴν καθαρὴ θέληση, δηλαδὴ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, μὲ τὸ νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς *α* ριογὶ πρακτικὸ. Ἀλλὰ τούτη τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς καθολικότητας τῆς νομοθεσίας, ἢ ὅποια τὴν καθιστᾷ μορφολογικὸ ἀνώτατο καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης ἀσχέτως ὅλων τῶν ὑποκειμενικῶν διαφορῶν της, τὴν ἀνακηρύσσει ὁ Λόγος συγχρόνως σὲ νόμο γιὰ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα, ἐφ' ὅσον ἔχουν ἐν γένει μιὰ θέληση, δηλαδὴ τὴν ἱκανότητα νὰ καθορίζουν τὴν αἰτιότητά τους μέσῳ τῆς παράστασης τῶν κανόνων, ἄρα ἐφ' ὅσον εἶναι ἱκανὰ γιὰ πράξεις σύμφωνα μὲ ἀρχές, ἐπομένως ἐπίσης σύμφωνα μὲ πρακτικὲς ἀρχές *α* ριογὶ (διότι μονάχα αὐτὲς ἔχουν τὴν ἀναγκαιότητα ἐκείνη ποὺ ὁ Λόγος ἀπαιτεῖ γιὰ τὴν ἀρχή). Δὲν περιορίζεται λοιπὸν ὁ νόμος αὐτὸς μόνον στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἀναφέρεται σὲ ὅλα τὰ πεπερασμένα ὄντα ποὺ ἔχουν Λόγο καὶ θέληση, καὶ μάλιστα συμπεριλαμβάνει ἀκόμη καὶ τὸ ἄπειρο ὄν, ὡς ἀνώτατη νόηση. Στὴν πρώτη περίπτωσι, ὅμως, ὁ νόμος ἔχει τὴ μορφὴ μιᾶς προστακτικῆς, διότι στὸν ἄνθρωπο ὡς ἔλλογο ὄν μπο-

ροῦμε βεβαίως νὰ προϋποθέσομε μιὰ *καθαρή* θέληση, ἀλλὰ, ὡς ἓνα ὄν μὲ ἀνάγκες πού ἐπηρεάζεται ἀπὸ αἰσθητηριακὰ κίνητρα, ὄχι μιὰν ἄγια θέληση (*heiligen*), δηλαδὴ μιὰ θέληση πού δὲν θὰ ἦταν ἰκανὴ γιὰ γνώμονες οἱ ὁποῖοι ἀντιμάχονται τὸν ἠθικὸ νόμο. Γιὰ τοῦτο εἶναι στοὺς ἀνθρώπους ὁ ἠθικὸς νόμος μιὰ *προστακτικὴ* πού ἐπιτάσσει κατηγορικῶς, ἐπειδὴ ὁ νόμος εἶναι ἀπόλυτος· ἡ σχέση μᾶς τέτοιας θέλησης μὲ τὸν νόμο αὐτὸν εἶναι *ἐξάρτηση*, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς ὑποχρέωσης (*Verbindlichkeit*), ἡ ὁποία σημαίνει ἓναν *ἐξαναγκασμό*, μολονότι μέσῳ τοῦ Λόγου καὶ μόνο καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ του νόμου, γιὰ μιὰ πράξη πού λέγεται *καθήκον*, διότι μιὰ παθολογικῶς ἐπηρεαζόμενη (καίτοι μὴ καθοριζόμενη μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἄρα ἐπίσης πάντοτε ἐλεύθερη) προαίρεση συνεπιφέρει μιὰν ἐπιθυμία (*Wunsch*) πού πηγάζει ἀπὸ *ὑποκειμενικὰ* αἷτια, γιὰ τοῦτο ἐπίσης μπορεῖ συχνὰ νὰ ἀντίκειται στὸν καθαρὸ ἀντικειμενικὸ καθοριστικὸ λόγο, καὶ συνεπῶς χρειάζεται, ὡς ἠθικὸν ἐξαναγκασμό, μιὰν ἀντίσταση τοῦ πρακτικοῦ Λόγου πού μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ ἐσωτερικὸς ἀλλὰ νοητικὸς καταναγκασμός. Στὴν ἀπολύτως αὐτάρκη νόηση παριστάνεται εὐλόγως ἡ προαίρεση ὡς ἰκανὴ γιὰ ἓνα γνώμονα πού δὲν θὰ μπορούσε 58 συγχρόνως νὰ εἶναι ἀντικειμενικῶς νόμος, καὶ ἡ ἔννοια τῆς *ἀγιότητας*, πού γιὰ τοῦτο τῆς ἀποδίδεται, τὴν θέτει ὑπεράνω ὄχι βέβαια ὅλων τῶν πρακτικῶν, ἐντούτοις ὅμως ὅλων τῶν πρακτικῶς περιοριστικῶν νόμων, ἄρα τῆς ὑποχρέωσης (*Verbindlichkeit*) καὶ τοῦ καθήκοντος. Μολαταῦτα, ἡ ἀγιότητα τούτη τῆς θέλησης εἶναι μιὰ πρακτικὴ Ἰδέα πού πρέπει νὰ λειτουργεῖ κατ' ἀνάγκην ὡς *πρότυπο*, ἢ ἐπ' ἄπειρον προσέγγιση τοῦ ὁποίου εἶναι τὸ μόνο πού ἐναπόκειται σὲ ὅλα τὰ πεπερασμένα ἔλλογα ὄντα· τὴν Ἰδέα τούτη κρατεῖ συνεχῶς ὀρθὴ μπροστὰ στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος, πού γιὰ τοῦτο ἀποκαλεῖται ὁ ἴδιος ἱερός (*heilig*)· τὸ νὰ εἶναι κανεὶς βέβαιος τῆς ἐπ' ἄπειρον προόδου τῶν γνωμόνων του, τοῦ ἀμεταβλήτου χαρακτήρα τους [33] ἀλλὰ καὶ τῆς σταθερῆς προκοπῆς τους, δηλαδὴ ἡ ἀρετὴ, εἶναι τὸ ὕψιστο πού μπορεῖ νὰ προκαλέσει ὁ πεπερασμένος

πρακτικὸς Λόγος, ὁ ὁποῖος πάλι, τουλάχιστον ὡς φυσικὰ ἀποκτημένη ἱκανότητα, οὐδέποτε μπορεῖ νὰ εἶναι ὀλοκληρωμένος, διότι ἡ βεβαιότητα σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση οὐδέποτε γίνεται ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα καὶ ὡς ρητορικὴ πειθὸ εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνη.

§8. Θεώρημα IV

Ἡ *αὐτονομία* τῆς θέλησης εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ ὅλων τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τῶν συμφώνων μ' αὐτοὺς καθηκόντων ἀντιθέτως, κάθε *έτερονομία* τῆς προαίρεσης ὄχι μόνον δὲν θεμελιώνει καμιὰ δέσμευση, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀντίκειται στὴν ἀρχὴ τῆς καὶ στὴν ἠθικότητα τῆς θέλησης. Ἡ μοναδικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας συνίσταται πράγματι στὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε ὕλη τοῦ νόμου (δηλαδή ἀπὸ ἓνα ἐπιθυμητὸ ἀντικείμενο) καὶ ἐντούτοις συγχρόνως στὸν καθορισμὸ τῆς προαίρεσης μέσῳ μόνῃς τῆς καθολικῆς νομοθετικῆς μορφῆς, γιὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἶναι ἱκανὸς ἓνας γνώμονας. Ἀλλὰ ἡ *ἀνεξαρτησία ἐκείνη* εἶναι ἡ ἐλευθερία μὲ τὴν *ἀρνητικὴν*, ἐνῶ ἡ τούτῃ *ἡ ἰδία νομοθεσία* τοῦ καθαροῦ καί, ὡς τέτοιου, τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, εἶναι ἡ ἐλευθερία μὲ τὴ *θετικὴν* σημασία. Συνεπῶς ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἐκφράζει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν *αὐτονομία* τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, δηλαδή τῆς ἐλευθερίας, καὶ αὐτὴ ἡ ἰδία εἶναι ὁ μορφολογικὸς ὅρος ὅλων τῶν γνωμόνων, ὑπὸ τὸν ὁποῖο καὶ μόνο μποροῦν νὰ ἐναρμονισθοῦν μὲ τὸν ἀνώτατο πρακτικὸ νόμο. Γιὰ τοῦτο, ὅταν ἡ ὕλη τῆς θέλησης, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ἐνὸς πόθου (Begierde) ποὺ συνδέεται μὲ τὸν νόμο, ὑπεισέρχεται στὸν πρακτικὸ νόμο ὡς ὅρος τῆς *δυνατότητάς του*, τότε προκύπτει ἀπὸ τοῦτο ἑτερονομία τῆς προαίρεσης, δηλαδή ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν φυσικὸ νόμο νὰ ἀκολουθήσει κανεῖς κάποια παρόρμηση ἢ κλίση, καὶ ἡ θέληση δὲν θέτει ἡ ἰδία στὸν ἑαυτὸ τῆς τὸν νόμο παρὰ μόνον τὴν ἐπιταγὴ γιὰ τὴν ἔλλογη τήρηση παθολογικῶν νόμων ὅμως, ὁ γνώμονας, ποὺ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει

τὴν καθολικῶς νομοθετικὴ μορφή, ὄχι μόνο δὲν θεσπίζει καμιά δέσμευση, ἀλλὰ ἀντίκειται ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ ἐνὸς καθαρῶ ἑπρακτικῶ Λόγου, συνεπῶς, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, καὶ στὸ ἠθικὸ φρόνημα, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ πράξη ποὺ πηγάζει ἀπ' αὐτόν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι νόμιμη.

Παρατήρηση I

[34]

Στὸν πρακτικὸ νόμο δὲν πρέπει συνεπῶς ποτὲ νὰ συγκαταλέγεται μιὰ πρακτικὴ ἐπιταγὴ ποὺ συνεπιφέρει ἕναν οὐσιαστικὸ (ἄρα ἐμπειρικὸ) ὄρο. Διότι ὁ νόμος τῆς καθαρῆς 60 θέλησης ἢ ὁποῖα εἶναι ἐλεύθερη, τὴ θέτει σὲ μιὰ σφαῖρα τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ, καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τὴν ὁποῖα ἐκφράζει, ἀφοῦ ὀφείλει νὰ μὴν εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, μπορεῖ συνεπῶς νὰ συνίσταται ἀπλῶς στοὺς μορφολογικοὺς ὄρους τῆς δυνατότητας ἐνὸς νόμου ἐν γένει. Ὅλη ἡ ὕλη τῶν πρακτικῶν κανόνων στηρίζεται πάντοτε σὲ ὑποκειμενικοὺς ὄρους, ποὺ δὲν τῆς¹² παρέχουν ἄλλη καθολικότητα γιὰ ἔλλογα ὄντα παρὰ μόνο τὴν ἐξηρητημένη (σὲ περίπτωση ποὺ ἐπιθυμῶ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, τί πρέπει νὰ κάμω τότε, ὥστε νὰ τὸ πραγματοποιήσω), καὶ περιστρέφονται στὸ σύνολό τους περὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ εἶναι βεβαίως ἀναντίρρητο ὅτι κάθε θέληση πρέπει νὰ ἔχει καὶ ἕνα ἀντικείμενο, ἄρα μιὰν ὕλη· αὐτὴ, ὅμως, δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ καθοριστικὸς λόγος καὶ ὁ ὄρος τοῦ γνώμονα· διότι, ἐὰν εἶναι, τότε δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ σὲ καθολικῶς νομοθετικὴ μορφή, ἐπειδὴ τότε ἡ προσδοκία ὑπάρξεως τοῦ ἀντικειμένου θὰ ἦταν ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς προαίρεσης, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ ὡς θεμέλιο τῆς θέλησης ἢ ἐξάρτηση τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου πράγματος, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ πάντοτε μόνο σὲ ἐμπειρικοὺς ὄρους καὶ γιὰ τοῦτο οὐδέποτε μπορεῖ νὰ παράσχει τὸ θεμέλιο γιὰ ἕναν ἀναγκαῖο καὶ καθολικὸ κανόνα. Ἔτσι, ἡ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων ὄντων μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς θέλησης ἐνὸς ἐλλόγου ὄντος. Ἐὰν ἦταν ὅμως ὁ καθοριστικὸς λόγος τοῦ γνώμονα, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ προϋποθέσαμε ὅτι στὴν εὐημερία τῶν

άλλων βρισκόμε ὄχι μόνο μιὰ φυσικὴ ἀπόλαυση ἀλλὰ καὶ μιὰν ἀνάγκη, καθὼς τὸ συνεπάγεται στοὺς ἀνθρώπους ἡ νοοτροπία τῆς συμπάθειας. Ὅμως, τὴν ἀνάγκη τούτη δὲν μπορῶ νὰ τὴν προϋποθέσω σὲ κάθε ἔλλογο ὄν (καὶ καθόλου στὸν Θεό). Συνεπῶς, μπορεῖ μὲν νὰ παραμείνει ἡ ὕλη

61 τοῦ γνώμονα· ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ ὄρος του, διότι τότε δὲν θὰ ἦταν κατάλληλος ὁ γνώμονας ὡς νόμος. Συνεπῶς, μόνη ἡ μορφή ἑνὸς νόμου, ἡ ὁποία περιορίζει τὴν ὕλη, πρέπει νὰ εἶναι συγχρόνως ἕνας λόγος γιὰ νὰ προστεθεῖ ἡ ὕλη στὴ θέληση, ὄχι ὅμως γιὰ νὰ τὴν προϋποθέτει. Ἔστω, π.χ., ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἡ δική μου εὐδαιμονία. Ἐὰν τὴν ἀποδίδω στὸν καθένα (ὅπως καὶ πράγματι δικαιούμαι νὰ τὴν ἀποδίδω στὰ πεπερασμένα ὄντα), μπορεῖ μόνο τότε νὰ γίνεαι ἕνας ἀντικειμενικὸς πρακτικὸς νόμος, ἐὰν συμπεριλαμβάνω στὴν εὐδαιμονία τῶν ἄλλων καὶ τὴν εὐδαιμονία τοῦ καθενός. Συνεπῶς, ὁ νόμος νὰ προάγομε τὴν εὐδαιμονία τῶν ἄλλων δὲν πηγάζει ἀπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὴ εἶναι ἀντικείμενο γιὰ τὴν προαίρεση τοῦ καθενός, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀπὸ τὸ ὅτι γίνεται καθοριστικὸς λόγος τῆς θέλησης ἢ μορφή τῆς καθολικότητος τὴν ὁποία χρειάζεται ὁ Λόγος ὡς ὄρο, γιὰ νὰ προσδώσει σὲ ἕναν γνώμονα τῆς φιλαυτίας τὴν ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα ἑνὸς νόμου· καὶ συνεπῶς, τὸ ἀντικείμενο (ἢ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων) δὲν ἦταν ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς καθαρῆς θέλησης, ἀλλὰ ἡ ἀπλή νομοθετικὴ μορφή καὶ μόνον ἦταν ἐκεῖνο, μέσω τοῦ ὁποίου περιορίσασα τὸν θεμελιωμένο στὴν κλίση γνώμονά μου, γιὰ νὰ τοῦ παράσχω

[35] τὴν καθολικότητα ἑνὸς νόμου καὶ νὰ τὸν καταστήσω ἔτσι κατάλληλο γιὰ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο· ὁπότε ἀπὸ τὸν περιορισμὸ αὐτὸν καὶ μόνον, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν προσθήκη ἑνὸς ἐξωτερικοῦ ἐλατηρίου, μπόρεσε νὰ πηγάσει ἡ ἔννοια τῆς ὑποχρέωσης νὰ ἐπεκτείνω τὸν γνώμονα τῆς φιλαυτίας μου καὶ στὴν εὐδαιμονία τῶν ἄλλων.

Παρατήρηση II

Τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικότητος εἶναι ὅταν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας καθίσταται καθοριστικὸς

λόγος τῆς θέλησης· ὅπως ἔδειξα προηγουμένως, στὴν ἀρχὴ τούτῃ πρέπει νὰ συγκαταλέγονται ὅλα ἐν γένει, ὅσα θέτουν τὸν καθοριστικὸ λόγο ποὺ ὀφείλει νὰ λειτουργεῖ ὡς νόμος σὲ ὅτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ μορφή τοῦ γνώμονα. Ἡ σύγκρουση ὁμως τούτῃ δὲν εἶναι ἀπλῶς λογική, ὅπως ἐκείνη μεταξὺ ἐμπειρικῶς ἐξηρημένων κανόνων, 62 τοὺς ὁποίους ἐντούτοις θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἐξυψώσει σὲ ἀναγκαῖες ἀρχές τῆς γνώσης, ἀλλὰ εἶναι πρακτικὴ καί, ἐὰν ἡ φωνὴ τοῦ Λόγου δὲν ἦταν σὲ σχέση μὲ τὴ θέληση τόσο σαφῆς, τόσο δυνατὴ, τόσο κατανοητὴ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν πῶ κοινὸ ἄνθρωπο, θὰ κατέστρεφε ἐντελῶς τὴν ἠθικότητα· ἔτσι, ὁμως, μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἀκόμη μόνο στίς ψιλὲς θεωρίες τῶν Σχολῶν ποὺ φέρουν σύγχυση στὰ μυαλά, τῶν Σχολῶν ποὺ εἶναι ἀρκετὰ θρασεῖς, ὥστε νὰ προκαλοῦν κῶφωση ἀπέναντι στὴν οὐράνια ἐκείνη φωνή, γιὰ νὰ συντηροῦν μιὰ θεωρία ποὺ δὲν στοιχίζει σπαζοκεφαλιές.

Ἐὰν ἓνας κατὰ τὰ ἄλλα ἀγαπητὸς φίλος σου νομίσει ὅτι μπορεῖ νὰ σοῦ δικαιολογηθεῖ ἐξαιτίας τῆς κατάθεσης μιᾶς ψευδοῦς μαρτυρίας μὲ τὸ νὰ ἐπικαλεσθεῖ πρῶτα τὸ κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς του ἱερὸ καθῆκον τῆς ἀτομικῆς του εὐδαιμονίας, ὕστερα ἀπαριθμήσει τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἀπέκτησε μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, σοῦ ἀναφέρει τὴν ἐξυπνάδα ποὺ χρησιμοποίησε, γιὰ νὰ εἶναι ἀσφαλῆς ἀπὸ κάθε ἀνακάλυψη, ἀκόμη καὶ ἀπέναντι σὲ σένα τὸν ἴδιο, στὸν ὁποῖο φανερώνει τὸ μυστικὸ ἀπλῶς καὶ μόνο, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ ἀποκρύψει γιὰ πάντα· ὕστερα ὁμως ἰσχυριθεῖ μὲ κάθε σοβαρότητα ὅτι ἐπετέλεσε ἓνα ἀληθινὸ ἀνθρώπινο καθῆκον —τότε ἢ θὰ τὸν περιγελοῦσες ἐντελῶς κατὰ πρόσωπο, ἢ θὰ τοῦ ἐξεδήλωνες τὴν ἀποστροφὴ σου, μολονότι, ἐὰν κάποιος στηρίξει τίς ἀρχές του ἀπλῶς στὰ δικὰ του πλεονεκτήματα, δὲν θὰ εἶχες τὴν παραμικρὴ ἀντίρρηση ἐναντίον τοῦ κριτηρίου αὐτοῦ. Ἡ ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος σᾶς συνιστᾷ ἓναν ἄνδρα ὡς διαχειριστὴ, στὸν ὁποῖο μπορεῖτε νὰ ἀναθέσετε τυφλὰ ὅλες τίς ὑποθέσεις σας καί, γιὰ νὰ σᾶς ἐμπνεύσει ἐμπιστοσύνη, σᾶς τὸν ἐπαινεῖ ὡς ἓναν ἐξυπνο ἄνθρωπο ποὺ ἀντιλαμβάνεται μὲ μαεστρία τὸ δικό του πλεονέκτημα, κα-

θώς επίσης και ως έναν άδιακόπως δραστήριο άνθρωπο που δὲν αφήνει άνεκμετάλλευτη καμὴν εὐκαιρία για τοῦτο· τέλος, καὶ για νὰ μὴν δημιουργήσουν βέβαια ἐμπόδια οἱ 63 ἀνησυχίες λόγω μιᾶς χυδαίας ἰδιοτέλειάς του, ἃς ὑποθέσαμε ὅτι τὸν ἐπαινεῖ πὼς γνωρίζει νὰ ζεῖ μὲ ἀρκετὴ λεπτότητα, ὄχι μὲ φιλαργυρία ἢ θάναυση πολυτέλεια, ἀλλὰ μὲ διεύρυνση τῶν γνώσεών του, μὲ μιὰ καλοδιαλεγμένη διδακτικὴ συντροφιὰ, ὅτι ὁ ἴδιος ἀναζητεῖ τὴν εὐχαρίστησή του στὴν εὐεργεσία τῶν ἀπόρων, κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως ὅτι δὲν ἔχει ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὰ μέσα (τὰ ὁποῖα βεθαίως δανείζονται τὴν ἀξία ἢ ἀπαξία τους μόνον ἀπὸ τὸν σκοπὸ), καὶ για [36] τὸν σκοπὸ αὐτὸν μεταχειρίζεται τὰ ξένα χρήματα καὶ περιουσία σὰν νὰ ἦταν δικά του, ἀρκεῖ μόνον νὰ γνωρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ τὸ κάνει άνεμπόδιστα καὶ χωρὶς νὰ τὸν ἀνακαλύψουν —τότε θὰ πιστεύατε εἴτε ὅτι ἐκεῖνος πὸν σᾶς τὸν συνιστᾶ σᾶς κοροϊδεύει εἴτε ὅτι ἔχασε τὰ μυαλά του. — Τόσο σαφῶς καὶ αὐστηρὰ εἶναι χωρισμένα τὰ ὅρια τῆς ἠθικότητας ἀπὸ τὴν φιλαυτία, ὥστε ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ κοινὸ μάτι δὲν μπορεῖ νὰ μπερδέψει τὴ διαφορά, ἂν κάτι ἀνήκει στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη. Οἱ λίγες ἐπόμενες παρατηρήσεις μπορεῖ βέβαια νὰ φανοῦν περιττὲς για μιὰ τόσο ὀλοφάνερη ἀλήθεια, ἀλλὰ τουλάχιστον συμβάλλουν στὸ νὰ προσδώσουν κάποια μεγαλύτερη σαφήνεια στὴν κρίση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπινου Λόγου.

Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας μπορεῖ μὲν νὰ παράσχει γνώμονες, ἀλλὰ οὐδέποτε τέτοιους πὸν θὰ ἦταν κατάλληλοι ὡς νόμοι τῆς θέλησης, ἀκόμη καὶ ἂν ἔκανε κάποιος ἀντικείμενό του τὴν καθολικὴ εὐδαιμονία. Πράγματι, ἐπειδὴ ἡ γνώση τους στηρίζεται μόνον σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα —ἀφοῦ ἡ κάθε σχετικὴ κρίση ἐξαρτᾶται πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ καθενός, ἢ ὁποῖα ἐπιπλέον εἶναι ἢ ἴδια πολὺ μεταβλητὴ— για τοῦτο μπορεῖ βέβαια νὰ δώσει γενικούς, οὐδέποτε ὅμως καθολικούς κανόνες, δηλαδὴ τέτοιους πὸν κατὰ μέσον ὄρο καὶ συνηθέστατα ἀληθεύουν, ὄχι ὅμως τέτοιους πὸν πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκην ἔγκυροι· συνεπῶς, σ' αὐτοὺς τοὺς κανόνες δὲν μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν πρακτι-

κοὶ νόμοι. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ πρέπει ἐδῶ νὰ τεθεῖ ἓνα ἀντικείμενο τῆς προαίρεσης ὡς θεμέλιο τοῦ κανόνα τῆς καὶ ἄρα 64 πρέπει νὰ προηγεῖται ἀπὸ αὐτόν, γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ ὁ κανόνας σὲ κάτι ἄλλο παρὰ σὲ ὅ,τι αἰσθάνεται¹³ κανεὶς καὶ συνεπῶς νὰ συσχετίζεται μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ νὰ θεμελιώνεται σὲ αὐτήν, ὅποτε ἡ διαφορετικότητα τῶν κρίσεων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄπειρη. Συνεπῶς, ἡ ἀρχὴ τούτῃ δὲν ἐπιτάσσει σὲ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα ἀκριβῶς τοὺς ἴδιους πρακτικοὺς κανόνες, μολονότι ὑπάγονται ὑπὸ ἓναν κοινὸ τίτλο, δηλαδὴ ἐκεῖνον τῆς εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος νοεῖται ὡς ἀντικειμενικῶς ἀναγκαῖος μόνον, ἐπειδὴ ὀφείλει νὰ ἰσχύει γιὰ τὸν καθένα ποὺ ἔχει Λόγο καὶ θέληση.

Ὁ γνώμονας τῆς φιλαυτίας (ἐξυπνάδας [Klugheit]) ἀπλῶς συμβουλεύει ὁ νόμος τῆς ἠθικότητας ἐπιτάσσει. Ἀλλὰ ὑφίσταται θεβαίως μιὰ μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ ἐκείνου ποὺ μᾶς συμβουλεύουν καὶ ἐκείνου, γιὰ τὸ ὅποιο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι.

Τί πρέπει νὰ κάνομε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῆς προαίρεσης, μπορεῖ νὰ τὸ κατανοήσει μὲ ἀπόλυτη εὐχέρεια καὶ χωρὶς ἐπιφυλάξεις ἀκόμη καὶ ὁ κοινότερος νοῦς, ἐνῶ τί πρέπει νὰ κάνομε ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς ἑτερονομίας τῆς προαίρεσης εἶναι δυσχερὲς καὶ ἀπαιτεῖ γνώση τοῦ κόσμου.¹⁴ δηλαδὴ, τί εἶναι καθήκον, φανερώνεται γιὰ τὸν καθένα ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐνῶ τί φέρνει ἀληθινὸ καὶ διαρκὲς ὄφελος, τὸ ὅποιο πρόκειται νὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὀλόκληρη τὴν ὑπαρξή, καλύπτεται πάντοτε ἀπὸ ἀδιαπέραστο σκοτάδι καὶ ἀπαιτεῖ πολλὴ ἐξυπνάδα, γιὰ νὰ προσαρμῶζει κανεὶς ἔστω καὶ κατὰ ἀνεκτὸ τρόπο τὸν πρακτικὸ κανόνα ποὺ ἀποβλέπει σὲ αὐτὸ πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς. Ἐντούτοις, ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιτάσσει στὸν καθένα τὴν ἀκριβέστατη μάλιστα— τήρησή του. Γιὰ τοῦτο, ἡ κρίση ὡς πρὸς τὸ τί ὀφείλει νὰ κάμει κανεὶς σύμφωνα μὲ αὐτόν δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι τόσο δύσκολη, ὥστε νὰ μὴν γνωρίζει πῶς θὰ φερθεῖ σχετικῶς καὶ ὁ πιὸ κοινὸς καὶ λιγότερο ἐξασκημένος νοῦς, ἀκόμη καὶ χωρὶς γνώση τοῦ κόσμου.

Εἶναι πάντοτε στὸ χέρι τοῦ καθενὸς νὰ ἐκπληρώσει

[37] τὴν κατηγορικὴ ἐντολὴ τῆς ἠθικότητος, ἐνῶ τὴν ἐμπειρικῶς
 65 ἐξηρητημένη ἐπιταγὴ τῆς εὐδαιμονίας μόνον σπάνια, καὶ δὲν
 εἶναι διόλου δυνατὸν γιὰ ὅλους, ἔστω καὶ ἂν ἀφορᾷ σὲ μιὰ
 καὶ μοναδικὴ πρόθεσις. Ἡ αἰτία γιὰ τοῦτο εἶναι ὅτι στὴν
 ἠθικότητα ἔχει σημασία μόνον ὁ γνώμονας ποὺ πρέπει νὰ
 εἶναι γνήσιος καὶ καθαρὸς, ἐνῶ στὴν εὐδαιμονία ἔχουν ἐπι-
 σης σημασία οἱ δυνάμεις καὶ ἡ φυσικὴ ἰκανότητα νὰ πραγ-
 ματοποιήσει κάποιος ἕνα ἐπιθυμητὸ ἀντικείμενο. Μιὰ ἐντο-
 λή, ὅτι θὰ ὀφείλε νὰ προσπαθήσει ὁ καθένας νὰ γίνῃ εὐτυ-
 χισμένος, θὰ ἦταν ἀνόητη· διότι οὐδέποτε ἐπιτάσσει κανεὶς
 σὲ κάποιον, ὅ,τι θέλει ἤδη ἀναποτρέπτως ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἀπλῶς
 θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ἐπιβάλλει, ἢ μᾶλλον νὰ τοῦ προσφέρει, τοὺς
 σχετικoὺς κανόνες συμπεριφορᾶς, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ κά-
 μει ὅλα ὅσα θέλει. Ἀντιθέτως, εἶναι τελειῶς ἔλλογο νὰ ἐπι-
 τάσσεται ἡ ἠθικότητα ἐν ὀνόματι τοῦ καθήκοντος· διότι,
 πρῶτον, δὲν θέλει βέβαια ὁ καθένας νὰ ὑπακούει εὐχαρίστως
 στὶς ἐπιταγὰς τῆς, ὅταν ἀντιμάχονται τὶς κλίσεις, ὅσον ἀφορᾷ
 δὲ στοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς —δηλαδὴ πῶς μπορεῖ νὰ
 τηρήσει τὸν ἠθικὸ νόμο— δὲν χρειάζεται νὰ διδαχθοῦν ἐδῶ
 οἱ κανόνες αὐτοί· ἐπειδὴ, ὅ,τι θέλει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀποψη
 τούτη, τὸ μπορεῖ ἐπίσης.

Ὅποιος ἔχει χάσει στὸ παιχνίδι, μπορεῖ βέβαια νὰ θυ-
 μῶσει μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀνοησία του· ἐὰν ὅμως ἔχει
 συνείδηση ὅτι *ἐξαπάτησε* στὸ παιχνίδι (μολονότι κέρδισε μὲ
 αὐτὸν τὸν τρόπο), τότε θὰ πρέπει νὰ *περιφρονεῖ* τὸν ἑαυτό
 του, μόλις τὸν συγκρίνει μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἐπομένως, ὁ
 νόμος αὐτὸς θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι κάτι διαφορετικὸ
 ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας. Διότι, γιὰ νὰ πρέπει
 νὰ πεῖ κανεὶς στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του «Εἶμαι ἕνας ἀνάξιος,
 μολονότι γέμισα τὸ πορτοφόλι μου», πρέπει νὰ ἔχει ἕνα
 μέτρο τῆς κρίσης διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδοκιμάζει τὸν
 ἑαυτό του καὶ νὰ λέει «Εἶμαι ἕνας *ἐξυπνος* ἄνθρωπος, διότι
 πλούτισα τὸ ταμεῖο μου».

Τέλος, ὑπάρχει κάτι ἀκόμη μέσα στὴν Ἰδέα τοῦ πρα-
 κτικοῦ μας Λόγου τὸ ὁποῖο συνοδεύει τὴν παράβασις ἐνὸς
 ἠθικοῦ νόμου, δηλαδὴ τὸ *ἀξιόποινό* τῆς. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἐν-

νοια τῆς ποινῆς ὡς τέτοιας δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ συνδεθεῖ 66
 διόλου ἢ συμμετοχῇ στὴν εὐδαιμονία. Ἐπειδὴ, μολονότι
 ἐκεῖνος ποὺ τιμωρεῖ μπορεῖ νὰ ἔχει συγχρόνως τὴν ἀγαθὴ
 πρόθεση νὰ συμβάλει μὲ τὴν ποινὴ καὶ στὴν εὐδαιμονία,
 ἐντούτοις θὰ πρέπει βέβαια νὰ εἶναι δικαιωμένη ἀφ' ἐαυτῆς
 προηγουμένως ὡς ποινὴ, δηλαδὴ ἀπλῶς ὡς δεινό, ἔτσι ὥστε
 ὁ τιμωρημένος, ἐὰν ἀπλῶς τοῦ ἐπιβαλλόταν ἡ ποινὴ τούτη
 καὶ δὲν διέβλεπε καμὴν εὐνοια ποὺ νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ
 τὴ σκληρότητά της, νὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσει ὁ ἴδιος ὅτι
 ὑφίσταται σωστὰ ὅ,τι παθαίνει καὶ ὅτι ἡ μοίρα του εἶναι
 τελείως ἀνάλογη μὲ τὴ συμπεριφορὰ του. Σὲ κάθε ποινὴ ὡς
 τέτοια θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει πρῶτα ἀπ' ὅλα δικαιοσύνη,
 καὶ αὐτὴ συνιστᾷ τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ἔννομιας αὐτῆς.
 Μὲ αὐτὴν μπορεῖ βέβαια νὰ συνδέεται καὶ ἡ καλοσύνη,
 ἀλλὰ ὁ ἀξίος τῆς ποινῆς δὲν ἔχει, ἐξ αἰτίας τῆς συμπεριφο-
 ρᾶς του, τὸν παραμικρὸ λόγο νὰ ὑπολογίζει σὲ αὐτήν. Συν-
 επῶς, ἡ ποινὴ εἶναι ἓνα φυσικὸ κακὸ (physisches) ποῦ,
 μολονότι δὲν συνδέεται ὡς φυσικὴ συνέπεια (natürliche) μὲ
 τὸ ἠθικὸ κακὸ, θὰ ἔπρεπε ἐντούτοις νὰ συνδέεται μαζί του
 ὡς συνέπεια κατὰ τὶς ἀρχὲς μιᾶς ἠθικῆς νομοθεσίας. Ἀλλὰ
 ἐὰν κάθε ἀδίκημα, ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ ἀποβλέπει κανεὶς
 στὶς φυσικὲς συνέπειες ποῦ ἀφοροῦν στὸν δράστη, εἶναι
 καθ' ἐαυτὸ ἀξιόποιο, δηλαδὴ ἀναιρεῖ τὴν εὐδαιμονία (του-
 λάχιστον ἐν μέρει), τότε θὰ ἦταν προφανῶς ἄτοπο νὰ ποῦ-
 με: Τὸ ἀδίκημα συνίσταται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι ὁ δρά-
 στης ἐπέσυρε μιὰ ποινὴ μὲ τὸ νὰ παραβλάψει τὴ δική του
 εὐδαιμονία (πράγμα ποὺ κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας θὰ [38]
 ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ γνήσια ἔννοια κάθε ἀδικήματος). Μὲ τὸν
 τρόπο αὐτόν, ἡ ποινὴ θὰ ἦταν ὁ λόγος νὰ ὀνομάσομε κάτι
 ἐγκλημα, καὶ ἀντιθέτως ἡ δικαιοσύνη θὰ ἔπρεπε νὰ συνί-
 σταται στὸ νὰ παραλείπομε κάθε τιμωρία καὶ νὰ ἐμποδίζο-
 με ἀκόμη καὶ τὴ φυσικὴ τιμωρία (natürliche): διότι τότε
 δὲν θὰ ὑπῆρχε πιά τίποτε κακὸ (Böses) στὴν πράξη, ἐπειδὴ
 τὰ δεινὰ (Übel) ποῦ κανονικὰ θὰ ἐπακολουθοῦσαν καὶ ἐξ
 αἰτίας τῶν ὁποίων καὶ μόνο θὰ ὀνομαζόταν κακὴ ἡ πράξη, 67
 τώρα πιά θὰ ἀποτρέπονταν. Τέλος, τὸ νὰ θεωροῦμε κάθε

τιμωρία και άνταμοιβή μόνον ως ένα μηχανισμό (Maschinenwerk) στα χέρια μιᾶς ανώτερης δύναμης, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπέβλεπε ἀποκλειστικῶς στὸ νὰ ἐνεργοποιήσει τὰ ἔλλογα ὄντα γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν τελικὴ τους πρόθεση (τὴν εὐδαιμονία), ἀποτελεῖ προφανέστατα ἓνα τέχνασμα (Mechanism) ποὺ ἀναιρεῖ τὴν ἐλευθερία τῆς θελήσεώς τους, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ σταθοῦμε ἐδῶ σ' αὐτό.

Ἄκόμη λεπτότερος, μολοντί ἐξίσου ἀναληθής, εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς ἐκείνων ποὺ ἀποδέχονται μὴν ὀρισμένη, ἰδιαίτερη ἠθικὴ αἴσθηση, ἢ ὁποῖα (καὶ ὄχι ὁ Λόγος) καθορίζει τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ κατὰ τὴν ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἡ συνείδηση τῆς ἀρετῆς συνδέεται ἀμέσως μὲ ἱκανοποίηση καὶ ἀπόλαυση, ἐνῶ ἡ συνείδηση τῆς κακίας μὲ ψυχικὴ ταραχὴ καὶ πόνο, καὶ ἔτσι βέβαια ρυθμίζουν τὰ πάντα μὲ κριτήριον τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ ὅ,τι εἰπώθηκε προηγουμένως, θέλω μόνον νὰ ἐπισημάνω τὴν πλάνη ποὺ συμβαίνει σχετικῶς. Γιὰ νὰ παραστήσουν τὸν κακοῖον ὡς βασανιζόμενο, λόγω τῆς συνείδησης τῶν παραπτωμάτων του, μὲ ψυχικὴ ταραχὴ, θὰ πρέπει νὰ τὸν παραστήσουν ἤδη ἐκ τῶν προτέρων, κατὰ τὸ κυριώτατο θεμέλιον τοῦ χαρακτήρα του ὡς, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένο βαθμὸ, ἠθικῶς καλὸ, ὅπως ἐπίσης θὰ πρέπει ἤδη νὰ παραστήσουν ὡς ἐνάρετο ἐκεῖνον ποὺ εὐφραίνει ἡ συνείδηση τῶν πράξεων οἱ ὁποῖες εἶναι σύμφωνες μὲ τὸ καθήκον. Συνεπῶς, ἡ ἔννοια τῆς ἠθικότητας καὶ τοῦ καθήκοντος ἔπρεπε νὰ προηγεῖται πρὶν ληφθεῖ ὅπωςδήποτε ὑπ' ὄψιν ἡ ἱκανοποίηση ἐκείνη καὶ δὲν μπορεῖ διόλου νὰ συναχθεῖ ἀπὸ αὐτήν. Ἀλλὰ θὰ πρέπει βέβαια κάποιος νὰ ἐκτιμᾷ προηγουμένως τὴν σπουδαιότητα ἐκείνου ποὺ ὀνομάζομε καθήκον, τὴν ὑπόληψη τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τὴν ἄμεση ἀξία ποὺ προσδίδει ἡ τήρησή του στὸ πρόσωπο, στὰ ἴδια τὰ μάτια του, γιὰ νὰ αἰσθάνεται τὴν ἱκανοποίηση ἐκείνη στὴ συνείδηση τῆς συμμορφώσεώς του στὸν νόμο καθὼς καὶ τὴν πικρὴ ἐπίπληξη, ὅταν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπιρρίψει στὸν 68 ἑαυτὸ του τὴν παράβασή του. Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ κανεὶς τούτῃ τὴν ἱκανοποίησιν ἢ τὴν ψυχικὴν τα-

ραχή¹⁵ πριν τη γνώση τῆς ὑποχρέωσης καὶ νὰ τὴν καταστήσει θεμέλιό της. Θὰ πρέπει ἤδη νὰ εἶναι κάποιος τουλάχιστον μεσοδρομὸς ἕνας ἐντιμὸς ἄνθρωπος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ τὴν παραμικρὴ παράσταση τῶν αἰσθημάτων ἐκείνων. Ἄλλωστε, δὲν ἀμφισβητῶ διόλου ὅτι, ὅπως ἡ ἀνθρώπινη θέληση εἶναι, δυνάμει τῆς ἐλευθερίας, ἀμέσως καθορίσιμη ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔτσι καὶ ἡ συχνὴ ἐκτέλεση τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν καθοριστικὸ λόγο, μπορεῖ ἐν τέλει νὰ προκαλεῖ ὑποκειμενικῶς ἕνα συναίσθημα τῆς ἰκανοποίησης μὲ τὸν ἑαυτὸ μας· ἀπεναντίας, ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἴδιου τοῦ καθήκοντος νὰ θεμελιώνει καὶ νὰ καλλιεργεῖ τὸ συναίσθημα τοῦτο, ποῦ εἶναι τὸ μόνον τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ ὀνομάζεται ἠθικὸ· ὅμως, ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ αὐτό, διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ διανοηθοῦμε τὸ συναίσθημα ἑνὸς νόμου ὡς τέτοιου καὶ νὰ καταστήσομε ἀντικείμενο τοῦ αἰσθήματος ἐκεῖνο ποῦ μόνον μέσῳ τοῦ Λόγου μπορεῖ νὰ νοηθεῖ [39] πράγμα πού, ἂν δὲν πρόκειται νὰ καταλήξει σὲ μιὰν εὐθεία ἀντίφαση, θὰ ἀναιροῦσε τελείως κάθε ἔννοια τοῦ καθήκοντος καὶ θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσε ἀπλῶς μὲ ἕνα μηχανικὸ παιχνίδι λεπτῶν κλίσεων, οἱ ὁποῖες μάλιστα θὰ ἀντιμάχονταν ἐνίοτε τὶς χαμηλότερες.

Ἐὰν τώρα συγκρίνομε τὴ δική μας *μορφολογικὴ* ἀνώτατη ἀρχὴ τοῦ καθαρῶ πρᾶκτικῶ Λόγου (ὡς αὐτονομίας τῆς θελήσεως) μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες *οὐσιαστικὲς* [καθ' ἕλλην] ἀρχὲς τῆς ἠθικότητας, μποροῦμε νὰ παρουσιάσομε σὲ ἕναν πῖνακα ὅλες τὶς ὑπόλοιπες ἀρχὲς ὡς τέτοιες —συγχρόνως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξαντλοῦνται πράγματι ὅλες οἱ ἄλλες δυνατὲς περιπτώσεις ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ μόνη *μορφολογικὴ*— καὶ ἔτσι νὰ ἀποδείξομε ὀφθαλμοφανῶς ὅτι εἶναι μάταιο νὰ ἀναζητήσομε μιὰν ἀρχὴ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποῦ ἐκτέθηκε τώρα. — Πράγματι, ὅλες οἱ δυνατὲς καθοριστικὲς ἀρχὲς τῆς θέλησης εἶναι εἴτε ἀπλῶς *ὑποκειμενικὲς* καὶ ἄρα ἐμπειρικὲς, εἴτε ἐπίσης *ἀντικειμενικὲς* καὶ *ὀρθολογικὲς* ἀλλὰ καὶ οἱ δύο εἶναι εἴτε *ἐξωτερικὲς* εἴτε *ἐσωτερικὲς*.

Οί πρακτικοί καθ' ἑλ-λην [ουσιαστικοί]¹⁶ καθοριστικοί λόγοι
στην ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας εἶναι

ὑποκειμενικοί

ἐξωτερικοί

ἐσωτερικοί

τῆς ἀγωγῆς
(κατὰ τὸν
Μονταίνιο)¹⁷

τοῦ πολιτικοῦ
Συντάγματος
(κατὰ τὸν
Μάντεβι)¹⁸

τοῦ φυσικοῦ
αἰσθήματος
(κατὰ τὸν
Ἐπίκουρο)¹⁹

τῆς τελειότητος
(κατὰ τὸν Βόλφ
καὶ τοὺς
Στωϊκοὺς)²¹

τῆς θέλησης
τοῦ Θεοῦ
(κατὰ τὸν
Κρούζιους
καὶ ἄλλους θεολογικούς ἠθικολόγους)²²

ἀντικειμενικοί

ἐσωτερικοί

ἐξωτερικοί

Οἱ καθοριστικοὶ λόγοι ποὺ φαίνονται στὴν ἀριστερῇ 70 [41] πλευρᾷ εἶναι ὅλοι τοὺς ἐμπειρικοὶ καὶ προφανῶς δὲν εἶναι καθόλου κατάλληλοι γιὰ τὴν καθολικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας. Ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ βρίσκονται στὴ δεξιὰ πλευρᾷ θεμελιώνονται στὸν Λόγο (διότι ἡ τελειότητα, ὡς *ιδιότητα* τῶν πραγμάτων, καὶ ἡ ὑψιστὴ τελειότητα, ἂν τὴν παραστήσομε ὡς *ὑπόσταση* (Substanz), δηλαδή ὡς Θεό, μποροῦν καὶ οἱ δύο τοὺς νὰ νοηθοῦν μόνο μέσῳ ἐννοιῶν τοῦ Λόγου). Ἐντούτοις, ἡ πρώτη ἐννοια, δηλαδή τῆς *τελειότητας*, μπορεῖ νὰ ληφθεῖ εἴτε κατὰ τὴ *θεωρητικὴ* σημασία, καὶ τότε δὲν σημαίνει παρὰ τὴν *πληρότητα* κάθε πράγματος στὸ εἶδος του (ὑπερβατολογικὴ τελειότητα), εἴτε ἐνὸς πράγματος ἀπλῶς ὡς πράγματος ἐν γένει (μεταφυσικὴ τελειότητα), καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί ἐδῶ λόγος γι' αὐτήν. Ἡ ἐννοια τῆς τελειότητας, ὅμως, κατὰ τὴν *πρακτικὴ* τῆς σημασία εἶναι ἡ καταλληλότητα ἢ ἡ ἐπάρκεια ἐνὸς πράγματος γιὰ ὅλων τῶν εἰδῶν τοὺς σκοποὺς. Ἡ τελειότητα τούτη, ὡς *ιδιότητα* τοῦ ἀνθρώπου, συνεπῶς ὡς ἐσωτερικὴ *ιδιότητα*, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ *ταλέντο*, καὶ ὅ,τι τὸ ἐνισχύει ἢ τὸ συμπληρώνει, ἢ *ἐπιδεξιότητα*. Ἡ ὑψιστὴ τελειότητα ὡς *ὑπόσταση*, δηλαδή ὁ Θεός, συνεπῶς ἢ ἐξωτερικὴ τελειότητα (θεωρούμενη ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη) εἶναι ἡ ἐπάρκεια τοῦ ὄντος αὐτοῦ γιὰ ὅλους τοὺς σκοποὺς ἐν γένει. Συνεπῶς, ἐὰν πρέπει νὰ μᾶς ἔχουν δοθεῖ προηγουμένως σκοποί, σὲ σχέση μὲ τοὺς ὁποίους καὶ μόνο μπορεῖ ἡ ἐννοια τῆς *τελειότητας* (μᾶς ἐσωτερικῆς ὡς πρὸς ἐμᾶς τοὺς ἴδιους ἢ μᾶς ἐξωτερικῆς, δηλαδή τοῦ Θεοῦ) νὰ γίνῃ καθοριστικὸς λόγος τῆς θέλησης, ἐνῶ ἕνας σκοπὸς ὡς *ἀντικείμενο* ποὺ θὰ πρέπει νὰ προηγεῖται ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης μέσῳ τοῦ πρακτικοῦ κανόνα καὶ νὰ περιέχει τὸν λόγο τῆς δυνατότητας ἐνὸς τέτοιου κανόνα, ἄρα ἡ *ἕλη* τῆς θέλησης, ἂν ληφθεῖ ὡς καθοριστικὸς τῆς λόγος, εἶναι πάντοτε ἐμπειρικός, καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς *ἐπικούρεια* ἀρχὴ τῆς θεωρίας τῆς εὐδαιμονίας, οὐδέποτε ὅμως ὡς καθαρὴ ὀρθολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς θεωρίας καὶ τοῦ καθήκοντος (ἄλλωστε, μποροῦν νὰ γίνουν κίνητρο τῆς θέλησης τὰ μὲν ταλέντα καὶ ἡ καλλιέργειά τους μόνον ἐπειδὴ συμβάλ-

λουν στα ὠφελήματα τῆς ζωῆς, ἡ δὲ θέληση τοῦ Θεοῦ —ὅταν ἡ συμφωνία μαζί του γίνεται ἀντικείμενο τῆς θέλησης, χωρὶς [νὰ ἀναγνωρίζεται] μιὰ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν Ἰδέα τοῦ Θεοῦ πρακτικὴ ἀρχὴ— μόνο μέσω τῆς εὐδαιμονίας ποὺ προσδοκοῦμε ἀπὸ αὐτήν· ἀπὸ τοῦτα συνάγεται, *πρῶτον*, ὅτι ὅλες οἱ ἀρχές ποὺ παρουσιάσθηκαν ἐδῶ εἶναι *οὐσιαστικὲς δεύτερον*, ὅτι περιλαμβάνουν ὅλες τὶς δυνατὲς οὐσιαστικὲς ἀρχές· καὶ τέλος συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἐπειδὴ οἱ οὐσιαστικὲς ἀρχές εἶναι (ὅπως ἀπεδείχθη) τελείως ἀκατάλληλες γιὰ τὸν ἀνώτατο ἠθικὸ νόμο, *ἡ μορφολογικὴ πρακτικὴ ἀρχὴ* τοῦ καθαρῶ Λόγου, κατὰ τὴν ὁποία μόνη ἡ μορφή μιᾶς δυνατῆς μέσω τῶν δικῶν μας γνωμόνων καθολικῆς νομοθεσίας πρέπει νὰ συνιστᾷ τὸν ἀνώτατο καὶ ἄμεσο καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης, εἶναι ἡ *μόνη δυνατὴ ἀρχή*, ἡ ὁποία εἶναι κατάλληλη γιὰ κατηγορικὲς προστακτικὲς, δηλαδὴ γιὰ πρακτικοὺς νόμους (οἱ ὅποιοι ἐπιβάλλουν πράξεις ὡς καθήκον), καὶ ἐν γένει γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος τόσο κατὰ τὴν κρίση ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν ἀνθρώπινη θέληση καὶ στὸν καθορισμὸ τῆς.

72 [42]

I. Περὶ τῆς παραγωγῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου

Τούτη ἡ Ἀναλυτικὴ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικός, δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ νὰ καθορίζει τὴ θέληση ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο —καὶ μάλιστα τοῦτο μέσω ἑνὸς γεγονότος,²³ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ καθαρὸς Λόγος ἀποδεικνύεται πράγματι σὲ μᾶς ὡς πρακτικός, δηλαδὴ μέσω τῆς αὐτονομίας κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος, μὲ τὴν ὁποία καθορίζει [ὁ Λόγος] τὴ θέληση γιὰ τὴν πράξη. — Δείχνει συνάμα ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένο μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας τῆς θελήσεως, καὶ μάλιστα ὅτι ταυτίζεται μαζί τῆς. Μὲ αὐτήν, ἡ θέληση ἑνὸς ἐλλόγου ὄντος, τὸ ὁποῖο, ἐπειδὴ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἀναγνωρίζει ὅτι ὑπόκειται κατ'

ανάγκη, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἐνεργὰ αἷτια, στοὺς νόμους τῆς αἰτιότητας, ἔχει ἐντούτοις συγχρόνως στὸ πρακτικὸ πεδίο ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά, δηλαδὴ ὡς ὄν καθ' ἑαυτό, ἐπίγνωση τῆς δυνατότητας καθορισμοῦ τῆς ὑπαρξῆς του σὲ μιὰ νοητὴ τάξη πραγμάτων, ὄχι βέβαια σύμφωνα μὲ μιὰν ιδιαίτερη αὐτοεποπτεία του, ἀλλὰ μὲ ὀρισμένους δυναμικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι μποροῦν νὰ καθορίζουν τὴν αἰτιότητά του στὸν αἰσθητὸ κόσμον· διότι ἔχει ἐπαρκῶς ἀποδειχθεῖ ἄλλοῦ ὅτι ἡ ἐλευθερία, ἐὰν μᾶς ἀποδοθεῖ, μᾶς μεταθέτει σὲ μιὰ νοητὴ τάξη πραγμάτων.²⁴

Ἐὰν τώρα συγκρίνομε μὲ τούτα τὸ ἀναλυτικὸ μέρος 73 τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, θὰ φανερωθεῖ μιὰ ἀξιοσημείωτη ἀντίθεση μεταξύ τους. Τὸ πρῶτο δεδομένο ποὺ καθιστοῦσε δυνατὴ τὴν *a priori* γνώση, καὶ μάλιστα μόνο γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, δὲν ἦταν ἐκεῖ ἀρχές, ἀλλὰ ἡ καθαρὴ κατ' αἴσθησις *ἐποπτεία* (ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος). – Συνθετικὲς ἀρχές μὲ βάση ἔννοιες καὶ μόνο χωρὶς ἐποπτεία ἦταν ἀδύνατες, ἀντιθέτως μποροῦσαν νὰ ὑπάρχουν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐποπτεία, ποὺ ἦταν κατ' αἴσθησις, καὶ συνεπῶς μόνο μὲ ἀντικείμενα μᾶς δυνατῆς ἐμπειρίας, διότι μόνον οἱ ἔννοιες τῆς διάνοιας, συνδυασμένες μὲ τὴν ἐποπτεία τούτη, καθιστοῦν δυνατὴ τὴ γνώση ἐκείνη ποὺ ὀνομάζομε ἐμπειρία. – Πέρα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, συνεπῶς γιὰ τὰ πράγματα ὡς νοούμενα, ἀπορρίφθηκε ὀρθότατα κάθε δυνατότητα θετικῆς γνώσης γιὰ τὸν καθαρῶς θεωρητικὸ Λόγον. – Ὡστόσο, ὁ Λόγος αὐτὸς κατόρθωσε τοῦτο, νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἔννοια τῶν νοουμένων, δηλαδὴ τὴ δυνατότητα, καὶ μάλιστα τὴν ἀναγκαιότητα, νὰ τὰ σκεπτόμαστε καὶ διέσωσε, ἐναντίον ὅλων τῶν ἀντιρρήσεων, τὴν ἀποδοχὴν, λ.χ., τῆς ἐλευθερίας, θεωρούμενης ἀρνητικῶς, ὡς τελείως συμβατῆς μὲ τὶς ἀρχές ἐκείνες καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου, χωρὶς βέβαια νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποκοτῶμε γιὰ τέτοια ἀντικείμενα ὁποιαδήποτε ὀριστικὴ καὶ διευρύνουσα γνώση, καθὼς ἀπεναντίας ἀπέκοψε ἐντελῶς κάθε τέτοια προοπτικὴ. [43]

74 Ἐπιθέτως, ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς παρέχει, ὄχι βέβαια μιὰ *προοπτική*, ἀλλὰ μολαταῦτα ἓνα γεγονὸς ἀπολύτως ἀνεξήγητο μὲ βάση ὅλα τὰ δεδομένα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς θεωρητικῆς χρήσης τοῦ Λόγου μας, τὸ ὁποῖο παραπέμπει σὲ ἓναν καθαρὸ νοητικὸ κόσμον, καὶ μάλιστα τὸν προσδιορίζει θετικῶς καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσομε κάτι ἀπὸ αὐτόν, δηλαδὴ ἓνα νόμον.

Ὁ νόμος αὐτὸς ὀφείλει νὰ προσδώσει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, ὡς τὴν *αἰσθητὴ φύση* (ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἔλλογα ὄντα), τὴ μορφή ἑνὸς νοητικοῦ κόσμου, δηλαδὴ μιᾶς *ὑπεραισθητῆς φύσης*, χωρὶς ὡστόσο νὰ παραβιάζει τὸν μηχανισμό τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἄλλὰ ἡ φύση μὲ τὴν εὐρύτατη σημασία εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων κάτω ἀπὸ νόμους. Ἡ αἰσθητὴ φύση τῶν ἐλλόγων ὄντων ἐν γένει εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τους κάτω ἀπὸ ἐμπειρικῶς ἐξηρημένους νόμους, καὶ συνεπῶς ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Λόγον *ἑτερονομία*. Ἐπιθέτως, ἡ ὑπεραισθητὴ φύση τῶν ἰδίων αὐτῶν ὄντων εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τους σύμφωνα μὲ νόμους ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ ὄρον καὶ ἄρα ἀνήκουν στὴν *αὐτονομία* τοῦ καθαρῶ Λόγου. Καὶ ἐπειδὴ οἱ νόμοι, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴ γνώση, εἶναι *πρακτικοί*, γιὰ τοῦτο ἡ ὑπεραισθητὴ φύση, ἐφ' ὅσον μποροῦμε νὰ ἀποκτήσομε μιὰν ἔννοιάν της, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ *φύση ὑπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου*. Ἄλλὰ ὁ νόμος τῆς αὐτονομίας αὐτῆς εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος, ὁ ὁποῖος εἶναι συνεπῶς ὁ θεμελιώδης νόμος μᾶς

75 ὑπεραισθητῆς φύσης καὶ ἑνὸς καθαρῶ νοητικοῦ κόσμου, τὸ ἀπείκασμα τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει στὸν αἰσθητὸ κόσμον ἀλλὰ συγχρόνως βέβαια χωρὶς νὰ παραβαίνονται οἱ νόμοι του. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσομε τὴ φύση ἐκείνη ποὺ τὴ γνωρίζομε μόνο μέσα στὸν Λόγον, *ἀρχέτυπη* (*natura archetypa*), ἐνῶ τὴ φύση τούτη, ἐπειδὴ περιέχει τὸ δυνατό ἀποτέλεσμα τῆς Ἰδέας τῆς πρώτης ὡς καθοριστικοῦ λόγου τῆς θέλησης, *ἔκτυπη* (*natura ectypa*). Διότι πράγματι ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς μεταθέτει κατ' Ἰδέαν σὲ μιὰ φύση στὴν ὁποία ὁ καθαρὸς Λόγος, ἐὰν συνοδευόταν ἀπὸ τὴν ἀντί-

στοιχη σ' αὐτὸν φυσικὴ ἰκανότητα, θὰ δημιουργοῦσε τὸ ὕψιστο ἀγαθόν, καὶ ὀδηγεῖ τὴ θέλησή μας στὸ νὰ ἀποδώσει στὸν αἰσθητὸ κόσμον τὴ μορφὴ ἑνὸς συνόλου ἐλλόγων ὄντων.

Ὅτι ἡ Ἰδέα τούτη ὑπόκειται πράγματι, τρόπον τινά ὡς ὑποτύπωση ἑνὸς προτύπου, στοὺς καθορισμοὺς τῆς θελήσεώς μας, τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ στοιχειωδέστερη προσοχὴ στοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς μας.

Ἐὰν ἐξετασθεῖ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ Λόγον ὁ γνώμονας, [44] σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο σκοπεύω νὰ καταθέσω μιὰ μαρτυρία, τότε ἀποβλέπω πάντοτε στὸ πῶς θὰ ἦταν ὁ γνώμονας, ἐὰν ἴσχυε ὡς καθολικὸς φυσικὸς νόμος. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἐξανάγκασε τὸν καθένα στὴ φιλαλήθεια. Διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν καθολικότητα ἑνὸς φυσικοῦ νόμου τὸ νὰ ἀναγνωρίζει κάποιος μαρτυρίες ὡς ἀποδεικτικὰ καὶ ἐντούτοις ὡς ἐκ προθέσεως ἀναληθεῖς. Ὅμοιος, καθορίζεται ἀμέσως ὁ γνώμονας πού θέτω σχετικῶς μὲ τὴν ἐλεύθερη διάθεσιν τῆς ζωῆς μου, ὅταν ἀναρωτιέμαι τί θὰ ἔπρεπε νὰ ὀρίζει, ὥστε νὰ διατηρεῖται μιὰ φύσιν σύμφωνα μὲ ἕνα τέτοιο φυσικὸ νόμον. Προφανῶς δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς σὲ μιὰ τέτοια φύσιν νὰ τελειώνει *αὐθαιρέτως* (*willkürlich*) τὴ ζωὴν του, διότι μιὰ τέτοια διάταξις δὲν θὰ ἦταν μιὰ μόνιμη φυσικὴ τάξις, καὶ τὸ ἴδιον θὰ συνέβαινε σὲ ὅλες τὶς λοιπὰς περιπτώσεις. Ἀλλὰ στὴν πραγματικὴ φύσιν, ὅπως εἶναι αὐτὴ ἀντικείμενον τῆς ἐμπειρίας, δὲν καθορίζεται ἡ ἐλεύθερη θέλησις ἀφ' ἑαυτῆς ἀπὸ γνώμονες τέτοιους, ὥστε νὰ μπορούν νὰ θεμελιώνουν ἀφ' ἑαυτῶν μιὰ φύσιν σύμφωνα μὲ καθολικοὺς νόμους, οὔτε καὶ ἀπὸ γνώμονες οἱ ὁποῖοι θὰ ταίριαζαν ἀφ' ἑαυτῶν σὲ μιὰ φύσιν πού θὰ εἶχε συνταχθεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους ἐκείνους· ἀπεναντίας εἶναι οἱ ἰδιωτικὲς κλίσεις ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ἀπαρτίζουν μὲν ἕνα ὅλον τῆς φύσεως σύμφωνα μὲ παθολογικοὺς (φυσικοὺς) νόμους, ὄχι ὅμως μιὰ φύσιν πού θὰ ἦταν δυνατὴ μόνο μὲσφ τῆς θελήσεώς μας σύμφωνα μὲ καθαρὸς πρακτικοὺς νόμους. Μολαταῦτα ἔχομε μὲσφ τοῦ Λόγου συνείδησιν ἑνὸς νόμου, στὸν ὁποῖον ὑπόκεινται ὅλοι οἱ γνώμονες μας, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἐκπηγάσει ἀπὸ τὴ θέλησίν μας

συγχρόνως μιὰ τάξη τῆς φύσης. Συνεπῶς ὁ νόμος αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ Ἰδέα μιᾶς μὴ ἐμπειρικῶς δεδομένης καὶ ἐντούτοις δυνατῆς μέσῳ τῆς ἐλευθερίας, ἄρα ὑπεραιοθητῆς φύσης, στὴν ὁποία δίδομε, τουλάχιστον ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, διότι τὴ θεωροῦμε ὡς ἀντικείμενο τῆς θέλησῆς μας ὡς καθαρῶν ἐλλόγων ὄντων.

- 77 Ἡ διαφορὰ συνεπῶς μεταξὺ τῶν νόμων μιᾶς φύσης, στὴν ὁποία *ὑπόκειται ἡ θέληση*, καὶ μιᾶς φύσης, ἡ ὁποία *ὑπόκειται σὲ μιὰ θέληση* (σχετικῶς μὲ ὅ,τι ἀναφέρεται στὶς ἐλεύθερες πράξεις της), ὀφείλεται στὸ ὅτι στὴν πρώτη τὰ ἀντικείμενα πρέπει νὰ εἶναι αἰτίες τῶν παραστάσεων ποὺ καθορίζουν τὴ θέληση, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἡ θέληση ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῶν ἀντικειμένων, ἔτσι ὥστε ἡ αἰτιότητα τῆς θελήσεως ἔχει τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς μονάχα στὴν καθαρὴ ἰκανότητα τοῦ Λόγου, ἡ ὁποία μπορεῖ γιὰ τοῦτο νὰ ἀποκληθεῖ καὶ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος.

Ἐπομένως, τὰ δύο προβλήματα: Πῶς ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ, *ἀφ' ἑνός*, νὰ γνωρίζει ἀντικείμενα a priori, καὶ πῶς μπορεῖ, *ἀφ' ἑτέρου*, νὰ εἶναι ἀμέσως ἓνας καθοριστικὸς [45] λόγος τῆς θελήσεως, δηλαδὴ τῆς αἰτιότητας τοῦ ἐλλόγου ὄντος ὅσον ἀφορᾷ στὴν πραγματικότητα τῶν ἀντικειμένων (ἀπλῶς μέσῳ τῆς σκέψης τῆς καθολικῆς ἰσχύος τῶν δικῶν της γνωμόνων ὡς νόμου), εἶναι τελείως διαφορετικά.

- Τὸ πρῶτο πρόβλημα, καθὼς ἀνήκει στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ Λόγου*, ἀπαιτεῖ νὰ διευκρινισθεῖ πῶς εἶναι a priori δυνατὲς ἐποπτεῖες, χωρὶς τις ὁποῖες δὲν εἶναι διόλου δυνατόν νὰ μᾶς δοθεῖ ἓνα ἀντικείμενο καὶ ἄρα οὔτε νὰ γνωσθεῖ συνθετικῶς ἡ λύση του εἶναι ὅτι οἱ ἐποπτεῖες στὸ σύνολό τους εἶναι μόνο κατ' αἴσθησι, γιὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπουν τὴ δυνατότητα τῆς θεωρητικῆς γνώσης ποὺ θὰ χωροῦσε πέραν τοῦ σημείου ποὺ φθάνει ἡ δυνατὴ ἐμπειρία
78 καὶ γιὰ τοῦτο ὅλες οἱ ἀρχὲς ἐκείνου τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ²⁵ Λόγου δὲν κατορθώνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν ἐμπειρία εἴτε δεδομένων ἀντικειμένων εἴτε ἐκείνων ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ δίδονται ἐπ' ἄπειρον ἀλλὰ οὐδέποτε δίδονται πλήρως.

Τὸ δευτέρου πρόβλημα, καθὼς ἀνήκει στὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, δὲν ἀπαιτεῖ νὰ ἐξηγήσομε πῶς εἶναι δυνατὰ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, διότι τοῦτο, ὡς πρόβλημα τῆς θεωρητικῆς γνώσης τῆς φύσης, ἐπαφίεται στὴν *Κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, παρὰ μόνο πῶς μπορεῖ ὁ Λόγος νὰ καθορίσει τὸν γνώμονα τῆς θέλησης, ἂν αὐτὸ συμβαίνει μόνο μέσῳ ἐμπειρικῶν παραστάσεων,²⁶ ὡς καθοριστικῶν λόγων, ἢ ἂν θὰ ἦταν καὶ ὁ καθαρὸς Λόγος πρακτικὸς καὶ νόμος μιᾶς δυνατῆς, ἐμπειρικῶς διόλου γνωρίσιμης, τάξης τῆς φύσης. Ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας ὑπεραισθητῆς φύσης, ἢ ἔννοια τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε νὰ εἶναι συγχρόνως ὁ λόγος τῆς δυνατότητάς της μέσῳ τῆς ἐλεύθερης θέλησής μας, δὲν ἀπαιτεῖ κάποια ἀριστοτελικὴ ἐποπτεία (ἐνὸς νοητοῦ κόσμου), ἢ ὁποία, ὡς ὑπεραισθητή, στὴν περίπτωσι αὐτὴ θὰ ἦταν ἄλλωστε γιὰ μᾶς ἀδύνατη. Διότι τὸ ζήτημα ἀφορᾷ μόνο στὸν καθοριστικὸν λόγον τῆς θελήσεως μέσα στοὺς γνώμονές της, ἂν δηλαδὴ αὐτὸς εἶναι ἐμπειρικὸς ἢ μιὰ ἔννοια τοῦ καθαροῦ Λόγου (τῆς νομοτέλειάς του ἐν γένει) καὶ πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ δεύτερο. "Ἄν ἡ αἰτιότητα τῆς θελήσεως ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν πραγματικότητα τῶν ἀντικειμένων ἢ ὄχι, τοῦτο ἐπαφίεται νὰ τὸ κρίνουν οἱ θεωρητικῆς ἀρχῆς τοῦ Λόγου, ὡς ἐξέτασι τῆς δυνατότητας τῶν ἀντικειμένων τῆς θέλησης, ἢ ἐποπτεία τῶν ὁποίων δὲν ἀποτελεῖ συνεπῶς, ὡς πρὸς τὸ πρακτικὸ πρόβλημα, καθόλου ἓνα οὐσιῶδες σημεῖο τους. Τὸ ζήτημα ἀφορᾷ ἐδῶ μόνο στὸν καθορισμὸ τῆς θέλησης καὶ στὸν καθοριστικὸν λόγον τοῦ γνώμονα τῆς ἴδιας ὡς μιᾶς ἐλεύθερης θέλησης, καὶ δὲν ἀφορᾷ στὴν ἐπιτυχία. Διότι, ἐὰν ἡ θέλησι εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν νόμον ἐνώπιον μόνο τοῦ καθαροῦ Λόγου, τότε δὲν ἔχει σημασία ἢ *ικανότητα* τῆς θέλησης κατὰ τὴν ἐκτέλεσι [τῶν πράξεων]· μπορεῖ, σύμφωνα μὲ τοὺς γνώμονες τῆς [46] νομοθεσίας μιᾶς δυνατῆς φύσης, νὰ πηγάζει μιὰ τέτοια φύσι πράγματι ἀπὸ αὐτοὺς ἢ νὰ μὴν πηγάζει –γιὰ τοῦτο δὲν νοιάζεται διόλου ἡ Κριτικὴ πού ἐδῶ ἐξετάζει ἂν καὶ πῶς μπορεῖ ὁ καθαρὸς Λόγος νὰ εἶναι πρακτικὸς, δηλαδὴ νὰ καθορίζει ἀμέσως τὴ θέλησι.

Στὸ ἔργο τοῦτο μπορεῖ συνεπῶς καὶ πρέπει ἡ Κριτικὴ χωρὶς φόγο νὰ ἐκκινεῖ ἀπὸ καθαρὸν πρακτικὸν νόμον καὶ τὴν πραγματικότητά του. Ἀντὶ ὅμως τῆς ἐποπτείας, θέτει ὡς θεμέλιόν τους τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς τους στὸν νοητὸ κόσμον, δηλαδὴ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Διότι ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, καὶ οἱ νόμοι ἐκεῖνοι εἶναι δυνατοὶ μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς θελήσεως, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσίν της εἶναι ἀναγκαῖοι, ἢ ἀντιστρόφως: Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀναγκαῖα, διότι οἱ νόμοι ἐκεῖνοι εἶναι ἀναγκαῖοι ὡς πρακτικὰ αἰτήματα. Πῶς εἶναι ὅμως δυνατὴ ἡ συνείδηση τούτῃ τῶν ἠθικῶν νόμων ἢ, πράγμα πού εἶναι ταυτόσημο, ἡ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, αὐτὸ δὲν
80 μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ περαιτέρω, παρὰ μόνο νὰ ὑποστηριχθεῖ κάλλιστα στὴν θεωρητικὴ Κριτικὴ ὅτι εἶναι ἐπιτρεπτή.

Ἐχει τώρα ἐπιτελεσθεῖ ἡ ἔκθεσις τῆς ἀνώτατης ἀρχῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, δηλαδὴ ἔχει δεიχθεῖ, πρῶτον, τί διαλαμβάνει, ὅτι ὑφίσταται ἀφ' ἑαυτῆς τελείως a priori καὶ ἀνεξαρτήτως ἐμπειρικῶν ἀρχῶν, καὶ ἔπειτα κατὰ τί διακρίνεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες πρακτικὰς ἀρχάς. Ὡς πρὸς τὴν παραγωγή, δηλαδὴ τὴ δικαιολόγησιν τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ καθολικῆς τῆς ἐγκυρότητας καὶ τὴν κατανόησιν τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας a priori συνθετικῆς προτάσεως, δὲν μποροῦμε νὰ ἐλπίζομε ὅτι θὰ προχωρήσομε τόσο καλά, ὅπως συνέβη μὲ τὶς ἀρχὰς τῆς καθαρῆς θεωρητικῆς διάνοιας.²⁷ Διότι αὐτὲς ἀναφέρονταν σὲ ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας, δηλαδὴ σὲ φαινόμενα, καὶ μπορούσαμε νὰ ἀποδείξομε ὅτι μόνο μὲ τὸ νὰ ὑπάγονται τὰ φαινόμενα τούτα ὑπὸ τὶς κατηγορίας σὲ συμφωνία μὲ τοὺς νόμους ἐκείνους, μποροῦν νὰ γνωσθοῦν τὰ φαινόμενα ὡς ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, συνεπῶς ὅτι κάθε δυνατὴ ἐμπειρία θὰ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ στοὺς νόμους αὐτοὺς. Κατὰ τὴν παραγωγή τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὅμως, δὲν μπορῶ νὰ ἀκολουθήσω μιὰ τέτοια πορεία. Διότι δὲν ἀφορᾶ στὴ γνώσιν τῆς φύσεως τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ δίδονται στὸν Λόγον ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου, ἀλλὰ σὲ μιὰ γνώσιν, ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ γίνει ὁ λόγος τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἰδίων τῶν ἀντικειμένων καὶ μέσῳ

αὐτῆς νὰ ἔχει ὁ Λόγος αἰτιότητα σὲ ἓνα ἔλλογο ὄν, δηλαδή 81
ἀφορᾶ στὸν καθαρὸ Λόγο, πὺν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ
ικανότητα ἢ ὁποῖα καθορίζει ἀμέσως τὴ θέληση.

Ἄλλὰ κάθε ἀνθρώπινη κατανόηση θρῖσκεται στὸ τέρμα
της, μόλις φθάσομε σὲ θεμελιώδεις δυνάμεις ἢ θεμελιώδεις [47]
ικανότητες· διότι ἡ δυνατότητά τους δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοη-
θεῖ μὲ τίποτε, οὔτε ὅμως καὶ μᾶς ἐπιτρέπεται κατὰ κανένα
τρόπο νὰ τὴν ἐπινοήσομε καὶ νὰ τὴν ἀποδεχθοῦμε αὐθαίρε-
τως. Γιὰ τοῦτο, στὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ Λόγου, μόνο ἡ
ἐμπειρία μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ τὴν ἀποδεχθοῦμε.
Ἄλλὰ καὶ τὸ ὑποκατάστατο αὐτό, νὰ ἐπάγομε ἐμπειρικὲς
ἀποδείξεις ἀντὶ μᾶς παραγωγῆς ἀπὸ a priori πηγὲς τῆς
γνώσης, μᾶς ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἐδῶ ὅσον ἀφορᾶ στὴν καθαρὴ
πρακτικὴ ἰκανότητα τοῦ Λόγου. Διότι ἐκεῖνο πὺν χρειάζε-
ται νὰ ἀποκτήσει τὸν ἀποδεικτικὸ λόγο τῆς πραγματικότη-
τάς του ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, θὰ πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται, σύμφω-
να μὲ τοὺς λόγους τῆς δυνατότητάς του, ἀπὸ ἐμπειρικὲς
ἀρχές· ἀλλὰ ὁ καθαρὸς καὶ ἐντούτοις πρακτικὸς Λόγος
εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐμπειρικὸς ἤδη λόγῳ τῆς
ἐννοιάς του. Ἄλλωστε, ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι δεδομένος
τρόπον τινὰ ὡς γεγονὸς τοῦ καθαροῦ Λόγου, γιὰ τὸ ὁποῖο
ἔχομε ἐπίγνωση a priori καὶ εἶναι ἀποδεικτικῶς βέβαιο,
ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ
συναντήσομε στὴν ἐμπειρία ἓνα παράδειγμα, ὅπου θὰ εἶχε
τηρηθεῖ ἐπακριδῶς. Συνεπῶς, ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικό-
τητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ μὲ καμιά
παραγωγή, μὲ καμιά προσπάθεια τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου,
τοῦ φιλοῦ θεωρητικοῦ εἴτε τοῦ ἐμπειρικῶς ὑποστηριγμένου
Λόγου, καὶ ἄρα, ἀκόμη καὶ ἂν θέλαμε νὰ παραιτηθοῦμε 82
ἀπὸ τὴν ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιω-
θεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ ἔτσι νὰ ἀποδειχθεῖ a posteriori,
καὶ μολαταῦτα εἶναι βέβαιη ἀφ' ἑαυτῆς.

Στὴ θέση ὅμως αὐτῆς τῆς παραγωγῆς τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς
πὺν μάταια ἀναζητήσαμε, ὑπεισέρχεται κάτι ἄλλο καὶ τε-
λείως παράδοξο, δηλαδή ὅτι ἀντιστρόφως ἢ ἴδια ἢ ἀρχὴ
αὐτὴ λειτουργεῖ ὡς ἀρχὴ τῆς παραγωγῆς μᾶς ἀνεξερεῦνη-

της ικανότητας, την οποία καμιά έμπειρία δέν μπορεί νά άποδείξει άλλα πού ό θεωρητικός Λόγος έπρεπε νά άποδεχθεί τουλάχιστον ώς δυνατή (για νά βρεί ανάμεσα στις κοσμολογικές Ίδέες του τó άπόλυτο κατά την αίτιότητα του, ώστε νά μήν άντιφάσκει πρòς τόν έαυτό του): Έννοώ την ικανότητα τής έλευθερίας, τής όποιás ό ήθικός νόμος – πού ό ίδιος δέν χρειάζεται κανένα δικαιολογητικό λόγο– άποδεικνύει όχι άπλώς τή δυνατότητα άλλα και την πραγματικότητα σέ όντα, τά όποία άναγνωρίζουν τó νόμο αυτόν ώς δεσμευτικό γι' αυτά. Πράγματι, ό ήθικός νόμος είναι ένας νόμος τής αίτιότητας μέσω τής έλευθερίας και συνεπώς τής δυνατότητας μās ύπεραισθητής φύσης, όπως ό μεταφυσικός νόμος τών συμβάντων στόν αίσθητό κόσμο ήταν ένας νόμος τής αίτιότητας τής αίσθητής φύσης. Έπομένως, ό ήθικός νόμος καθορίζει εκείνο πού ή θεωρητική φιλοσοφία έπρεπε νά αφήσει άκαθόριστο, δηλαδή τόν νόμο για μίαν αίτιότητα, τής όποιás ή έννοια στη φιλοσοφία εκείνη ήταν μόνο άρνητική, και τής προσπορίζει έτσι για πρώτη φορά άντικειμενική πραγματικότητα.

83 [48] Τό είδος τούτο τής πιστοποίησης τού ήθικού νόμου, έφ' όσον γίνεται παραδεκτός ό ίδιος ώς άρχή τής παραγωγής τής έλευθερίας ώς αίτιότητας τού καθαρού Λόγου, άρκει έντελώς άντι κάθε δικαιολόγησης a priori, για νά ικανοποιήσει μίαν άνάγκη τού θεωρητικού Λόγου, άφού αυτός ύποχρεώθηκε νά άποδεχθεί τουλάχιστον τή δυνατότητα τής έλευθερίας. Διότι, με τόν τρόπο αυτόν, ό ήθικός νόμος άποδεικνύει την πραγματικότητά του ικανοποιητικώς και για την *Κριτική τού θεωρητικού Λόγου* με τó νά προσθέτει σέ μίαν αίτιότητα πού είχε νοηθεί άπλώς άρνητικά και τής όποιás ή δυνατότητα τού ήταν άκατανόητη, μολονότι ήταν ύποχρεωμένος νά την άποδεχθεί, ένα θετικό προσδιορισμό, δηλαδή την έννοια ενός Λόγου πού καθορίζει άμέσως τή θέληση (μέσω τού όρου μās καθολικής νομότυπης μορφής τών γνωμόνων της). Με τόν τρόπο αυτόν μπορεί για πρώτη φορά νά δώσει άντικειμενική πραγματικότητα, άν και μόνο πρακτική, στόν Λόγο, ό όποιος γινόταν με τις Ίδέες του

πάντοτε *υπερβατικός* όταν ήθελε να προχωρήσει θεωρητικά, και μεταβάλλει την *υπερβατική* χρήση του σε *έμμονη* (ή όποια συνίσταται στο να είναι ο ίδιος ο Λόγος ενεργό αίτιο στο πεδίο της έμπειρίας μέσω Ίδεων).

Ο καθορισμός της αιτιότητας των όντων στον αισθητό κόσμο ως τέτοιο δέν μπορούσε ποτέ να είναι απόλυτος και έντούτοις θα πρέπει κατ' ανάγκη να υπάρχει για κάθε σειρά όρων κάτι απόλυτο, άρα και μιá αιτιότητα που αυτό-καθορίζεται έντελώς άφ' έαυτης. Για τούτο, ή Ίδέα της 84 έλευθερίας, ως μιás ικανότητας απόλυτης αυτενέργειας, δέν ήταν μιá ανάγκη, αλλά, *όσον άφορᾶ στη δυνατότητά της*, μιá αναλυτική άρχη του καθαρού θεωρητικού Λόγου. Άλλά, έπειδή είναι απόλυτως άδύνατον να δώσομε ένα παράδειγμα άνάλογο με αυτήν σε όποιαδήποτε έμπειρία, διότι μεταξὺ τῶν αιτιῶν τῶν πραγμάτων ως φαινομένων δέν μπορεί να βρεθεῖ ένας καθορισμός της αιτιότητας που θα ήταν τελείως απόλυτος, για τούτο μπορέσαμε μόνο να *υπερασπισθοῦμε* τή *σκέψη* μιás αιτίας που ενεργεῖ έλεύθερα, όταν τήν εφαρμόσομε σε ένα όν στον αισθητό κόσμο, έφ' όσον αυτό θεωρεῖται επίσης, από άλλης πλευρᾶς, ως νοούμενο. Καί τούτο, έπειδή δείξαμε ότι δέν άποτελεῖ αντίφαση να θεωροῦμε όλες τις πράξεις του, έφ' όσον είναι φαινόμενα, ως φυσικῶς έξηρημένες, και έντούτοις να θεωροῦμε συγχρόνως τήν αιτιότητά τους, έφ' όσον τὸ πράττον όν είναι ένα νοητικό όν, ως φυσικῶς μὴ έξηρημένη, και έτσι να καταστήσομε τήν έννοια τῆς έλευθερίας ρυθμιστική άρχη του Λόγου· με τὸν τρόπο αυτόν βέβαια δέν γνωρίζω καθόλου τί είναι τὸ αντικείμενο στο όποιο άποδίδεται μιá τέτοια αιτιότητα, άσφαλῶς όμως άφαιρῶ τὸ εμπόδιο, έπειδή, άφ' ενός, κατὰ τήν έξήγηση τῶν συμβάντων του κόσμου, άρα και τῶν πράξεων τῶν έλλόγων όντων, άναγνωρίζω τὸ δικαίωμα του μηχανισμού τῆς φυσικῆς άναγκαιότητας να 84 [49] έπιστρέφει έπ' άπειρον από τὸ έξηρημένο μέχρι τὸν όρο του, άφ' έτέρου όμως, διατηρῶ για τὸν θεωρητικό Λόγο 85 έλεύθερη τήν κενή θέση γι' αυτόν, έννοῶ τὸ νοητό, ὥστε να τοποθετήσει εκεί τὸ απόλυτο.²⁸ Δέν μποροῦσα όμως να

πραγματοποιήσω τὴ σκέψη αὐτή, δηλαδή νὰ τὴν μετατρέψω σὲ γνώση ἐνὸς ὄντος πὺν πράττει μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, οὔτε κὰν κατὰ τὴ δυνατότητά της. Τὴν κενὴ τούτῃ θέση συμπληρώνει τώρα ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος μέσῳ ἐνὸς ὀρισμένου νόμου τῆς αἰτιότητας σὲ ἓνα νοητὸ κόσμον (μέσῳ τῆς ἐλευθερίας), ἐννοῶ ὁ ἠθικὸς νόμος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν αὐξάνεται μὲν διόλου ὁ θεωρητικὸς Λόγος ὡς πρὸς τὴν κατανόησή του, ἀσφαλῶς ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἐξασφάλιση τῆς προβληματικῆς τοῦ ἔννοιαι τῆς ἐλευθερίας, στὴν ὁποία παρέχεται ἐδῶ ἡ ἀντικειμενικὴ καί, μολονότι μόνον πρακτικὴ, ἐντούτοις ἀναμφισβήτητη *πραγματικότητα*. Ἀκόμη καὶ τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὁποίας, ἄρα καὶ ἡ σημασία της, ἀναφέρεται πράγματι μόνον στὰ φαινόμενα, γὰ νὰ τὰ συνάψει σὲ ἐμπειρίες (ὅπως ἀποδεικνύει ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου*), δὲν τὴν διευρύνει ἔτσι ὥστε νὰ ἐπεκτείνει τὴ χρῆση της πέραν τῶν ὀρίων πὺν ἀναφέραμε. Διότι, ἐὰν ἀπέβλεπε σὲ αὐτό, θὰ ἔπρεπε νὰ θέλει νὰ δείξει πῶς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ συνθετικῶς ἡ λογικὴ σχέση τοῦ αἰτίου (Grund) καὶ τῆς συνέπειαι σὲ ἓνα ἄλλο εἶδος ἐποπτείας ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς κατ' αἴσθησι, δηλαδή πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ causa noumenon [αἰτία ὡς νοούμενον]· πράγμα πὺν δὲν μπορεῖ διόλου νὰ κατορθώσει ἀλλὰ καὶ πὺν, ὡς πρακτικὸς Λόγος, δὲν λαμβάνει διόλου ὑπ' ὄψιν,

86 ἀφοῦ τοποθετεῖ μόνον τὸν *καθοριστικὸ λόγον* τῆς αἰτιότητας τοῦ ἀνθρώπου ὡς αἰσθητοῦ ὄντος (ἡ ὁποία εἶναι δεδομένη) *στὸν καθαρὸ Λόγον* (πὺν γὰ τοῦτο ὀνομάζεται πρακτικὸς). Ἐπομένως, τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας δὲν τὴν χρησιμοποιεῖ παρὰ μόνον γὰ πρακτικὸ σκοπὸ, καὶ ἐδῶ μπορεῖ νὰ κάμει πλήρη ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ της σὲ ἀντικείμενα μὲ σκοπὸ τὴ θεωρητικὴ γνώση (ἐπειδὴ ἡ ἔννοια αὐτὴ ἀπαντᾶται a priori πάντοτε στὴ διάνοια, ἀκόμη καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐποπτεία), ὄχι γὰ νὰ γνωρίσει ἀντικείμενα, ἀλλὰ γὰ νὰ καθορίσει ἐν γένει τὴν αἰτιότητα σχετικῶς μὲ αὐτά. Γὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ μεταθέσει τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς θέλησι στὴ νοητὴ τάξη τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ συγχρόνως ὀμολογεῖ μὲ προθυμία ὅτι δὲν κατανοεῖ

διόλου σὲ τί μπορεῖ νὰ συμβάλει ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας γιὰ τὴ γνώση τῶν πραγμάτων αὐτῶν. Ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ γνωρίζει μὲ ὀρισμένο τρόπο τὴν αἰτιότητα σχετικῶς μὲ τὶς πράξεις τῆς θελήσεως στὸν αἰσθητὸ κόσμο, διότι διαφορετικὰ ὁ πρακτικὸς Λόγος δὲν θὰ μπορούσε πράγματι νὰ προκαλεῖ καμιά πράξη. Ἀλλὰ τὴν ἔννοια τὴν ὁποία σχηματίζει γιὰ τὴ δική του αἰτιότητα ὡς νοουμένου, δὲν χρειάζεται [50] νὰ τὴν καθορίσει θεωρητικῶς μὲ σκοπὸ τὴ γνώση τῆς υπεραισθητῆς του ὑπαρξῆς καὶ συνεπῶς νὰ μπορεῖ κατὰ τοῦτο νὰ τῆς προσδίδει νόημα. Διότι νόημα ἀποκτᾶ οὔτως ἢ ἄλλως, μολονότι μόνον γιὰ πρακτικὴ χρῆση, δηλαδή μὲσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἀλλὰ θεωρούμενη καὶ θεωρητικῶς ἡ ἔννοια αὐτὴ παραμένει πάντοτε μιὰ καθαρή, δεδομένη αργιστὶ ἔννοια τῆς διάνοιας ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφαρμόζεται σὲ ἀντικείμενα, εἴτε δίδονται κατ' αἴσθησιν εἴτε ὄχι· μολονότι 87 στὴ δευτέρῃ περιπτώσει δὲν ἔχει ἓνα ὀρισμένο θεωρητικὸ νόημα καὶ ἐφαρμογή, παρὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ μορφικὴ, ἀλλὰ θεαίως οὐσιώδης σκέψη τῆς διάνοιας γιὰ ἓνα ἀντικείμενον ἐν γένει. Τὸ νόημα ποὺ τῆς προσδίδει ὁ Λόγος μὲσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἀπλῶς πρακτικόν, ἀφοῦ ἡ Ἰδέα τοῦ νόμου μιᾶς αἰτιότητας (τῆς θελήσεως) ἔχει ἡ ἴδια αἰτιότητα ἢ εἶναι ὁ καθοριστικὸς τῆς λόγος.

**II. Περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ καθαρῦ Λόγου,
κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆσιν [του], γιὰ μιὰν
ἐπέκτασιν, ἢ ὁποία δὲν τοῦ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς
δυνατὴ κατὰ τὴ θεωρητικὴν χρῆσιν**

Μὲ τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν θεσπίσαμε ἓνα νόμον τῆς αἰτιότητας, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὸν καθοριστικὸν τῆς λόγου πέρα ἀπὸ ὅλους τοὺς ὄρους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου· καὶ δὲν νοήσαμε ἀπλῶς τὴ θέλησιν ὅπως μπορεῖ νὰ καθορισθεῖ ὡς ἀνήκουσα σὲ ἓνα νοητὸν κόσμον, καὶ ἄρα οὔτε τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς τῆς θέλησης (τὸν ἄνθρωπον) ἀπλῶς ὡς ἀνήκον σὲ ἓναν καθαρὸν νοητικὸν κόσμον, κὶ ὡς εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἄγνωστο σὲ μᾶς

(ὅπως μπορούσε νὰ συμβεῖ σύμφωνα μὲ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου*), ἀλλὰ καὶ τὴν καθορίσαμε ὅσον ἀφορᾷ στὴν αἰτιότητά της μέσω ἑνὸς νόμου ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ διόλου στοὺς φυσικοὺς νόμους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, συνεπῶς *ἐπεκτείναμε* τὴ γνώση μας πέραν τῶν ὁρίων τοῦ κόσμου αὐτοῦ, μιὰ ἀξίωση τὴν ὁποία ἐν τούτοις ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου* ἐκήρυξε ὡς ἀνίσχυρη γιὰ κάθε φιλή θεωρία. Πῶς μπορεῖ λοιπὸν νὰ συνενωθεῖ ἐδῶ ἡ πρακτικὴ χρῆση τοῦ καθαρῦ Λόγου μὲ τὴ θεωρητικὴ χρῆση του ἐν ὄψει τῆς ὀροθετήσεως τῆς ικανότητάς του;

Ὁ *Ντέβιντ Χιούμ* (*David Hume*), ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ξεκίνησε κυρίως ὅλη ἡ ἀμφισβήτηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ καθαρῦ Λόγου, ἡ ὁποία καὶ κατέστησε ἀναγκαῖα μιὰ πλήρη ἐξέτασή τους, συλλογίστηκε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:²⁹ Ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας εἶναι μιὰ ἐννοια ποῦ περιέχει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου τῆς ὑπάρξεως τοῦ διαφορετικοῦ καὶ μάλιστα ἐφ' ὅσον εἶναι διαφορετικό, ἔτσι ὥστε, ἐὰν τίθεται τὸ Α, νὰ γνωρίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην καὶ κάτι τελείως διαφορετικό, τὸ Β. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαιότητα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο σὲ ἓνα σύνδεσμο, ἐφ' ὅσον αὐτὸς μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ a priori· διότι ἡ ἐμπειρία θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ γνωρίσομε μόνον ὅτι ὑπάρχει μιὰ σύνδεση, ὄχι ὅμως ὅτι εἶναι κατ' ἀνάγκην μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατον, λέγει ὁ Χιούμ, νὰ γνωρίσομε a priori καὶ ὡς ἀναγκαῖα τὴ σύνδεση ποῦ ὑφίσταται μεταξὺ ἑνὸς πράγματος καὶ ἐνὸς ἄλλου (ἢ μεταξὺ ἑνὸς καθορισμοῦ καὶ ἑνὸς ἄλλου τελείως διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτόν), ἂν δὲν δίδονται αὐτὰ στὴν ἀντίληψη. Συνεπῶς, ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας εἶναι ψευδής καὶ ἀπατηλὴ καί, γιὰ νὰ μιλήσομε μὲ τὸν ἐπιεικέστερο τρόπο, ἀποτελεῖ μιὰ συγγνωστὴ ἐξαπάτηση, ἐφ' ὅσον τὴ *συνήθεια* (μιὰ *ὑποκειμενικὴ ἀναγκαιότητα*) τοῦ νὰ ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι συχνὰ ὀρισμένα πράγματα ἢ οἱ καθορισμοὶ τους συνυπάρχουν τὸ ἓνα δίπλα ἢ ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὴν ἐκλαμβάνομε ἀνεπαισθήτως ὡς *ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα* νὰ θέτομε μιὰ τέτοια σύνδεση στὰ ἴδια τὰ πράγματα

Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας ἔχει ἀποκτηθεῖ μὲ δόλο καὶ ὄχι νομίμως, καὶ μάλιστα οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἢ νὰ ἐπικυρωθεῖ, διότι ἀπαιτεῖ μιὰ σύνδεση ἄκυρη, χιμαιρική, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἐνώπιον τοῦ Λόγου καὶ στὴν ὁποία οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ κάποιο ἀντικείμενο. – Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν εἰσήχθη γιὰ πρώτη φορὰ ὡς πρὸς κάθε γνώση ποὺ ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀντικειμένων (συνεπῶς ἐξαίρεθηκαν ἀρχικῶς τὰ Μαθηματικά) ὁ ἐμπειρισμὸς ὡς ἡ μόνη πηγὴ τῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ συγχρόνως μαζί μὲ αὐτὸν καὶ ὁ σκληρότερος σκεπτικισμὸς ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ σὲ ὀλόκληρη τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη (ὡς φιλοσοφία). Διότι σύμφωνα μὲ τέτοιες ἀρχὲς οὐδέποτε μποροῦμε ἀπὸ δεδομένους καθορισμοὺς τῶν πραγμάτων, ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τους, νὰ συναγάγουμε μιὰ συνέπεια (διότι πρὸς τοῦτο θὰ χρειαζόταν ἡ ἔννοια μιᾶς αἰτίας ποὺ περιέχει τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς τέτοιας σύνδεσης), παρὰ μόνον νὰ προσδοκῶμε, κατὰ τὸν κανόνα τῆς φαντασίας, παρόμοιες περιπτώσεις, ὅπως συνήθως· μιὰ προσδοκία ποὺ ὅμως οὐδέποτε εἶναι βέβαιη, ὅσο συχνὰ καὶ ἂν ἐκπληρώνεται. Πράγματι, γιὰ κανένα συμβᾶν δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ: Θὰ πρέπει νὰ ἔχει προηγηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ συμβᾶν κάτι, μετὰ τὸ ὁποῖο ἐπακολούθησε αὐτὸ κατ' ἀνάγκην, δηλαδὴ ὅτι πρέπει νὰ ἔχει μιὰν αἰτία. Συνεπῶς, ἀκόμη καὶ ἂν γνωρίζαμε ὅσοδήποτε συχνὲς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες συνέβη ἕνα τέτοιο συμβᾶν, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ συναγάγουμε ἕναν σχετικὸ κανόνα, δὲν θὰ μποροῦσαμε ἐντούτοις νὰ δεχθῶμε ὅτι ἔχει συμβεῖ πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκην μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν· καὶ θὰ ἔπρεπε ἔτσι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ δικαιώματα τῆς τυφλῆς τύχης, κατὰ τὴν ὁποία παύει κάθε χρῆση τοῦ Λόγου, πράγμα ποὺ θεμελιώνει στερεὰ καὶ καθιστᾷ ἀκαταμάχητο τὸν σκεπτικισμὸ ὅσον ἀφορᾷ στοὺς συλλογισμοὺς ποὺ ἀνέρχονται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα πρὸς τὶς αἰτίες.

Τὰ Μαθηματικά εἶχαν διαφύγει ἐπὶ τόσο διάστημα ἀλώθητα, διότι ὁ Χιόμ ὑπεστήριξε ὅτι ὅλες οἱ προτάσεις τους ἦταν ἀναλυτικὲς, δηλαδὴ ὅτι προχωροῦσαν ἀπὸ τὸν ἕνα προσδιορισμὸ στὸν ἄλλον χάρις στὴν ταυτότητα, ἄρα

σύμφωνα με την άρχή τῆς ἀντιφάσεως (πράγμα ὅμως ποῦ εἶναι ἐσφαλμένο, ἀφοῦ εἶναι ἀντιθέτως ὅλες τους συνθετικές καί, μολονότι, λ.χ., ἡ Γεωμετρία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, παρὰ μόνο μὲ τὸν *a priori* καθορισμό τους σὲ μιὰ δυνατὴ ἐποπτεία, ἐντούτοις μεταδίνει, ἀκριβῶς ὅπως στὴν περίπτωση τῶν αἰτιωδῶν ἐννοιῶν, ἀπὸ τὸν ἕναν καθορισμὸ Α σὲ ἕναν τελείως διαφορετικὸ Β ὡς

91 κατ' ἀνάγκη συνδεδεμένο μὲ τὸν πρῶτο). Τελικῶς, ὅμως, θὰ πρέπει ἀσφαλῶς καὶ ἐκείνη ἡ, ἐξ αἰτίας τῆς ἀποδεικτικῆς τῆς δεδαιότητος, τόσο περιφανῆς ἐπιστήμη νὰ ὑποκύψει στὸν ἐμπειρισμὸ κατὰ τὶς ἀρχές, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Χιούμ στὴ θέση τῆς ἀντικειμενικῆς ἀναγκαιότητας στὴν ἐννοια τῆς αἰτίας ἔθεσε τὴ συνήθεια: καὶ ἀκόμη, ἀσχέτως ὅλης τῆς ὑπερηφάνειάς της, νὰ ἀνεχθεῖ νὰ ὑποβιβάσει τὶς τολμηρές της ἀξιώσεις ποῦ ἐπιτάσσουν *a priori* συμφωνία, καὶ νὰ προσδοκᾷ τὴν ἐπιδοκιμασία γιὰ τὴν καθολικὴ ἰσχὺ τῶν προτάσεών της ἀπὸ τὴν εὐνοια τῶν παρατηρητῶν, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἀρνοῦνταν ἀσφαλῶς ὡς μάρτυρες νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ἐκεῖνα ποῦ ἐκθέτει ὁ γεωμέτρης ὡς ἀρχές, τὰ εἶχαν ἐπίσης ἀντιληφθεῖ πάντοτε ἔτσι, καὶ ἐπομένως, μολονότι βέβαια δὲν ἦταν αὐτὰ ἀναγκαῖα, θὰ ἐπέτρεπαν καὶ στὸ μέλλον νὰ μπορούμε νὰ προσδοκοῦμε τὰ ἴδια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὁ ἐμπειρισμὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ Χιούμ ὀδηγεῖ ἀναποφεύκτως καὶ στὸν σκεπτικισμό, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὰ Μαθηματικά, ἐπομένως σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ Λόγου (διότι αὐτὴ ἀνήκει εἴτε στὴ Φιλοσοφία εἴτε στὰ Μαθηματικά). "Ἄν ἡ κοινὴ χρῆση τοῦ Λόγου (σὲ μιὰ τέτοια τρομερὴ ἀνατροπὴ, σὰν αὐτὴ ποῦ παρατηροῦμε ὅτι θίγει τὶς κορυφές τῆς γνώσης) θὰ τὰ καταφέρει καλύτερα ἢ ἂν, ἀπεναντίας, θὰ ἐμπλακεῖ κατὰ ἀκόμη χειρότερο τρόπο στὴν ἴδια ἀκριβῶς καταστροφὴ κάθε γνώσης, ἂν ἐπομένως πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές ἕνας καθολικὸς σκεπτικισμὸς (ποῦ ἀσφαλῶς ὅμως θὰ ἐπληττε

92 μόνο τοὺς λογίους), τοῦτο ἀφήνω στὸν καθένα νὰ τὸ κρίνει μόνος του.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τώρα τὴ δική μου ἀνάλυση στὴν *Κριτικὴ*

τοῦ καθαρῶ Ἰόγου —ή ὅποια ἔλαβε μὲν ἀφορμὴ ἀπὸ τῆ σκεπτικιστικῆ ἐκείνη διδασκαλία τοῦ Χιούμ³⁰ ἀλλὰ προχώρησε πολὺ περισσότερο καὶ ἀσχολήθηκε μὲ ὀλόκληρο τὸ πεδίο τοῦ καθαρῶ θεωρητικῶ Ἰόγου στὴ συνθετικὴ χρῆση του, ἄρα καὶ ἐκείνου ποὺ ὀνομάζουσι ἐν γένει Μεταφυσικὴ—προχώρησα ὡς πρὸς τὶς ἀμφιβολίες τοῦ Σκώτου φιλοσόφου [53] ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὁ Χιούμ εἶχε ἐντελῶς δίκιο νὰ κηρύξει τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας ἀπατηλὴ καὶ ψεύτικη φενάκη, ἐφ' ὅσον ἐξέλαβε (ὅπως καὶ συμβαίνει σχεδὸν πάντοτε) τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ὡς πράγματα καθ' ἑαυτὰ διότι γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ καὶ τοὺς καθορισμοὺς των ὡς τέτοιους δὲν μπορεῖ νὰ γίνεσι κατανοητὸ πῶς, ἐπειδὴ τίθεται ἓνα Α, θὰ πρέπει καθ' ἀνάγκην νὰ τεθεῖ καὶ κάτι ἄλλο Β, καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦσε νὰ παραδεχθεῖ διόλου, ὡς πρὸς τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ, μιὰ τέτοια γνώση a priori. Ἀλλὰ οὔτε καὶ μιὰν ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς ἔννοιας ἐκείνης μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει ὁ ὀξύνους ἄνδρας, διότι αὐτὴ ἀκριβῶς ἀντίκειται στὴν ἀναγκαιότητα τῆς συνδέσεως, ἢ ὅποια συνιστᾷ τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητος· συνεπῶς ἢ ἔννοια τούτη ἐξέπεσε καὶ τὴ θέσει τῆς κατέλαβε ἢ συνήθεια κατὰ τὴν παρατήρηση τῆς πορείας τῶν ἀντιλήψεων.

Ἀπὸ τὶς ἔρευνές μου ὁμως προέκυψε ὅτι τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὅποια ἀσχολούμαστε στὴν ἐμπειρία δὲν εἶναι διόλου πράγματα καθ' ἑαυτὰ παρὰ μόνο φαινόμενα καὶ ὅτι, μολονότι γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι διόλου δυνατὸν νὰ διαβλέψουμε, καὶ μάλιστα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐνοήσουμε γιὰτί, ἐὰν τεθεῖ τὸ Α, νὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀντιφατικὸ νὰ μὴ θεσομε τὸ Β, τὸ ὅποιο εἶναι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ Α (τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συνδέσεως μεταξὺ τοῦ Α ὡς αἰτίας καὶ τοῦ Β ὡς ἀποτελέσματος), ὅτι μολαταῦτα εἶναι κάλλιστα δυνατὸν νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὰ ἀντικείμενα ὡς φαινόμενα θὰ πρέπει νὰ συνδέονται ἀναγκαιῶς σὲ μιὰν ἐμπειρία κατὰ ὀρισμένο τρόπο (π.χ. ὅσον ἀφορᾷ σὶς σχέσεις τοῦ χρόνου) καὶ ὅτι δὲν μποροῦν νὰ χωρίζονται, χωρὶς νὰ ἀντιφάσκουν σὲ ἐκείνη τὴ σύνδεση, ποὺ δια-

μέσου της είναι δυνατή ή εμπειρία αυτή, στην οποία τὰ πράγματα καθίστανται αντικείμενα και ἔτσι μόνο μποροῦν νὰ γνωσθοῦν ἀπὸ μᾶς. Καὶ τοῦτο ὑπῆρξε πράγματι τὸ πόρισμά μας, ὥστε μπόρεσα ὄχι μόνο νὰ ἀποδείξω τὴν ἔννοια τῆς αἰτίας κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητα σχετικῶς μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ καί, λόγῳ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς συνδέσεως τὴν ὁποία συνεπάγεται, νὰ τὴν παραγάγω ὡς ἔννοια *a priori*, δηλαδὴ νὰ ἀποδείξω τὴ δυνατότητά της βάσει τῆς καθαρῆς διάνοιας χωρὶς ἐμπειρικὲς πηγές· καὶ ἔτσι, ἔχοντας ἀναιρέσει τὸν ἐμπειρισμὸ τῆς προέλευσῆς της, μπόρεσα νὰ ἀποκλείσω τὴν ἀναπόφευκτη συνέπειά του, ἐννοῶ τὸν σκεπτικισμό, ἀρχικῶς ὅσον ἀφορᾷ στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἔπειτα ὅμως, λόγῳ τοῦ ὅτι προκύπτει

94 τελείως καὶ πλήρως ἀπὸ τοὺς ἴδιους λόγους, καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὰ Μαθηματικά, δηλαδὴ τὶς δύο ἐπιστῆμες ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας· μὲ τὸν τρόπο

[54] αὐτόν, μπόρεσα νὰ ἐκριζώσω τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀμφιβολία γιὰ ὅλα, ὅσα ὁ θεωρητικὸς Λόγος ἰσχυρίζεται ὅτι κατανοεῖ.

Ἄλλὰ τί συμβαίνει μὲ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος (καὶ ὁμοίως μὲ ὅλες τὶς ἄλλες, διότι χωρὶς αὐτὲς δὲν ἀποκτᾶται καμιὰ γνώση ἐκείνου ποὺ ὑπάρχει) σὲ πράγματα ποὺ δὲν εἶναι ἀντικείμενα δυνατῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ θρῖσκονται πέραν τῶν ὁρίων της; Διότι μπόρεσα νὰ παραγάγω τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν μόνο σχετικῶς μὲ *ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας*. Ἄλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς, ὅτι τὶς διέσωσα ἔστω καὶ μόνο σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὅτι ὑπέδειξα πὼς μποροῦν ἀσφαλῶς μὲσω αὐτῶν τὰ ἀντικείμενα νὰ νοοῦνται, ἂν καὶ ὄχι νὰ προσδιορίζονται *a priori*: Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τοὺς δίδει μὰ θέσι στὴν καθαρὴ διάνοια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα ἐν γένει (αἰσθητὰ ἢ μὴ αἰσθητὰ). Ἐὰν λείπει κάτι ἀκόμη, τοῦτο εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, καὶ ἰδίως τῆς αἰτιότητος, σὲ ἀντικείμενα, ἐννοῶ ἢ ἐποπτεία πού, ὅταν δὲν δίδεται, καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ μὲ σκοπὸ τὴ θεωρητικὴ γνώση τοῦ

ἀντικειμένου ὡς νοουμένου· συνεπῶς, ἐὰν τολμήσει κανεῖς τὸ σχετικὸ ἐγγείρημα, ἢ θεωρητικὴ ἐκείνη γνώση ἀπορρίπτεται ἐντελῶς (ὅπως καὶ συνέβη στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου*). Μολταυτὰ, ἀπομένει ἀσφαλῶς πάντοτε ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τῆς ἔννοιας, πὺν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς πρὸς τὰ νοούμενα, χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε οὔτε κατ' ἐλάχιστον τὴν ἔννοια τούτη καὶ νὰ ἐπιτύχομε μέσῳ αὐτῆς κάποια γνώση. Πράγματι, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητος δὲν περιέχει κάτι ἀδύνατον οὔτε σχετικῶς μὲ ἓνα ἀντικείμενο εἶχε ἀποδειχθεῖ μὲ τὸ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἔδρα τῆς στὴν καθαρὴ διάνοια παρ' ὅλη τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σὲ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων· καὶ μολονότι ὕστερα, ἐὰν λ.χ. ἐφαρμοσθεῖ σὲ πράγματα καθ' ἑαυτὰ (πὺν δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας), δὲν εἶναι ἱκανὴ γιὰ ἓναν προσδιορισμό, ὥστε νὰ παραστήσουμε ἓνα ὀρισμένο ἀντικείμενο μὲ σκοπὸ τὴ θεωρητικὴ γνώση, παρ' ὅλα αὐτὰ μπορεῖ, γιὰ κάποια ἄλλη χρῆση (ἴσως τὴν πρακτικὴ χρῆση), νὰ εἶναι πάντοτε ἱκανὴ γιὰ ἓναν καθορισμό καὶ μιὰν ἐφαρμογὴ τῆς χρήσης αὐτῆς· πράγμα πὺν δὲν θὰ ἦταν δυνατόν, ἐὰν ἡ ἔννοια τούτη τῆς αἰτιότητος περιεῖχε, κατὰ τὸν *Χιούμ*, κάτι πὺν εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὸ σκεφθοῦμε.

Πιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τώρα τὸν ὄρο αὐτὸν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητος στὰ νοούμενα, ὀφείλομε ἀπλῶς νὰ θυμηθοῦμε γιὰ ποιὸν λόγο δὲν μᾶς ἀρκεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς στὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ θὰ θέλαμε νὰ τὴν χρησιμοποιήσουμε καὶ γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ. Διότι τότε βλέπομε ἀμέσως ὅτι δὲν εἶναι μιὰ θεωρητικὴ ἀλλὰ μιὰ πρακτικὴ πρόθεση ἐκείνη πὺν μᾶς ὑπαγορεύει τὴν ἀναγκαιότητα αὐτή. Στὴν ψιλὴ θεωρία, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπιτυγχάναμε τὴν ἐφαρμογὴ ἐκείνη, δὲν θὰ εἶχαμε ἓνα ἀληθινὸ κτῆμα στὴ γνώση τῆς φύσης καὶ γενικῶς σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντικείμενα πὺν εἶναι ὅπωςδήποτε δυνατόν νὰ μᾶς δίδονται, ἀλλὰ θὰ πραγματοποιοῦσαμε τὸ πολὺ ἓνα μεγάλο δῆμα ἀπὸ τὰ αἰσθητῶς ἐξηρημένα (στὰ ὅποια, ἂν παραμείνομε σὲ αὐτὰ καὶ ἐξερευνήσουμε μὲ ἐπιμέλεια τὴν ἀλυσίδα τῶν

95

[55]

96

αιτίων, ἔχομε ἤδη ἄρκετὰ νὰ κάνομε) πρὸς τὸ ὑπεραισθητό, ὥστε νὰ ὀλοκληρώσομε καὶ νὰ περιορίσομε τὴ γνώση μας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀρχῶν· μολαταῦτα θὰ ἀπέμενε πάντοτε ἀσυμπλήρωτο ἓνα ἀπέραντο χάσμα μεταξὺ τοῦ ὀρίου ἐκείνου καὶ ὅσων γνωρίζομε καὶ θὰ εἶχαμε ικανοποιήσει περισσότερο μιὰ μάταιη περιέργεια παρὰ μιὰ ἐμβριθὴ φιλομάθεια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχέση, ὅμως, τὴν ὁποία ἔχει ἡ διάνοια μὲ τὰ ἀντικείμενα (στὴ θεωρητικὴ γνώση), ἔχει καὶ μιὰν ἄλλη μὲ τὸ ἐπιθυμητικό, τὸ ὁποῖο γιὰ τοῦτο ὀνομάζεται θέληση καὶ καθαρὴ θέληση, ἐφ' ὅσον ἡ καθαρὴ διάνοια (πὸν σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση λέγεται Λόγος) εἶναι πρακτικὴ μέσῳ τῆς παράστασης καὶ μόνον ἑνὸς νόμου. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης μιᾶς καθαρῆς θέλησης ἢ, πράγμα πὸν εἶναι τὸ ἴδιο, ἑνὸς καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου, εἶναι a priori δεδομένη στὸν ἠθικὸ νόμο τρόπον τινὰ μέσῳ ἑνὸς γεγονότος·³¹ διότι ἔτσι μπορούμε νὰ ἀποκαλέσομε ἓναν καθορισμὸ τῆς θέλησης πὸν εἶναι ἀναπόφευκτος μολονότι δὲν στηρίζεται σὲ ἐμπειρικὲς ἀρχές. Ἄλλὰ στὴν ἔννοια τῆς θέλησης περιλαμβάνεται ἤδη ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας, ἄρα στὴν ἔννοια μιᾶς καθαρῆς θέλησης περιλαμβάνεται ἡ ἔννοια μιᾶς αἰτιότητας μὲ ἐλευθερία, δηλαδή μιᾶς αἰτιότητας πὸν δὲν εἶναι καθορίσιμη σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους, ἐπομένως δὲν εἶναι ἐπιδεικτικὴ μιᾶς ἐμπειρικῆς ἐποπτείας ὡς ἀποδείξεως τῆς πραγματικότητάς της [τῆς καθαρῆς καὶ ἐλεύθερης θέλησης], καὶ μολαταῦτα δικαιολογεῖ a priori τελείως τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότης στὸν καθαρὸ πρακτικὸ νόμο, ὄχι ὅμως (ὅπως εἶναι εὐχερὲς νὰ ἐννοήσομε) χάριν τῆς θεωρητικῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς χάριν τῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ Λόγου. Ἄλλὰ ἡ ἔννοια ἑνὸς ὄντος πὸν ἔχει ἐλεύθερη θέληση, εἶναι ἡ ἔννοια μιᾶς causa noumenon [αἰτίας ὡς νοουμένου]· καὶ ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν εἶναι αὐτοαντιφατικὴ, γιὰ τοῦτο ἔχομε δεδαιωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας, ἀφοῦ πηγάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν καθαρὴ διάνοια, ἔχει συγχρόνως διασφαλισθεῖ μέσῳ τῆς παραγωγῆς καὶ κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότης ὅσον ἀφορᾷ

στά αντικείμενα ἐν γένει· ἐπιπλέον, ἀφοῦ εἶναι ἀνεξάρτητη ὡς πρὸς τὴν προέλευση ἀπὸ ὅλους τοὺς αἰσθητοὺς ὄρους καὶ συνεπῶς δὲν περιορίζεται καθ' ἑαυτὴν στά φαινόμενα (ἐκτὸς ἐὰν ἔπρεπε νὰ γίνεи μιὰ ὀρισμένη θεωρητικὴ χρῆση τῆς), ἔχομε δεβαιωθεῖ ὅτι μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ ἐφαρμοσθεῖ σὲ πράγματα ὡς καθαρὰ νοητικὰ ὄντα. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτὴ ἄλλη ἐποπτεία παρὰ μόνο ἐκείνη ποὺ εἶναι πάντοτε κατ' αἰσθησι, γιὰ τοῦτο ἡ *causa noumenon*, ὅσον ἀφορᾷ στὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ Λόγου, εἶναι μιὰ, ἂν καὶ δυνατὴ, νοητὴ, καὶ ἐντούτοις κενὴ ἔννοια. Πάντως, μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ δὲν ἀπαιτῶ νὰ γνωρίσω θεωρητικῶς τὴ φύση ἐνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἔχει μιὰ καθαρὴ θέληση· μοῦ ἀρκεῖ, μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ, νὰ τὸ χαρακτηρίζω ἀπλῶς ὡς τέτοιο, ἄρα νὰ συνδέω ἀπλῶς τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος μὲ ἐκείνη τῆς ἐλευθερίας (καί, πράγμα ἀναπόσπαστο ἀπὸ αὐτὴν, μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς καθοριστικὸ τῆς λόγου)· ἔνα δικαίωμα ποὺ ἀσφαλῶς τὸ ἔχω δυνάμει τῆς καθαρῆς, μὴ ἐμπειρικῆς προελεύσεως τῆς ἔννοιας τῆς αἰτίας, ἀφοῦ θεωρῶ ὅτι δὲν δικαιουῖμαι νὰ κάμω καμιάν ἄλλη χρῆση τῆς παρὰ μόνο σὲ σχέση μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ποὺ καθορίζει τὴν πραγματικότητά τῆς, δηλαδὴ μόνο μιὰ πρακτικὴ χρῆση. [56] 98

Ἐὰν εἶχα ἀφαιρέσει, ὅπως ὁ Χιούμ, τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος στὴ θεωρητικὴ³² χρῆση [τῆς], ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾷ στά πράγματα καθ' ἑαυτὰ (στὸ ὑπεραισθητό), ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾷ στά ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, τότε ἡ ἔννοια αὐτὴ θὰ εἶχε χάσει κάθε νόημα καί, ὡς θεωρητικὰ ἀδύνατη ἔννοια, θὰ εἶχε κηρυχθεῖ ἐντελῶς ἄχρηστη· καὶ ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи καμιά χρῆση τοῦ μηδενός, θὰ ἦταν καὶ ἡ πρακτικὴ χρῆση μιᾶς θεωρητικῶς ἀνυπόστατης ἔννοιας ἐντελῶς ἀνεπίτρεπτη. Ἀντιθέτως, ὅμως, ἀφοῦ ἡ ἔννοια μιᾶς ἐμπειρικῶς μὴ ἐξηρημένης αἰτιότητος εἶναι μὲν θεωρητικῶς κενὴ (χωρὶς ἐποπτεία ποὺ ἀρμόζει σὲ αὐτὴν), ἀλλὰ ἐντούτοις πάντοτε δυνατὴ, καὶ ἀναφέρεται μὲν σὲ ἔνα ἀόριστο ἀντικείμενο, ἀλλὰ μολαταῦτα τῆς δίδεται νόημα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἄρα

ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, γιὰ τοῦτο δὲν κατέχω μὲν τὴν ἐπι-
 πτεία ποὺ θὰ τῆς καθόριζε τὴν ἀντικειμενικὴ θεωρητικὴ
 πραγματικότητά της, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχει πραγματικὴ
 99 ἐφαρμογή, ἢ ὁποῖα μπορεῖ νὰ παρουσιάζεται *in concreto*
 στὰ φρονήματα ἢ στοὺς γνώμονες, δηλαδή ἔχει πρακτικὴ
 πραγματικότητά ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ· πράγμα ποὺ
 εἶναι ἐπαρκὲς γιὰ τὴν δικαιολόγησι τῆς ἔννοιας αὐτῆς ἀκό-
 μη καὶ σχετικῶς μὲ τὰ νοούμενα.

Τούτη ὅμως ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά, μιὰ καὶ
 ἔγινε δεκτὴ γιὰ μιὰ καθαρὴ νοητικὴ ἔννοια στὸ πεδίο τοῦ
 ὑπεραισθητοῦ, δίδει τώρα πιά καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες κατη-
 γορίες —μολονότι μόνον, ἐφ' ὅσον βρῖσκονται σὲ ἀναγκαῖα
 σύνδεση μὲ τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς καθαρῆς θέλησης
 (τὸν ἠθικὸ νόμον)— καὶ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά, ἢ
 ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν εἶναι παρὰ μόνον πρακτικῶς ἐφαρμο-
 σιμη, ἐνῶ ἀντιθέτως δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴν ἐπίδραση γιὰ
 τὴν ἐπέκτασι τῶν θεωρητικῶν γνώσεων τῶν ἀντικειμένων
 αὐτῶν, ὡς κατανόησι τῆς φύσεως τῶν μέσων τοῦ καθαροῦ
 Λόγου. Ἄλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, οἱ κατηγο-
 ρίες σχετίζονται πάντοτε καὶ μόνον μὲ τὰ ὄντα ὡς νοήσεις,
 [57] καὶ σὲ αὐτὰ μόνον μὲ τὴν σχέσι τοῦ Λόγου πρὸς τὴ θέλησι,
 ἄρα πάντοτε καὶ μόνον μὲ τὸ πρακτικὸ πεδίο καὶ πέραν
 αὐτοῦ δὲν διεκδικοῦν καμιά γνώσι τῶν ὄντων· ἐνῶ ὅσες
 ἄλλες ιδιότητες ἀνῆκουν στὸν θεωρητικὸ παραστατικὸ τρό-
 πο τέτοιων ὑπεραισθητῶν πραγμάτων καὶ τυχὸν συσχετίζον-
 ται μὲ τὶς κατηγορίες, οἱ ιδιότητες αὐτὲς στὸ σύνολό τους
 δὲν συγκαταλέγονται διόλου στὴ γνώσι, παρὰ μόνον στὸ
 δικαίωμα (καὶ μάλιστα, ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως, στὴν ἀναγ-
 100 καιότητα) νὰ τὶς ἀποδεχθοῦμε καὶ νὰ τὶς προϋποθέσομε,
 ἀκόμη καὶ ὅταν ἀποδεχόμαστε³³ ὑπεραισθητὰ ὄντα (ὅπως
 τὸν Θεό) κατ' ἀναλογίαν, δηλαδή κατὰ μιὰ καθαρὴν σχέσι
 τοῦ Λόγου, τὴν ὁποῖα μεταχειρίζομαστε πρακτικῶς ὅσον
 ἀφορᾷ στὰ αἰσθητὰ ὄντα· καὶ ἔτσι, μὲ τὴν ἐφαρμογή [τῶν
 κατηγοριῶν] στὸ ὑπεραισθητό, ἀλλὰ μόνον μὲ πρακτικὴ πρό-
 θεσι, δὲν εὐνοεῖται διόλου ὁ καθαρὸς θεωρητικὸς Λόγος,
 ὥστε νὰ φαντασιοκοπεῖ στὸ πεδίο τοῦ ὑπερβατικοῦ.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Περὶ τῆς ἐννοίας ἐνὸς ἀντικειμένου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου

ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ἐνὸς ἀντικειμένου³⁴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἐννοῶ τὴν παράσταση ἐνὸς ἀντικειμένου ὡς δυνατοῦ ἀποτελέσματος μέσῳ τῆς ἐλευθερίας. Τὸ νὰ εἶναι κάτι ἀντικείμενο τῆς πρακτικῆς γνώσης ὡς τέτοιας, δὲν σημαίνει παρὰ μόνο τὴ σχέση τῆς θέλησης μὲ τὴν πράξη, μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἢ τὸ ἀντίθετό του θὰ ἐπραγματοποιεῖτο· καὶ ἡ κρίση, ἂν κάτι εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἡ διάκριση τῆς δυνατότητος ἢ τῆς μὴ δυνατότητας νὰ θέλομε τὴν πράξη ἐκείνη, μὲ τὴν ὁποία ἕνα ἀντικείμενο θὰ γινόταν πραγματικό, ἐὰν εἶχαμε τὴν ἰκανότητα γιὰ τοῦτο (πράγμα πού πρέπει νὰ κρίνει ἡ ἐμπειρία). Ὅταν γίνεται δεκτὸ τὸ ἀντικείμενο ὡς ὁ καθοριστικός λόγος τοῦ ἐπιθυμητικοῦ μας, τότε θὰ πρέπει ἡ φυσικὴ δυνατότητά του μέσῳ τῆς ἐλεύθερης χρήσης τῶν δυνάμεών μας νὰ προηγεῖται ἀπὸ τὴν κρίση περὶ τοῦ ἂν αὐτὸ εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἀντιθέτως, ἐὰν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ αἰτιολογία ὁ νόμος ὡς ὁ καθοριστικός λόγος τῆς πράξης, ἄρα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὴ ἔχει καθορισθεῖ ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο, τότε ἡ κρίση ἂν κάτι εἶναι ἢ ὄχι ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὴ φυσικὴ μας ἰκανότητα, καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι μόνον ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ θέλομε μὴ πράξη πού ἀποσκοπεῖ στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀντικειμένου, σὲ περίπτωσι πού αὐτὸ θὰ ἦταν στὴν ἐξουσία μας· ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ ἠθικὴ δυνατότητα τῆς πράξης, διότι τότε δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς θέλησης τὸν καθοριστικὸ τῆς λόγου. [58]

Τὰ μόνα ἀντικείμενα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου εἶναι, ἄρα,

τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό. Διότι μὲ τὸ πρῶτο ἐννοοῦμε ἓνα ἀναγκαῖο ἀντικείμενο τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, μὲ τὸ δεύτερο ἓνα ἀναγκαῖο ἀντικείμενο τῆς ἰκανότητος τῆς ἀποστροφῆς, καὶ τὰ δύο ὅμως σύμφωνα μὲ μιὰν ἀρχὴ τοῦ Λόγου.

Ἐὰν ἡ ἐννοια τοῦ καλοῦ ὀφείλει νὰ μὴν συνάγεται ἀπὸ ἓναν προηγούμενο πρακτικὸ νόμο ἀλλὰ ἀντιθέτως νὰ ὑπό-
 102 κείται ὡς θεμέλιό του, τότε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ ἐννοια κάποιου πράγματος, ἡ ὑπαρξη τοῦ ὁποίου ὑπόσχεται ἡδονή, καὶ ἔτσι καθορίζει τὴν αἰτιότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ τὸ δημιουργήσει, δηλαδὴ καθορίζει τὸ ἐπιθυμητικὸ του. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιληφθοῦμε a priori ποιά παράστασις θὰ συνοδεύεται μὲ ἡδονὴ καὶ ποιά, ἀντιθέτως, μὲ λύπη, γιὰ τοῦτο θὰ ἐξηρῶτο μόνο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία νὰ προσδιορίσει τί εἶναι ἀμέσως καλὸ ἢ κακό. Ἡ ιδιότητα τοῦ ὑποκειμένου, σὲ σχέση μὲ τὴν ὁποία καὶ μόνο μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἡ ἐμπειρία αὐτή, εἶναι τὸ *συναίσθημα* τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ὡς δεκτικότητα πού ἀνήκει στὴν ἐσωτερικὴ αἴσθησι· καὶ ἔτσι, ἡ ἐννοια ἐκείνου πού εἶναι ἀμέσως καλὸ δὲν θὰ ἀφοροῦσε παρὰ μόνο ἐκεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο συνδέεται ἀμέσως ἡ αἴσθησι τῆς ἀπόλαυσις, καὶ ἡ ἐννοια τοῦ ἀπολύτως κακοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετίζεται μόνο μὲ ὅ,τι προξενεῖ ἀμέσως πόνον. Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο ἀντίκειται ἤδη στὴ χρῆσι τῆς γλώσσας πού διακρίνει τὸ εὐχάριστο ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ δυσάρεστο ἀπὸ τὸ κακό, καὶ ἀπαιτεῖ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακό νὰ κρίνονται πάντοτε μὲ τὸν Λόγον, ἐπομένως μὲσφ ἐννοιῶν πού μποροῦν νὰ μεταδίδονται καθολικῶς, καὶ ὄχι μὲσφ τῆς αἰσθησις καὶ μόνο, πού περιορίζεται στὰ ἐπιμέρους ὑποκείμενα³⁵ καὶ στὴν δεκτικότητά τους, καὶ μολαταῦτα καμιά παράστασις ἐνὸς ἀντικειμένου δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ a priori καὶ ἀμέσως ἀφ' ἐαυτῆς μὲ μιὰν ἡδονὴ ἢ λύπη, γιὰ τοῦτο ὁ φιλόσοφος πού θὰ πίστευε ὅτι ὑποχρεοῦται νὰ θέσει ὡς
 103 θεμέλιο τῆς πρακτικῆς του κρίσις ἓνα συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, θὰ ἀποκαλοῦσε καλὸ ὅ,τι εἶναι μέσον γιὰ τὸ εὐχάριστο, καὶ κακό, ὅ,τι εἶναι αἰτία τῆς δυσφορίας καὶ τοῦ πόνου· διότι ἡ κρίσις τῆς σχέσις τῶν μέσων μὲ τοὺς σκοποὺς ἀνήκει ἀσφαλῶς στὸν Λόγον. Μολονότι ὅμως μόνον ὁ Λόγος ἔχει

τὴν ἰκανότητα νὰ ἐννοεῖ τὴ σύνδεση τῶν μέσων μὲ τὶς προθέσεις τους (ἔτσι ὥστε θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴ θέληση καὶ μέσῳ τῆς ἰκανότητος τῶν σκοπῶν, ἀφοῦ αὐτοὶ εἶναι [59] πάντοτε καθοριστικοὶ λόγοι τοῦ ἐπιθυμητικοῦ σύμφωνα μὲ ἀρχές), ἐντούτοις οἱ πρακτικοὶ γνώμονες, πού θὰ συνάγονταν ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοια τοῦ καλοῦ ὡς μέσου καὶ μόνον, οὐδέποτε θὰ περιελάμβαναν κάτι, ὡς ἀντικείμενο τῆς θέλησης, πού εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ καλό, παρὰ πάντοτε καὶ μόνο κάτι πού εἶναι καλὸ γιὰ κάτι ἄλλο· τὸ καλὸ θὰ ἦταν πάντοτε ἀπλῶς τὸ χρήσιμο, καὶ ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμεύει, θὰ ἔπρεπε νὰ θρίσκειται πάντοτε ἐκτὸς τῆς θέλησης, στὴν αἴσθησι. Καὶ ἐὰν ἔπρεπε τούτη, ὡς εὐχάριστη αἴσθησι, νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, τότε δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει τίποτε ἀπολύτως καλό, ἀλλὰ τὸ καλὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητεῖται μόνο στὰ μέσα γιὰ κάτι ἄλλο, δηλαδὴ γιὰ ὁποιαδήποτε εὐχαρίστησι.

Ὑπάρχει ἕνας παλαιὸς τύπος τῶν Σχολῶν: nihil appetimus, nisi sub ratione boni, nihil aversamus, nisi sub ratione mali.³⁶ καὶ γινόταν μιὰ συχνὰ ὀρθή, συχνὰ ὅμως καὶ μιὰ πολὺ ἐπιζήμια γιὰ τὴ φιλοσοφία χρήσιμη του, διότι οἱ ἐκφράσεις τοῦ boni (καλοῦ) καὶ τοῦ mali (κακοῦ) περιέχουν μιὰν ἀμφισημία, γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται ὁ περιορισμένος χαρακτήρας τῆς γλώσσας, καὶ ὡς συνέπειά του εἶναι ἐπιδεικτικὲς μιᾶς διπλῆς σημασίας· γιὰ τοῦτο, οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς καθιστοῦν ἀναπόφευκτα τοὺς πρακτικὸς νόμους ἀμφίβολους, καὶ ἡ φιλοσοφία, ἡ ὁποία μπορεῖ μὲν κατὰ τὴν χρήσιμη του νὰ ἀντιληφθεῖ κάλλιστα τὴ διαφορὰ τῆς ἔννοιαι παρὰ τὴν ταυτότητα τῆς λέξεως, ἀλλὰ ἐντούτοις δὲν μπορεῖ νὰ θρεῖ σχετικὲς ξεχωριστὲς ἐκφράσεις, ἐξαναγκάζεται σὲ λεπτὲς διακρίσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ ἔπειτα νὰ ὑπάρξει συμφωνία, ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ δὲν στάθηκε δυνατὸν νὰ δηλωθεῖ ἄμεσα μὲ μιὰ κατάλληλη ἐκφρασι.*

* Ἐπιπλέον, καὶ ἡ ἐκφρασι sub ratione boni εἶναι ἐπίσης ἀμφισημη. Διότι μπορεῖ νὰ σημαίνει: Θεωροῦμε κάτι ὡς καλό, ἐὰν καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐπιθυμοῦμε (θέλομε)· ἀλλὰ καὶ ἐπίσης: Ἐπιθυμοῦμε κάτι, ἐπειδὴ τὸ θεωροῦμε καλό, σὲ τρόπον ὥστε εἴτε ἡ ἐπιθυμία εἶναι ὁ καθοριστικὸς λόγος

Ἡ γερμανικὴ γλῶσσα ἔχει τὴν τύχη νὰ κατέχει τὶς ἐκφράσεις πού δὲν ἀφήνουν νὰ παραδλέπεται ἡ διαφορὰ αὐτή. Γιὰ ἐκεῖνο πού οἱ Λατίνοι ὀνομάζουν μὲ μιὰ μόνη λέξη *bonum*, ἔχει δύο πολὺ διαφορετικὲς ἔννοιες καὶ ἐπίσης ἐξίσου διαφορετικὲς ἐκφράσεις: γιὰ τὸ *bonum* ἔχει τὸ *Gut* καὶ [60] τὸ *Wohl*, γιὰ τὸ *malum* τὸ *Böse* καὶ τὸ *Übel* (ἢ *Weh*): σὲ 105 τρόπον, ὥστε εἶναι δύο ἐντελῶς διαφορετικὲς κρίσεις, ἐὰν λαμβάνομε σὲ μιὰ πράξη ὑπ' ὄψιν τὸ δικό της καλὸ (*Gut*) καὶ κακὸ (*Böse*) ἢ τὸ δικό μας καλὸ (*Wohl*) καὶ κακὸ (*Weh*, (*Übel*)). Ἀπὸ τοῦτο προκύπτει ἤδη ὅτι ἡ παραπάνω ψυχολογικὴ πρόταση παραμένει τουλάχιστον πολὺ ἀβέβαιη, ἐφ' ὅσον μεταφράζεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Δὲν ἐπιθυμοῦμε τίποτε παρὰ μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ δικό μας καλὸ (*Wohl*) ἢ κακὸ (*Weh*): ἀντιθέτως, ἐὰν ἀποδοθεῖ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: δὲν θέλομε, σύμφωνα μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Λόγου, τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον, ἐφ' ὅσον τὸ θεωροῦμε καλὸ (*gut*) ἢ κακὸ (*böse*), τότε διατυπώνεται μὲ τρόπο ἀναμφισθητῆτος δέβαιο καὶ συγχρόνως τελείως σαφὴ.

Τὸ *Wohl* (καλὸ) ἢ τὸ *Übel* (κακὸ) σημαίνουν πάντοτε μόνον μιὰ σχέση μὲ τὴν κατάστασή μας τῆς εὐχαρίστησης ἢ τῆς δυσαρέστησης, τῆς ἀπόλαυσης καὶ τοῦ πόνου· καὶ ὅταν ἐπιθυμοῦμε ἢ ἀποστρεφόμαστε ἓνα ἀντικείμενο ἐξ αἰτίας τους, τοῦτο συμβαίνει μόνον, ἐφ' ὅσον αὐτὸ συσχετίζεται μὲ τὴν αἰσθητικότητά μας καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης πού προξενεῖ. Ἀλλὰ τὸ *Gut* (καλὸ) ἢ τὸ *Böse* (κακὸ) σημαίνει πάντοτε μιὰ σχέση μὲ τὴ θέληση, ἐφ' ὅσον αὐτὴ καθορίζεται ἀπὸ τὸν νόμο τοῦ Λόγου νὰ κάμει κάτι ἀντικείμενό της· ἄλλωστε ἡ θέληση οὐδέποτε καθορίζεται ἀμέσως ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν παράστασή του, ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἰκανότητα νὰ καθιστοῦμε ἕναν κανόνα τοῦ Λόγου κίνητρο μᾶς πράξης (μέσω τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ πραγμα-

τῆς ἔννοιας τοῦ ἀντικειμένου ὡς καλοῦ, εἴτε ἡ ἔννοια εἶναι ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς ἐπιθυμίας (τῆς θέλησης): ὁπότε τὸ *sub ratione boni* θὰ σήμανε στὴν πρώτη περίπτωσι: Θέλομε κάτι ὑπὸ τὴν Ἰδέα τοῦ καλοῦ· στὴν δευτέρῃ: [Τὸ θέλομε] σύμφωνα μὲ τὴν Ἰδέα τούτη, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ προηγεῖται τῆς θελήσεως ὡς ὁ καθοριστικὸς λόγος της.

τοποιηθεῖ ἓνα ἀντικείμενο). Τὸ καλὸ (Gut) ἢ τὸ κακὸ (Böse) ἀναφέρεται, συνεπῶς, στὴν πραγματικότητα σὲ πράξεις, ὄχι στὴν κατάσταση τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐνὸς προσώπου· καὶ ἂν 106 ἔπρεπε κάτι νὰ εἶναι ἀπολύτως (καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη καὶ χωρὶς ἄλλους ὄρους) καλὸ ἢ κακὸ, ἢ νὰ θεωρεῖται ὡς τέτοιο, θὰ ἦταν μόνο ὁ τρόπος τῆς πράξης, ὁ γνώμονας τῆς θέλησης καὶ ἄρα τὸ ἴδιο τὸ πρᾶττον πρόσωπο, ὡς καλὸς ἢ κακὸς ἄνθρωπος, καὶ ὄχι ἓνα πράγμα, ἐκεῖνα ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκληθοῦν ἔτσι.

Μποροῦσαν, λοιπόν, νὰ κοροϊδεύουν τὸν Στωϊκὸ, ποῦ ἀκόμη καὶ μέσα στοὺς ὀξύτερους ἀρθριτικούς πόνους φώναζε: ὦ πόνε, ὅσο καὶ νὰ μὲ βασανίζεις, δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ παραδεχθῶ ὅτι εἶσαι κάτι κακὸ (Böses) (κακόν, malum)!³⁷ Ἐντούτοις, εἶχε δίκιο. Ἐκεῖνο ποῦ αἰσθανόταν, ἦταν ἓνα [φυσικὸ] κακὸ (Übel), καὶ αὐτὸ ἐπρόδιδε ἢ κραυγὴ του· ὅμως, ὅτι ὑφίστατο ἔτσι ἓνα [ἠθικὸ] κακὸ (Böses), δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ τὸ παραδεχθεῖ· διότι ὁ πόνος δὲν μειώνει τὴν ἀξία τοῦ προσώπου του οὔτε κατ' ἐλάχιστον, παρὰ μόνο τὴν ἀξία τῆς καταστάσεώς του. Ἐνα καὶ μοναδικὸ ψέμα [του], γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε ἐπίγνωση, θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ καταρρακῶσει τὸ ἠθικὸ· ἀλλὰ ὁ πόνος τοῦ χρησίμευε μόνον ὡς εὐκαιρία νὰ τὸν ἀνυψώσει, ἐὰν εἶχε ἐπίγνωση ὅτι δὲν ἦταν ἔνοχος μιᾶς ἀδικῆς πράξης καὶ ὅτι συνεπῶς δὲν ἦταν ἄξιος τιμωρίας.

Ἐκεῖνο ποῦ ὀφείλομε νὰ ὀνομάζομε καλὸ, θὰ πρέπει νὰ εἶναι, κατὰ τὴν κρίση κάθε ἐλλόγου ἀνθρώπου, ἀντικείμενο τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καὶ τὸ κακὸ νὰ εἶναι, στὰ μάτια τοῦ 161] καθενός, ἀντικείμενο τῆς ἀπέχθειας· ἐπομένως, γιὰ τὴν κρίση τούτη ἀπαιτεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αἴσθησι, καὶ Λόγος. 107 Ἐτσι συμβαίνει μὲ τὴ φιλαλήθεια σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ψεῦδος, μὲ τὴ δικαιοσύνη σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ βαιοπραγία κ.ο.κ. Μποροῦμε, ὅμως, νὰ ὀνομάσομε [φυσικὸ] κακὸ (Übel) κάτι, ποῦ ἐντούτοις ὁ καθένας πρέπει νὰ τὸ θεωρήσει συγχρόνως ὡς καλὸ, ἐνίοτε ἐμμέσως, ἐνίοτε μάλιστα ὡς ἀμέσως καλὸ. Ἐκεῖνος ποῦ ὑποβάλλεται σὲ μιὰ χειρουργικὴ ἐπέμβαση, τὴν αἰσθάνεται χωρὶς ἀμφιβολία ὡς [φυσικὸ] κακὸ· βάσει τοῦ Λό-

γου, ὅμως, τὴ θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ καθέννας, ὡς καλὴ. Ἐὰν ὅμως κάποιον ποὺ χαίρεται νὰ πειράζει καὶ νὰ ἀνησυχεῖ φιλήσυχους ἀνθρώπους, τὸν σταματήσουν ἐπιτέλους κάποτε καὶ τοῦ δώσουν ἓνα γερὸ ξυλοκόπημα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἓνα [φυσικὸ] κακὸ, ἀλλὰ ὁ καθέννας παρέχει τὴν ἐπιδοκιμασία του γιὰ τοῦτο καὶ τὸ θεωρεῖ ὡς καλὸ καθ' ἑαυτό, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν προέκυπτε ἀπὸ αὐτὸ τίποτε ἄλλο· καὶ μάλιστα, ἀκόμη καὶ ὁ ξυλοκοπημένος θὰ πρέπει μὲ τὸν Λόγο του νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι καλὰ τὰ παθαίνει, διότι βλέπει ἐδῶ νὰ ἐφαρμόζεται ἐπακριβῶς ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, τὴν ὁποία τοῦ ἐπιτάσσει ἀναπόφευκτα ὁ Λόγος.

Ἡ συνεκτίμηση τοῦ [φυσικοῦ] μας καλοῦ (Wohl) καὶ κακοῦ (Weh) ἔχουν ἀσφαλῶς, κατὰ τὴν κρίση τοῦ πρακτικοῦ μᾶς Λόγου, *πάρα πολὺ μεγάλη σημασία* καί, ὅσον ἀφορᾷ στὴ φύση μας ὡς αἰσθητῶν ὄντων, *τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία* μας, ἐὰν αὐτὴ κρίνεται, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ κατ' ἐξοχὴν ὁ Λόγος, ὄχι κατὰ τὴν παροδικὴ αἴσθησις, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἔχει τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο φαινόμενο

108 σὲ ὅλη μας τὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἱκανοποίησι μὲ αὐτὴν· παρ' ὅλα αὐτά, ὅμως, δὲν ἐξαρτῶνται, βέβαια, *τὰ πάντα ἐν γένει* ἀπὸ τὴν εὐδαιμονία μας. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὄν μὲ ἀνάγκες, ἐφ' ὅσον ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, καὶ κατὰ τοῦτο ἔχει ἀσφαλῶς ὁ Λόγος του ἐκ μέρους τῆς αἰσθητικότητος μιὰν ἐντολὴν ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ, νὰ φροντίζει γιὰ τὸ συμφέρον τῆς καὶ νὰ δημιουργεῖ πρακτικὸς γνώμονες ποὺ ἀποβλέπουν καὶ στὴν εὐδαιμονία αὐτῆς, καὶ ἐπίσης, ἂν εἶναι δυνατόν, μᾶς μέλλουσας ζωῆς. Ἐντούτοις, ὅμως, δὲν εἶναι τόσο ἐντελῶς ζῶο, ὥστε νὰ εἶναι ἀδιάφορος γιὰ ὅλα, ὅσα λέγει ἀφ' ἑαυτοῦ ὁ Λόγος καὶ νὰ τὸν χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς ὡς ἐργαλεῖο τῆς ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν του ὡς αἰσθητοῦ ὄντος. Διότι τὸ ὅτι ἔχει Λόγο, δὲν τὸν ἐξυψώνει διόλου κατὰ τὴν ἀξία πάνω ἀπὸ τὴν σκέτη ζωικότητα, ἐὰν πρόκειται νὰ τοῦ χρησιμεύει μόνο χάριν ἐκείνων ποὺ ἐκπληρώνει στὰ ζῶα τὸ ἔνστικτον· ὅποτε ὁ Λόγος θὰ ἦταν μόνον ἓνας ἰδιαίτερος τρόπος ποὺ θὰ μεταχειριζόταν ἢ φύση, ὥστε νὰ ἐξοπλίσει

τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ στὸν ὁποῖο ἔχει προορίσει τὰ ζῶα, χωρὶς νὰ τὸν προορίζει γιὰ ἕναν ὑψηλότερο σκοπὸ. Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, μιὰ πού ἐγινε ἡ σχετικὴ μ' αὐτὸν ρύθμιση τούτη τῆς φύσης, χρειάζεται ἀσφαλῶς τὸν Λόγο, γιὰ [62] νὰ ἐκτιμᾷ πάντοτε τὸ [φυσικὸ] τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ, ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτοῦ τὸν κατέχει καὶ γιὰ ἕναν ὑψηλότερο σκοπὸ, δηλαδή ὄχι μονάχα, γιὰ νὰ συνεκτιμᾷ ἐπίσης ἐκεῖνο πού εἶναι καθ' ἑαυτὸ καλὸ ἢ κακὸ, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ κρίνει ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὁ καθαρὸς, αἰσθητηριακῶς διόλου ἐνδιαφερόμενος Λόγος, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διακρίνει ἐντελῶς τὴν κρίση τούτη ἀπὸ τὴν κατ' αἴσθησι καὶ νὰ τὴν 109 καθιστᾷ ἀνώτατο ὄρο τῆς τελευταίας [τῆς κρίσης περὶ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ].

Κατὰ τὴν κρίση τούτη τοῦ καθ' ἑαυτὸ καλοῦ (Gut) καὶ κακοῦ (Böse) σὲ διάκριση ἀπὸ ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ ἔτσι μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ [φυσικὸ] καλὸ (Wohl) καὶ κακὸ (Übel), ἔχουν σημασίαι τὰ ἀκόλουθα σημεῖα. Εἴτε νοεῖται μιὰ ἀρχὴ τοῦ Λόγου ἤδη καθ' ἑαυτὴν ὡς ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως, χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἐνδεχόμενα ἀντικείμενα τοῦ ἐπιθυμητικοῦ (συνεπῶς μόνον βάσει τῆς νομικῆς μορφῆς τοῦ γνώμονα)· ὅποτε ἡ ἀρχὴ ἐκεῖνη εἶναι ἀριστὸς πρακτικὸς νόμος, καὶ ὁ καθαρὸς Λόγος γίνεται δεκτὸς ὡς ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς. Στὴν περίπτωσι τούτῃ ὁ νόμος καθορίζει ἀμέσως τὴ θέλησι, ἢ σύμφωνη μ' αὐτὸν πράξι εἶναι καθ' ἑαυτὴν καλή, μιὰ θέλησι τῆς ὁποίας ὁ γνώμονας εἶναι πάντοτε σύμφωνος μὲ τὸν νόμο αὐτόν, εἶναι ἀπολύτως, ἀπὸ κάθε ἀποψη καλή καὶ ὁ ἀνώτατος ὄρος κάθε καλοῦ. Εἴτε προηγεῖται τοῦ γνώμονα τῆς θελήσεως ἕνας καθοριστικὸς λόγος τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ἕνα ἀντικείμενο τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ἄρα κάτι πού εὐχαριστεῖ ἢ πονᾷ, καὶ ὁ γνώμονας τοῦ Λόγου, νὰ προωθοῦμε τὴν ἡδονὴ καὶ νὰ ἀποφεύγομε τὴ λύπη, καθορίζει τὶς πράξεις, ἐφ' ὅσον αὐτὲς εἶναι καλὲς (gut) σὲ σχέση μὲ τὴν κλίσι μας, ἄρα μόνον ἐμμέσως (ἐν ὄψει ἑνὸς ἀλλότριου σκοποῦ, ὡς μέσα γι' αὐτόν), ὅποτε οἱ γνώμονες αὐτοὶ οὐδέποτε μποροῦν νὰ ἀποκαλοῦνται νόμοι, ἐντούτοις ὁμως ἔλλογες πρακτικὲς

110 διατάξεις. Ὁ ἴδιος ὁ σκοπός, ἡ εὐχαρίστηση πού ἀναζητοῦμε, δὲν εἶναι στή δευτέρη περίπτωση ἓνα καλὸ (*Gut*), ἀλλὰ ἓνα [φυσικό] καλὸ (*Wohl*), δὲν εἶναι μιὰ ἔννοια τοῦ Λόγου, ἀλλὰ μιὰ ἐμπειρική ἔννοια ἐνὸς ἀντικειμένου τῆς αἰσθήσεως· ὅμως, ἡ χρῆση τοῦ μέσου γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν, δηλαδή ἡ πράξη (διότι ἀπαιτεῖται γιὰ τοῦτο ἔλλογος διαλογισμός) λέγεται μολαταῦτα καλή, ὄχι ὅμως ἀπολύτως, ἀλλὰ μόνο σὲ σχέση μετὰ τὴν αἰσθητικότητά μας, ὅσον ἀφορᾷ στὸ δικό της συναίσθημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης· ἀλλὰ ἡ θέληση τῆς ὁποίας ὁ γνώμονας καθορίζεται³⁸ ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦτο, δὲν εἶναι μιὰ καθαρή θέληση πού ἀποβλέπει μόνο σ' ἐκεῖνα, στὰ ὅποια ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικός.

Καὶ ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ ἐξηγήσουμε τὸ παράδοξο τῆς μεθόδου σὲ μιὰ *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*: "Ὅτι δηλαδή [63] ἡ ἔννοια τοῦ [ἠθικοῦ] καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ πρὶν τὸν ἠθικὸ νόμο (στὸν ὁποῖο μάλιστα θὰ ἔπρεπε κατὰ τὰ φαινόμενα νὰ τεθεῖ ὡς θεμέλιο), ἀλλὰ μόνο (ὅπως συμβαίνει καὶ ἐδῶ) σύμφωνα μετὰ αὐτόν καὶ μέσῳ αὐτοῦ. Πράγματι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν γνωρίζαμε ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας εἶναι ἓνας καθαρὸς νόμος πού καθορίζει α priori τὴ θέληση, θὰ ἔπρεπε ἀσφαλῶς, γιὰ νὰ μὴν παραδεχόμαστε ἀρχὲς ἐντελῶς δωρεάν (*gratis*), νὰ ἀφήσουμε ἀρχικῶς τουλάχιστον ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα, ἂν ἡ θέληση ἔχει μόνον ἐμπειρικούς ἢ ἂν ἔχει καὶ καθαρὸς α priori καθοριστικούς λόγους· διότι ἀντίκειται σὲ ὅλους τοὺς θεμελιώδεις κανόνες τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου νὰ παραδεχόμαστε ἤδη ἐκ τῶν προτέρων 111 ὡς ἀποφασισμένο ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς ὀφείλομε πρῶτα-πρῶτα νὰ ἀποφασίσουμε. Ἐστὼ λοιπὸν ὅτι θέλαμε νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, γιὰ νὰ συναγάγομε ἀπὸ αὐτὴν τοὺς νόμους τῆς θέλησης· τότε, ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ ἀντικειμένου (ὡς καλοῦ) θὰ τὸ προσδιόριζε συγχρόνως ὡς τὸν μόνον καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν εἶχε ὡς κανόνα τῆς ἓναν α priori πρακτικὸ νόμο, δὲν θὰ μπορούσε ἡ λυδιά λίθος τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ νὰ ἔγκειται σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον στὴ συμφωνία τοῦ ἀντικειμένου μετὰ τὸ συναίσθημά μας τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης·

ἡ δὲ χρῆσις τοῦ Λόγου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ συνίσταται παρὰ
 στὸ νὰ καθορίζει ἐν μέρει τὴν ἡδονὴ αὐτὴ ἢ τὴ λύπη σὲ
 ὁλόκληρη τὴ συνάφεια μὲ ὅλα τὰ αἰσθήματα τῆς ὑπαρξῆς
 μου καὶ ἐν μέρει τὰ μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήσω τὸ ἀντικείμενό
 τους. Ἄλλὰ ἐπειδὴ μόνον μὲσω τῆς ἐμπειρίας μπορεῖ νὰ κριθεῖ
 τί εἶναι σύμφωνον μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, ἐνῶ βεβαίως
 ὁ πρακτικὸς νόμος, κατὰ τὴν παραδοχὴν μας, ὀφείλει νὰ
 θεμελιωθεῖ στὸ συναίσθημα ἐκεῖνο ὡς ὄρο του, θὰ ἀποκλειό-
 ταν εὐθέως ἡ δυνατότητα τῶν αἰσθητικῶν νόμων
 διότι θὰ νομίζαμε ὅτι εἶναι προηγουμένως ἀναγκαῖον νὰ ἀνα-
 καλύψωμε γιὰ τὴ θέληση ἓνα ἀντικείμενον, ἢ ἔννοια τοῦ ὁποίου
 ὡς καλοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὸν καθολικόν, καίτοι ἐμπει-
 ρικόν, καθοριστικόν λόγον τῆς θέλησης. Ἐδῶ, ὅμως, ἦταν βέ-
 βαια ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμε προηγουμένως μήπως ὑπάρχει
 καὶ ἓνας αἰσθητικὸς καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως (ὁ ὁποῖος
 οὐδέποτε ἐπρόκειτο νὰ βρεθεῖ ὅπουδήποτε ἄλλου παρὰ σὲ 112
 ἓναν καθαρὸν πρακτικόν νόμον καὶ μάλιστα, ἐφ' ὅσον αὐτὸς
 ἐπιτάσσει τοὺς γνώμονες τὴν ἀπλή νομοτύπη μορφὴν, χωρὶς
 νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ἓνα ἀντικείμενον). Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν
 ἤδη θέσει ὡς θεμέλιον κάθε πρακτικοῦ νόμου ἓνα ἀντικείμενον
 σύμφωνον μὲ τὶς ἔννοιαι τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ τὸ
 ἀντικείμενον αὐτό, ἀφοῦ δὲν εἶχε προηγηθεῖ ὁ νόμος, μποροῦ-
 σε νὰ νοηθεῖ μόνον σύμφωνον μὲ ἐμπειρικὰς ἔννοιαι, γι' αὐτὸ
 τοὺς εἶχε ἤδη ἐκ τῶν προτέρων ἀφαιρεθεῖ ἡ δυνατότητα
 ἔστω καὶ νὰ νοήσουν ἓναν καθαρὸν πρακτικόν νόμον· ἐνῶ ἀντι-
 θέτως, ἐὰν εἶχαν προηγουμένως διερευνηθεῖ ἀναλυτικῶς τὸν [64]
 νόμον ἐκεῖνον, θὰ εἶχαν εὖρει ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ
 ὡς ἀντικειμένου ἐκεῖνη ποὺ καθορίζει καὶ καθιστᾷ δυνατὸν
 τὸν ἠθικόν νόμον, ἀλλὰ ἀντιθέτως πρῶτα-πρῶτα ὁ ἠθικὸς νό-
 μος καθορίζει καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, ἐφ'
 ὅσον ἀξίζει ἀπολύτως τὴν ὀνομασίαν αὐτῆ.

Ἡ παρατήρησις αὕτη ποὺ ἀφορᾷ ἀπλῶς στὴ μέθοδον
 τῶν ἀνωτάτων ἠθικῶν ἐρευνῶν, εἶναι σημαντικὴ. Ἐξηγεῖ
 διαμῆναι τὸν λόγον ποὺ προκάλεσε ὅλες τὶς πλάναις τῶν φιλο-
 σόφων ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς. Πράγ-
 ματι, ἀναζητοῦσαν ἓνα ἀντικείμενον τῆς θελήσεως, γιὰ νὰ τὸ

καταστήσουν ὕλη καὶ θεμέλιο ἑνὸς νόμου (ὅποτε αὐτὸς ὀφείλε νὰ γίνῃ ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως ὄχι ἀμέσως, ἀλλὰ διαμέσου ἐκείνου ποὺ θὰ γινόταν ἀντικείμενο

113 τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης), ἐνῶ ἀντιθέτως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν πρῶτα διερευνήσει ἕνα νόμο ποὺ θὰ καθόριζε a priori καὶ ἀμέσως τὴ θέληση, ἔπειτα δὲ καὶ σύμφωνα μὲ αὐτὴν καὶ τὸ ἀντικείμενο. Τώρα, μπορεῖ νὰ ἔθεταν τὸ ἀντικείμενο τοῦτο τῆς ἡδονῆς ποὺ ὀφείλε νὰ προσδιορίσει τὴν ἀνώτατη ἔννοια τοῦ καλοῦ, στὴν εὐδαιμονία, στὴν τελειότητα, στὸ ἠθικὸ συναίσθημα³⁹ ἢ στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, πάντως ἢ ἀρχὴ τους συνιστοῦσε πάντοτε ἑτερονομία καὶ ἔπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ προσκρούσουν σὲ ἐμπειρικούς ὄρους γιὰ νὰ συγκροτήσουν τὸν ἠθικὸ νόμο, ἐπειδὴ μποροῦσαν νὰ ἀποκαλοῦν τὸ ἀντικείμενό τους, ὡς ἄμεσο καθοριστικὸ λόγο τῆς θελήσεως, καλὸ ἢ κακὸ μόνον ἀναλόγως τῆς ἄμεσης σχέσης του μὲ τὸ συναίσθημα ποὺ εἶναι πάντοτε ἐμπειρικό. Μόνον ἕνας μορφολογικὸς νόμος, δηλαδή ἕνας νόμος ποὺ δὲν ἐπιτάσσει στὸν Λόγο ὡς ἀνώτατο ὄρο τῶν γνωμόνων τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ μορφή τῆς καθολικῆς του νομοθεσίας, μπορεῖ νὰ εἶναι a priori ἕνας καθοριστικὸς λόγος τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Οἱ ἀρχαῖοι, ἐντούτοις, φανέρωναν τὸ λάθος αὐτὸ ἀνυπόκριτα, ἀφοῦ ἡ ἠθικὴ τους ἔρευνα ἀπέβλεπε ἐξ ὀλοκλήρου στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας τοῦ *ὑψίστου ἀγαθοῦ*, ἄρα ἑνὸς ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖο σκόπευαν νὰ κάμουν ἔπειτα καθοριστικὸ λόγο τῆς θελήσεως στὸν ἠθικὸ νόμο: Δηλαδή κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιασθεῖ ὡς ἀντικείμενο στὴν a priori καθορισμένη κατὰ τὴ μορφή της θέληση πολὺ ὑστερότερα, ὅταν πλέον ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ καὶ δικαιολογηθεῖ ὡς

114 ἄμεσος καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως, πράγμα ποὺ θέλομε νὰ ἐπιχειρήσουμε στὴν Διαλεκτικὴ τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου. Οἱ νεώτεροι, στοὺς ὁποίους τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ φαίνεται ὅτι ἔγινε περιττό, ἢ τουλάχιστον δευτερεύον ζήτημα, ἀποκρύπτουν τὸ λάθος ἐκεῖνο (ὅπως καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες περιπτώσεις) πίσω ἀπὸ ἀόριστες λέ-

[65] ξεις, ἀλλὰ μολαταῦτα αὐτὸ διαφαίνεται ἀπὸ τὰ συστήματά

τους, όποτε και προδίδει πάντοτε την έτερονομία του πρακτικού Λόγου, από την όποία ούδέποτε μπορεί να πηγάσει ένας ήθικός νόμος που έπιτάσσει α ριγοί και καθολικώς.

Άλλά, άφου οι έννοιες του καλού και του κακού, ως συνέπειες του α ριγοί καθορισμού της θελήσεως, προϋποθέτουν επίσης μιá καθαρή πρακτική άρχή, έπομένως μιάν αίτιότητα του καθαρού Λόγου, για τουτο δέν άναφέρονται πρωτογενώς (λ.χ., ως προσδιορισμοί της συνθετικής ένότητας του πολλαπλού δεδομένων έποπτειών σε μιá συνείδηση) σε άντικείμενα, όπως οι καθαρές έννοιες της διάνοιας ή κατηγορίες του θεωρητικώς χρησιμοποιουμένου Λόγου, και άντιθέτως τά προϋποθέτουν ως δεδομένα· άλλα είναι στο σύνολό τους τρόποι⁴⁰ μιás και μόνης κατηγορίας, δηλαδή εκείνης της αίτιότητας, έφ' όσον ό καθοριστικός της λόγος συνίσταται στην έλλογη παράσταση ένός νόμου, τόν όποίο, ως νόμο της έλευθερίας, παρέχει ό Λόγος στον ίδιο τόν έαυτό του, και μέσω αυτου άποδεικνύεται α ριγοί ως πρακτικός. Έντούτοις, άφου οι πράξεις, άφ' ένός μέν, υπάγονται σε ένα νόμο που δέν είναι φυσικός, άλλα είναι νόμος της έλευθερίας, συνεπώς υπάγονται στη συμπεριφορά νοητών όντων, άφ' έτέρου όμως, βέβαια, ως συμβάντα του αισθητου κόσμου, υπάγονται επίσης στα φαινόμενα, για τουτο οι καθορισμοί του πρακτικού Λόγου θα μπορούν να συμβαίνουν μόνο σε σχέση με τόν αισθητό κόσμο, και έπομένως σύμφωνα με τις κατηγορίες της διάνοιας, άλλα όχι με πρόθεση τη θεωρητική χρήση της, για να υπάγομε α ριγοί τó πολλαπλό της (κατ' αίθηση) έποπτείας σε μιá συνείδηση, παρά μόνο για να υποτάσσομε α ριγοί τó πολλαπλό των έπιθυμιών στην ένότητα της συνείδησης ένός πρακτικού Λόγου που έπιτάσσει με τόν ήθικό νόμο ή [στην ένότητα] μιás καθαρης θέλησης.

115

Οι κατηγορίες αυτές της έλευθερίας –διότι έτσι θέλομε να τις αποκαλέσομε, ένω τις θεωρητικές εκείνες έννοιες τις αποκαλοϋμε κατηγορίες της φύσης– έχουν μιá προφανή υπεροχή άπέναντι στις δεύτερες, τούτη: Ένω οι κατηγορίες της φύσης είναι μονάχα μορφές της σκέψης, οι όποιες

δηλώνουν μόνον αορίστως αντικείμενα ἐν γένει γιὰ κάθε δυνατὴ σὲ μᾶς ἐποπτεία μέσω καθολικῶν ἐννοιῶν, ἀντιθέτως οἱ κατηγορίες τῆς ἐλευθερίας, ἐπειδὴ ἀποβλέπουν στὸν καθορισμὸ μᾶς ἐλεύθερης προαίρεσης (στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ μὲν νὰ δοθεῖ μιὰ τελείως ἀντίστοιχη ἐποπτεία, ἀλλὰ ποὺ ἐντούτοις ἔχει ὡς θεμέλιό της ἕναν *a priori* καθαρὸ πρακτικὸ νόμο, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει μὲ καμιὰν ἔννοια τῆς θεωρητικῆς χρήσης τῆς γνωστικῆς μας ἰκανότητας), ὡς πρακτικὲς στοιχειώδεις ἔννοιες ἔχουν δεδομένη ὡς θεμέλιό τους —ἀντὶ τῆς μορφῆς τῆς ἐποπτείας (χῶρο καὶ χρόνο), ἢ ὁποία δὲν βρίσκεται στὸν ἴδιο τὸν Λόγο, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ παραληφθεῖ ἀπὸ ἀλλοῦ, δηλαδή ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα—

[66] τὴ μορφὴ μᾶς καθαρῆς θέλησης στὸν Λόγο, ἄρα στὴν ἴδια τὴν ἰκανότητα τοῦ νοεῖν· ἀπὸ τοῦτα προκύπτει ἄλλωστε ὅτι, ἀφοῦ σὲ ὅλες τὶς ἐπιταγὲς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου πρόκειται μόνον γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θελήσεως, ὄχι γιὰ τοὺς φυσικοὺς ὄρους (τῆς πρακτικῆς ἰκανότητας) τῆς ἐκτελέσεως τῆς πρόθεσής της, γιὰ τοῦτο οἱ *a priori* πρακτικὲς ἔννοιες, οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας, καθίστανται πάραυτα γνώσεις καὶ δὲν χρειάζεται νὰ περιμένουν ἐποπτείες, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν νόημα, καὶ μάλιστα γιὰ τὸν ἀκόλουθο ἀξιοσημείωτο λόγο, ὅτι προκαλοῦν οἱ ἴδιες τὴν πραγματικότητα ἐκείνου, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται (τὸ φρόνημα τῆς θελήσεως), πράγμα ποὺ διόλου δὲν ἰσχύει γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἔννοιες. Ἄπλως θὰ πρέπει νὰ προσέξομε καλὰ ὅτι οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀφοροῦν μόνον στὸν πρακτικὸ Λόγο ἐν γένει καὶ γι' αὐτό, κατὰ τὴ διάταξή τους, προχωροῦν ἀπὸ τὶς ἠθικῶς ἀκόμη ἀκαθόριστες καὶ αἰσθητηριακῶς ἐξηρητημένες πρὸς ἐκείνες ποὺ εἶναι αἰσθητηριακῶς ἀνεξάρτητες καὶ καθορίζονται μόνον ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο.

Πίνακας τῶν κατηγοριῶν τῆς ἐλευθερίας 117
 ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ

1.

Τοῦ ποσοῦ

Ἵποκειμενικές, σύμφωνα μὲ γνώμονες
 (γνώμες τῆς θέλησης τοῦ ἀτόμου)
 Ἐντικειμενικές, σύμφωνα μὲ ἀρχές (ἐπιταγές)
 Α priori ἀρχές τῆς ἐλευθερίας, τόσο ἀντικειμενικές
 ὅσο καὶ ὑποκειμενικές (νόμοι)

2.

Τοῦ ποιοῦ

Πρακτικοὶ κανόνες
 τοῦ πράττειν (praescriptivae)
 Πρακτικοὶ κανόνες
 τοῦ παραλείπειν (prohibitivae)
 Πρακτικοὶ κανόνες
 τῶν ἐξαίρεσεων (exceptivae)

3.

Τῆς ἀναφορᾶς

Στὴν
 προσωπικότητα
 Στὴν κατάσταση
 τοῦ προσώπου
 Ἀμοιβαίως ἐνὸς
 προσώπου στὴν κατάσταση
 τοῦ ἄλλου

4.

Τοῦ τρόπου

Τὸ ἐπιτρεπτό καὶ τὸ ἀνεπίτρεπτο
 Τὸ καθήκον καὶ τὸ ἐναντίον τοῦ καθήκοντος
 Τέλειο καὶ ἀτελές καθήκον

Ἐπισημαίνεται κανεὶς ἐδῶ γρήγορα ὅτι, σὲ αὐτὸν τὸν 118 [67]
 πίνακα, ἡ ἐλευθερία, ὅσον ἀφορᾷ στὶς μέσῳ αὐτῆς δυνατὲς
 πράξεις ὡς φαινόμενα στὸν αἰσθητὸ κόσμον, θεωρεῖται ὡς
 ἓνα εἶδος αἰτιότητος ποῦ ὅμως δὲν ὑπόκειται σὲ ἐμπειρι-
 κούς καθοριστικούς λόγους, καὶ συνεπῶς ἀναφέρεται στὶς
 κατηγορίες τῆς φυσικῆς δυνατότητάς της· ἐντούτοις, ὅμως,

κάθε κατηγορία έννοεΐται μὲ τόσο γενικό τρόπο, ὥστε ὁ καθοριστικός λόγος τῆς αἰτιότητος ἐκείνης νὰ μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, στὴν ἐλευθερία ὡς ιδιότητα ἐνὸς νοητοῦ ὄντος, ἕως ὅτου οἱ κατηγορίες τοῦ τρόπου εἰσαγάγουν τὴ μετάβαση, ἀλλὰ μόνον *προβληματικῶς*, ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἀρχὲς ἐν γένει στὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικότητος, οἱ ὁποῖες μποροῦν ἔπειτα νὰ ἐκτεθοῦν γιὰ πρώτη φορὰ *δογματικῶς* μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Δὲν προσθέτω ἐδῶ τίποτε ἄλλο γιὰ τὴ διασάφηση τοῦ παρόντος πίνακα, διότι εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ἀρκετὰ κατανοητός. Μιὰ τέτοια διαίρεση ποὺ ἔχει συνταχθεῖ σύμφωνα μὲ ἀρχὲς εἶναι πολὺ χρήσιμη σὲ κάθε ἐπιστήμη χάριν τόσο τῆς ἐμβρίθειας ὅσο καὶ τῆς σαφήνειάς της. Ἔτσι, γνωρίζει κανεῖς, λ.χ., ἀπὸ τὸν ἀνωτέρω πίνακα καὶ τὸ πρῶτο τμήμα του ἀμέσως ἀπὸ ποῦ πρέπει νὰ ἀρχίζομε στὶς πρακτικὲς θεωρήσεις: Ἀπὸ τοὺς γνώμονες ποὺ ὁ καθένας θεμελιώνει στὶς κλίσεις του, ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς ποὺ ἰσχύουν γιὰ ἓνα εἶδος ἐλλόγων ὄντων, ἐφ' ὅσον συμπίπτουν σὲ ὀρισμένες κλίσεις, καὶ τέλος ἀπὸ τὸν νόμο ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλους ἀσχε-
 119 τως τῶν κλίσεῶν τοὺς κ.ο.κ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀποκτᾶ κανεῖς ἐποπτεία ὁλόκληρου τοῦ σχεδίου ἐκείνου ποὺ πρέπει νὰ κάμει, καὶ μάλιστα γιὰ κάθε ζήτημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ποὺ πρέπει νὰ ἀπαντηθεῖ καὶ συγχρόνως γιὰ τὴν τάξη ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσομε.

Περὶ τῆς τυπολογίας τῆς καθαρῆς πρακτικῆς κριτικῆς δύναμης

Οἱ ἐννοίαι τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καθορίζουν κατ' ἀρχὰς ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τὴ θέληση. Οἱ ἴδιαι ὅμως ὑπόκεινται σὲ ἓναν πρακτικὸ κανόνα τοῦ Λόγου ποῦ, ὅταν εἶναι καθαρὸς Λόγος, καθορίζει *a priori* τὴ θέληση ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἀντικείμενό της. Ἀλλὰ γιὰ νὰ κρίνομε ἂν μιὰ πράξις ποὺ εἶναι σὲ μᾶς δυνατὴ στὴν αἰσθητικότητα [στὸν αἰσθητὸ κόσμον], ἀποτελεῖ μιὰ περίπτωσις ποὺ ὑπάγεται ἢ ὄχι στὸν κανόνα ἐκεί-

νο, απαιτείται πρακτική κριτική δύναμη, μέσω της οποίας εφαρμόζεται *in concreto* σε μιὰ πράξη ἐκεῖνο πού εἰπώθηκε γενικῶς (*in abstracto*) στὸν κανόνα. Ἐπειδὴ, ὁμως, ἕνας πρακτικὸς κανόνας τοῦ καθαρῷ Λόγου, *πρῶτον*, ὡς *πρακτικὸς*, ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀντικειμένου, καὶ *δεύτερον*, ὡς *πρακτικὸς κανόνας* τοῦ καθαρῷ Λόγου, *συνεπάγεται* ἀναγκαιότητα ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τῆς πράξης, ἄρα εἶναι πρακτικὸς νόμος, καὶ μάλιστα ὄχι φυσικὸς νόμος μέσω ἐμπειρικῶν καθοριστικῶν λόγων, ἀλλὰ ἕνας νόμος τῆς ἐλευθερίας, κατὰ τὸν ὅποιο ἡ θέληση ὀφείλει νὰ εἶναι καθορίσιμη ἀνεξαρτήτως κάθε ἐμπειρικῷ στοιχείου (ἀπλῶς μέσω τῆς παρουσίας ἐνὸς νόμου ἐν γένει καὶ τῆς μορφῆς του), καὶ ἐπειδὴ, ὁμως, ὅλες οἱ ἐνδεχόμενες περιπτώσεις τῶν πράξεων μποροῦν νὰ εἶναι μόνον ἐμπειρικές, νὰ ἀνήκουν δηλαδὴ στὴν ἐμπειρία καὶ τῆ φύση, γιὰ τοῦτο φαίνεται παράλογο νὰ θέλομε νὰ βροῦμε στὸν αἰσθητὸ κόσμο μιὰ περίπτωσι πού, ἐνῶ ὑπόκειται κατὰ τοῦτο πάντοτε καὶ μόνο στὸν φυσικὸ νόμο, νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐφαρμογὴ σὲ αὐτὴν ἐνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, καὶ στὴν ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ εφαρμοσθεῖ ἡ ὑπεραισθητὴ Ἰδέα τοῦ ἠθικῶς καλοῦ πού ὀφείλει νὰ παρουσιασθεῖ ἐκεῖ *in concreto*. Συνεπῶς, ἡ κριτικὴ δύναμη τοῦ καθαρῷ πρακτικῷ Λόγου ἀντιμετωπίζει τὶς ἴδιες ἀκριβῶς δυσχέρειες ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ καθαρῷ θεωρητικῷ Λόγου, ἡ ὁποία ὁμως διέθετε ἕνα μέσον γιὰ νὰ διαφύγει ἀπὸ αὐτές: Πράγματι, ἐπειδὴ, ὡς πρὸς τὴ θεωρητικὴ χρῆσι [τοῦ Λόγου], ἐπρόκειτο γιὰ ἐποπτεῖες σὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ εφαρμόζονται καθαρῶς ἔννοιες τῆς διάνοιας, γι' αὐτὸ μποροῦν βέβαια νὰ δίδονται τέτοιες ἐποπτεῖες (μολονότι μόνο γιὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων) *a priori*, ἄρα, ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύνδεσι τοῦ πολλαπλοῦ σὲ αὐτές, σύμφωνα μὲ τὶς *a priori* καθαρῶς ἔννοιες τῆς διάνοιας (ὡς *σχήματα*).⁴¹ Ἀντιθέτως, τὸ ἠθικῶς καλὸ εἶναι, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο, κάτι ὑπεραισθητό, γιὰ τὸ ὅποιο συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ σὲ καμιὰ κατ' αἴσθησι ἐποπτεία κάτι ἀντίστοιχο· γιὰ τοῦτο, ἡ κριτικὴ δύναμη πού ὑπάγεται στοὺς νόμους τοῦ καθαρῷ πρακτικῷ Λόγου φαίνεται νὰ ἀντιμετωπίζει ἰδιαίτερες δυσχέρειες πού βασι-

121 ζονται στο ό τι ένας νόμος τής έλευθερίας όφείλει να εφαρμοσθεί σε πράξεις ως συμβάντα που γίνονται στον αισθητό κόσμο και συνεπώς ανήκουν κατά τούτο στη φύση.

Μολαταύτα, εδώ διανοίγεται ασφαλώς και πάλι μια ευνοϊκή προοπτική για την καθαρή πρακτική κριτική δύναμη. Όταν γίνεται υπαγωγή μιας πράξης, που είναι για μένα δυνατή στον αισθητό κόσμο, υπό έναν καθαρό πρακτικό νόμο, τó ζήτημα δέν άφορα στη δυνατότητα τής πράξης ως συμβάντος στον αισθητό κόσμο· διότι αυτή υπάγεται στην κρίση τής θεωρητικής χρήσης του Λόγου, κατά τόν νόμο τής αιτιότητας, μιας καθαρής έννοιας τής διάνοιας, για την όποια έχει ένα σχήμα στην κατ' αίσθηση έποπτεία. Η φυσική αιτιότητα, ή ό όρος υπό τόν όποιο συμβαίνει, ανήκει στις έννοιες τής φύσης, τών όποιων τó σχήμα σχεδιάζει ή υπερβατολογική φαντασία. Έδω, όμως, δέν πρόκειται για τó σχήμα μιας περίπτωσης που συμβαίνει κάτω από νόμους, αλλά για τó [69] ίδιο τó σχήμα (έναν αρμόζει εδώ ή λέξη τούτη) ένός νόμου· διότι ό καθορισμός τής θελήσεως (όχι ή πράξη σε σχέση με την έπιτυχία της) μέσω του νόμου και μόνον, χωρίς κάποιον άλλο καθοριστικό λόγο, συνδέει την έννοια τής αιτιότητας με όρους έντελώς διαφορετικούς από εκείνους που άποτελούν τή συνάφεια τής φύσης.

Στόν φυσικό νόμο ως νόμο στον όποιο υπόκεινται τά αντικείμενα τής κατ' αίσθηση έποπτείας ως τέτοια, πρέπει 122 να άντιστοιχεί ένα σχήμα, δηλαδή μια καθολική μέθοδος τής φαντασίας (ώστε να αναπαριστάνει a priori στις αισθήσεις την καθαρή νοητική έννοια που καθορίζει ό νόμος). Άλλά στον νόμο τής έλευθερίας (ως αιτιότητας που δέν είναι διόλου έξηρητημένη κατ' αίσθηση), άρα και στην έννοια του άπολύτως καλού, δέν μπορεί να υποβληθεί, με σκοπό την εφαρμογή του in concreto καμιά έποπτεία και άρα κανένα σχήμα. Έπομένως, ό ήθικός νόμος δέν διαθέτει καμιάν άλλη γνωστική ικανότητα, που να έπιτρέπει την εφαρμογή του σε αντικείμενα τής φύσης, από τή διάνοια (όχι τή φαντασία), που σε μιάν Ίδέα του Λόγου μπορεί να υποβάλει όχι ένα σχήμα τής αισθητικότητας, παρὰ ένα νόμο,

ἀλλὰ ἐντούτοις ἓνα νόμο πού μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ in concreto σὲ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, ἄρα ἓναν φυσικὸ νόμο, ἀλλὰ μόνο κατὰ τὴ μορφή του, ὡς νόμο χάριν τῆς κριτικῆς δυνάμεως· καὶ γιὰ τοῦτο μποροῦμε νὰ τὸν ὀνομάσομε *τύπο*⁴² τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Ὁ κανόνας τῆς κριτικῆς δυνάμεως, [τοῦ κρίνειν], ὑπὸ τοὺς νόμους τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου εἶναι ὁ ἀκόλουθος: Νὰ ἀναρωτιέσαι ἂν θὰ μποροῦσες ἄραγε νὰ θεωρεῖς ὡς δυνατὴ μέσῳ τῆς θέλησός σου τὴν πράξι πού προτίθεται νὰ κάμεις, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ γίνεῖ σύμφωνα μὲ ἓνα νόμο τῆς φύσης, μέρος τῆς ὁποίας θὰ ἦσουν ἐσὺ ὁ ἴδιος. Σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα αὐτὸν κρίνει πράγματι ὁ καθένας τὶς πράξεις, ἂν εἶναι ἠθικῶς καλὲς ἢ κακές. Ἔτσι, λέγει κανεὶς: "Ἄν ὁ καθένας, ὅποτε πιστεύει ὅτι ἀποκτᾶ ἓνα 123 πλεονέκτημα, ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτὸ του νὰ ἐξαπατᾷ ἢ θεωροῦσε ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ συντομεύει τὴ ζωὴ του, μόλις τὸν κατελάμβανε μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀηδία γι' αὐτήν, ἢ ἂν ἔβλεπε μὲ ἀπόλυτη ἀδιαφορία τὴ δυστυχία τῶν ἄλλων, καὶ ἐσὺ ἀνῆκες σὲ μιὰ τέτοια τάξη τῶν πραγμάτων, θὰ ἦσουν ἄραγε ἐκεῖ σὲ συμφωνία μὲ τὴ θέλησή σου; Ἀλλὰ ὁ καθένας γνωρίζει καλὰ ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπιτρέπει κρυφὰ στὸν ἑαυτὸ του τὴν ἀπάτη, δὲν θὰ τὸ κάμουν βέβαια γι' αὐτὸν τὸν λόγο καὶ ὅλοι, ἢ ἂν εἶναι ἄστοργος χωρὶς νὰ τὸ προσέχουν οἱ ἄλλοι, δὲν θὰ εἶναι ἀμέσως ὅλοι ἄστοργοι καὶ ἀπέναντί του· γιὰ τοῦτο καὶ δὲν ἀποτελεῖ τὸν καθοριστικὸ λόγο τῆς θελήσεώς του ἡ σύγκριση τούτῃ τοῦ γνώμονα τῶν πράξεών του μὲ ἓναν καθολικὸ φυσικὸ νόμο. Ἀσφαλῶς ὁμως ἀποτελεῖ ὁ νόμος αὐτὸς ἓναν *τύπο* τῆς κρίσης τοῦ γνώμονά του σύμφωνα μὲ ἠθικὰς ἀρχές. Ἐὰν ὁ γνώμονας τῆς πράξης δὲν εἶναι ἔτσι φτιαγμένος, ὥστε νὰ ἀντέχει τὸν ἔλεγχο μὲ τὴ μορφή ἑνὸς φυσικοῦ νόμου ἐν γένει, τότε εἶναι [70] ἠθικῶς ἀδύνατος. Ἔτσι κρίνει ἀκόμη καὶ ὁ πιὸ κοινὸς νοῦς· διότι ὁ φυσικὸς νόμος ὑπόκειται πάντοτε ὡς θεμέλιο σὲ ὅλες τὶς συνηθέστερες, ἀκόμη καὶ στὶς ἐμπειρικὰς κρίσεις του. Τὸν ἔχει λοιπὸν πάντοτε ὑπ' ὄψιν, μόνου πού, σὲ ὅσες περιπτώσεις πρόκειται νὰ κριθεῖ ἢ αἰτιότητα βάσει τῆς

ἐλευθερίας, καθιστᾷ ἐκεῖνο τὸν φυσικὸ νόμο ἀπλῶς τύπο ἑνὸς νόμου τῆς ἐλευθερίας, ἐπειδὴ, ἐὰν δὲν εἶχε πρόχειρο κάτι πού νὰ μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ ὡς παράδειγμα στὴν ἐμπειρικὴ περίπτωση, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταστήσει δυνατὴ τὴ χρῆση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου ἑνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου.

- 124 Συνεπῶς εἶναι ἐπίσης ἐπιτρεπτό νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ φύση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὡς τύπο μᾶς νοητῆς φύσης, ἀρκεῖ μόνο νὰ μὴν μεταφέρω σὲ τούτη τις ἐποπτεῖες καὶ ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ νὰ ἀναφέρω σὲ αὐτὴν ἀπλῶς τὴ μορφή τῆς νομιμότητος ἐν γένει (ἡ ἔννοια τῆς ὁποίας ἐφαρμόζεται ἀκόμη καὶ στὴν κοινότερη⁴³ χρῆση τοῦ Λόγου, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ ὀριστικῶς a priori μὲ καμὴν ἄλλη πρόθεση παρὰ μόνο γιὰ τὴν καθαρὴ πρακτικὴ χρῆση τοῦ Λόγου). Διότι οἱ νόμοι ὡς τέτοιοι εἶναι κατὰ τοῦτο [κατὰ τὴ μορφή] ταυτόσημοι, ἀπὸ ὅπουδήποτε καὶ ἂν λαβαίνουν τοὺς καθοριστικούς τους λόγους.

- Ἄλλωστε, ἐπειδὴ ἀπὸ ὅλα τὰ νοητὰ δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως τίποτε πού νὰ ἔχει γιὰ μᾶς πραγματικότητα παρὰ μόνο (μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου) ἡ ἐλευθερία, καὶ αὐτὴ μόνον, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ μίαν ἀναπόσπαστη προϋπόθεση τοῦ νόμου ἐκείνου, καὶ ἐπιπλέον, ἐπειδὴ ὅλα τὰ νοητὰ ἀντικείμενα, στὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε τυχὸν ἀκόμη νὰ μᾶς ὀδηγήσει ὁ Λόγος μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ νόμου ἐκείνου, δὲν ἔχουν καὶ πάλι γιὰ μᾶς ἄλλη πραγματικότητα παρὰ μόνο χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς χρήσης τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος ὅμως δικαιούται ἀλλὰ καὶ ἀναγκάζεται νὰ χρησιμοποιεῖ ὡς τύπο τῆς κριτικῆς δύναμης τὴ φύση (κατὰ τὴν καθαρὴ νοητικὴ τῆς μορφῆς), γιὰ τοῦτο χρησιμεύει ἡ παρούσα παρατήρηση στὸ νὰ μᾶς ἀποτρέψει νὰ συμπεριλάβομε στὶς ἴδιες τις ἔννοιες ἐκεῖνο πού ἀνήκει ἀπλῶς στὴν τυπολογία τῶν ἐννοιῶν. Αὐτὴ λοιπόν, ὡς τυπολογία τῆς κριτικῆς δύναμης, μᾶς προφυλάσσει ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ
- 125 τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος θέτει τις πρακτικὲς ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἀπλῶς στὶς ἐμπειρικὲς συνέπειες (στὴν λεγόμενη εὐδαιμονία), μολονότι ἡ εὐδαιμονία καθὼς

καὶ οἱ ἄπειρες χρήσιμες συνέπειες μιᾶς θέλησης ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴ φιλαυτία (Selbstliebe), ἐὰν ἡ θέληση τούτη καθίστατο συγχρόνως καθολικὸς φυσικὸς νόμος, μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἐντελῶς κατάλληλος τύπος γιὰ τὸ ἠθικῶς ἀγαθό, καὶ ἐντούτοις ὁμως δὲν ταυτίζονται μὲ αὐτό. Ἀκριβῶς ἡ ἴδια τυπολογία μιᾶς προφυλάσσει ἐπίσης ἀπὸ τὸν *μυστικισμό* τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος μετατρέπει ἐκεῖνο ποὺ χρησίμευε ἀπλῶς ὡς *σύμβολο* σὲ *σχῆμα*,⁴⁴ δηλαδὴ ὑποθέτει γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν πραγματικὲς καὶ ἐντούτοις μὴ αἰσθητηριακὲς ἐποπτεῖες (ἐνὸς ἀόρατου βασιλείου τοῦ Θεοῦ), καὶ τὶς μεταθέτει στὸ πεδίο τοῦ ὑπερβατικοῦ (ins Überschwengliche).⁴⁵ Γιὰ τὴ χρήση τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν εἶναι κατάλληλος μόνον ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς κριτικῆς δύναμης, ὁ ὁποῖος δὲν ὑποθέτει γιὰ τὴν αἰσθητὴ φύση τίποτε ἄλλο παρὰ ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ νοήσει καὶ ὁ καθαρὸς Λόγος ἀφ' ἑαυτοῦ, δηλαδὴ τὴ συμφωνία μὲ τὸν νόμο, καὶ ἀντιθέτως δὲν παρεισάγει στὴν ὑπεραισθητὴ φύση τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ὅ,τι μπορεῖ πράγματι νὰ παρουσιασθεῖ στὸν αἰσθητὸ κόσμο μέσφ πράξεων σύμφωνα μὲ τὸν μορφολογικὸ κανόνα ἐνὸς φυσικοῦ νόμου ἐν γένει. Μολαταῦτα, ἡ προφύλαξη ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου εἶναι πολὺ πιὸ σημαντικὴ καὶ ἀξιοσύστατη, διότι ὁ *μυστικισμὸς* ἐξακολουθεῖ βεβαίως νὰ εἶναι συμβατὸς μὲ τὴν καθαρότητα καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ἄλλωστε δὲν εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ οὔτε ἀρμόζει στὴν κοινὴ νοοτροπία νὰ ἐντείνει κανεὶς τὴ φαντασία του μέχρι τὶς ὑπεραισθητὲς ἐποπτεῖες, ἄρα ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τούτη δὲν εἶναι τόσο καθολικὸς· ἀντιθέτως, ὁ ἐμπειρισμὸς ξεριζώνει τὴν ἠθικότητα ἀπὸ τὰ φρονήματα (στὰ ὁποῖα ἐντούτοις, καὶ ὄχι ἀπλῶς στὶς πράξεις, συνίσταται ἡ ὑψηλὴ ἀξία τὴν ὁποία μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ προσδώσει ἡ ἀνθρωπότητα στὸν ἑαυτό της μὲ τὴν ἠθικότητα) καὶ τῆς ὑποβάλλει, ἀντὶ τοῦ καθήκοντος, κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ, δηλαδὴ ἓνα ἐμπειρικὸ συμφέρον μὲ τὸ ὁποῖο οἱ κλίσεις ἐν γένει πραγματοποιοῦν συναλλαγὰς μεταξύ τους· ἐπιπλέον δὲ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγος —μαζὶ μὲ ὅλες

[71]

126

τις κλίσεις που (όποια χαρακτηριστικά και αν έχουν), όταν έξυψώνονται στην περιωπή μιᾶς ανώτατης πρακτικῆς ἀρχῆς, υποδαθμίζουν τὴν ἀνθρώπινη φύση (Menschheit), καὶ μολαταῦτα εἶναι πολὺ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴ νοοτροπία ὅλων—γιὰ τοῦτο ὁ ἐμπειρισμὸς εἶναι πολὺ πρὸ ἐπικίνδυνος ἀπὸ κάθε φαντασιοκοπία που οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ διαρκὴ κατάσταση πολλῶν ἀνθρώπων.

Κεφάλαιο Τρίτο

Περὶ τῶν ἐλατηρίων τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου

Το ΟΥΣΙΩΔΕΣ ΟΛΗΣ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν πράξεων συνίσταται σὲ τοῦτο, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος καθορίζει ἀμέσως τὴ θέληση. Ἐὰν ὁ καθορισμὸς τῆς θελήσεως συμβαίνει μὲν σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ μόνο μέσῳ ἑνὸς συναισθήματος, οἰουδήποτε εἶδους καὶ ἂν εἶναι αὐτό, πού πρέπει 127 νὰ προϋποτεθεῖ, γιὰ νὰ γίνει ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπαρκῆς καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως, ἄρα ὄχι χάριν τοῦ νόμου, τότε ἡ πράξη θὰ περιλαμβάνει μὲν νομιμότητα, ὄχι ὅμως ἠθικότητα. Ἄλλὰ ἐὰν μὲ τὸν ὄρο ἐλατήριο (elater animi) [72] νοεῖται ὁ ὑποκειμενικὸς καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεως ἑνὸς ὄντος, ὁ Λόγος τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ἤδη δυνάμει τῆς φύσης του καὶ κατ' ἀνάγκην σύμφωνος μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ νόμο, τότε συνάγεται ἀπὸ τοῦτα, πρῶτον: Ὅτι στὴ θεία θέληση δὲν μπορούμε νὰ ἀποδίδομε ἀπολύτως κανένα ἐλατήριο, ἐνῶ τὸ ἐλατήριο τῆς ἀνθρώπινης θέλησης (καὶ καθενὸς ἐλλόγου δημιουργήματος) οὐδέποτε μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο· ἐπομένως, ὁ ἀντικειμενικὸς καθοριστικὸς λόγος πρέπει πάντοτε καὶ ἀποκλειστικῶς μόνος αὐτὸς νὰ εἶναι συγχρόνως ὁ ὑποκειμενικῶς ἐπαρκῆς καθοριστικὸς λόγος τῆς πράξης, ἐὰν αὐτὴ ὀφείλει νὰ ἀνταποκρίνεται ὄχι μόνο στὸ γράμμα ἀλλὰ καὶ στὸ πνεῦμα* τοῦ νόμου.

Συνεπῶς, ἀφοῦ χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ ἐπιτρέψομε τὴν ἐπιρροή στὴ θέληση, δὲν πρέπει νὰ ἀναζητήσομε ἀλλότρια ἐλατήρια, τέτοια πού νὰ μπορούν νὰ

* Γιὰ κάθε πράξη πού εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ νόμο, ἀλλὰ πού δὲν συνέδει χάριν τοῦ νόμου, μπορούμε νὰ ποῦμε: Εἶναι ἠθικῶς καλὴ ἀπλῶς κατὰ τὸ γράμμα, ὄχι ὅμως κατὰ τὸ πνεῦμα (κατὰ τὸ φρόνημα).

καταστήσουν περιττά τὰ ἐλατήρια τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διότι
 128 ὅλα αὐτὰ θὰ προκαλοῦσαν σκέτη ὑποκρισία χωρὶς ὑπόστα-
 ση, καὶ μάλιστα εἶναι καὶ ἐπισηφελές νὰ ἐπιτρέπει κανεὶς
 ἔστω καὶ μόνο νὰ συνεργοῦν *δίπλα* στὸν ἠθικὸ νόμο ὀρισμέ-
 να ἄλλα ἀκόμη ἐλατήρια (ὅπως ἐκεῖνα τοῦ ὀφέλους), γιὰ
 τοῦτο δὲν μᾶς ἀπομένει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο νὰ προσδιο-
 ρίσουμε προσεκτικὰ μὲ ποιὸν τρόπο καθίσταται ἐλατήριο ὁ
 ἠθικὸς νόμος καὶ τί συμβαίνει μὲ τὸ ἀνθρώπινο ἐπιθυμητικό,
 ὅταν ἐκεῖνος γίνεται ὁ καθοριστικὸς τοῦ λόγος, ὡς ἐπενέρ-
 γειά του σὲ αὐτό. Διότι, τὸ ζήτημα πῶς ἕνας νόμος μπορεῖ
 νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἀμέσως καθοριστικὸς λόγος τῆς
 θελήσεως (πράγμα ποῦ εἶναι θεθαίως τὸ οὐσιῶδες ὅλης τῆς
 ἠθικότητας), ἀποτελεῖ ἕνα ἄλυτο πρόβλημα γιὰ τὸν ἀνθρώ-
 πινο Λόγο καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ζήτημα: Πῶς εἶναι δυνατὴ
 μιὰ ἐλεύθερη θέληση. Συνεπῶς, δὲν χρειάζεται νὰ δεῖξομε α
 ριγοῖ τὸν λόγο, γιὰ τὸν ὅποιο ὁ ἴδιος ὁ ἠθικὸς νόμος παρέ-
 χει ἕνα ἐλατήριο, ἀλλὰ τί προκαλεῖ στὴν ψυχὴ (καλύτερα, τί
 πρέπει νὰ προκαλεῖ), ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ ἐλατήριο.

Τὸ οὐσιῶδες κάθε καθορισμοῦ τῆς θελήσεως μέσῳ τοῦ
 ἠθικοῦ νόμου εἶναι: "Ὅτι καθορίζεται ὡς ἐλεύθερη θέληση,
 ἄρα ὄχι ἀπλῶς χωρὶς συνέργεια αἰσθητηριακῶν παρορμή-
 σεων, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μὲ ἀπόκρουση ὅλων αὐτῶν καὶ μὲ
 ζημία ὅλων τῶν κλίσεων, ἐφ' ὅσον θὰ μποροῦσαν νὰ ἀντί-
 κεινται στὸν νόμο ἐκεῖνο, καὶ μόνο μέσῳ τοῦ νόμου. Κατὰ
 τοῦτο, συνεπῶς, ἡ ἐπενέργεια τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς ἐλατη-
 ρίου εἶναι μόνον ἀρνητικὴ, καὶ ὡς τέτοιο μπορεῖ τὸ ἐλατή-
 ριο τοῦτο νὰ γνωσθεῖ α ριγοῖ. Διότι ὅλες οἱ κλίσεις καὶ
 129 κάθε αἰσθητηριακὴ παρόρμηση θεμελιώνονται στὸ συναί-
 [73] σθημα, καὶ ἡ ἀρνητικὴ ἐπενέργεια ἐπὶ τοῦ συναισθήματος
 (μέσῳ τῆς ζημίας ποῦ ἐπέρχεται στὶς κλίσεις) εἶναι καὶ ἡ
 ἴδια συναίσθημα. Ἐπομένως, μποροῦμε νὰ ἐννοήσομε α ρι-
 γοῖ ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς καθοριστικὸς λόγος τῆς θελή-
 σεως, μὲ τὸ νὰ ἐμποδίζει ὅλες τὶς κλίσεις, θὰ πρέπει νὰ
 προκαλεῖ ἕνα συναίσθημα ποῦ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ πόνος,
 καὶ ἐδῶ ἔχομε τὴν πρώτη, ἴσως καὶ τὴν μοναδικὴ περίπτω-
 ση, ὅπου μὲ δόση α ριγοῖ ἐννοίεσ μπορέσαμε νὰ προσδιορί-

σομε τή σχέση μιᾶς γνώσης (ἐδῶ πρόκειται γιά γνώση τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου) μέ τὸ συναίσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης. Ὅλες μαζί οἱ κλίσεις (οἱ ὁποῖες μάλιστα μποροῦν νὰ συγκροτήσουν καὶ ἓνα ἀνεκτὸ σύστημα, ὁπότε ἡ ἱκανοποίησή τους λέγεται ἀτομικὴ εὐδαιμονία) συναποτελοῦν τὸν *ἐγωισμό* (*Selbstsucht*, solipsismus). Αὐτὸς εἶναι εἴτε ἡ *ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ μας*, μιὰ ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας *καλὴ θέληση* ποὺ φθάνει ὑπεράνω ὄλων (*philautia*) εἴτε ἡ *αὐταρέσκεια* (*arrogantia*). Εἰδικῶς ἡ πρώτη ὀνομάζεται *φιλαυτία* (*Eigenliebe*), ἡ δεύτερη *ἀλαζονεία* (*Eigendünkel*). Ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος *περικόπτει* ἀπλῶς τὴ φιλαυτία, μέ τὸ νὰ τὴν περιορίζει, ἐπειδὴ εἶναι φυσικὴ καὶ ἐνεργὸς μέσα μας ἤδη πρὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀπλῶς ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας μέ τὸ νόμο αὐτόν, ὁπότε καὶ ὀνομάζεται *ἔλλογη φιλαυτία*. Ἀλλὰ τὴν ἀλαζονεία τὴν *καταρρακώνει ἐντελῶς*, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἀξιώσεις τῆς αὐτοεκτίμησεως, οἱ ὁποῖες προηγοῦνται τῆς συμφωνίας μέ τὸν ἠθικὸ νόμο, 130 εἶναι ἄκυρες καὶ χωρὶς κάθε δικαίωμα, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ βεβαιότητα ἑνὸς φρονήματος ποὺ συμφωνεῖ μέ τὸν νόμο αὐτόν ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον ὄρο ὅλης τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου (ὅπως θὰ καταστήσομε σαφέστερο σὲ λίγο), καὶ κάθε αὐθάδης ἰσχυρισμὸς⁴⁶ ποὺ προτάσσεται τοῦ φρονήματος αὐτοῦ εἶναι ψευδὴς καὶ παράνομος. Ἀλλὰ ἡ τάση γιά τὴν αὐτοεκτίμηση ἀνήκει καὶ αὐτὴ στίς ροπὲς τίς ὁποῖες περικόπτει ὁ ἠθικὸς νόμος, ἐφ' ὅσον ἡ αὐτοεκτίμηση στηρίζεται μόνο στὴν αἰσθητικότητά.⁴⁷ Συνεπῶς, ὁ ἠθικὸς νόμος *καταρρακώνει* τὴν ἀλαζονεία. Ἐπειδὴ, ὅμως, ὁ νόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ βεβαίως κάτι καθ' ἑαυτὸ θετικὸ, ἐννοῶ τὴ μορφὴ μιᾶς νοητικῆς αἰτιότητος, δηλαδή τῆς ἐλευθερίας, γιά τοῦτο, ἐπειδὴ *ἐξασθενίζει* τὴν ἀλαζονεία, σὲ ἀντίθεση μέ τὸν ὑποκειμενικὸ ἀντίπαλο, δηλαδή τίς κλίσεις μέσα μας, εἶναι συγχρόνως ἀντικείμενο *σεβασμοῦ*, καὶ ἀφοῦ μάλιστα τὴν *καταρρακώνει*, δηλαδή τὴν ταπεινώνει, ἀντικείμενο τοῦ μεγίστου *σεβασμοῦ*, ἄρα ἐπίσης ὁ λόγος ἑνὸς θετικοῦ συναισθήματος ποὺ δὲν εἶναι ἐμπειρικῆς προελεύσεως καὶ γνωρίζεται a priori. Συνεπῶς, ὁ σεβασμὸς γιά τὸν ἠθικὸ νόμο

είναι ένα συναίσθημα που προκαλείται από ένα νοητικό λόγο, και το συναίσθημα τούτο είναι το μόνο που γνωρίζουμε τελείως *a priori* και του οποίου την αναγκαιότητα μπορούμε να εννοήσουμε.

- [74] Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι όλα, όσα προσφέρονται ως αντικείμενο της θελήσεως *πρό* του ήθικου νόμου, αποκλείονται από τους καθοριστικούς λόγους της θε-
- 131 λήσεως, που τους ονομάσαμε το απόλυτως αγαθό, μέσω του ίδιου αυτού νόμου ως του ανώτατου όρου του πρακτικού Λόγου· και ότι μόνη ή πρακτική μορφή, που συνίσταται στην καταλληλότητα των γνωμόνων για την καθολική νομοθεσία, καθορίζει για πρώτη φορά εκείνο που είναι καθ' έαυτο και απόλυτως καλό και θεμελιώνει τον γνώμονα μιας καθαρής θελήσεως που μόνη αυτή είναι από κάθε άποψη καλή. Διαπιστώνουμε όμως ότι η φύση μας ως αισθητών όντων είναι έτσι συγκροτημένη, ώστε επιβάλλεται πρώτη ή ύλη του επιθυμητικού (τα αντικείμενα της κλίσεως, είτε είναι της έλπίδας είτε του φόβου), και ο παθολογικώς⁴⁸ καθορίσμος έαυτός μας, μολονότι είναι λόγω των γνωμόνων του έντελως ακατάλληλος για την καθολική νομοθεσία, έντούτοις επιχειρεί να επιβάλει προηγουμένως τις αξιώσεις του, ως τις πρώτες και πρωταρχικές, σαν να αποτελούσε αυτός όλόκληρο τον έαυτό μας. Μπορούμε να ονομάσουμε την τάση τούτη, να καθιστά κανείς τον έαυτό του σύμφωνα με τους υποκειμενικούς καθοριστικούς λόγους της ατομικής του θελήσεως, αντικειμενικό καθοριστικό λόγο της θελήσεως εν γένει, *φιλαυτία* (*Selbstliebe*), που όταν γίνεται νομοθετική και απόλυτη πρακτική αρχή, μπορεί να λέγεται *άλαζονεία*. Άλλά ο ήθικός νόμος, που μόνος αυτός είναι άληθινά (δηλαδή από κάθε άποψη) αντικειμενικός, αποκλείει έντελως την επίδραση της φιλαυτίας στην ανώτατη πρακτική αρχή και ανακόπτει άπεριορίστα την άλαζονεία ή όποια επιτάσσει τους υποκειμενικούς όρους της φιλαυ-
- 132 τίας ως νόμους. Άλλά, ό,τι ανακόπτει, κατά την ίδια τη δική μας κρίση, την άλαζονεία μας, αυτό ταπεινώνει. Συνεπώς, ο ήθικός νόμος ταπεινώνει άναποφεύκτως κάθε άγ-

θρωπο, ἐφ' ὅσον συγκρίνει τὴν αἰσθητηριακὴν τάση τῆς φύσης του μὲ τὸν νόμο αὐτόν. Ἐκεῖνο, ἡ παράσταση τοῦ ὁποίου ὡς καθοριστικὸς λόγος τῆς θελήσεώς μας, μᾶς ταπεινώνει στὴν αὐτοσυνειδησία μας, ἐφ' ὅσον εἶναι κάτι θετικὸ καὶ ἀποτελεῖ καθοριστικὸν λόγον, ἐγείρει ἀφ' ἑαυτοῦ σεβασμὸν. Συνεπῶς, ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι καὶ ὑποκειμενικῶς μιὰ αἰτία σεβασμοῦ. Ἀλλά, ἀφοῦ ὅλα ὅσα συναντοῦμε στὴν φιλαντία ἀνήκουν στὶς κλίσεις, ὅλες οἱ κλίσεις ὅμως στηρίζονται σὲ συναισθήματα, καὶ συνεπῶς ἐκεῖνα ποὺ περικλύπτουν ὅλες συνολικὰ τὶς κλίσεις τῆς φιλαυτίας μας, ἀσκοῦν γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον κατ' ἀνάγκην ἐπίδραση στὸ συναίσθημα, γιὰ τοῦτο καταλαβαίνομε πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοήσομε a priori ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος, μὲ τὸ νὰ ἀποκλείει τὶς κλίσεις καὶ τὴν τάση νὰ τὶς καταστήσομε ἀνώτατο πρακτικὸ ὄρον, δηλαδὴ τὴν φιλαντία, ἀπὸ κάθε εἰσδοχῆ τους στὴν ἀνώτατη νομοθεσία, μπορεῖ νὰ ἀσκεῖ μιὰν ἐπενέργεια στὸ συναίσθημα, ἡ ὁποία εἶναι, ἀφ' ἑνός, μόνον [75] ἀρνητικὴ, ἀφ' ἑτέρου, καὶ μάλιστα σὲ σχέσιν μὲ τὸν περιοριστικὸν λόγον⁴⁹ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, εἶναι θετικὴ, καὶ δὲν ἀπαιτεῖ διόλου νὰ ὑποθέσομε ὅτι ὑπάρχει κάποιο ἰδιαιτέρον εἶδος συναισθήματος, τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται πρακτικὸ ἢ ἠθικὸ, ποὺ νὰ προηγῆται τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ νὰ ὑπόκειται σὲ αὐτὸν ὡς θεμέλιό του.

Ἡ ἀρνητικὴ ἐπενέργεια ἐπὶ τοῦ συναισθήματος (τῆς 133 δυσφορίας) εἶναι, ὅπως κάθε ἐπίδραση σ' αὐτὸ καὶ ὅπως κάθε συναίσθημα ἐν γένει, παθολογικὴ. Ὡς ἐπενέργεια ὅμως τῆς συνειδήσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐπομένως σὲ σχέσιν μὲ μιὰ νοητὴ αἰτία, δηλαδὴ μὲ τὸ ὑποκείμενον τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου ὡς ἀνώτατου νομοθέτη, τὸ συναίσθημα τοῦτο ἐνός ἐλλόγου, ἐπηρεαζόμενον ἀπὸ κλίσεις ὑποκειμένου λέγεται μὲν ταπείνωση (νοητικὴ περιφρόνησις), σὲ σχέσιν ὅμως μὲ τὴν θετικὴν αἰτία τῆς ἐπενέργειας αὐτῆς, τὸ νόμον, λέγεται συγχρόνως σεβασμὸς γι' αὐτόν· γιὰ τὸν ὁποῖον νόμον δὲν ὑφίσταται διόλου κάποιο συναίσθημα, ἀλλὰ κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Λόγου, ἀφοῦ ἀκυρῶνει τὴν ἀντίστασιν, ἢ ἀπομάχρυνσιν ἐνός ἐμποδίου ἐκτιμᾶται ἐξίσου μὲ τὴν θετικὴν προα-

γωγή τῆς αἰτιότητας. Γιὰ τοῦτο, τὸ συναίσθημα αὐτὸ μπορεῖ τώρα νὰ ἀποκληθεῖ ἐπίσης συναίσθημα τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ γιὰ τοὺς δύο λόγους μαζί, ὁμως, *ἠθικὸ συναίσθημα*.

Ὁ ἠθικὸς νόμος λοιπόν, ὅπως εἶναι μορφολογικὸς καθοριστικὸς λόγος τῆς πράξης μέσω τοῦ πρακτικοῦ καθαροῦ Λόγου, ὅπως εἶναι, ἀσφαλῶς, καὶ οὐσιαστικὸς⁵⁰ ἀλλὰ μόνον ἀντικειμενικὸς καθοριστικὸς λόγος τῶν ἀντικειμένων τῆς πράξης, πού τὰ ὀνομάζομε καλὸ καὶ κακό, ἔτσι εἶναι ἐπίσης καὶ ὑποκειμενικὸς καθοριστικὸς λόγος, δηλαδὴ ἐλατήριο γιὰ τὴν πράξη αὐτή, ἀφοῦ ἐξασκεῖ ἐπίδραση ἐπὶ τῆς αἰσθητικότητας⁵¹ τοῦ ὑποκειμένου καὶ προκαλεῖ ἓνα συναίσθημα, τὸ ὁποῖο προάγει τὴν ἐπιρροή τοῦ νόμου στὴ θέληση. Ἐδῶ δὲν προηγεῖται στὸ ὑποκείμενο κάποιο συναίσθημα, πού θὰ προδιέθετε γιὰ τὴν ἠθικότητα. Πράγματι, τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, ἐπειδὴ κάθε συναίσθημα εἶναι αἰσθητηριακό· τὸ ἐλατήριο τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος ὁμως πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε αἰσθητηριακὸν ὄρο. Ἀντιθέτως, τὸ αἰσθητηριακὸ συναίσθημα πού ὑπόκειται ὡς θεμέλιο σὲ ὅλες μας τὶς κλίσεις, εἶναι βέβαια ὁ ὄρος τοῦ αἰσθήματος ἐκείνου πού ὀνομάζομε σεβασμό, ἡ αἰτία ὁμως τοῦ καθορισμοῦ του βρίσκεται στὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο, καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ τὸ αἶσθημα τοῦτο, λόγῳ τῆς προέλευσός του, νὰ λέγεται παθολογικῶς, ἀλλὰ πρέπει νὰ λέγεται *πρακτικῶς δημιουργημένο*. Διότι, ἀφοῦ ἡ παράσταση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴ φιλαντία τὴν ἐπιρροή καὶ ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία τὴν ψευδαίσθηση, ἐλαττώνει τὸ ἐμπόδιο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ παράσταση τῆς [76] ὑπεροχῆς τοῦ ἀντικειμενικοῦ νόμου του ἀπέναντι σὶς παρορμήσεις τῆς αἰσθητικότητας· ἐπομένως, μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἐμποδίου του, αὐξάνεται κατὰ τὴν κρίση τοῦ Λόγου τὸ βάρος τοῦ νόμου (σὲ σχέση μὲ μιὰ θέληση πού ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα). Καὶ ἔτσι, ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν νόμο δὲν εἶναι ἐλατήριο γιὰ τὴν ἠθικότητα παρὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἠθικότητα θεωρούμενη ὑποκειμενικῶς ὡς ἐλατήριο, ἀφοῦ ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος, μὲ τὸ νὰ

ἀπορρίπτει ὅλες τὶς ἀξιώσεις τῆς φιλαυτίας ποὺ βρῖσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτόν, προσδίδει κύρος στὸν νόμο ποὺ μόνος αὐτὸς ἔχει τώρα ἐπιρροή. Ἄλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσομε ὅτι, καθὼς ὁ σεβασμὸς εἶναι μιὰ ἐπενέργεια στὸ συναίσθημα, ἄρα στὴν αἰσθητικότητα ἑνὸς ἐλλόγου ὄντος, προϋποθέτει τὴν αἰσθητικότητα αὐτή, ἄρα καὶ τὸ πεπερασμένο τέτοιων ὄντων, στὰ ὁποῖα ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιβάλλει σεβασμὸ, καὶ ὅτι σὲ ἕνα ὑψιστο ὄν ἢ καὶ σὲ ἕνα ποὺ εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε αἰσθητικότητα, καὶ στὸ ὁποῖο συνεπῶς τοῦτη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐμπόδιο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σεβασμὸς γιὰ τὸ νόμο.

Τὸ συναίσθημα τοῦτο (ποὺ τὸ ὀνομάζομε ἠθικὸ) προκαλεῖται συνεπῶς ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸν Λόγο. Δὲν χρησιμεύει γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῶν πράξεων οὔτε, τάχα, γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ μόνον ὡς ἐλατήριο, γιὰ νὰ τὸν κάνομε ἐντὸς μας γνώμονα. Ἄλλὰ ποιὸ καταλληλότερο ὄνομα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσομε στὸ περιεργό τοῦτο συναίσθημα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ κανένα παθολογικὸ; Εἶναι τόσο ἰδιάζον, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ὑπηρετεῖ μόνον τὸν Λόγο καὶ μάλιστα τὸν πρακτικὸ καθαρὸ Λόγο.

Ὁ σεβασμὸς ἀναφέρεται πάντοτε μόνον σὲ πρόσωπα, οὐδέποτε σὲ πράγματα. Αὐτὰ μποροῦν νὰ διεγείρουν μέσα μας κλίση καί, ἂν εἶναι ζῶα (π.χ. ἄλογα, σκυλιὰ κ.τ.λ.) ἀκόμη καὶ ἀγάπη, ἢ ἐπίσης φόβο, ὅπως ἡ θάλασσα, ἕνα ἠφαιστειο, ἕνα ἀρπακτικὸ ζῶο, οὐδέποτε ὅμως σεβασμὸ. Κάτι ποὺ προσεγγίζει κάπως στὸ συναίσθημα τοῦτο, εἶναι ὁ θαυμασμὸς, καὶ αὐτὸς ὡς ἀψιθυμία (Affekt), τὸ δέος (Erstauen), μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ καὶ σὲ πράγματα, π.χ., τὰ πανύψηλα βουνά, τὸ μέγεθος, τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἀπόσταση τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἡ ρώμη καὶ ἡ ταχύτητα μερικῶν ζώων κ.τ.λ. Ὅλα αὐτά, ὅμως, δὲν εἶναι σεβασμὸς. Ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μένα ἐπίσης ἀντικείμενο τῆς ἀγάπης, τοῦ φόβου ἢ τοῦ θαυμασμοῦ, καὶ μάλιστα μέχρι τοῦ δέους, καὶ μολαταῦτα νὰ μὴν εἶναι ἀντικείμενο τοῦ σεβασμοῦ. Ἡ εὐθυμὴ διάθεσή του, τὸ θάρρος καὶ ἡ δύναμή του,

ή εξουσία του λόγω τῆς θέσης πού ἔχει ανάμεσα στους ἄλλους, μποροῦν νὰ μοῦ ἐμπνεύσουν τέτοια αἰσθήματα, καὶ ἐντούτοις ἐξακολουθεῖ νὰ λείπει ἀκόμη ὁ ἐσωτερικὸς σεβασμὸς ἀπέναντί του. Ὁ Φοντενέλ⁵² λέγει: *Μπροστὰ σ' ἕναν ἐπίσημο ὑποκλίνομαι, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα μου δὲν ὑποκλίνεται.*

- [77] Μπορῶ νὰ προσθέσω: Μπροστὰ σ' ἕναν ταπεινὸ, κοινὸ ἀστό, στὸν ὁποῖο παρατηρῶ μιὰν ἐντιμότητα τοῦ χαρακτήρα σὲ ἕναν ὀρισμένο βαθμὸ, τέτοια πού δὲν ἔχω ἐπίγνωσή της σὲ μένα τὸν ἴδιο, *ὑποκλίνεται τὸ πνεῦμα μου*, εἴτε τὸ θέλω εἴτε ὄχι, ὅσο ψηλὰ καὶ ἂν κρατῶ τὸ κεφάλι μου, γιὰ νὰ μὴν παραδλέπει τὴν ἀνωτερότητά μου. Γιατί συμβαίνει αὐτό; Τὸ παράδειγμά του κρατᾶ μπροστὰ μου ἕναν νόμο πού καταρρακώνει τὴν ἀλαζονεία μου, ὅταν τὸν συγκρίνω μὲ τὴ συμπεριφορά μου, καὶ ἔτσι βλέπω νὰ ἀποδεικνύεται ἐνώπιόν μου στὴν πράξη ἢ τήρηση, ἄρα καὶ ὁ ἐφικτὸς χαρακτήρας του. Ἀλλὰ, ἀκόμη καὶ ἂν ἔχω καὶ ἐγὼ ἐπίγνωση ὅτι κατέχω τὸν ἴδιο βαθμὸ ἐντιμότητας, ἐντούτοις καὶ πάλι παραμένει ὁ σεβασμὸς. Διότι, ἀφοῦ στὸν ἄνθρωπο
- 137 *κάθε καλὸ εἶναι πάντοτε ἐλλιπές, ὁ νόμος πού ἔχει γίνει μὲ ἕνα παράδειγμα ἀπτὸς, καταρρακώνει ἀσφαλῶς πάντοτε τὴν ὑπερηφάνειά μου· καὶ γιὰ τοῦτο ὁ ἄνδρας πού βλέπω μπροστὰ μου – τοῦ ὁποῖου ἡ ἀτέλεια πού μπορεῖ ἀκόμη νὰ τὸν βαρύνει δὲν μοῦ εἶναι τόσο γνωστὴ ὅσο εἶναι σὲ μένα ἢ δική μου– καὶ ὁ ὁποῖος συνεπῶς μοῦ παρουσιάζεται σὲ ἕνα καθαρότερο φῶς, θεσπίζει ἕνα μέτρο κρίσεως. Ὁ σεβασμὸς εἶναι ἕνας φόρος τιμῆς πού δὲν μποροῦμε νὰ τὸν ἀρνηθοῦμε στὸ κατόρθωμα, εἴτε τὸ θέλομε εἴτε ὄχι· ὅσο κι ἂν συγkraτηθοῦμε ἀπὸ τὸ νὰ τὸν ἐκφράσομε ἐξωτερικῶς, ἐντούτοις ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφύγομε νὰ τὸν αἰσθανθοῦμε ἐσωτερικῶς.*

Ὁ σεβασμὸς ἀπέχει τόσο πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἕνα συναίσθημα τῆς ἡδονῆς, ὥστε μόνον ἀπρόθυμα ἀφήνεται κανεὶς σ' αὐτὸν σὲ σχέση μὲ ἕναν ἄνθρωπο. Ψάχνει κανεὶς νὰ ἀνακαλύψει κάτι πού θὰ μποροῦσε νὰ ἐλαφρύνει τὸ βάρος του, κάποια μομφή, γιὰ νὰ διατηρηθοῦμε ἀζημῖωτοι ἀπὸ τὴν ταπεινώση πού ὑφιστάμεθα ἀπὸ ἕνα τέτοιο παρὰ-

δειγμα. Ούτε και οι νεκροί, ιδίως όταν τὸ παράδειγμά τους φαίνεται ἀσύγκριτο, δὲν εἶναι πάντοτε ἐξασφαλισμένοι ἀπὸ τὴν κριτικὴ αὐτή. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἠθικὸς νόμος, στὴν *πανηγυρικὴ μεγαλοπρέπειά* του, εἶναι ἐκτεθειμένος στὴν προσπάθεια τούτη νὰ ἀποκρούσῃ τὸν σεβασμὸ. Μήπως νομίζομε, ἄραγε, ὅτι πρέπει νὰ ἀποδώσομε σὲ μιὰν ἄλλη αἰτία ὅτι θὰ θέλαμε εὐχαρίστως νὰ ὑποβιάσομε τὸν ἠθικὸ νόμο στὴν οἰκεία μας κλίση καὶ ὅτι καταβάλλομε γιὰ ἄλλους λόγους κάθε προσπάθεια νὰ τὸν μετατρέψομε σὲ προσφιλή ἐπιταγὴ τοῦ καλῶς ἐννοουμένου ἀτομικοῦ μας συμφέροντος, παρὰ ἐπειδὴ θέλομε νὰ ἀπαλλαγῶμε ἀπὸ τὸν ἀποκρουστικὸ σεβασμὸ πὺν μᾶς προβάλλει τόσο αὐστηρὰ τὴ δική μας ἀναξιοτήτα; Μολαταῦτα, ὁ σεβασμὸς *ἀπέχει τόσο* 138 *πολύ* ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τὴ *λύπη*, ὥστε ἐὰν ἔχει ἀποβάλει κανεὶς τὴν ἀλαζονεία καὶ ἔχει παραχωρήσει πρακτικὴ ἐπιρροή στὸν σεβασμὸ ἐκεῖνο, τότε δὲν χορταίνει κανεὶς νὰ θαυμάζει τὴ λαμπρότητα τοῦ νόμου αὐτοῦ, καὶ ἡ ψυχὴ νιώθει ὅτι μεταρσιώνεται ἢ ἴδια κατὰ τὸν βαθμὸ πὺν βλέπει τὸν ἱερὸ νόμο νὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ αὐτὴν καὶ τὴν [78] εὐθραυστη φύση της. Βεβαίως, μεγάλα ταλέντα καὶ μιὰ ἀντίστοιχη σὲ αὐτὰ δραστηριότητα μποροῦν ἐπίσης νὰ προκαλέσουν σεβασμὸ ἢ ἓνα ἀνάλογο μ' αὐτὸν συναίσθημα, εἶναι δὲ καὶ ἐντελῶς πρέπον νὰ τοὺς τὸ ἀναγνωρίζομε, καὶ τότε φαίνεται ὅτι ὁ θαυμασμὸς ταυτίζεται μὲ τὸ αἶσθημα ἐκεῖνο. Ὡστόσο, ἂν κοιτάξομε ἐγγύτερα, θὰ παρατηρήσομε ὅτι, ἀφοῦ παραμένει πάντοτε ἀδέβαιο πόσο συμβάλλει τὸ ἔμφυτο ταλέντο καὶ πόσο ἢ καλλιέργεια μέσῳ τῆς ἀτομικῆς ἐπιμέλειας στὴν ἐπιδεξιότητα, γιὰ τοῦτο μᾶς τὴν παρουσιάζει ὁ Λόγος ὡς πιθανὸ καρπὸ τῆς καλλιέργειας, ἄρα ὡς ἐπίτευγμα πὺν ὑποβιάζει αἰσθητῶς τὴν ἀλαζονεία μας καὶ εἴτε μᾶς ἐπιρρίπτει σχετικῶς μομφὲς εἴτε μᾶς ἐπιβάλλει τὴ μίμηση ἑνὸς τέτοιου παραδείγματος κατὰ τὸν τρόπο πὺν ἀρμόζει σὲ μᾶς. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἀπλὸς θαυμασμὸς ὁ σεβασμὸς αὐτὸς πὺν δείχνομε σὲ ἓνα τέτοιο πρόσωπο (στὴν πραγματικότητα, στὸν νόμο πὺν μᾶς προβάλλει τὸ παράδειγμά του)· πράγμα πὺν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ

κοινὸ πλῆθος τῶν θαυμαστῶν, ἐὰν νομίσει ὅτι πληροφορη-
 139 θηκε ἀπὸ ὁπουδήποτε τὴν κακὴ πλευρὰ τοῦ χαρακτήρα
 ἐνὸς τέτοιου ἀνδρα (ὅπως, λ.χ., τοῦ *Βολταίρου*),⁵³ ἀφήνει
 κάθε σεβασμὸ ἀπέναντί του, ἐνῶ ὁ ἀληθινὸς λόγιος ἐξακο-
 λουθεῖ πάντοτε νὰ τὸν αἰσθάνεται τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ
 στὰ ταλέντα του, ἐπειδὴ ἐμπλέκεται ὁ ἴδιος σὲ μιὰν ὑπόθε-
 ση καὶ ἓνα λειτούργημα ποῦ τοῦ ἐπιβάλλει τρόπον τινὰ ὡς
 νόμο τὴ μίμησή του.

Ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι συνεπῶς τὸ μο-
 ναδικὸ καὶ συγχρόνως ἀναμφισβήτητο ἠθικὸ ἐλατήριο, ὅπως
 καὶ τὸ συναίσθημα τοῦτο δὲν κατευθύνεται σὲ κανένα ἀντι-
 κείμενο παρὰ μόνο γιὰ τὸν λόγο αὐτόν. Κατ' ἀρχάς, ὁ
 ἠθικὸς νόμος καθορίζει κατὰ τὴν κρίση τοῦ Λόγου ἀντικει-
 μενικῶς καὶ ἀμέσως τὴ θέληση· ἡ ἐλευθερία, τῆς ὁποίας ἡ
 αἰτιότητα εἶναι καθορίσιμη μόνο μέσῳ τοῦ νόμου, συνίστα-
 ται ὅμως ἀκριβῶς στὸ ὅτι περιορίζει ὅλες τὶς κλίσεις, ἅρα
 καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἴδιου τοῦ προσώπου ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς
 τηρήσεως τοῦ καθαρῆς τῆς νόμου. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς
 προκαλεῖ ἔπειτα μιὰν ἐπενέργεια στὸ συναίσθημα καὶ δη-
 μιουργεῖ τὸ αἶσθημα τῆς λύπης ποῦ μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ α
 ριγοῖ βάσει τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐπειδὴ ὅμως ἀποτελεῖ κατὰ
 τοῦτο ἀπλῶς μιὰν ἀρνητικὴ ἐπενέργεια ποῦ, ἀφοῦ πηγάζει
 ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ καθαρῆς πρακτικοῦ Λόγου, περικό-
 πτει ἰδίως τὴ δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου, ἐφ' ὅσον
 ἀποτελοῦν οἱ κλίσεις τοὺς καθοριστικὸς λόγους του, ἅρα
 τὴ γνώμη ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ ἀξία του (ἢ ὅποια, ἂν
 δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ὑποδιβάζεται στὸ μηδέν),
 140 γιὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἡ ἐπενέργεια τοῦ νόμου αὐτοῦ στὸ
 συναίσθημα ἀπλῶς μιὰ ταπείνωση, τὴν ὁποία συνεπῶς ἐν-
 νοοῦμε μὲν α ριγοῖ, ἀλλὰ σ' αὐτὴν δὲν μποροῦμε νὰ ἀνα-
 γνωρίσουμε τὴ δύναμη τοῦ καθαρῆς πρακτικοῦ νόμου ὡς
 ἐλατηρίου, παρὰ μόνο τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἐλατη-
 [79] ρίων τῆς αἰσθητικότητας. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἴδιος νόμος εἶναι
 βέβαια ἀντικειμενικῶς, δηλαδὴ κατὰ τὴν παράσταση τοῦ
 καθαρῆς Λόγου, ἓνας ἄμεσος καθοριστικὸς λόγος τῆς θελή-
 σεως, ἐπομένως ἡ ταπείνωση τούτη συμβαίνει μόνο σὲ σχέ-

ση με την καθαρότητα του νόμου, για τούτο ο ύποβιβασμός των αξιώσεων της ήθικης αυτοεκτιμήσεως, δηλαδή η ταπείνωση, από την αισθητηριακή πλευρά, αποτελεί μίαν εξύψωση της ήθικης, δηλαδή πρακτικής, εκτιμήσεως του ίδιου του νόμου, από τη νοητική άποψη· με μιὰ λέξη, ο σεβασμός για τὸν νόμο αποτελεί συνεπῶς ἐπίσης, κατὰ τὴ νοητικὴ του αἰτία, ἓνα θετικὸ συναίσθημα πὸν γνωρίζεται a priori. Διότι κάθε ἐλάττωση τῶν ἐμποδίων μιᾶς δραστηριότητας ἀποτελεῖ ἡ ἴδια προαγωγή τῆς δραστηριότητας αὐτῆς. Ἄλλὰ ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἡ συνείδηση μιᾶς δραστηριότητας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου δάσει ἀντικειμενικῶν λόγων, ἡ ὁποία δὲν ἐξωτερικεύει τὴ δράση της σὲ πράξεις ἀπλῶς καὶ μόνον, ἐπειδὴ τὴν ἐμποδίζουν ὑποκειμενικά (παθολογικά) αἴτια. Συνεπῶς, θὰ πρέπει ὁ σεβασμός για τὸν ἠθικὸ νόμο νὰ θεωρηθεῖ ἐπίσης ὡς θετικὴ ἀλλὰ ἔμμεση ἐπενέργειά του στὸ συναίσθημα, ἐφ' ὅσον ὁ νόμος ἐξασθενίζει τὴν ἀρνητικὴ ἐπιρροή τῶν κλίσεων μέσῳ τῆς ταπείνωσης τῆς ἀλαζονείας, ἄρα ὡς ὑποκειμενικὸς λόγος τῆς δραστηριότητας, δηλαδή ὡς ἐλατήριο γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου καὶ ὡς θεμέλιο γιὰ γνώμονες μιᾶς σύμφωνης με αὐτὸν βιοτή. Ἄπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἐλατηρίου πηγάζει ἡ ἔννοια τοῦ διαφέροντος (*Interesse*) πὸν οὐδέποτε ἀποδίδεται σὲ ἄλλο ὄν παρὰ μόνον σὲ ὅποιο ἔχει Λόγο, καὶ σημαίνει ἓνα ἐλατήριο τῆς θελήσεως, ἐφ' ὅσον αὐτὸ παριστάνεται ἀπὸ τὸν Λόγο. Ἀφοῦ σὲ μιὰν ἠθικῶς καλὴ θέληση πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ νόμος τὸ ἐλατήριο, γιὰ τούτο εἶναι τὸ ἠθικὸ διαφέρον ἓνα καθαρὸ, ἐλεύθερο ἀπὸ αἰσθήσεις διαφέρον τοῦ πρακτικοῦ Λόγου καὶ μόνον. Στὴν ἔννοια τοῦ διαφέροντος θεμελιώνεται ἐπίσης ἡ ἔννοια τοῦ γνώμονα. Συνεπῶς, αὐτὸς εἶναι τότε μόνον ἠθικῶς γνήσιος, ὅταν στηρίζεται μόνον στὸ διαφέρον πὸν ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου. Ὅμως, καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες, ἐκεῖνες τοῦ ἐλατηρίου, τοῦ διαφέροντος καὶ τοῦ γνώμονα μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν μόνον σὲ πεπερασμένα ὄντα. Διότι ὅλες τους προϋποθέτουν τὸν περιορισμὸ τῆς φύσης ἑνὸς ὄντος, ἀφοῦ ἡ ὑποκειμενικὴ συγκρότηση τῆς ἀτομικῆς θελήσεώς του δὲν

συμφωνεί ἀφ' ἑαυτῆς μὲ τὸν ἀντικειμενικὸ νόμο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου· προϋποθέτουν δηλαδή μιὰν ἀνάγκη νὰ παρορμηθοῦν μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο σὲ δραστηριότητα, διότι τοὺς ἀντιτίθεται ἓνα ἐσωτερικὸ ἐμπόδιο. Συνεπῶς, δὲν μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὴ θεία θέληση.

Ἐπὶ τοῦ ἑξῆς, λοιπόν, κάτι τόσο ἰδιαίτερο στὴν ἀπέραντη
 142 ἐκτίμηση τοῦ καθαρῶ, ἀπογυμνωμένου ἀπὸ κάθε ὄφελος
 ἠθικοῦ νόμου, ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζει γιὰ νὰ τὸν τηροῦ-
 με ὁ πρακτικὸς Λόγος, ποὺ ἡ φωνὴ του κάνει καὶ τὸν
 [80] τολμηρότερο κακοῦργο νὰ τρέμει καὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ
 κρύβεται ἐνώπιόν του, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ ἀποροῦμε,
 ἐπειδὴ βρῖσκομε ἀκατανόητη γιὰ τὸν θεωρητικὸ Λόγο τὴν
 ἐπίδραση τούτη μᾶς ἀπλῶς νοητικῆς Ἰδέας στὸ συναίσθη-
 μα καὶ πρέπει νὰ ἀρκεσθοῦμε στὸ ὅτι μποροῦμε πάντως νὰ
 ἐννοήσομε a priori τοῦτο: Ὅτι ἓνα τέτοιο συναίσθημα συν-
 δέεται ἀναποσπᾶστος σὲ κάθε πεπερασμένο ἔλλογο ὄν μὲ
 τὴν παράσταση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐὰν τὸ συναίσθημα τοῦ-
 το τοῦ σεβασμοῦ ἦταν παθολογικὸ καὶ συνεπῶς ἓνα συναί-
 σθημα τῆς ἡδονῆς θεμελιωμένο στὴν ἐσωτερικὴ αἴσθηση, θὰ
 ἀποτελοῦσε ματαιοπονία νὰ ἀνακαλύψομε a priori μιὰ σύν-
 δεσὴ του μὲ ὅποιαδήποτε Ἰδέα. Τοῦτο, ὅμως, εἶναι ἓνα
 συναίσθημα ποὺ ἀφορᾷ ἀπλῶς στὸ πρακτικὸ πεδίο καὶ
 μάλιστα συναρτᾶται μὲ τὴν παράσταση ἑνὸς νόμου μόνο
 κατὰ τὴ μορφή του καὶ ὄχι λόγῳ οἰουδήποτε ἀντικειμένου
 του· ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ συγκαταλέγεται οὔτε στὴν εὐχαρί-
 στηση οὔτε στὸν πόνο καὶ ἐντούτοις προκαλεῖ ἓνα διαφέ-
 ρον γιὰ τὴν τήρησή του ποὺ τὸ ὀνομάζομε ἠθικὸ ἄλλωστε
 καὶ ἡ ἰκανότητα νὰ ἔχομε ἓνα τέτοιο διαφέρον γιὰ τὸ νόμο
 (εἴτε ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἠθικὸ νόμο) εἶναι στὴν
 πραγματικότητα τὸ ἠθικὸ συναίσθημα.

Ἄλλὰ ἡ συνείδηση μᾶς ἐλεύθερης ὑποταγῆς τῆς θελή-
 143 σεως στὸν νόμο, συνδεδεμένης ἐντούτοις μὲ ἓναν ἀναπό-
 φευκτο καταναγκασμὸ (Zwang) ποὺ ἐπιβάλλεται σὲ ὅλες
 τὶς κλίσεις, ὅμως μόνο μέσῳ τοῦ δικοῦ μας Λόγου, εἶναι ὁ
 σεβασμὸς γιὰ τὸν νόμο. Ὁ νόμος ποὺ ἀπαιτεῖ καὶ ἐπίσης
 ἐμπνέει τὸν σεβασμὸ αὐτόν, δὲν εἶναι ἄλλος, ὅπως βλέπομε,

ἀπὸ τὸν ἠθικὸν (διότι κανεῖς ἄλλος δὲν ἀποκλείει ὅλες τὶς κλίσεις ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐπιρροῆς τους στὴ θέληση). Ἡ πράξις πού σύμφωνα μὲ τὸν νόμον αὐτόν, ἀποκλείοντας ὅλους τοὺς καθοριστικὸς λόγους πού ὀφείλονται στὶς κλίσεις, εἶναι ἀντικειμενικῶς πρακτέα (praktisch), λέγεται *καθῆκον*, τὸ ὁποῖο λόγῳ τοῦ ἀποκλεισμοῦ αὐτοῦ περιέχει στὴν ἐννοιά του πρακτικὸν *ἐξαναγκασμὸν* (*Nötigung*), δηλαδή καθορισμὸν τῶν πράξεων, ὅσο *ἀπρόθυμα* καὶ ἂν γίνονται. Τὸ συναίσθημα πού πηγάζει ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἐξαναγκασμοῦ αὐτοῦ δὲν εἶναι παθολογικόν, ὅπως θὰ ἦταν κάποιον συναίσθημα πού θὰ τὸ προκαλοῦσε ἓνα ἀντικείμενον τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ εἶναι μόνον πρακτικόν, δηλαδή εἶναι δυνατὸν λόγῳ ἐνὸς προηγούμενου (ἀντικειμενικοῦ) καθορισμοῦ τῆς θελήσεως καὶ τῆς αἰτιότητος τοῦ Λόγου. Ὡς *ὑποταγῆ* λοιπὸν σὲ ἓνα νόμον, δηλαδή ὡς ἐντολή (πού δηλώνει βία γιὰ τὸ αἰσθητηριακῶς ἐπηρεαζόμενον ὑποκείμενον), δὲν περιέχει ἡδονὴν ἀλλὰ κατὰ τοῦτο μᾶλλον λύπη γιὰ τὴν πράξιν καθ' ἑαυτήν. Ἀντιθέτως, ὅμως, ἐπειδὴ ἡ βία αὐτὴ ἀσκεῖται μόνον μέσῳ τῆς νομοθεσίας τοῦ *δικοῦ μας* Λόγου, περιέχει ἐπίσης μὴν *ἐξύψωση*, καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐπενέργεια στὸ συναίσθημα, ἐφ' ὅσον εἶναι ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος ἢ μόνη αἰτία του, μπορεῖ συνεπῶς νὰ ἀποκληθεῖ ἀπλῶς *αὐτοεπιδοκιμασία* σὲ σχέση μὲ τὸν Λόγον αὐτόν, ἀφοῦ ἀναγνωρίζομε ὅτι καθοριζόμεσθε χωρὶς ὅποιοδήποτε συμφέρον (*Interesse*), μόνον μέσῳ τοῦ νόμου· καὶ ἔκτοτε ἀποκτοῦμε ἐπίγνωση ἐνὸς ἐντελῶς διαφορετικοῦ διαφέροντος (*Interesse*) πού ἔχει δημιουργηθεῖ ὑποκειμενικῶς μὲ τὸν τρόπο ἐκεῖνον, εἶναι καθαρῶς πρακτικὸν καὶ *ἐλεύθερον*, καὶ πού δὲν μᾶς συμβουλεύει τάχα κάποια κλίση νὰ τὸ ἀκολουθήσομε σὲ μιὰ σύμφωνη μὲ τὸ καθῆκον πράξιν, παρὰ τὸ ἐπιτάσσει ἀπολύτως μέσῳ τοῦ πρακτικοῦ νόμου ὁ Λόγος καὶ ἐπίσης τὸ δημιουργεῖ πραγματι, καὶ γιὰ τοῦτο ὅμως φέρει ἓνα ἐντελῶς ἰδιάζον ὄνομα, ἐννοῶ ἐκεῖνον τοῦ σεβασμοῦ.

Ἡ ἐννοία τοῦ καθήκοντος ἀπαιτεῖ συνεπῶς ἀπὸ τὴν πράξιν, *ἀντικειμενικῶς*, συμφωνία μὲ τὸν νόμον, ἀπὸ τὸν γνώμονά της ὅμως, ὑποκειμενικῶς, σεβασμὸν γιὰ τὸ νόμον,

ὡς τὸν μόνο τρόπο καθορισμοῦ τῆς θελήσεως ἀπὸ τὸν νόμο. Καὶ πάνω σὲ τοῦτο στηρίζεται ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς συνείδησης τοῦ νὰ ἔχομε πράξει *σύμφωνα μὲ τὸ καθῆκον* καὶ τοῦ νὰ ἔχομε πράξει *ἀπὸ καθῆκον*, δηλαδή ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὸν νόμο· τὸ πρῶτο (ἢ νομιμότητα) εἶναι δυνατόν, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦσαν καθοριστικοὶ λόγοι τῆς θελήσεως παρὰ μόνον οἱ κλίσεις, τὸ δεύτερο ὅμως (ἢ *ἠθικότητα*), ἡ ἠθικὴ ἀξία, πρέπει νὰ συνίσταται μόνο στὸ ὅτι ἡ πράξις γίνεται ἀπὸ καθῆκον, δηλαδή μόνο χάριν τοῦ νόμου.*

- 145 Σὲ ὅλες τὶς ἠθικὲς κρίσεις εἶναι μεγίστης σπουδαιότη-
 τας νὰ προσέχομε μὲ τὴν ὑψιστὴ ἀκρίβεια τὴν ὑποκειμενικὴ
 ἀρχὴ ὄλων τῶν γνωμόνων, ὥστε ὅλη ἡ ἠθικότητα τῶν πρά-
 ξεων νὰ συνίσταται στὴν ἀναγκαιότητά τους ἀπὸ καθῆκον
 καὶ ἀπὸ σεβασμὸ στὸν νόμο καὶ ὄχι ἀπὸ ἀγάπη καὶ συμπά-
 θεια γιὰ ἐκεῖνο ποὺ πρόκειται νὰ δημιουργήσουν οἱ πρά-
 ξεις. Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅλα τὰ δημιουργημένα ἔλλογα
 ὄντα, ἡ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα ἀποτελεῖ ἐξαναγκασμὸ, δηλα-
 δὴ ὑποχρέωση, καὶ κάθε πράξις ποὺ θεμελιώνεται πάνω τῆς
 πρέπει νὰ τὴν παριστάνομε ὡς καθῆκον καὶ ὄχι ὡς τρόπο
 συμπεριφορᾶς ποὺ μᾶς εἶναι ἤδη ἀγαπητὸς ἢ ποὺ μπορεῖ
 νὰ γίνῃ ἀγαπητὸς. Ἀκριβῶς ὅπως θὰ ἦταν, ἐὰν μπορούσα-
 με νὰ ἐπιτύχομε κάποτε νὰ ἀποκτήσομε μιὰν *ἀγιότητα* τῆς
 θελήσεως χωρὶς σεβασμὸ γιὰ τὸ νόμο, ποὺ συνδέεται μὲ
 [82] φόβο ἢ τουλάχιστον μὲ ἀνησυχία γιὰ τὴν παραβάσή του,
 ὅπως ἡ ὑπεράνω κάθε ἐξαρτήσεως ὑψύμενη θεότητα· νὰ
 τὴν ἀποκτήσομε ἀπὸ μόνοι μας, τρόπον τινὰ μέσῳ μιᾶς
 συμφωνίας – ποὺ νὰ μᾶς ἔχει γίνῃ δεύτερη φύση καὶ οὐδέ-

* Ἐὰν συλλογισθοῦμε ἐπακριβῶς τὴν ἔννοια τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὰ
 πρόσωπα, εἶται ὅπως ἀναπτύχθηκε προηγουμένως, θὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι
 στηρίζεται πάντοτε στὴ συνείδηση ἐνὸς καθήκοντος, τὸ ὁποῖο μᾶς προβά-
 145 λει ἓνα παράδειγμα, καὶ ὅτι συνεπῶς ὁ σεβασμὸς οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἔχει
 κάποιο ἄλλο παρὰ μόνον ἓνα ἠθικὸ θεμέλιο· καὶ ὅτι εἶναι πολὺ καλὸ, καὶ
 μάλιστα ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνθρωπογνωσία, εἶναι πολὺ
 χρήσιμο, παντοῦ, ὅπου χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐκφραση τούτη, νὰ προσέχομε
 μὲ πόσο κρυφὸ καὶ ἀξιοθαύμαστο τρόπο, ἀλλὰ ἐπιπλέον μάλιστα καὶ ποσο-
 συχνά, λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὶς κρίσεις τοῦ τὸν ἠθικὸ
 νόμο.

ποτε να παραβιάζεται— τῆς θελήσεως με τὸν καθαρὸ ἠθικὸ νόμο (ὁ ὁποῖος συνεπῶς, ἀφοῦ οὐδέποτε θὰ μπορούσαμε⁵⁴ νὰ μπῶμε στὸν πειρασμὸ νὰ μὴν τοῦ γίνομε πιστοί, θὰ 146 μπορούσε μᾶλλον τελικῶς ἀκόμη καὶ νὰ παύσει νὰ ἀποτελεῖ ἐντολὴ γιὰ μᾶς).

Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι πράγματι γιὰ τὴ θέληση ἑνὸς τελειότατου ὄντος ἓνας νόμος τῆς ἀγιότητος, γιὰ τὴ θέληση ὅμως κάθε πεπερασμένου ἐλλόγου ὄντος εἶναι ἓνας νόμος τοῦ καθήκοντος, τοῦ ἠθικοῦ ἐξαναγκασμοῦ καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν πράξεων του μέσῳ τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸν νόμο καὶ ἀπὸ σέβας (Ehrfurcht) γιὰ τὸ καθήκον του. Δὲν πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦμε μιὰν ἄλλη ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ ὡς ἐλατήριον διότι διαφορετικὰ μπορεῖ μὲν ἡ πράξη νὰ γίνεи, ὅπως τὴν ἐπιτάσσει ὁ νόμος, ὅμως, ἐπειδὴ γίνεται μὲν σύμφωνα με τὸ καθήκον, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ καθήκον, γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἠθικὸ τὸ σχετικὸ φρόνημα, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι τὸ πραγματικὰ σημαντικὸ στὴ νομοθεσίᾳ αὐτή.

Εἶναι πολὺ ὠραῖο νὰ κάνομε καλὸ στοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ ἀγάπη γι' αὐτοὺς καὶ ἀπὸ καλοπροαίρετη συμπάθεια, ἢ νὰ εἴμαστε δίκαιοι ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν τάξη, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸν γνήσιο ἠθικὸ γνώμονα τῆς συμπεριφορᾶς μας, ὁ ὁποῖος ἀρμόζει στὴ θέση μας ὡς ἀνθρώπων ἀνάμεσα στὰ ἔλλογα ὄντα, ὅταν διανοηθοῦμε, κάπως σὰν ἐθελοντές, νὰ παραβλέψομε μὲ ὑπερήφανη ὑπεροψία τὴ σκέψη τοῦ καθήκοντος καί, σὰν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ ἐντολές, νὰ θέλομε νὰ κάνομε ἀπὸ δική μας εὐχαρίστηση ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ χρειαζόταν γιὰ μᾶς καμιά ἐντολή. Ὑποκείμεθα 147 σὲ μιὰ πειθαρχία τοῦ Λόγου καὶ σὲ ὅλους τοὺς γνώμονες μας τῆς ὑποταγῆς μας στὸν Λόγο δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε νὰ μὴν τοῦ ἀφαιροῦμε τίποτε, ἢ νὰ μὴν περιορίζομε λόγῳ τῆς ψευδαίσθησης τῆς φιλαυτίας τὸ κύρος τοῦ νόμου (μολονότι τὸ θεοπίζει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος μας), μὲ τὸ νὰ θέτομε τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς θελήσεώς μας, κι ἄς εἶναι σύμφωνος μὲ τὸν νόμο, ὅπουδῆποτε ἄλλου παρὰ στὸν ἴδιο τὸν νόμο καὶ στὸν σεβασμὸ γιὰ τὸν νόμο αὐτόν. Καθήκον καὶ ὑποχρέωση εἶναι οἱ μόνες ὀνομασίες ποὺ πρέπει νὰ δώσομε

στη σχέση μας με τὸν ἠθικὸ νόμο. Εἴμαστε βέβαια νομοθετοῦντα μέλη ἐνὸς κράτους τῶν ἠθῶν (Reich der Sitten) ποὺ εἶναι δυνατὸ μέσῳ τῆς ἐλευθερίας καὶ ποὺ μᾶς τὸ παρουσιάζει ὁ πρακτικὸς Λόγος ὡς ἀντικείμενο σεβασμοῦ, συγχρόνως ὅμως εἴμαστε ὑπήκοοι, ὄχι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους αὐτοῦ, καὶ ἡ παραγνώριση τῆς χαμηλῆς μας βαθμίδας ὡς [83] πλασμάτων καὶ ἡ ἄρνηση λόγῳ ἀλαζονείας τοῦ κύρους τοῦ ἱεροῦ νόμου ἀποτελεῖ ἤδη ἀποστασία ἀπὸ τὸν νόμο κατὰ τὸ πνεῦμα, ἀκόμη καὶ ἂν ἐκπληρωνόταν τὸ γράμμα του.

Μὲ τοῦτα ὅμως συμφωνεῖ κάλλιστα ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐντολῆς ὅπως: *Ἀγάπα τὸν Θεὸ πάνω ἀπὸ ὅλα καὶ τὸν*
 148 *πλησίον σου ὅπως τὸν ἑαυτὸ σου.*⁵⁵ Διότι ἀπαιτεῖ βεβαίως, ὡς ἐντολή, τὸν σεβασμὸ γιὰ ἓνα νόμο ποὺ προστάζει τὴν ἀγάπη, καὶ δὲν ἀφήνει στὴν αὐθαίρετη ἐπιλογή μας ἂν θὰ κάνομε τὴν ἀγάπη ἀρχὴ μας. Ἡ ἀγάπη ὅμως πρὸς τὸν Θεὸ ὡς κλίση (παθολογικὴ ἀγάπη) εἶναι ἀδύνατη, διότι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων. Ἡ ἴδια πάλι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι μὲν δυνατὴ, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ διαταχθεῖ· διότι κανεὶς ἄνθρωπος δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀγαπᾷ κάποιον ἀπλῶς κατὰ διαταγὴν. Συνεπῶς, αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖται στὸν πυρήνα ἐκεῖνο ὅλων τῶν νόμων εἶναι ἡ *πρακτικὴ ἀγάπη*. Μὲ τὸ νόημα τοῦτο, τὸ νὰ ἀγαπᾷς τὸν Θεὸ σημαίνει νὰ ἐκτελεῖς *εὐχαρίστως* τὶς ἐντολές του· τὸ νὰ ἀγαπᾷς τὸν πλησίον σου σημαίνει: *Νὰ τηρεῖς εὐχαρίστως ὅλα τὰ καθήκοντα ἀπέναντί του. Ἀλλὰ ἡ ἐντολή, ποὺ ἐπιτάσσει τοῦτα ὡς κανόνα, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ προστάζει νὰ ἔχομε τὸ φρόνημα τοῦτο σὶς συμφωνες μὲ τὸ καθήκον πράξεις, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ τὸ ἐπιδιώκομε. Πράγματι, μιὰ ἐντολή ὅτι ὀφείλομε νὰ κάνομε κάτι εὐχαρίστως ἀντιφάσκει πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, διότι ἐὰν γνωρίζομε ἀπὸ μόνονι μας τὶ ὀφείλομε νὰ κάνομε, ἐὰν μάλιστα εἴχαμε ἐπιπλέον ἐπίγνωση ὅτι**

* Μὲ τὸ νόμο αὐτόν, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, τὴν ὁποία 148 θέλουν ὀρισμένοι νὰ καταστήσουν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας, βρῆσκειται σὲ περιέργη ἀντίθεση. Ἡ ἀρχὴ τούτη θὰ ἔλεγε: *Ἀγάπα τὸν ἑαυτὸ σου πάνω ἀπὸ ὅλα, ἐνῶ τὸν Θεὸ καὶ τὸν πλησίον σου χάριν τοῦ ἑαυτοῦ σου.*

τὸ κάνομε εὐχαρίστως, τότε θὰ ἦταν μιὰ σχετικὴ ἐντολὴ ἐντελῶς περιττὴ· ἐὰν πάλι τὸ κάνομε, ὄχι ὅμως μὲ ἀπόλυτη προθυμία, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ σεβασμὸ στὸν νόμο, τότε μιὰ ἐντολὴ ποὺ θὰ ἔκανε εἰδικῶς τὸν σεβασμὸ αὐτὸν ἐλατῆριο τοῦ γνώμονα θὰ ἐπενεργοῦσε ἐναντίον ἀκριβῶς τοῦ ἐπιτασ- 149
 σόμενου φρονήματος. Ἐκεῖνος ὁ νόμος ὄλων τῶν νόμων συνιστᾷ συνεπῶς, ὅπως ὅλες οἱ ἠθικὲς ἐπιταγὲς τοῦ Εὐαγγε-
 λίου, τὸ ἠθικὸ φρόνημα σὲ ὁλόκληρη τὴν τελειότητά του, ὡς ἓνα ἰδεῶδες τῆς ἀγιότητος, ἀπρόσιτο γιὰ κάθε πλάσμα, ποὺ εἶναι ἐντούτοις τὸ πρότυπο καὶ ποὺ ὀφείλομε νὰ ἐπι-
 διώκομε νὰ τὸ προσεγγίζομε καὶ νὰ τὸ φθάσομε σὲ μιὰν ἀδιάκοπη, ἀλλὰ ἀτελεύτητη πρόοδο. Πράγματι, ἐὰν ἓνα ἔλλογο πλάσμα μποροῦσε κάποτε νὰ φθάσει στὸ σημεῖο νὰ πραγματοποιεῖ τελείως *πρόθυμα* ὅλους τοὺς ἠθικοὺς νό-
 μους, τοῦτο θὰ σήμαινε ὅτι δὲν θὰ ὑφίστατο σὲ αὐτὸ οὔτε κὰν ἡ δυνατότητα μιᾶς ἐπιθυμίας ποὺ θὰ τὸν⁵⁶ παρότρυνε
 στὸ νὰ ἀποκλίνει ἀπὸ αὐτοῦ· διότι ἡ ὑπέρβαση μιᾶς τέ-
 ταιας ἐπιθυμίας κοστιίζει πάντοτε στὸ ὑποκείμενο μιὰ θυ- 184]
 σία, ἀπαιτεῖ λοιπὸν ἓναν αὐτοκαταναγκασμὸ (*Selbstzwang*),
 δηλαδὴ ἓναν ἐσωτερικὸ ἐξαναγκασμὸ (*Nötigung*) γιὰ κάτι
 ποὺ δὲν κάνει κανεὶς ἐντελῶς *πρόθυμα*. Ἐνα πλάσμα ὅμως
 δὲν μπορεῖ νὰ φθάσει ποτὲ στὴ βαθμίδα αὐτὴ τοῦ ἠθικοῦ
 φρονήματος. Πράγματι, ἀφοῦ εἶναι πλάσμα, ἄρα πάντοτε
 ἐξαρτώμενο σὲ σχέση μὲ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ τὴν πλήρη
 ἱκανοποίηση μὲ τὴν κατάστασή του, γι' αὐτὸ οὐδέποτε μπο-
 ρεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερο ἀπὸ ἐπιθυμίες καὶ κλίσεις
 πού, ἐπειδὴ ὀφείλονται σὲ φυσικὰ αἰτία, δὲν συμφωνοῦν
 ἀφ' ἑαυτῶν μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ποὺ ἔχει ἐντελῶς διαφορετι-
 κὲς πηγές. Γιὰ τοῦτο καθιστοῦν πάντοτε ἀναγκαῖο, λαμβά-
 νοντας ὑπ' ὄψιν τὶς πηγές αὐτές, νὰ θεμελιώνεται τὸ φρό-
 νημα τῶν γνωμόνων του στὸν ἠθικὸ ἐξαναγκασμὸ, ὄχι στὴν
 πρόθυμη ὑποταγὴ ἀλλὰ στὸν σεβασμὸ, ὁ ὁποῖος *ἀπαιτεῖ*
 τὴν τήρηση τοῦ νόμου ἀκόμη καὶ ἂν γινόταν ἀπρόθυμα, ὄχι 150
 στὴν ἀγάπη ποὺ δὲν ἔχει νὰ φοβηθεῖ μιὰν ἐσωτερικὴ ἄρνη-
 ση τοῦ νόμου ἀπὸ τὴ θέληση, καὶ μολαταῦτα καθιστοῦν τὴν
 τελευταία, δηλαδὴ τὴν ἀπλὴ ἀγάπη γιὰ τὸν νόμο (ὁ ὁποῖος

τότε θα έπαυε να είναι *έντολή*, και η ήθικότητα έτσι θα μετατρέποταν υποκειμενικῶς σὲ ἀγιότητα, και θα έπαυε να είναι *ἀρετή*) τὸν σταθερό, ἂν και ἄφθαστο στόχο τῶν προσπαθειῶν μας. Διότι, με̄ ἐκεῖνα πὸν ἐκτιμοῦμε πολὺ, ἀλλὰ ἐπίσης δειλιάζομε μπροστά τους (λόγω τῆς συνείδησης τῶν ἀδυναμιῶν μας), ὅσο αὐξάνει ἡ εὐχέρεια να ἀνταποκριθοῦμε σὲ αὐτά, μεταβάλλεται ἡ πλήρης σεβασμοῦ δειλία (*ehrfurchtsvolle Scheu*) σὲ ἔλξη και ὁ σεβασμὸς σὲ ἀγάπη: Τουλᾶχιστον, θα ἀποτελοῦσε τελειοποίηση ἑνὸς φρονήματος ἀφιερωμένου στὸν νόμο, ἂν ἦταν ποτὲ δυνατὸν σὲ ἕνα πλάσμα να τῆ φθάσει.

Ἡ παρατήρηση τούτη δὲν ἀποσκοπεῖ ἐδῶ τόσο στὸ να διατυπῶσει με̄ σαφεῖς ἔννοιες τὴν παραπάνω εὐαγγελικὴ ἔντολή, ὥστε να ἐμποδῖσει τὴ *θρησκευτικὴ φαντασιοπληξία* σὲ σχέση με̄ τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ να προδιορίζει με̄ ἀκρίβεια τὸ ἠθικὸ φρόνημα ἀκόμη και ἀμέσως ὅσον ἀφορᾶ στὰ καθήκοντα ἔναντι τῶν ἀνθρώπων, και⁵⁷ να ἐμποδῖσει ἡ, ἂν εἶναι δυνατὸν, να προλάβει μιὰν *ἀπλῶς ἠθικὴ* φαντασιοπληξία πὸν μολύνει πολλὲς διάνοιες. Ἡ ἠθικὴ βαθμίδα στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ ἀνθρώπος (και, σύμφωνα με̄ ὅσα μποροῦμε να ἐννοήσομε, ἐπίσης κάθε ἔλλογο ὄν), εἶναι ὁ σεβασμὸς γιᾱ τὸν ἠθικὸ νόμο. Τὸ φρόνημα πὸν ὁ νόμος αὐτὸς τοῦ δημιουργεῖ τὴν ὑποχρέωση να τηρεῖ, εἶναι τοῦτο:

151 Να τὸν τηρεῖ ἀπὸ καθήκον, ὄχι ἀπὸ ἐκούσια ἔλξη και οὔτε καν ἀπὸ μιὰ προσπάθεια πὸν δὲν τοῦ ἔχει ἐπιβληθεῖ ἀλλὰ τὴν ἔχει ἀναλάβει εὐχαρίστως ἀπὸ μόνος του· και ἡ ἠθικὴ κατάσταση στὴν ὁποία μπορεῖ πάντοτε να βρίσκεται εἶναι ἡ *ἀρετή*, δηλαδή τὸ ἠθικὸ φρόνημα *μέσα στὸν ἀγῶνα* και ὄχι ἡ *ἀγιότητα* με̄ τὴν ὑποτιθέμενη *κατοχὴ* μιᾶς πλήρους *καθαρότητας* τῶν φρονημάτων τῆς θελήσεως. Ἀποτελεῖ σκέτῃ ἠθικὴ φαντασιοπληξία και αὐξηση τῆς ἀλαξονείας τὸ να ἐνθαρρύνει κανεῖς τὰ πνεύματα σὲ πράξεις πὸν θεωροῦνται

[85] ὡς εὐγενεῖς, ὑψηλὲς και μεγαλόψυχες, διότι τοὺς ὀδηγεῖ ἔτσι στὴν ψευδαίσθηση ὅτι δὲν εἶναι τάχα τὸ καθήκον, δηλαδή ὁ σεβασμὸς γιᾱ τὸν νόμο —τοῦ ὁποῖου τὸν *ζυγὸ* (πὸν εἶναι μολαταῦτα ἦπιος, διότι μᾶς τὸν ἐπιβάλλει ὁ

ἴδιος ὁ Λόγος) *πρέπει* νὰ φέρουν, ἀκόμη καὶ ἀπρόθυμα—
ἐκεῖνο πού συνιστᾷ τὸν καθοριστικὸ λόγον τῶν πράξεών
τους καὶ ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ τοὺς ταπεινώνει καθ’
ὅσον τὸν τηροῦν (*ὑπακούουν* σ’ αὐτόν)· ἀλλὰ ὅτι τάχα οἱ
πράξεις ἐκεῖνες δὲν ἀναμένονται ἀπὸ αὐτοὺς ἀπὸ καθῆκον,
παρὰ ὡς ἀπλὰ ἀξιόμοιθα ἔργα (Verdienst). Διότι, δὲν φθά-
νει πού μὲ τὴ μίμηση τέτοιων πράξεων, δηλαδή μὲ βάση μιὰ
τέτοια ἀρχή, δὲν ικανοποιοῦν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὸ πνεῦμα
τοῦ νόμου, τὸ ὁποῖο συνίσταται στὸ φρόνημα πού ὑποτάσ-
σεται στὸν νόμο καὶ ὄχι στὴ νομιμότητα τῆς πράξης (ὅποια-
δήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πράξης), καὶ καθιστοῦν τὸ
ἐλατήριον *παθολογικὸ* (θέτοντάς το στὴ συμπάθεια εἴτε καὶ
στὴ φιλαυτία), ὄχι ἠθικὸ (θέτοντάς το στὸν νόμο)· ἀλλὰ
ἐπιπλέον, προκαλοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτόν μιὰν ἐπιπόλαιη,
αἰθεροβάμονα, φαντασιώδη νοοτροπία, ἡ ὁποία συνίσταται 152
στὸ νὰ κολακεύονται μὲ μιὰν ἐκούσια καλοσύνη τῆς ψυχῆς
τους πού δὲν χρειάζεται τάχα οὔτε κέντρισμα οὔτε χαλινά-
ρια καὶ δὲν ἔχει μάλιστα ἀνάγκη οὔτε κὰν ἐντολές, καὶ
πέραν αὐτοῦ στὸ νὰ λησμονοῦν τὸ χρέος τους, τὸ ὁποῖο
ἐντούτοις θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ σκέπτονται παρὰ τὴν ἀξιο-
μισθία. Μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ ἐπαινοῦμε πράξεις τῶν ἄλ-
λων πού τις ὀνομάζομε *εὐγενεῖς* καὶ *ὑψηλές* καὶ ἔγιναν μὲ
μεγάλῃ αὐτοθυσίᾳ καὶ μάλιστα μόνο χάριν τοῦ καθήκοντος,
καὶ ἐντούτοις συμβαίνει αὐτὸ μόνον ἐφ’ ὅσον ὑπάρχουν
ἴχνη πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσομε ὅτι ἔγιναν ἐντελῶς
ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὸ καθῆκον, καὶ ὄχι ἀπὸ ἐξάψεις τῆς
καρδιάς. Ἐὰν ὅμως θέλομε νὰ παρουσιάσομε σὲ κάποιον
τις πράξεις αὐτὲς ὡς παραδείγματα γιὰ νὰ τὰ ἀκολουθήσει,
τότε δὲν θὰ *πρέπει* νὰ χρησιμοποιηθεῖ παρὰ ὁ σεβασμὸς γιὰ
τὸ καθῆκον (ὡς τὸ μοναδικὸ γνήσιο ἠθικὸ συναίσθημα) ὡς
ἐλατήριον: Τούτῃ ἡ σοβαρῇ, ἱερῇ ἐπιταγῇ πού δὲν ἐπιτρέπει
στὴ μάταιη φιλαυτία μας νὰ ἐρωτοτροποῦμε μὲ παθολογι-
κὲς παρορμήσεις (ἐφ’ ὅσον εἶναι ἀνάλογες μὲ τὴν ἠθικότη-
τα) καὶ νὰ ἐπιδασκεύομε στὸν ἑαυτό μας μιὰν ἀξία μέσω
ἀξιομισθίας. Ἐὰν διερευνήσομε καλά, θὰ βροῦμε ἀσφαλῶς,
σὲ ὅλες τις πράξεις πού εἶναι ἀξίεπαινες, ἓνα νόμο τοῦ

καθήκοντος, ὁ ὁποῖος προστάζει καὶ δὲν ἀφήνει στὴν αὐθαιρεσία μας τί θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀρεστό στις κλίσεις μας. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ πραγματευθοῦμε τὰ ζητήματα, ὁ ὁποῖος μορφώνει ἠθικῶς τὴν ψυχὴ, διότι μόνος αὐτὸς εἶναι ἐπιδεκτικὸς σταθερῶν καὶ μὲ ἀκρίβεια προσδιορισμένων ἀρχῶν.

153 Ἐὰν ἡ φαντασιοπληξία μὲ τὴ γενικότατη σημασία εἶναι μιὰ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου ποὺ ἔχει ἀναληφθεῖ σύμφωνα μὲ ἀρχές,⁵⁸ τότε ἡ ἠθικὴ φαντασιοπληξία εἶναι ἡ ὑπέρβαση τούτη τῶν ὁρίων ποὺ θέτει στὴν ἀνθρωπότητα ὁ πρακτικὸς καθαρὸς Λόγος, μέσῳ τῶν ὁποίων ἀπαγορεύει νὰ θέτομε τὸν ὑποκειμενικὸ καθορι-

[86] στικὸ λόγο τῶν συμφωνῶν μὲ τὸ καθῆκον πράξεων, δηλαδή τὸ ἠθικὸ ἐλατήριό τους, σὲ ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νόμο, καὶ τὸ φρόνημα, ποὺ ἐκφράζεται ἔτσι στοὺς γνώμονες, σὲ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν σεβασμὸ γιὰ τὸν νόμο αὐτόν· ἐπομένως, προστάζει νὰ καταστήσομε τὴ σκέψη τοῦ καθήκοντος, ποὺ καταρρίπτει τόσο κάθε ἀλαζονεία ὅσο καὶ τὴ ματαιόδοξη φιλαυτία, ἀνώτατη βιοτικὴ ἀρχὴ ὅλης τῆς ἠθικότητας στὸν ἄνθρωπο.

Ἄν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, δὲν εἰσήγαγαν μόνον οἱ μυθιστοριογράφοι ἢ οἱ αἰσθηματίες παιδαγωγοὶ (ὅσο καὶ ἂν ἐναντιώνονται κατὰ τοῦ συναισθηματισμοῦ), ἀλλὰ ἐνίστε ἀκόμη καὶ οἱ φιλόσοφοι, καὶ μάλιστα οἱ αὐστηρότεροι ἀπὸ ὅλους, οἱ Στωικοί, τὴν ἠθικὴ φαντασιοπληξία ἀντὶ τῆς νηφάλιας ἀλλὰ σοφῆς πειθαρχίας τῶν ἠθῶν, μολονότι ἡ φαντασιοπληξία τῶν τελευταίων ἦταν περισσότερο ἡρωικὴ, ἐνῶ τῶν πρώτων εἶχε ρηχὸ καὶ ἀνούσιο χαρακτήρα· καὶ μπορούμε, χωρὶς ὑποκρισία, νὰ ἀναγνωρίσομε μὲ κάθε φιλαλήθεια στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου τοῦτο: Ὅτι γιὰ

154 χρόνως ὅμως καὶ μὲ τὴν καταλληλότητά της γιὰ τοὺς φραγμοὺς τῶν πεπερασμένων ὄντων, ὑπέταξε ὅλη τὴν καλὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου στὴν πειθαρχία ἐνὸς καθήκοντος ποὺ τοῦ παρουσίασε μπροστὰ στὰ μάτια του καὶ ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ φαντασιοκοπεῖ ἀνάμεσα σὲ χιμαιρικὲς ἠθικὲς

τελειότητες και ἔθεσε φραγμούς τῆς ταπεινοφροσύνης (δηλαδή τῆς αὐτογνωσίας) τόσο στὴν ἀλαζονεία ὅσο και στὴ φιλαυτία, πού και οἱ δύο παραγνωρίζουν πρόθυμα τὰ ὄριά τους.

Καθῆκον! Ὅνομα, ἐσύ, μεγάλο και ὑψηλό, πού δὲν περιλαμβάνεις τίποτε προσφιλές τὸ ὁποῖο νὰ συνεπάγεται κολακεία, ἀλλὰ ἀπαιτεῖς ὑποταγή, και ἐντούτοις οὔτε ἀπειλεῖς τίποτε πού νὰ προξενεῖ φυσικὴ ἀποστροφή στὴν ψυχὴ και νὰ φοβίζει, γιὰ νὰ παρακινήσει τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ μόνο θεσπίζεις ἓνα νόμο πού θρῖσκει μόνος του τὴν πρόσβαση στὴν ψυχὴ και μολαταῦτα ἀποκτᾶ ἀκόμη και παρὰ τὴ θέλησή μας σεβασμὸ (μολονότι ὄχι πάντοτε ὑπακοή), μπροστὰ στὸν ὁποῖο βουβαίνονται ὅλες οἱ κλίσεις, ἀκόμη και ἂν ἀντιδρῶν κρυφὰ ἐναντίον του: Ποιὰ εἶναι ἡ προέλευση ἡ ἀντάξιά σου και πού θρῖσκεται ἡ ρίζα τῆς εὐγενικῆς σου καταγωγῆς, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει μὲ ὑπερηφάνεια κάθε συγγένεια μὲ τὶς κλίσεις; Ποιὰ εἶναι ἡ ρίζα, ἡ καταγωγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελεῖ τὸν ἀπαραίτητο ὄρο ἐκείνης τῆς ἀξίας τὴν ὁποία και μόνο μποροῦν νὰ δώσουν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι στοὺς ἑαυτοὺς τους;

Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε κατώτερο ἀπὸ αὐτὸ πού ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (ὡς μέρος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου), ὅ,τι τὸν συνάπτει μὲ μιὰ τάξη τῶν πραγμάτων πού μόνον ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ σκεφθεῖ και στὴν ὁποία συγχρόνως ὑπόκειται ὀλόκληρος ὁ αἰσθητὸς 155 κόσμος, και μαζί του ἡ ἐμπειρικῶς καθορίσιμη ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν χρόνο και τὸ σύνολο ὄλων τῶν σκοπῶν [87] (πού εἶναι σύμφωνο μόνο μὲ τέτοιους ἀπόλυτους πρακτικούς νόμους ὅπως εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος). Δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν *προσωπικότητα*, δηλαδή τὴν ἐλευθερία και τὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν μηχανισμό ὅλης τῆς φύσης, συγχρόνως ὅμως θεωρούμενη ὡς ἡ ἰκανότητα ἑνὸς ὄντος πού ὑπόκειται σὲ ἰδιάζοντες νόμους, ἐννοῶ καθαρὸς πρακτικούς νόμους πού δίδονται ἀπὸ τὸν δικό του Λόγο, και συνεπῶς τὸ πρόσωπο, ἐνῶ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ὑπόκειται στὴ δική του προσωπικότητα, ἐφ' ὅσον ἀνήκει

συγχρόνως στὸν νοητὸ κόσμο. Ὅποτε δὲν εἶναι ἄξιο ἀπορίας, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ ἀνήκει καὶ στοὺς δύο κόσμους, δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖ τὴ δική του ὑπόσταση (Wesen) σὲ σχέση μὲ τὸν δεύτερο καὶ ὑψιστο προορισμὸ του μὲ διαφορετικὸ τρόπο παρὰ μόνον μὲ εὐλάβεια καὶ τοὺς νόμους τοῦ προορισμοῦ του μὲ τὸν ὑψιστο σεβασμὸ.

Ἄλλὰ στὴν προέλευση τούτῃ θεμελιώνονται κάποιες ἐκφράσεις πὸν χαρακτηρίζουν τὴν ἀξία τῶν ἀντικειμένων σύμφωνα μὲ ἠθικὰς Ἰδέες. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι *ιερός* (ἀπαρραβίαστος). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι βέβαια ἀρκετὰ ἀνίερος, ἀλλὰ ἡ *ἀνθρωπότητα* θὰ πρέπει νὰ εἶναι γι' αὐτὸν στὸ πρόσωπό του *ιερή*. Σὲ ὁλόκληρη τὴ δημιουργία μποροῦν ὅλα ὅσα θέλει κανεὶς καὶ πάνω στὰ ὅποια ἔχει κάποια δύναμη νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης *ἀπλῶς* ὡς *μέσα* μόνον ὁ ἄνθρωπος, καὶ μαζί του κάθε ἔλλογο πλάσμα, εἶναι *σκοπὸς καθ' ἑαυτόν*. Πράγματι, ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου πὸν εἶναι *ιερός*, δυνάμει τῆς αὐτονομίας τῆς ἐλευθερίας του. Ἀκριδῶς χάριν αὐτῆς, κάθε θέληση, ἀκόμη καὶ κάθε προσώπου ἢ θέληση πὸν ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ἴδιο, περιορίζεται ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας μὲ τὴν *αὐτονομία* τοῦ ἔλλογου ὄντος, δηλαδὴ νὰ μὴν τὸ ὑποτάσσει σὲ καμιά πρόθεση πὸν δὲν εἶναι δυνατὴ σύμφωνα μὲ ἓνα νόμο, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ ἰδίου τοῦ ὑποκειμένου πὸν ὑφίσταται τὴ δράση· συνεπῶς, οὐδέποτε νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ *ἀπλῶς* ὡς μέσον, ἀλλὰ συγχρόνως αὐτὸ τὸ ἴδιο ὡς σκοπὸ. Τὸν ὄρο αὐτὸν τὸν θέτομε εὐλόγως ἀκόμη καὶ στὴ θεία θέληση ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἔλλογα ὄντα τοῦ κόσμου ὡς δημιουργήματά της, ἀφοῦ στηρίζεται στὴν *προσωπικότητά* τους, λόγω τῆς ὁποίας καὶ μόνον ἀποτελοῦν *σκοποὺς καθ' ἑαυτοὺς*.

Ἡ Ἰδέα τούτῃ τῆς προσωπικότητος πὸν γεννᾷ τὸν σεβασμὸ καὶ μᾶς παρουσιάζει ὀλοφάνερα τὸ ὕψος τῆς φύσης μας (ὡς πρὸς τὸν προορισμὸ της), ἀφοῦ μᾶς ἐπιτρέπει συγχρόνως νὰ παρατηρήσομε τὴν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας τῆς διαγωγῆς μας σὲ σχέση μὲ ἐκείνη καὶ ἔτσι καταρρακώνει τὴν ἀλαξονεία, εἶναι φυσικὴ καὶ εὐχερῶς κατανοητὴ ἀκόμη

καὶ γιὰ τὸν κοινότερο ἀνθρώπινο Λόγο. Δὲν ἔχει προσέξει τάχα καμιά φορὰ ὁ καθένας, ἀκόμη καὶ ἕνας μετρίως ἔντιμος ἄνθρωπος, ὅτι παρέλειψε ἕνα ἄλλωστε ἀκίνδuno ψέμα, μὲ τὸ ὁποῖο εἶτε θὰ ἀποσυρόταν ὁ ἴδιος ἀπὸ μιὰ δυσάρεστη [88] συναλλαγὴ εἶτε ἀκόμη καὶ θὰ προκαλοῦσε ἕνα ὄφελος σὲ ἕναν ἀγαπητὸ καὶ ἄξιο φίλο, μόνo καὶ μόνo γιὰ νὰ μὴ 157 χρειαστεῖ νὰ περιφρονῆσει κρυφὰ τὸν ἑαυτό του στὰ ἴδια του τὰ μάτια; Ἐναν ἀκέραιο ἄνθρωπο, στὴ μεγαλύτερη δυστυχία τῆς ζωῆς ποὺ μποροῦσε νὰ τὴν ἀποφύγει, ἀρκεῖ μόνo νὰ μποροῦσε νὰ παραβεῖ τὸ καθήκον του, δὲν τὸν κρατεῖ ἄραγε ἀκόμη ὄρθιο ἡ συνείδηση ὅτι διεφύλαξε παρὰ ταῦτα καὶ ἐτίμησε τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς ἀνθρωπότητας στὸ πρόσωπό του, ὅτι δὲν ἔχει λόγο νὰ ντρέπεται τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ φοβάται τὸ ἐσωτερικὸ βλέμμα τοῦ αὐτοελέγχου; Ἡ παρηγοριὰ τούτη δὲν εἶναι εὐτυχία, οὔτε τὸ παραμικρὸ μέρος της. Διότι κανεὶς δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ δοκιμάσει μιὰ τέτοια εὐκαιρία καὶ ἴσως οὔτε κὰν μιὰ ζωὴ ὑπὸ τις συνθήκες αὐτές. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ζεῖ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀντέξει νὰ γίνεῖ στὰ ἴδια τὰ μάτια του ἀνάξιος τῆς ζωῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ γαλήνη εἶναι συνεπῶς ἀπλῶς ἀρνητικὴ ὅσον ἀφορᾷ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ μπορεῖ νὰ κάνουν τὴ ζωὴ εὐχάριστη· εἶναι δηλαδὴ ἡ ἀποφυγὴ τοῦ κινδύνου νὰ καταποντιστεῖ κανεὶς ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ [του] ἀξία, ἀφοῦ παραιτήθηκε ἤδη ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς καταστάσεώς του. Ἡ γαλήνη ἐκείνη εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς σεβασμοῦ γιὰ κάτι ἐντελῶς διαφοροτικὸ ἀπὸ τὴ ζωὴ, σὲ σύγκριση καὶ ἀντίθεση μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ζωὴ μὲ ὅλες τὶς ἀνέσεις της ἀντιθέτως δὲν ἔχει καμὴν ἀπολύτως ἀξία. Ἐκεῖνος ζεῖ πιά μόνον ἀπὸ καθήκον, καὶ ὄχι διότι βρῖσκει τὴν παραμικρὴ εὐχαρίστηση ἀπὸ τὴ ζωὴ.

Τέτοια εἶναι ἡ φύση τοῦ γήϊου ἐλατηρίου τοῦ καθα- 158 ροῦ πρακτικοῦ Λόγου· δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν καθαρὸ ἠθικὸ νόμο, ἐφ' ὅσον μᾶς κάνει νὰ νιώσομε τὸ ὕψος (Erhabenheit) τῆς δικῆς μας ὑπερραιοθητῆς ὑπαρξῆς καὶ προκαλεῖ ὑποκειμενικῶς στοὺς ἀνθρώπους, ποὺ ἔχουν συγχρόνως ἐπίγνωση τῆς αἰσθητῆς τους ὑπαρξῆς καὶ τῆς συνδεό-

μενης με αυτήν εξάρτησης από τη φύση τους που κατά τουτο επηρεάζεται παθολογικῶς πολύ, σεβασμὸ γιὰ τὸν ὑψηλότερο προορισμὸ τους. Ἀλλὰ με τὸ ἐλατήριο τοῦτο συνενώνονται κάλλιστα τόσα θέλητρα καὶ ἀνέσεις τῆς ζωῆς, ὥστε καὶ μόνο γιὰ τὸ χατίρι τους θὰ ἐκδηλωνόταν ὑπὲρ τῆς ἠθικῶς καλῆς διαγωγῆς (Wohlverhalten) ἀκόμη καὶ ἡ εὐφυέστερη ἐπιλογή ἐνὸς ἐλλόγου Ἐπικούρειου που στοχάζεται γιὰ τὸ μέγιστο [φυσικὸ] ἀγαθὸ⁵⁹ τῆς ζωῆς· καὶ γιὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι φρόνιμο νὰ συνδέομε τὴν προοπτικὴ αὐτὴ γιὰ μιὰν εὐθυμὴ ἀπόλαυση τῆς ζωῆς με ἐκεῖνο τὸ ἀνώτατο καὶ ἤδη ἀφ' ἐαυτοῦ ἐπαρκὲς καθοριστικὸ αἴτιο· ὅμως, μόνο γιὰ νὰ κρατοῦμε τὸ ἀντίβαρο ἀπέναντι σὲ ὅποιο ψεύτικο δέλεαρ δὲν παύει νὰ μᾶς προσφέρει ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἡ κακία⁶⁰ καὶ ὄχι γιὰ νὰ θέτομε ἐκεῖ τὴν πραγματικὴ κινητήρια δύναμη, οὔτε κατὰ τὸ ἐλάχιστο μέρος, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸ καθῆκον. Διότι τοῦτο θὰ [89] ἐσήμαινε ὅτι θέλομε νὰ μολύνομε τὸ ἠθικὸ φρόνημα στὴν πηγὴ του. Τὸ ἀξιοσέβαστο τοῦ καθήκοντος δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὴν ἀπόλαυση τῆς ζωῆς· τὸ καθῆκον ἔχει τὸν ἰδιαιτέρο νόμο του, καὶ ἐπίσης τὸ ἰδιαιτέρο δικαστήριό του, 159 καὶ ὅσο καὶ ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ τὰ ἀναμείξει μαζί, γιὰ νὰ τὰ προσφέρει ἀνακατωμένα σὰν φάρμακο στὴν ἄρρωστη ψυχὴ, ὅμως αὐτὰ θὰ χωρίζονταν σὲ λίγο ἀπὸ μόνα τους, καὶ ἂν δὲν χωρίσουν, τότε δὲν θὰ δράσει τὸ πρῶτο καθόλου· ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἂν κέρδιζε ἔτσι κάποια δύναμη ἢ φυσικὴ ζωὴ, ἐντούτοις ἡ ἠθικὴ ζωὴ θὰ ἐξαφανιζόταν χωρὶς σωτηρία.

Κριτικός φωτισμός τῆς Ἀναλυτικῆς τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ Λόγου

ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ κριτικός φωτισμός μιᾶς ἐπιστήμης, ἢ ἐνὸς τμήματός της πού ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ ἓνα σύστημα, ἐννοῶ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ δικαιολόγηση, γιὰ ποιόν λόγο πρέπει νὰ ἔχει αὐτὴν ἀκριβῶς καὶ ὄχι κάποιαν ἄλλη συστηματικὴ μορφή, ἐὰν τὴν συγκρίνομε μὲ ἓνα ἄλλο σύστημα πού ἔχει ὡς θεμέλιο μιὰν ὅμοια γνωστικὴ ἰκανότητα. Ἀλλὰ ὁ πρακτικός Λόγος ἔχει ὡς θεμέλιο τὶς ἴδιες γνωστικὲς ἰκανότητες μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο κατὰ τοῦτο, ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι καθαρὸς Λόγος. Συνεπῶς, ἡ διαφορὰ τῆς συστηματικῆς μορφῆς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο θὰ πρέπει νὰ προσδιορισθεῖ μὲ τὴ σύγκρισή τους καὶ νὰ ἀναφερθεῖ ὁ λόγος τῆς διαφορᾶς αὐτῆς.

Ἡ Ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου ἔχει νὰ κάμει μὲ τὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων πού μπορεῖ νὰ δίδονται στὴ διάνοια καὶ συνεπῶς ἔπρεπε νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποπτεία, ἄρα (ἐπειδὴ αὐτὴ εἶναι πάντοτε κατ' αἴσθησι) ἀπὸ τὴν αἰσθητικότητα, ἀκολούθως ἀπὸ ἐκεῖ νὰ προχωρήσει πρὸς τὶς ἐννοιες (τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐποπτείας αὐτῆς) καὶ μόνον ἀφοῦ εἶχαν προηγηθεῖ καὶ τὰ δύο ἐκεῖνα, μποροῦσε νὰ καταλήξει στὶς ἀρχές. Ἀντιθέτως, ἐπειδὴ ὁ πρακτικός Λόγος δὲν ἔχει νὰ κάμει μὲ ἀντικείμενα, γιὰ νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ μὲ τὴ δική του ἰκανότητα νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα (σύμφωνα μὲ τὴ γνώση τους γιὰ αὐτά), δηλαδὴ μὲ τὴ θέληση, πού εἶναι μιὰ αἰτιότητα, ἐφ' ὅσον ὁ Λόγος περιέχει τὸν καθοριστικὸ λόγο της ἐποπτείας, ἀφοῦ ὀφείλει νὰ ἀναφέρει ὄχι ἓνα ἀντικείμενο τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ (ἐπειδὴ ἡ ἐννοια τῆς αἰτιότητας περιέχει πάντοτε τὴ σχέση μὲ ἓνα νόμο, ὁ ὁποῖος καθορίζει τὴν ὑπαρξὴ τῶν πολλαπλῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἀμοιβαία τους σχέση), ὡς πρακτικός Λόγος, ὀφείλει νὰ ἀναφέρει μόνον ἓνα νόμο τοῦ Λόγου —γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει μιὰ κριτικὴ τῆς

Ἐναλυτικῆς τοῦ Λόγου, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ εἶναι πρακτικὸς Λόγος (πράγμα πὸν ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ πρόβλημα),⁶¹ νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῶν *a priori* πρακτικῶν ἀρχῶν. Μόνον ἀπὸ κεῖ μπόρεσε νὰ προχωρήσει πρὸς τὶς ἐννοιες τῶν ἀντικειμένων τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, δηλαδὴ πρὸς τὶς ἐννοιες τοῦ ἀπολύτως καλοῦ καὶ κακοῦ, γιὰ νὰ τὶς ἀποδώσει γιὰ πρώτη φορὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς ἐκεῖνες (ἐπειδὴ οἱ ἐννοιες αὐτές, πρὶν τὶς ἀρχὲς ἐκεῖνες, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν ὡς καλὸ καὶ κακὸ μέσῳ ἀπολύτως καμιάς γνωστικῆς ἰκανότητος)· καὶ μόνο τότε μπόρεσε, γιὰ 161 πρώτη φορὰ, τὸ τελευταῖο κεφάλαιο, δηλαδὴ ἐκεῖνο γιὰ τὴ σχέση τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου μὲ τὴν αἰσθητικότητα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀναγκαίαν ἐπίδραση τοῦ Λόγου σὲ αὐτὴν —ἐπίδραση πὸν μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ *a priori*—, δηλαδὴ τὸ σχετικὸ μὲ τὸ ἠθικὸ συναίσθημα, νὰ ὁλοκληρώσει τὸ [παρὸν] μέρος.⁶² Γιὰ τοῦτο καὶ διαίρεσε ἡ Ἐναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ καθαρῶν Λόγου, κατὰ τελείως ἀνάλογο τρόπο μὲ ἐκείνη τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου ὁλόκληρη τὴν ἔκταση ὄλων τῶν ὄρων τῆς χρήσης του, κατὰ ἀντίστροφη ὁμῶς τάξη. Ἡ Ἐναλυτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ καθαρῶν Λόγου διαιρέθηκε σὲ ὑπερβατολογικὴ Αἰσθητικὴ καὶ ὑπερβατολογικὴ Λογικὴ, ἀντιστρόφως ἡ Ἐναλυτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου στὴ Λογικὴ καὶ Αἰσθητικὴ τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου (ἐὰν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσω ἐδῶ ἀπλῶς λόγῳ τῆς ἀναλογίας τοῦτες τὶς διόλου κατάλληλες ὀνομασίες), ἡ Λογικὴ πάλι διαιρέθηκε ἐκεῖ στὴν Ἐναλυτικὴ τῶν ἐννοιῶν καὶ σ' ἐκείνη τῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ἐδῶ στὴν Ἐναλυτικὴ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐννοιῶν. Ἡ Αἰσθητικὴ εἶχε ἐκεῖ δύο ἀκόμη μέρη, λόγῳ τοῦ διπλοῦ εἶδους μᾶς κατ' αἴσθησιν ἐποπτείας· ἐδῶ, ἡ αἰσθητικὴ δὲν θεωρεῖται διόλου ὡς ἰκανότητα τῆς ἐποπτείας, ἀλλὰ μόνον ὡς συναίσθημα (πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνας ὑποκειμενικὸς λόγος τοῦ ἐπιθυμεῖν), καὶ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος καμιά περιτέρω διαίρεση.

Εἶναι ἐπίσης κάλλιστα δυνατόν νὰ ἐννοήσομε τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν πραγματοποιήθηκε ἐδῶ ἡ διαίρεση αὐτῆ

σὲ δύο μέρη μὲ τὴν ὑποδιαίρεσή της (ὅπως θὰ μπορούσε μᾶλλον κανεὶς ἀρχικῶς νὰ παραπλανηθεῖ νὰ τὴν ἐπιχειρήσει λόγῳ τοῦ παραδείγματος τῆς προηγούμενης διαίρεσης). Πράγματι, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τὸν καθαρὸ Λόγο πού 162 θεωρεῖται ἐδῶ στὴν πρακτικὴ του χρῆση, ἄρα πού ἐκκινεῖ ἀπὸ *a priori* ἀρχές καὶ ὄχι ἀπὸ ἐμπειρικούς καθοριστικούς λόγους, γιὰ τοῦτο πρέπει ἡ διαίρεση τῆς Ἀναλυτικῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου νὰ γίνεи ὁμοία μὲ ἐκείνη ἐνὸς συλλογισμοῦ, δηλαδὴ νὰ προχωρεῖ ἀπὸ τὸ γενικὸ στὴν μείζονα πρόταση (τὴν ἠθικὴ ἀρχή), μέσῳ τῆς ὑπαγωγῆς —πού γίνεται στὴν ἐλάσσονα πρόταση— τῶν δυνατῶν πράξεων (ὡς καλῶν καὶ κακῶν) ὑπὸ τὴν ἠθικὴ ἀρχή, [καὶ νὰ καταλήγει] στὸ συμπέρασμα, δηλαδὴ στὸν ὑποκειμενικὸ καθορισμὸ τῆς θελήσεως (ἓνα διαφέρον γιὰ τὸ πρακτικῶς δυνατό καλὸ καὶ τὸν γνώμονα πού θεμελιώνεται σὲ αὐτό). Τέτοιες συγκρίσεις θὰ εὐχαριστήσουν ἐκεῖνον πού μπόρεσε νὰ πεισθεῖ γιὰ τὶς προτάσεις πού ἀναφέρονται στὴν Ἀναλυτικὴ 191 διότι προξενοῦν εὐλόγως τὴν προσδοκία ὅτι θὰ μπορέσουμε ἴσως κάποτε νὰ ἐπιτύχομε τὴν κατανόηση τῆς ἐνότητας ὁλόκληρης τῆς καθαρῆς ἰκανότητος τοῦ Λόγου (τόσο τῆς θεωρητικῆς ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς) καὶ νὰ συναγάγομε τὰ πάντα ἀπὸ μιὰν ἀρχή· πράγμα πού εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρωπίνου Λόγου ὁ ὁποῖος μόνον σὲ μιὰ ἐντελῶς συστηματικὴ ἐνότητα τῶν γνώσεών του βρῖσκει τὴν πλήρη ἰκανοποίηση.

Ἐὰν ὁμως ἐξετάσουμε τῶρα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς γνώσης πού μπόροῦμε νὰ ἔχομε ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο καὶ μέσῳ αὐτοῦ, ὅπως ἐκθέτει τὸ περιεχόμενο ἐκεῖνο ἢ παρούσα Ἀναλυτικὴ, θὰ διαπιστωθοῦν, παρ' ὅλη τὴν ἀξιοσημείωτη ἀναλογία μεταξὺ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ Λόγου, ὁμοίως ἀξιοσημείωτες διαφορές. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν 163 θεωρητικὸ Λόγο, θὰ μπορούσε⁶³ νὰ ἀποδειχθεῖ τελείως εὐκολα καὶ προδήλως ἡ ἰκανότητα μιᾶς καθαρῆς *a priori* γνώσης τοῦ Λόγου βάσει παραδειγμάτων ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες (στὶς ὁποῖες, ἐπειδὴ δοκιμάζουν τὶς ἀρχές τους μὲ μεθοδικὴ χρῆση κατὰ τόσο ποικίλους τρόπους, δὲν χρειάζεται νὰ

ἀνησυχούμε τόσο πολύ ὅπως στήν κοινή γνώση γιά τήν κρυφή ἀνάμειξη ἐμπειρικῶν πηγῶν τῆς γνώσης). Ὅμως, ὅτι ὁ καθαρὸς Λόγος, χωρὶς ἀνάμειξη οἰουδήποτε ἐμπειρικοῦ καθοριστικοῦ λόγου, εἶναι ἐπίσης, μόνος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, πρακτικός: Τοῦτο ἔπρεπε νὰ μπορέσομε νὰ τὸ ἀποδείξομε βάσει καὶ τῆς *πιὸ κοινῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ Λόγου* μὲ τὸ νὰ πιστοποιήσομε τὴν ἀνώτατη πρακτικὴ ἀρχὴ ὡς μιὰν ἀρχὴν ποὺ κάθε φυσικὸς ἀνθρώπινος Λόγος γνωρίζει ὡς ἐντελῶς α ριόγι, μὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ κανένα αἰσθητηριακὸ δεδομένο, καὶ τὴν ἀναγνωρίζει ὡς τὸν ἀνώτατο νόμο τῆς θελήσεώς του. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ ἐγγυηθοῦμε καὶ νὰ δικαιολογήσομε τὴν καθαρότητα τῆς καταγωγῆς τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν κρίση τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ Λόγου, προτοῦ ἀκόμη μπορέσει νὰ τὴν πάρει στὰ χέρια της ἢ ἐπιστήμη γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσει, τρόπον τινὰ ὡς γεγονός⁶⁴ ποὺ προηγεῖται ἀπὸ κάθε σοφιστικὴ λεπτολογία γιὰ τὴ δυνατότητά της καὶ γιὰ ὅλα τὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ αὐτὴν. Ἀλλὰ τὸ σημεῖο τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ κάλλιστα καὶ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν μὲ συντομία προηγουμένως: Ἐπειδὴ ὁ πρακτικὸς καθαρὸς Λόγος πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἐκκινεῖ ἀπὸ ἀρχές, οἱ ὁποῖες συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπόκεινται σὲ κάθε ἐπιστήμη ὡς πρῶτα

164 δεδομένα καὶ ὡς θεμέλια καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἔπονται πηγάζοντας ἀπὸ αὐτές. Ἡ δικαιολόγηση ὁμως τούτη τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, ὡς ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ Λόγου, μπόρεσε νὰ ἐπιτευχθεῖ κάλλιστα καὶ μὲ ἐπαρκὴ βεβαιότητα, μὲ μόνη τὴν ἐπίκληση τῆς κρίσης τοῦ κοινοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἐπειδὴ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρεισφρήσει στοὺς γνώμονές μας, ὡς καθοριστικὸς λόγος τῆς

[92] θελήσεως, *ἀναγνωρίζεται* ἀμέσως ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς εὐχαρίστησης ἢ τοῦ πόνου, ποὺ κατ' ἀνάγκην προσκολλᾶται σὲ αὐτὸ ἐφ' ὅσον προξενεῖ τὴν ἐπιθυμία, καὶ ἐντούτοις στὸ συναίσθημα αὐτὸ *ἀνθίσταται* πραγματικῶς ἐκεῖνος ὁ καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος, ἀρνούμενος νὰ τὸ ὑποδεχθεῖ ὡς ὄρο στήν ἀρχὴν του. Ἡ ἑτερογένεια τῶν καθοριστικῶν λόγων (τῶν ἐμπειρικῶν καὶ τῶν ὀρθολογικῶν) ἀναγνωρίζεται

ἀπὸ τὴν ἀντίσταση τούτη τοῦ πρακτικῶς νομοθετοῦντος Λόγου ἐναντίον κάθε ἀναμειγνυόμενης κλίσης, μέσῳ ἑνὸς ἰδιάζοντος εἶδους *αἰσθήματος*, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν προσηγεῖται τῆς νομοθεσίας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἀλλὰ ἀπεναντίας προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ μόνο καὶ μάλιστα ὡς ἐξαναγκασμός, δηλαδὴ μέσῳ τοῦ συναισθήματος ἑνὸς σεβασμοῦ τέτοιου ποῦ κανένας ἄνθρωπος δὲν ἔχει γιὰ τὶς κλίσεις, οἰουδήποτε εἶδους καὶ ἂν εἶναι αὐτές, ἑνὸς σεβασμοῦ ποῦ ἔχει ἐντούτοις γιὰ τὸν νόμο· ἢ ἑτερογένεια λοιπὸν ἐκείνη ἀναγνωρίζεται μὲ ἕναν τρόπο τόσο διαυγῆ καὶ ἔξοχο, ὥστε κανένας, οὔτε καὶ ὁ πιὸ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς, νὰ μὴν μπορεῖ σὲ ἕνα δεδομένο παράδειγμα νὰ διαπιστώσει ὅτι οἱ ἐμπειρικοὶ λόγοι τῆς θέλησης μποροῦν βέβαια νὰ τὸν συμβουλεύουν νὰ ἀκολουθεῖ τὰ ἐρεθίσματά τους, οὐδέποτε ὁμως μπορεῖ νὰ τοῦ ἀπαιτηθεῖ νὰ *ὑπακούσει* κάποιον ἄλλον παρὰ μόνον τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νόμο τοῦ Λόγου.

165

Ἄλλὰ ἡ διάκρισις τῆς *διδασκαλίας* τῆς *εὐδαιμονίας* ἀπὸ τὴν *διδασκαλία* τῶν *ἡθῶν*, στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἐμπειρικῆς ἀρχῆς ἀποτελοῦν ὀλόκληρο τὸ θεμέλιο, ἐνῶ στὴ δεύτερη οὔτε τὴν ἐλάχιστη προσθήκη, εἶναι τὸ πρῶτο καὶ σπουδαιότατο καθήκον ποῦ ἀνήκει στὴν Ἀναλυτικὴ τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ Λόγου, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἐργασθεῖ μὲ τόση *ἀκρίβεια* καὶ μάλιστα, ἂν χρειασθεῖ, *σχολαστικότη-τα*, μὲ ὅση καὶ ὁ γεωμέτρης στὸ ἔργο του. Ὁ φιλόσοφος ὁμως, ὁ ὁποῖος ἔχει νὰ παλέψει ἐδῶ (ὅπως καὶ πάντοτε στὴν περίπτωσι τῆς γνώσεως τοῦ Λόγου βάσει ἐνοιῶν καὶ μόνο, χωρὶς τὴν κατασκευὴ τους) μὲ μεγαλύτερη δυσχέρεια, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ θέσει ὡς θεμέλιο κάποια ἐποπτεία (ἕνα καθαρὸ νοούμενον),⁶⁵ ἔχει βεβαίως τὸ πλεονέκτημα ὅτι μπορεῖ, σχεδὸν ὅπως ὁ χημικὸς, νὰ πειραματισθεῖ πάντοτε μὲ τὸν πρακτικὸ Λόγο κάθε ἀνθρώπου, γιὰ νὰ διακρίνει τὸν ἠθικὸ (καθαρὸ) ἀπὸ τὸν ἐμπειρικὸ καθοριστικὸ λόγον· ὅταν δηλαδὴ προσθέτει τὸν ἠθικὸ νόμο (ὡς καθοριστικὸ λόγον) στὴν ἐμπειρικῶς ἐπηρεασμένη θέλησι (π.χ. ἐκείνου ποῦ θὰ ἤθελε εὐχαρίστως νὰ πεῖ ψέματα, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει ἔτσι κάτι). Εἶναι οὖν νὰ προσθέτει ὁ χημικὸς

άλκάλιο στο διάλυμα του άσβέστη με άλκικό όξυ πνεῦμα· τό άλκικό όξυ πνεῦμα χωρίζεται άμέσως άπό τόν άσβέστη, 166 ένώνεται με τό άλκάλιο, ό άσβέστης κατακάθεται στον πάτο ως ίζημα. Κατά τόν ίδιο τρόπο, σ' εκείνον πού είναι κατά τά άλλα ένας τίμος άνθρωπος (είτε τέλος πάντων λαβαίνει έστω και μόνο νοερῶς τή θέση ένός τίμου ανθρώ- [93] που), παρουσιάζετε τόν ήθικό νόμο, με τόν όποιο άναγνωρίζετε τήν άναξιότητα ένός ψεύτη —άμέσως παραιτεϊται ό πρακτικός του Λόγος (κατά τήν κρίση για εκείνο πού θα όφειλε νά κάμει) άπό τό όφελος (Vorteil), ένώνεται μ' εκείνο πού διατηρεϊ μέσα του τόν σεβασμό για τό δικό του πρόσωπο (τή φιλαλήθεια)· και τότε ζυγίζεται τό όφελος άπό τόν καθένα, άφοῦ άποχωρισθεϊ και ξεπλυθεϊ άπό καθετι ποι έχει προσκολληθεϊ στον Λόγο (ό όποιος θρίσκειται τώρα έντελῶς άπό τήν πλευρά του καθήκοντος), ώστε νά συνδυασθεϊ ένδεχομένως σε άλλες περιπτώσεις με τόν Λόγο, έκτός εάν αντίκειται με τόν ήθικό νόμο πού ούδέποτε έγκαταλείπει τόν Λόγο αλλά συνενώνεται βαθύτατα μαζί του.

Άλλά ή διάκριση τούτη τής άρχής τής ευδαιμονίας άπό τήν άρχή τής ήθικότητας δέν άποτελεϊ μολαταῦτα άπαρατήτως και άντιπαράθεσή τους, και ό καθαρός πρακτικός Λόγος δέν θέλει νά παραιτηθεϊ κανεις άπό τις αξιώσεις τής ευδαιμονίας, παρά μόνο νά μήν τις λαμβάνει διόλου *ύπ' όψιν του* όταν γίνεται λόγος για τό καθήκον.⁶⁶ Μπορεϊ μάλιστα άπό όρισμένη άποψη νά είναι καθήκον, τό νά μεριμνά κάποιος για τήν ευδαιμονία του· έν μερει διότι ή ευδαιμονία (και γι' αὐτήν άπαιτουνται έπιδεξιότητα, υγεία, πλοῦτος) περιέχει μέσα για τήν έκπλήρωση του καθήκοντός 167 του, και έν μερει διότι ή έλλειψη της (π.χ. ή φτώχεια) περιέχει πειρασμούς νά παραβεϊ τό καθήκον του. Μόνο πού τό νά προάγει κάποιος τήν ευδαιμονία του ούδέποτε μπορεϊ νά άποτελεϊ άμεσα καθήκον και πολύ λιγότερο τήν άρχή όλων των καθηκόντων. Και καθως όλοι οί καθοριστικοί λόγοι τής θελήσεως, έκτός άπό τόν μοναδικό καθαρό πρακτικό νόμο του Λόγου (τόν ήθικό), είναι στο σύνολό τους έμπειρικοί, και συνεπῶς ως τέτοιοι άνήκουν στην άρχή

της εὐδαιμονίας, για τοῦτο θὰ πρέπει στὸ σύνολό τους νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἠθικὴ ἀρχὴ καὶ οὐδέποτε νὰ ἐνσωματωθοῦν σὲ αὐτὴν ὡς ὄρος· ἐπειδὴ αὐτὸ θὰ ἀκύρωνε κάθε ἠθικὴ ἀξία, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐμπειρικὴ ἀνάμειξη σὲ γεωμετρικὲς ἀρχὲς θὰ ἀκύρωνε κάθε μαθηματικὴ προφάνεια, τὸ ἐξοχότερο στοιχεῖο ποὺ ἔχουν ἀφ' ἑαυτῶν (κατὰ τὴν κρίση τοῦ Πλάτωνος) τὰ Μαθηματικὰ καὶ ποὺ ὑπερέχει ἀκόμη καὶ ἀπὸ κάθε ὠφέλειά τους.⁶⁷

Ἄντι τῆς παραγωγῆς τῆς ἀνώτατης ἀρχῆς τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, δηλαδὴ τῆς ἐξηγήσεως τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας αἰτιολογίας ἀρχῆς, δὲν μπορέσαμε ὅμως νὰ ἀναφέρομε τίποτε ἄλλο παρὰ τοῦτο: Ἐὰν κατανοοῦσαμε τὴ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας μιᾶς δρώσης αἰτίας, θὰ κατανοοῦσαμε ἐπίσης ὄχι μόνον τὴ δυνατότητα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὡς ἀνώτατου πρακτικοῦ νόμου τῶν ἐλλόγων ὄντων, στὰ ὁποῖα ἀποδίδομε ἐλευθερία τῆς αἰτιότητας τῆς θελήσεώς τους· ἐπειδὴ οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες εἶναι τόσο ἀναποσπᾶστος ἐνωμένες, ὥστε θὰ μπορούσε νὰ ὀρίσει κανεὶς τὴν πρακτικὴ ἐλευθερία καὶ μὲ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ὅμως, ἡ ἐλευθερία μιᾶς δρώσης αἰτίας, ἰδίως στὸν αἰσθητὸ κόσμον, οὐδόπως μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ ὡς πρὸς τὴ δυνατότητά της. Εὐτυχῶς! Ἄρκει μόνον νὰ μπορούμε νὰ βεβαιωθοῦμε ἐπαρκῶς ὅτι δὲν ὑφίσταται ἀπόδειξη τῆς μὴ δυνατότητάς της, ἐνῶ ἀναγκαζόμαστε —μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὅμως συγχρόνως καὶ τὸ δικαιούμαστε—, ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμον ποὺ θέτει ὡς αἴτημα τὴν ἐλευθερία, νὰ τὴν ἀποδεχθοῦμε. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἀκόμη πολλοὶ ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἐλευθερία αὐτὴ σύμφωνα μὲ ἐμπειρικὲς ἀρχὲς ὅπως καὶ κάθε ἄλλη φυσικὴ ἰκανότητα, καὶ τὴν θεωροῦν ὡς *ψυχολογικὴ* ἰκανότητα, ἡ ἐξήγηση τῆς ὁποίας θὰ ἐξηρεῖται μόνον ἀπὸ μιὰν ἀκριβέστερη ἐρευνα τῆς φύσης τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἐλατηρίου τῆς θέλησης, καὶ ὄχι ὡς *ὑπερβατολογικὸ* κατηγόρημα τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος ποὺ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον (πράγμα ποὺ εἶναι ἐντούτοις τὸ μόνον ζήτημα για τὸ

168
[94]

όποιο πράγματι πρόκειται ἐδῶ) καὶ ἔτσι ἀκυρώνουν τὴ λαμπρὴ προοπτικὴ πού μᾶς διανοίγεται ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλαδή τὴν προοπτικὴ ἐνὸς νοητοῦ κόσμου μὲ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἄλλως ὑπερβατικῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας καὶ μέσῳ αὐτῆς καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἠθικοῦ νόμου πού δὲν ἐπιδέχεται ἀπολύτως κανέναν ἐμπειρικὸ καθοριστικὸ λόγο, γιὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναπτύξομε ἐδῶ κάτι ἀκόμη, γιὰ νὰ ἀποτρέψομε τὴ φενάκη τούτη καὶ νὰ ἐκθέσομε τὸν ἐμπειρισμὸ σὲ ὁλόκληρη τὴ γύμνια τῆς ρηχότητάς του.

- 169 Ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητος ὡς φυσικῆς ἀναγκαιότητος, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος ὡς ἐλευθερίας, ἀφορᾷ μόνο στὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, ἐφ' ὅσον εἶναι καθορίσιμη στὸν χρόνον, καὶ ἐπομένως ὡς φαινομένων σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν αἰτιότητά τους ὡς πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ. Ἐὰν τώρα ἐκλάβει κανεὶς τοὺς καθορισμοὺς τῆς ὑπαρξῆς τῶν πραγμάτων στὸν χρόνον ὡς καθορισμοὺς τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ (πράγμα πού εἶναι ὁ συνηθέστερος τρόπος παραστάσεως), τότε δὲν μπορεῖ κατὰ κανένα τρόπο ἢ ἀναγκαιότητα στὴν αἰτιώδη σχέση νὰ συμβιβασθεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ τὰ δύο τοῦτα εἶναι ἀντιφατικῶς ἀντίθετα τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο. Πράγματι, ἀπὸ τὴν πρώτη συνάγεται ὅτι κάθε συμβάν, ἐπομένως καὶ κάθε πράξις πού τελεῖται σὲ ἓνα χρονικὸ σημεῖο, εἶναι ἀναγκαῖα ὑπὸ τὸν ὄρον ὅσον ὑπῆρχαν στὸν παρελθόντα χρόνον. Ἀλλά, ἀφοῦ ὁ παρελθὼν χρόνος δὲν εἶναι πιά στὴν ἐξουσία μου, θὰ πρέπει κάθε πράξις πού ἐκτελῶ νὰ εἶναι ἀναγκαῖα λόγῳ καθοριστικῶν λόγων πού δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία μου, δηλαδή οὐδέποτε εἶμαι ἐλεύθερος κατὰ τὸ χρονικὸ σημεῖο στὸ ὅποιο πράττω. Μάλιστα, ἀκόμη καὶ ἂν ἀποδεχόμενον ὁλόκληρη τὴν ὑπαρξή μου ὡς ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἀλλότρια αἰτία [95] (λ.χ., ἀπὸ τὸν Θεό), ἔτσι ὥστε οἱ καθοριστικοὶ λόγοι τῆς αἰτιότητάς μου, καὶ μάλιστα ὁλόκληρης τῆς ὑπαρξῆς μου, νὰ μὴ θρῖσκονται διόλου ἔξω ἀπὸ μένα, ἀκόμη καὶ τοῦτο δὲν θὰ μετέβαλλε ἀσφαλῶς οὔτε κατὰ τὸ ἐλάχιστον τὴ φυσικὴ ἐκείνῃ ἀναγκαιότητα σὲ ἐλευθερία. Διότι σὲ κάθε χρό-

νικό σημείο, υπόκειμαι βέβαια πάντοτε στην αναγκαιότητα να καθορίζομαι στο πράττειν από εκείνα που δεν είναι 170 στην έξουσία μου, και ή απέραντη, a parte priori [προγενέστερη] σειρά των συμβάντων, την όποία θα συνέχιζα μόνο σύμφωνα με μιαν ήδη προκαθορισμένη τάξη, [άλλα] ούδέποτε θα άρχιζα άφ' έαυτού, θα ήταν μιá συνεχής φυσική άλυσίδα, και συνεπώς ή αιτιότητά μου ούδέποτε θα ήταν έλευθερία.

Έάν θέλομε συνεπώς να άποδώσομε έλευθερία σε ένα όν, ή ύπαρξη του όποιου καθορίζεται στον χρόνο, τότε δεν μπορούμε, τουλάχιστον από την άποψη τούτη, να τó εξαιρέσομε από τον νόμο τής φυσικής αναγκαιότητας όλων των συμβάντων τής ύπαρξής του, άρα και των πράξεών του· διότι τούτο θα ίσοδυναμούσε με τó να τó παραδώσομε στην τυφή τύχη (Ungefähr). Άλλα άφου ό νόμος αυτός άφορα σε κάθε αιτιότητα των πραγμάτων, έφ' όσον είναι ή ύπαρξη τους καθορίσιμη στον χρόνο, για τούτο, εάν αυτός ήταν ό τρόπος κατά τον όποιο θα έπρεπε επίσης να παραστήσομε την ύπαρξη των πραγμάτων αυτών καθ' έαυτά, τότε θα έπρεπε να άπορριφθει ή έλευθερία ως μιá ανυπόστατη και άδύνατη έννοια. Έπομένως, εάν θέλομε άκόμη να τή σώσομε, δεν άπομένει άλλος τρόπος από τó να άποδώσομε την ύπαρξη ενός πράγματος, έφ' όσον είναι καθορισμο στον χρόνο, έπομένως και την αιτιότητα κατά τον νόμο τής φυσικής αναγκαιότητας, άπλως στο φαινόμενο, ενώ την έλευθερία στο ίδιο ακριβώς όν ως πράγμα καθ' έαυτό. Τούτο είναι άσφαλώς αναπόφευκτο, εάν θέλει κάποιος να διατηρήσει συγχρόνως και τις δύο αυτές ασύμβατες μεταξύ τους έννοιες· μόνο που κατά την έφαρμογή, εάν θέλει κανείς να τις έξηγήσει ως συνενωμένες σε μιá και την αυτή πράξη και άρα να έξηγήσει την ίδια τή συνένωση τούτη, 171 τότε βέβαια παρουσιάζονται μεγάλες δυσχέρειες που φαίνονται να καθιστούν μιá τέτοια συνένωση άδύνατη.

Έάν πω για έναν άνθρωπο που διαπράττει μιá κλοπή: Η πράξη τούτη είναι, κατά τον φυσικό νόμο τής αιτιότητας, ένα αναγκαίο άποτέλεσμα βάσει των καθοριστικών

λόγων του προηγουμένου χρόνου, τότε ήταν αδύνατον να είχε παραλειφθεί· και τότε, πώς μπορεί ή κρίση κατά τον ήθικὸ νόμο να προβεί ἐδῶ σὲ μιὰν ἀλλαγὴ καὶ νὰ προϋποθέσει ὅτι ἡ πράξις βεβαίως μπορούσε νὰ εἶχε παραλειφθεῖ, ἐπειδὴ ὁ νόμος λέγει ὅτι ὄφειλε νὰ εἶχε παραλειφθεῖ, δηλαδή, πῶς μπορεί νὰ θεωρηθεῖ κάποιος ἐντελῶς ἐλεύθερος σὲ σχέση μὲ τὴν ἴδια πράξις καὶ κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ σημεῖο, κατὰ τὸ ὅποιο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἴδια πράξις ὑπόκειται [96] ἐντούτοις ὁ ἴδιος σὲ μιὰν ἀναπόφευκτη φυσικὴ ἀναγκαιότητα; Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑπεκφύγομε μὲ τὸ νὰ προσαρμόσομε ἀπλῶς τὸ εἶδος τῶν καθοριστικῶν λόγων τῆς αἰτιότητάς μας σύμφωνα μὲ τὸν φυσικὸ νόμο σὲ μιὰ συγκριτικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας (κατὰ τὴν ὁποία, ἐλεύθερο ἀποτελέσμα ὀνομάζεται ἐνίοτε ἐκεῖνο, ὁ καθοριστικὸς φυσικὸς λόγος τοῦ ὁποίου βρίσκεται ἐσωτερικῶς στὸ δρῶν ὄν, π.χ. ὅ,τι προξενεῖ ἓνα σῶμα ποῦ ἔχει ριφθεῖ, ὅταν βρίσκεται σὲ ἐλεύθερη κίνηση, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξις ἐλευθερία, διότι ἐνόσω βρίσκεται ἐν πτήσει, δὲν ὠθεῖται ἀπὸ ὅπουδήποτε ἔξωθεν, ἢ ὅπως ὀνομάζομε ἐλεύθερη καὶ τὴν κίνηση ἐνὸς ρολοιοῦ, διότι κινεῖ τὸ ἴδιο τὸν δείκτη του ποῦ συνε-

172 πῶς δὲν χρειάζεται νὰ ὠθηθεῖ ἀπ' ἔξω· κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀποκαλοῦμε τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐλεύθερες, μολονότι εἶναι ἀναγκαῖες λόγω τῶν καθοριστικῶν λόγων τους ποῦ προηγούνται στὸν χρόνο, ἐπειδὴ βεβαίως πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὲς παραστάσεις ποῦ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς δικές μας δυνάμεις, γιὰ ἐπιθυμίες ποῦ ἔχουν γεννηθεῖ ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτὲς ὕστερα ἀπὸ σχετικὲς περιστάσεις καὶ ἀφορμὲς καὶ ἄρα γιὰ πράξεις ποῦ ἔχουν προκληθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ δική μας ἐπιλογή). Ἄλλὰ τοῦτο θὰ ἦταν ἓνα ἄθλιο τέχνασμα μὲ τὸ ὅποιο μπορεί νὰ βολεύονται ἀκόμη ὀρισμένοι καὶ ἔτσι νὰ νομίζουν ὅτι ἔχουν λύσει μὲ μιὰ σχολαστικὴ μικρολογία τὸ δυσχερὲς ἐκεῖνο πρόβλημα, γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ὁποίου ἔχουν ἐργασθεῖ μάταια οἱ χιλιετίες, πράγμα ποῦ συνεπῶς πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ βρεθεῖ παραμένοντας ἔτσι τελείως στὴν ἐπιφάνεια.⁶⁸ Πράγματι, στὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας ἐκείνης ποῦ πρέπει νὰ τεθεῖ ὡς θεμέ-

λιο ὄλων τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τοῦ σύμφωνου μὲ αὐτοὺς καταλογισμοῦ, δὲν ἔχει ἀπολύτως καμιά σημασία ἂν ἡ αἰτιότητα ἢ καθορισμένη σύμφωνα μὲ ἓνα φυσικὸ νόμο εἶναι ἀναγκαία μέσῳ καθοριστικῶν λόγων πού βρῖσκονται μέσα στὸ ὑποκείμενο ἢ ἔξω ἀπὸ αὐτό, καί, στὴν πρώτη περιπτώση, ἂν εἶναι ἀναγκαία λόγῳ τοῦ ἐνστίκτου ἢ μέσῳ καθοριστικῶν λόγων πού ἔχομε νοήσει μὲ τὸν Λόγο· ἐὰν οἱ καθοριστικὲς αὐτὲς παραστάσεις, κατὰ τὴν ὁμολογία τῶν ἴδιων ἀκριβῶς τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν, ἔχουν ἀσφαλῶς τὴν αἰτία τῆς ὑπάρξεώς τους στὸν χρόνο καὶ μάλιστα στὴν προηγούμενη κατάσταση, ἐνῶ τούτη πάλι σὲ μιὰ προηγούμενη κ.ο.κ., τότε μπορεῖ μὲν οἱ καθοριστικοὶ αὐτοὶ λόγοι νὰ εἶναι μόνον ἐσωτερικοί, μπορεῖ νὰ ἔχουν ψυχολογικὴ καὶ ὄχι μηχανικὴ αἰτιότητα, δηλαδή νὰ προκαλοῦν πράξεις μέσῳ παραστάσεων καὶ ὄχι μέσῳ σωματικῆς κινήσεως, καὶ μολαταῦτα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι καθοριστικοὶ λόγοι τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξή του εἶναι καθορίσιμη στὸν χρόνο, ἄρα ὑπὸ ἐξαναγκάζοντες ὄρους τοῦ παρελθόντος χρόνου, οἱ ὅποιοι συνεπῶς δὲν βρῖσκονται πιά στὴν ἐξουσία τοῦ ὑποκειμένου, ὅταν θέλει νὰ πράξει· ἄρα, οἱ ὄροι αὐτοὶ συνεπιφέρουν μὲν ψυχολογικὴ ἐλευθερία (ἐὰν θέλει κανεὶς βέβαια νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη τούτη γιὰ μιὰν ἀπλῶς ἐσωτερικὴ ἀλυσίδα τῶν παραστάσεων τῆς ψυχῆς), ἀλλὰ συνεπάγονται ἐντούτοις φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἄρα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ὑπερβατολογικὴ ἐλευθερία πού πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀνεξαρτησία ἀπὸ καθετὶ ἐμπειρικὸ καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὴ φύση ἐν γένει, εἴτε αὐτὴ θεωρηθεῖ, ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως, ἀπλῶς στὸν χρόνο, εἴτε θεωρηθεῖ ἐπίσης ὡς ἀντικείμενο τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο, χωρὶς τὴν ὁποία ἐλευθερία (στὴν τελευταία, αὐθεντικὴ σημασία), πού μόνον αὐτὴ εἶναι a priori πρακτικὴ, δὲν εἶναι δυνατὸς ὁ ἠθικὸς νόμος οὔτε ὁ καταλογισμὸς σύμφωνα μὲ αὐτόν. Ἀκριβῶς γι' αὐτό, κάθε ἀναγκαιότητα τῶν συμβάντων στὸν χρόνο σύμφωνα μὲ τὸν φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητας μποροῦμε ἐπίσης νὰ τὴν ἀποκαλέσῃμε μηχανισμό τῆς φύσης, μολονότι δὲν ἐννοοῦμε μὲ τοῦτο ὅτι τὰ

173

[97]

πράγματα που υπόκεινται σε αυτόν πρέπει πράγματι να είναι υλικές μηχανές. Έδω αποβλέπομε μόνο στην αναγκαιότητα της συνάφειας των συμβάντων σε μιὰ χρονική
 174 σειρά, έτσι όπως εξελίσσεται σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, είτε ονομάζει κανείς το υποκείμενο στο οποίο συμβαίνει ή εξέλιξη αυτή, *automaton materiale* [ύλικό αυτόματο], ἐφ' ὅσον τὸ μηχανικὸ ὄν κινεῖται ἀπὸ τὴν ὕλη, είτε τὸ ονομάζει, ὅπως ὁ *Λάμπνιτς*, *automaton spirituale* [πνευματικὸ αυτόματο], ἐφ' ὅσον κινεῖται ἀπὸ παραστάσεις⁶⁹ καὶ ἂν ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεώς μας δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν τελευταία (λ.χ., τὴν ψυχολογικὴ καὶ συγκριτικὴ, καὶ ὄχι συγχρόνως τὴν υπερβατολογικὴ, δηλαδὴ τὴν ἀπόλυτη), τότε δὲν θὰ ἦταν κατὰ θάσιν τίποτε καλύτερο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία μᾶς περιστρεφόμενης σούβλας, πού κι αὐτὴ, ἅπαξ καὶ κουργηθῆι, πραγματοποιεῖ τὶς κινήσεις τῆς μόνη τῆς.

Γιὰ νὰ ἄρομε τώρα, στὴν προκειμένη περίπτωσι, τὴν φαινομενικὴ ἀντίφασιν μεταξὺ φυσικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἐλευθερίας σε μία καὶ τὴν αὐτὴ πράξι, θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅ,τι εἰπώθηκε στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν Λόγου*⁷⁰ ἢ ὅ,τι συνάγεται ἀπὸ ἐκεῖ: "Ὅτι ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα πού δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ υποκειμένου, ἐνυπάρχει μόνο στοὺς καθορισμοὺς ἐκείνου τοῦ πράγματος πού υπόκειται σε χρονικοὺς ὅρους, ἐπομένως μόνο στοὺς καθορισμοὺς τοῦ πράττοντος υποκειμένου ὡς φαινομένου καὶ ὅτι συνεπῶς, ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη, οἱ καθοριστικοὶ λόγοι κάθε πράξεως του βρίσκονται σε ὅ,τι ἀνήκει στὸν παρελθόντα χρόνον καὶ δὲν εἶναι πᾶς στὴν ἐξουσία του (καὶ σε τούτα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν ἐπίσης οἱ πράξεις πού ἔχει ἤδη τελέσει καὶ ὁ ἀπὸ αὐτὲς καθορισμὸς χαρακτῆρας του κατὰ τὰ δικά του μάτια, ὡς φαινομένου). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο
 175 ἀκριβῶς υποκείμενο, πού ἀπὸ ἄλλη ἄποψη ἔχει συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὡς πράγματος καθ' ἑαυτό, θεωρεῖ ἐπίσης τὴν ὑπαρξή του, ἐφ' ὅσον δὲν υπόκειται σε χρονικοὺς ὅρους, ἐνῶ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του εἶναι καθορισμὸς μόνον ἀπὸ νόμους πού θέτει ὁ ἴδιος μέσῳ τοῦ Λόγου καὶ στὴν ὑπαρξή του αὐτὴ, τίποτε δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆι

ὅτι προηγείται τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεώς του, ἀλλὰ κάθε πράξη καὶ ἐν γένει κάθε καθορισμὸς τῆς ὑπαρξῆς του πού μεταβάλλεται σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ αἴσθησι, ἀκόμη [98] καὶ ὀλόκληρη ἢ συνέχεια τῆς ὑπαρξῆς του ὡς αἰσθητοῦ ὄντος, δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται στὴ συνείδηση τῆς νοητῆς του ὑπαρξῆς παρὰ μόνον ὡς συνέπεια καὶ οὐδέποτε ὡς καθοριστικὸς λόγος τῆς αἰτιότητάς του ὡς νοουμένου. Ἄλλὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτη τὸ ἔλλογο ὄν μπορεῖ νὰ πεῖ εὐλόγως γιὰ κάθε ἀντίθετη πρὸς τὸν [ἠθικὸ] νόμο πράξη πού διαπράττει, μολονότι καθορίζεται ἢ πράξη αὐτή, ὡς φαινόμενο, ἐπαρκῶς στὸ παρελθὸν καὶ κατὰ τοῦτο εἶναι ἀναπόφευκτα ἀναγκαῖα, ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ τὴν εἶχε παραλείψει· διότι ἡ πράξη αὐτή, ὅπως καὶ ὅλο τὸ παρελθὸν πού τὴν καθορίζει, ἀνήκει σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ φαινόμενο τοῦ χαρακτήρα του, πού παρέχει ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτὸ του καὶ σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο καταλογίζει στὸν ἑαυτὸ του, ὡς μὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε αἰσθητικὴ αἰτία, τὴν αἰτιότητα τῶν φαινομένων ἐκείνων.

Μὲ τοῦτα συμφωνοῦν τελείως καὶ οἱ δικαστικὲς κρίσεις τῆς θαυμαστῆς ἐκείνης ικανότητος μέσα μας πού ἀποκαλοῦμε [ἠθικὴ] συνείδηση.⁷¹ Ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μὴ χανεῖται ὅτιδήποτε, ὥστε νὰ παραστήσει μὴν ἀντίθετη στὸν [ἠθικὸ] νόμο συμπεριφορὰ του πού ἀναλογίζεται, ὡς 176 ἀκούσιο πταῖσμα, ὡς ἀπλὴ ἀπροσεξία πού οὐδέποτε μπορεῖ κάποιος νὰ ἀποφύγει ἐντελῶς, συνεπῶς ὡς κάτι στὸ ὁποῖο συμπαράσφρηξε ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος, καὶ ἔτσι νὰ δηλώσει ὅτι εἶναι ἄθῳς γι' αὐτήν· μολαταῦτα θὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ συνήγορος πού μιλᾷ ὑπὲρ αὐτοῦ δὲν μπορεῖ διόλου νὰ ἀναγκάσει τὸν κατήγορο μέσα του νὰ σωπῆσει, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἔχει συνείδηση ὅτι κατὰ τὸν χρόνον πού διέπραξε τὸ ἄδικο εἶχε τὰ λογικά του, δηλαδή εἶχε τὴν χρῆση τῆς ἐλευθερίας του· καὶ ἐντούτοις ἐξηγεῖ στὸν ἑαυτὸ του τὸ παράπτωμά του ὡς μιὰ κακὴ συνήθεια πού τὴν ἀπέκτησε ὁ ἴδιος σιγά-σιγά μὲ τὸ νὰ παραμελεῖ τὴν προσοχὴ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, μέχρι τοῦ σημείου νὰ μπορεῖ νὰ τὸ θεωρεῖ ὡς φυσικὴ συνέπεια τῆς συνήθειας αὐτῆς, χωρὶς

ὅμως καὶ νὰ μπορεῖ τοῦτο νὰ τὸν ἀσφαλίσει ἀπὸ τὴν μομφὴ καὶ τὴν ἐπίπληξη ποὺ ἀπευθύνει ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτὸ του. Ἐπάνω σὲ τοῦτα στηρίζεται ἄλλωστε καὶ ἡ μετάνοια γιὰ μὰ πράξη ποὺ τελέσαμε πρὶν ἀπὸ πολὺ καιρὸ, κάθε φορὰ ποὺ τὴ θυμόμαστε: Ἐνα ὀδυνηρὸ αἶσθημα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ ἠθικὸ φρόνημα καὶ ποὺ εἶναι πρακτικῶς κενό, ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ νὰ συμβάλει στὸ νὰ κάμει τὸ συμβὰν σὰν νὰ μὴν εἶχε συμβεῖ (*das Geschehene ungeschehen zu machen*)· καὶ μάλιστα, αὐτὸ θὰ ἦταν ἄτοπο (ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ καὶ ὁ *Πρόσλει*⁷² ὡς γνήσιος *μοιρολάτρης*⁷³ ποὺ σκέπτεται μὲ συνέπεια, καὶ γιὰ τὴν εἰλικρίνειά του αὐτὴ ἀξίζει περισσότερη ἐπιδοκιμασία ἀπὸ ἐκείνους ποὺ, ἐνῶ ἰσχυρίζονται στὴν πραγματικότητα τὸν μηχανισμό τῆς θελήσεως καὶ μόνο στὰ

177 λόγια τὴν ἐλευθερία της, θέλουν παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ συμπεριλαμβάνουν τὴν ἐλευθερία στὸ συγκρητιστικὸ τους σύστημα, χωρὶς ὅμως νὰ καθιστοῦν κατανοητὴ τὴ δυνατότητα ἐνός

[99] τέτοιου καταλογισμοῦ)· ἡ μετάνοια, ὅμως, ὡς πόνος εἶναι θεθαίως ἐντελῶς θεμιτὴ, διότι ὁ Λόγος, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν νόμο τῆς νοητῆς μας ὑπαρξῆς (τὸν ἠθικὸ νόμο), δὲν ἀναγνωρίζει καμιὰ διαφορὰ τοῦ χρόνου καὶ ἐρωτᾷ μόνον ἂν τὸ συμβὰν ἀποδίδεται σ' ἐμένα ὡς πράξη, ὅποτε ὅμως συνάπτει ἠθικῶς μὲ τὴν πράξη αὐτὴ πάντοτε τὸ ἴδιο αἶσθημα, εἴτε συνέβη τώρα εἴτε εἶχε συμβεῖ πρὸ πολλοῦ. Διότι ἡ *ζωὴ τῶν αἰσθήσεων*⁷⁴ ἔχει, ὅσον ἀφορᾷ στὴ νοητὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς της (τῆς ἐλευθερίας), τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα ἐνός φαινομένου τὸ ὁποῖο, ἐφ' ὅσον περιέχει μόνον φαινόμενα τοῦ φρονήματος ποὺ ἀφοροῦν στὸν ἠθικὸ νόμο (δηλαδὴ τοῦ χαρακτήρα), δὲν πρέπει νὰ κριθεῖ κατὰ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ τῆς προσιδιάζει ὡς φαινόμενο, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπόλυτη αὐτενέργεια (*Spontaneität*) τῆς ἐλευθερίας. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι, ἂν ἦταν γιὰ μᾶς δυνατόν νὰ κατανοήσομε τὴ νοοτροπία ἐνός ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὴ φανερώνεται τόσο μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ὅσο καὶ μὲ τὶς ἐξωτερικὲς πράξεις, τόσο βαθιὰ, ὥστε νὰ μᾶς γίνεи γνωστὸ κάθε ἐλατήριό τους, ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ ἐλάχιστο, καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἀφορμὲς ποὺ ἐπενεργοῦν σ' αὐτά, τότε

θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ὑπολογίσει τὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ μέλλον μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα ποὺ θὰ ὑπελόγιζε καὶ μιὰν ἐκλειψη τῆς σελήνης ἢ τοῦ ἡλίου, καὶ ἐντού- 178
 τοις νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος. Πράγματι, ἐὰν εἶχαμε στὴ διάθεσή μας μιὰν ἀκόμη διαφοροετικὴ ματιὰ (μὲ τὴν ὁποία ὅμως, βεβαίως, δὲν εἴμαστε διόλου προικισμένοι, ἀλλὰ στὴ θέση τῆς ὁποίας δὲν ἔχομε παρὰ μόνο τὴν ἔννοια τοῦ Λόγου), δηλαδὴ ἐκείνη μιᾶς νοητικῆς ἐποπτείας τοῦ ἰδίου ἐκείνου ὑποκειμένου, τότε βεβαίως θὰ κατανοούσαμε ὅτι ὅλη τούτη ἡ ἀλυσίδα τῶν φαινομένων, σὲ σχέση μὲ ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν αὐτενέργεια τοῦ ὑποκειμένου ὡς πράγματος καθ' ἑαυτό, γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ὁποίας δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπολύτως καμιὰ φυσικὴ ἐξήγηση. Ἐλλεῖπει τῆς ἐποπτείας αὐτῆς, μᾶς διαβεβαιώνει ὁ ἠθικὸς νόμος γιὰ τὴ διαφορὰ τούτη τῆς σχέσης τῶν πράξεών μας ὡς φαινομένων μὲ τὴν αἰσθητὴ φύση⁷⁵ τοῦ ὑποκειμένου μας, ἀπὸ ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἴδια τούτη ἡ αἰσθητὴ φύση συσχετίζεται μὲ τὸ νοητὸ ὑπόστρωμα μέσα μας. – Ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη ποὺ εἶναι φυσικὴ γιὰ τὸν Λόγο μας, μολονότι εἶναι ἀνεξήγητη, μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν καὶ κρίσεις πού, ἐνῶ ἐκφέρονται μὲ κάθε εὐσυνειδησία, φαίνεται ἐντούτοις ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἀντίκεινται σὲ κάθε δικαιοσύνη (Billigkeit). Ὑπάρχουν περιπτώσεις, στίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν παιδικὴ τους ἡλικία –ἀκόμη καὶ ἂν εἶχαν τὴν ἴδια ἀγωγή ποὺ ὑπῆρξε γι' αὐτοὺς καὶ συγχρόνως γιὰ ἄλλους ὠφέλιμη– δείχνουν ἐντούτοις μιὰ τόσο πρῶμη κακία καὶ συνεχίζουν τόσο πολὺ νὰ τὴν ἀυξάνουν μέχρι τὰ χρόνια τῆς ὠριμότητάς τους, ὥστε τοὺς θεωροῦμε ὡς γεννημένους κακούργους καί, ὅσον ἀφορᾷ στὴ νοοτροπία τους, ὡς ἐντελῶς ἀδιόρθωτους, καὶ μολαταῦτα τοὺς κρίνομε λόγῳ τῆς διαγωγῆς τους μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, τοὺς ἐπιρρίπτω- 179
 με τὰ ἀδικήματά τους ὡς ἐνοχὴ τους μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς [100]
 τρόπο, καὶ μάλιστα τὰ ἴδια αὐτὰ (τὰ παιδιά) θεωροῦν τὶς κατηγορίες αὐτὲς τόσο πλήρως θεμελιωμένες, ὥστε νὰ παρέμεναν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὑπεύθυνοι ὅπως καὶ κάθε ἄλλος

ἄνθρωπος, ἀσχέτως τῆς χωρὶς ἐλπίδα [βελτιώσεως] φυσικῆς τους ιδιοσυστασίας μὲ τὴν ὁποία ἔχουν προικισθεῖ. Τοῦτο δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβαίνει, ἐὰν δὲν προϋποθέταμε ὅτι ὅλα ὅσα πηγάζουν ἀπὸ τὸ αὐτεξούσιο (Willkür) τοῦ ἀνθρώπου (ὅπως, ἀναμφιβόλως, κάθε πράξη πού τελεῖται ἀπὸ πρόθεση) ἔχουν ὡς θεμέλιό τους μιὰν ἐλεύθερη αἰτιότητα, πού ἐκφράζει ἀπὸ τὴν πρώτη νεότητα τὸν χαρακτήρα της στὰ φαινόμενά της (στὶς πράξεις), τὰ ὁποία, λόγῳ τῆς ὁμοιομορφίας τῆς συμπεριφορᾶς, ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε μιὰ φυσικὴ συνάφεια, πού ὅμως δὲν καθιστᾷ ἀναγκαῖα τὴν κακὴ φύση τῆς θελήσεως, ἀλλὰ ἀντιθέτως εἶναι ἡ συνέπεια τῶν κακῶν καὶ ἀμετάβλητων ἀρχῶν πού ἔχουν γίνει ἐκουσίως δεκτὲς καὶ κάνουν τὸν ἄνθρωπο ἀκόμη πιὸ ἀξιόμημτο καὶ ἀξιόποιο.

Ἄλλὰ ἡ ἐλευθερία ἀντιμετωπίζει μιὰν ἀκόμη δυσχέρεια, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ συνενωθεῖ μὲ τὸν φυσικὸ μηχανισμό σὲ ἓνα ὄν πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο: Μιὰ δυσχέρεια πού, ἀκόμη καὶ ὅταν ἔχομε παραδεχθεῖ ὅλα τὰ προηγούμενα, ἀπειλεῖ ἐντούτοις τὴν ἐλευθερία μὲ ὀλοκληρωτικὴ κατάρρευση. Ὅμως, παρὰ τὸν κίνδυνο αὐτόν, ὡστόσο κάποιο στοιχεῖο 180 μᾶς δίδει συγχρόνως ἐλπίδα γιὰ μιὰ τελικῶς εὐτυχὴ ἔκβαση, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἴδια τούτη δυσχέρεια πιέζει πολὺ περισσότερο (πράγματι, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο, μόνον αὐτὴ) τὸ σύστημα, στὸ ὁποῖο ἡ καθορίσιμη στὸν χρόνον καὶ τὸν χῶρον ὑπαρξὴ θεωρεῖται ὡς ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά· συνεπῶς, δὲν μᾶς ἐξαναγκάζει νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν κυριώτατη προϋπόθεσή μας γιὰ τὴν ἰδεατότητα τοῦ χρόνου ὡς ἀπλῆς μορφῆς τῆς κατ' αἴσθησιν ἐποπτείας, ἐπομένως ὡς ἀπλοῦ τρόπου παραστάσεων πού προσιδιάζει στὸ ὑποκείμενο, ἐπειδὴ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, καὶ ἀπαιτεῖ ἀπλῶς νὰ τὸν συνενώσουμε μὲ τὴν Ἰδέα τούτη [τῆς ἐλευθερίας].

Πράγματι, ἀκόμη καὶ ἂν συμφωνήσουν μαζί μας ὅτι τὸ νοητὸ ὑποκείμενον μπορεῖ, σὲ σχέση μὲ μιὰ δεδομένη πράξη, νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερον, μολονότι, ὡς ὑποκείμενον πού ἀνήκει ἐπίσης στὸν αἰσθητὸ κόσμον, εἶναι σὲ σχέση μὲ αὐτὸν μηχανικῶς ἐξηρητημένο, ἐντούτοις ὅμως φαίνεται ὅτι

εἶναι ἀνάγκη, μόλις δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Θεὸς ὡς καθολικὸ πρωταρχικὸ ὄν εἶναι ἢ αἰτία καὶ τῆς ὑπαρξεως τῆς οὐσίας [ὑποστάσεως]⁷⁶ (μὰ πρόταση ποὺ οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς χωρὶς νὰ ἀρνηθεῖ συγχρόνως καὶ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος ὄλων τῶν ὄντων (Wesen aller Wesen), ἐπομένως καὶ τὴν ἀπόλυτη αὐτάρκειά του, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται τὰ πάντα στὴ θεολογία), νὰ παραδεχθεῖ ἐπίσης τοῦτο: Οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὸν καθοριστικὸ [101] τοὺς λόγο σ' ἐκεῖνο ποὺ βρῖσκεται ἐντελῶς πέραν τῆς δυνάμεώς τους, δηλαδὴ στὴν αἰτιότητα ἐνὸς διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο ὑψίστου ὄντος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἐντελῶς καὶ ἀπολύτως ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁλόκληρος ὁ καθορισμὸς τῆς αἰτιότητάς του. *Πράγματι*: Ἐὰν οἱ πράξεις 181 τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὲς συγκαταλέγονται στοὺς καθορισμοὺς του ἐν χρόνῳ, δὲν ἦταν ἀπλοὶ καθορισμοὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς φαινομένου, ἀλλὰ ὡς πράγματος καθ' ἑαυτό, τότε δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διασωθεῖ ἡ ἐλευθερία. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἦταν μιὰ μαριονέτα ἢ ἓνα αὐτόματο σὰν τοῦ Βωκανσόν,⁷⁷ κομμένο καὶ φτιαγμένο ἀπὸ τὸν ὑπέρτατο μάστορα ὄλων τῶν ἔργων τέχνης· ἡ δὲ αὐτοσυνειδησία θὰ τὸ ἔκανε βέβαια ἓνα σκεπτόμενο αὐτόματο, στὸ ὁποῖο ὁμως ἡ συνείδηση τῆς αὐτενέργειάς του, ἐὰν ἐκλαμβάνεται ὡς ἐλευθερία, θὰ ἦταν ἀπλῶς αὐταπάτη, ἀφοῦ μόνον συγκριτικῶς ἀξίζει νὰ ἀποκαλεῖται ἔτσι, ἐπειδὴ τὰ ἐγγύτερα καθοριστικὰ αἴτια τῆς κίνησής του καὶ μιὰ μακρὰ σειρὰ τῶν αἰτίων αὐτῶν μέχρι τὰ καθοριστικὰ τοὺς αἴτια εἶναι μὲν ἐσωτερικά, ἀλλὰ τὸ ἔσχατο καὶ ὑψιστο αἴτιο βέβαια βρῖσκεται ἐντελῶς σὲ ἓνα ξένο χέρι. Γιὰ τοῦτο δὲν κατανοῶ, πῶς ἐκεῖνοι ποὺ ἐξακολοθοῦν νὰ ἐπιμένουν νὰ θεωροῦν τὸν χρόνο καὶ τὸν χῶρο ὡς καθορισμοὺς ποὺ ἀνήκουν στὴν ὑπαρξη τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά, θέλουν νὰ ἀποφύγουν ἐδῶ τὸν μοιραῖο χαρακτήρα τῶν πράξεων· ἢ, ὅταν παραδέχονται εὐθέως (ὅπως ἔκανε ὁ κατὰ τὰ ἄλλα ὀξύμους Μέντελσον)⁷⁸ ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος εἶναι ὄροι ποὺ ἀνήκουν κατὰ ἀναγκαῖο τρόπο μόνον στὴν ὑπαρξη πεπερασμένων καὶ παραγῶγων ὄντων, ὄχι ὁμως καὶ σ' ἐκείνη τοῦ ἀλείρου

πρωταρχικοῦ ὄντος, δὲν κατανοῶ πῶς θέλουν νὰ δικαιολογήσουν ἀπὸ ποῦ ἀντλοῦν τὸ δικαίωμα τοῦτο, νὰ κάνουν μιὰ τέτοια διάκριση· καὶ μάλιστα, πῶς θέλουν ἔστω καὶ 182 μόνον νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀντίφαση ποὺ διαπραττουν, ὅταν θεωροῦν τὴν ὑπαρξὴ στὸν χρόνον ὡς καθορισμὸ ποὺ ἐνυπάρχει ἀναγκαιῶς στὰ πεπερασμένα πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξὸς αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ χρόνου (ἢ τοῦ χώρου) τοῦ ἴδιου (διότι αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ προϋποτεθεῖ ὡς ἀναγκαῖος *a priori* ὄρος τῆς ὑπαρξὸς τῶν πραγμάτων), καὶ ἐπομένως ἡ ἴδια ἡ αἰτιότητά του, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐξηρητημένη κατὰ τὸν χρόνον, ὅποτε ὅμως ἐπέρχονται ἀναποφεύκτως ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἀντιφάσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὶς ἔννοιες τῆς ἀπεραντοσύνης (*Unendlichkeit*) καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας του. Ἀντιθέτως, σὲ μᾶς εἶναι τελείως εὐχερὲς νὰ διακρίνομε τὸν καθορισμὸ τῆς θείας ὑπαρξὸς ὡς ἀνεξάρτητο ἀπὸ ὅλους τοὺς ὄρους τοῦ χρόνου, σὲ διάκριση ἀπὸ τὸν καθορισμὸ ἐνὸς ὄντος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὡς τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὄντος καθ' ἑαυτὸ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πράγματος μέσα στὰ φαινόμενα. Γιὰ τοῦτο, ἐὰν δὲν ἀποδέχεται κάποιος τὴν ἰδεατότητα ἐκεῖνη τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, δὲν ἀπομένει [102] παρὰ μόνον ὁ *Σπινοζισμὸς*, στὸν ὁποῖο ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι οὐσιώδεις καθορισμοὶ τοῦ ἴδιου τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, ἐνῶ τὰ πράγματα ποὺ ἐξαρθῶνται ἀπὸ αὐτὸ (συνεπῶς καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι) δὲν εἶναι οὐσίαι [ὑποστάσεις], ἀλλὰ ἀπλῶς συμβεβηκότα ποὺ ἐνυπάρχουν σὲ αὐτὸ· διότι, ἐὰν τὰ πράγματα τοῦτα ὑπάρχουν ἀπλῶς ὡς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ στὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν ὁ ὄρος τῆς ὑπαρξὸς τους καθ' ἑαυτήν, τότε καὶ οἱ πράξεις τῶν ὄντων αὐτῶν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι παρὰ μόνον οἱ πράξεις τοῦ ὄντος ἐκείνου, τὶς ὁποῖες κάπου καὶ κάποτε θὰ ἐκτελοῦσε. Γιὰ 183 τοῦτο, ὁ *Σπινοζισμὸς*, ἀσχέτως τοῦ ἀβασίμου τῆς θεμελικῆς ἰδέας του, συμπεραίνει ἐντούτοις πολὺ συνεπέστερα ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ συμβεῖ κατὰ τὴ θεωρίαν τῆς δημιουργίας, ὅταν τὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν καθ' ἑαυτὰ στὸν χρόνον

καὶ ποὺ γίνονται δεκτὰ ὡς οὐσίαις [ὑποστάσεις] θεωροῦνται μὲν ὡς ἀποτελέσματα μιᾶς ἀνώτατης αἰτίας, ὄχι ὁμως συγχρόνως ὅτι ἀνήκουν σὲ αὐτὴν καὶ στὴν πράξη της, ἀλλὰ θεωροῦνται καθ' ἑαυτὰ ὡς οὐσίαις [ὑποστάσεις].

Ἡ ἐπίλυση τῆς ἀνωτέρω δυσχέρειας γίνεται σύντομα καὶ πειστικὰ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ἐὰν ἡ ὑπαρξὴ μέσα στὸν χρόνο εἶναι ἀπλῶς ἓνας κατ' αἴσθησιν τρόπος παραστάσεων τῶν νοούντων ὄντων στὸν κόσμον, ἐπομένως δὲν τὰ ἀφορᾷ ὡς πράγματα καθ' ἑαυτὰ, τότε ἡ δημιουργία τῶν ὄντων αὐτῶν εἶναι μιὰ δημιουργία τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ, διότι ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας δὲν ἀνήκει στὸν κατ' αἴσθησιν τρόπο παραστάσεων τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς αἰτιότητας, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μόνο μὲ τὰ νοούμενα. Ἐπομένως, ὅταν λέγω γιὰ ὄντα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου «Ἐχουν δημιουργηθεῖ», τὰ θεωρῶ κατὰ τοῦτο ὡς νοούμενα. Ὅπως θὰ ἦταν, λοιπόν, μιὰ ἀντίφαση νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς τῶν φαινομένων, τὸ ἴδιο εἶναι μιὰ ἀντίφαση καὶ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Θεός, ὡς δημιουργός, εἶναι ἡ αἰτία τῶν πράξεων στὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἄρα ὡς φαινομένων, μολονότι εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξης τῶν ὄντων ποὺ πράττουν (ὡς νοουμένων). Ἀλλὰ, ἐὰν εἶναι δυνατόν (ἐὰν ἀποδεχόμεστε μόνο τὴν ὑπαρξὴ στὸν χρόνο ὡς κάτι ποὺ ἰσχύει ἀπλῶς γιὰ τὰ φαινόμενα, ὄχι γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ) νὰ υποστηρίξομε τὴν ἐλευθερία ἀνεξαρτήτως τοῦ φυσικοῦ μηχανισμοῦ τῶν πράξεων ὡς φαινομένων, τότε τὸ γεγονός ὅτι τὰ δρῶντα ὄντα εἶναι δημιουργήματα δὲν μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴν παραμικρὴ μεταβολὴ ἐδῶ, ἐπειδὴ ἡ δημιουργία ἀφορᾷ στὴ νοητὴ καὶ ὄχι στὴν αἰσθητὴ τους ὑπαρξὴ, καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς καθοριστικὸς λόγος τῶν φαινομένων· τὰ πράγματα ὁμως θὰ ἦταν ἐντελῶς διαφορετικά, ἐὰν τὰ ὄντα τοῦ κόσμου ὡς πράγματα καθ' ἑαυτὰ ὑπῆρχαν μέσα στὸν χρόνο, ἀφοῦ ὁ δημιουργὸς τῆς οὐσίας [ὑποστάσεως] θὰ ἦταν συγχρόνως ὁ δημιουργὸς ὁλόκληρου τοῦ μηχανισμοῦ τῆς οὐσίας [ὑποστάσεως] αὐτῆς.

Τόσο μεγάλης σπουδαιότητας εἶναι ὁ διαχωρισμός, ὁ ὁποῖος πραγματοποιήθηκε στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθάρου θεω-*

[103] ρητικοῦ Λόγου, τοῦ χρόνου (καθὼς καὶ τοῦ χώρου) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά.

Θὰ ποῦν, ὅμως, ὅτι ἡ ἐπίλυση τῆς δυσχέρειας ποὺ ἐκθέσαμε ἐδῶ εἶναι ἀσφαλῶς ἀφ' ἑαυτῆς πολὺ δυσνόητη καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἐλάχιστα ἐπιδεκτικὴ μιᾶς διαυγοῦς παρουσίας. Ἐντούτοις, εἶναι τάχα ὁποιαδήποτε ἄλλη πραγμάτευση, ποὺ ἔχουν ἐπιχειρήσει ἢ μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσουν, εὐχερέστερη καὶ πιὸ κατανοητῆ; Μᾶλλον θὰ ἤθελε κάποιος νὰ πεῖ ὅτι οἱ δογματικοὶ διδάσκαλοι τῆς Μεταφυσικῆς ἔχουν ἀποδείξει περισσότερο τὴν κατεργαριὰ παρὰ τὴν εὐθύτητά τους κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀπέκρυσαν ὅσο ἦταν δυνατόν τὸ δύσκολο αὐτὸ σημεῖο, μὲ τὴν ἐλπίδα, ἂν δὲν μιλοῦσαν διόλου γι' αὐτό, πιθανὸν νὰ μὴν τὸ σκεπτόταν εὐκολὰ οὔτε κανεῖς ἄλλος. Ἐὰν πρόκειται νὰ συνδράμομε σὲ μιὰν ἐπιστήμη, τότε θὰ πρέπει νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὅλες οἱ δυσχέρειες
185 καὶ μάλιστα νὰ ἀναζητηθοῦν ἐκεῖνες ποὺ τὴν παρεμποδίζουν κρυφά· διότι ἡ καθεμιά τους προκαλεῖ ἓνα βοθητικὸ μέσον, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ, χωρὶς νὰ παρέχει στὴν ἐπιστήμη μιὰ προσθήκη εἴτε σὲ ἔκταση εἴτε σὲ ἀκρίβεια, ὅποτε λοιπὸν ἀκόμη καὶ τὰ ἐμπόδια γίνονται μέσα προαγωγῆς τῆς ἐμβρίθειας στὶς ἐπιστῆμες. Ἀντιθέτως, ὅταν οἱ δυσχέρειες καλύπτονται ἐπίτηδες ἢ ἀντιμετωπίζονται ἀπλῶς μὲ παρηγορητικὴ θεραπεία, τότε καταλήγουν ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ ἀνίατα δεινὰ ποὺ καταστρέφουν τὴν ἐπιστήμη μὲ ἓναν ὀλοκληρωτικὸ σκεπτικισμό.

* * *

Ἐπειδὴ, ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς Ἰδέες τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου, μόνη ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι πράγματι ἐκείνη, ἡ ὁποία παρέχει τόσο μεγάλη διεύρυνση στὸ πεδίο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, μολονότι μόνον ὅσον ἀφορᾷ στὴν πρακτικὴ γνώση, γιὰ τοῦτο διερωτῶμαι: *Γιὰ ποιὸν λόγο ἔχει παραχωρηθεῖ ἀποκλειστικῶς στὴν ἔννοια τούτη μιὰ τόσο μεγάλη γονιμότητα*, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες σηματοδοτοῦν βέβαια τὴν κενὴ θέση γιὰ δυνατὰ καθαρὰ νοητικὰ ὄντα, ἀλλὰ δὲν

μπορούν καθόλου να προσδιορίσουν την έννοιά τους. Κατανοῶ γρήγορα ὅτι, ἀφοῦ δὲν μπορῶ νὰ σκεφθῶ τίποτε χωρὶς κατηγορία, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ αὐτὴ πρῶτα καὶ στὴν Ἰδέα τοῦ Λόγου γιὰ τὴν ἐλευθερία, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολοῦμαι, καὶ τούτη εἶναι ἐδῶ ἡ κατηγορία τῆς αἰτιότη-
 τας καὶ ὅτι, μολονότι στὴν *έννοια τοῦ Λόγου* [Ἰδέα] γιὰ τὴν ἐλευθερία, ὡς ὑπερβατικὴ έννοια (*überschwenglichem*), 186 δὲν μπορεῖ νὰ ὑπόκειται μιὰ ἀντίστοιχη ἐποπτεία, ἐντούτοις στὴν *έννοια τῆς διάνοιας* [κατηγορία] (γιὰ τὴν αἰτιότητα), γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖ [ἡ Ἰδέα] τὸ ἀπόλυτο, θὰ πρέπει νὰ ἔχει δοθεῖ προηγουμένως μιὰ κατ' αἰσθησὴ ἐποπτεία, μὲ τὴν ὁποία τοῦ ἐξασφαλίζεται γιὰ πρῶτη φορὰ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ἄλλὰ ὅλες [104] οἱ κατηγορίες διαιροῦνται σὲ δύο τάξεις, τὶς *μαθηματικὲς*, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται ἀπλῶς στὴν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στὴν παράσταση τῶν ἀντικειμένων, καὶ τὶς *δυναμικὲς*, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στὴν παράσταση τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀντικειμένων.⁷⁹ Οἱ πρῶτες (οἱ κατηγορίες τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ ποιοῦ) περιέχουν πάντοτε μιὰ σύνθεση τοῦ *ὁμοιογενοῦς*, στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ διόλου νὰ βρεθεῖ τὸ μὴ ἐξηρητημένο, [τὸ ἀπόλυτο],⁸⁰ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐξηρητημένο [τὸ σχετικὸ]⁸¹ στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο, τὸ ὁποῖο δίδεται στὴν κατ' αἰσθησὴ ἐποπτεία, διότι θὰ ἔπρεπε αὐτὸ τὸ ἴδιο νὰ ἀνήκει μὲ τὴ σειρά του στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνο καὶ συνεπῶς θὰ ἔπρεπε πάντοτε νὰ εἶναι καὶ πάλι ἐξηρητημένο· γιὰ τοῦτο ἄλλωστε, στὴν Διαλεκτικὴ τοῦ καθάρου θεωρητικοῦ Λόγου, οἱ ἀντιτιθέμενοι μεταξὺ τους τρόποι νὰ βροῦμε τὸ ἀπόλυτο καὶ τὴν ὀλότητα τῶν ὄρων γι' αὐτούς, ἦταν καὶ οἱ δύο ἐσφαλμένοι. Οἱ κατηγορίες τῆς δεύτερης ὁμάδας (ἐκεῖνες τῆς αἰτιότητας καὶ τῆς ἀναγκαιότητας ἐνὸς πράγματος) δὲν ἀπαιτοῦσαν διόλου τὴν ὁμοιογένεια τούτη (τοῦ ἐξηρητημένου καὶ τοῦ ὄρου [του] μέσα στὴν σύνθεση), διότι ἐδῶ τὸ ζήτημα δὲν ἦταν νὰ παραστήσομε πῶς συντίθεται ἡ ἐποπτεία ἀπὸ τὸ πολλαπλὸ τῆς, ἀλλὰ μόνον πῶς ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξηρητημένου ἀντικειμένου ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴν προστίθεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ

187 ὄρου (ὡς συνδεδεμένου στή διάνοια μὲ τὸ ἀντικείμενο)· ὁπότε ἐπιτρεπόταν ἐκεῖ, ὅπως θέτουμε τὰ ἐντελῶς ἐξηρητημένα ὄντα στὸν αἰσθητὸ κόσμο (τόσο ὡς πρὸς τὴν αἰτιότητα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν τυχαία ὑπαρξή τῶν ἰδίων τῶν πραγμάτων), νὰ θέσουμε τὸ ἀπόλυτο, μολονότι ἄλλωστε ἀπροσδιόριστο, στὸν νοητὸ κόσμο, καὶ νὰ καταστήσουμε τὴ σύνθεση ὑπερβατική. Γιὰ τοῦτο ἄλλωστε διαπιστώθηκε στή Διαλεκτική τοῦ καθαρῶ θεωρητικοῦ Λόγου ὅτι καὶ οἱ δύο φαινομενικῶς ἀντιτιθέμενοι μεταξὺ τους τρόποι νὰ βροῦμε τὸ ἀπόλυτο γιὰ τὰ ἐξηρητημένα ὄντα, στήν πραγματικότητα δὲν ἀντιφάσκουν· π.χ., στή σύνθεση τῆς αἰτιότητας, ὅτι δὲν ἀντιφάσκει, γιὰ τὰ ἐξηρητημένα στή σειρὰ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, νὰ νοήσουμε τὴν αἰτιότητα πού δὲν εἶναι περαιτέρω ἐξηρητημένη κατὰ αἰσθητὸ τρόπο· καὶ ὅτι ἡ ἴδια πράξι πού, ἀφοῦ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο, εἶναι πάντοτε αἰσθητηριακῶς ἐξηρητημένη, δηλαδή μηχανικῶς ἀναγκαία, ἐντούτοις ὁμως συγχρόνως, ἀφοῦ ἀνήκει στήν αἰτιότητα τοῦ πράττοντος καὶ ἐφ' ὅσον αὐτὸς ἀνήκει στὸν νοητὸ κόσμο, ἔχει ὡς θεμέλιό της μιὰν αἰσθητηριακῶς μὴ ἐξηρητημένη αἰτιότητα καὶ ἄρα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ἐλεύθερη. Ἄλλὰ τὸ ζήτημα ἦταν μόνον νὰ μετατραπεῖ ἐκεῖνο τὸ δύνασθαι σὲ ἓνα εἶναι, δηλαδή νὰ μπορέσουμε νὰ ἀποδείξουμε σὲ μιὰ πραγματικὴ περίπτωση, τρόπον τινὰ μέσῳ ἐνὸς γεγονότος,⁸² ὅτι ὀρισμένες πράξεις προϋποθέτουν μιὰ τέτοιαν αἰτιότητα (τὴ νοητικὴ, αἰσθητηριακῶς μὴ ἐξηρητημένη), εἴτε αὐτὲς εἶναι πραγματικὲς εἴτε καὶ μόνον ἐπιβεβλημένες, δηλαδή ἀντικειμενικῶς ἀναγκαῖες ἀπὸ

[105] πρακτικὴν ἄποψη. Δὲν μπορούσαμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ
188 συναντήσουμε τὴ σύνδεση τούτη σὲ πράξεις πραγματικὰ δεδομένες στήν ἐμπειρία, ὡς συμβάντα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, διότι ἡ αἰτιότητα μέσῳ τῆς ἐλευθερίας πρέπει νὰ ἀναζητεῖται πάντοτε ἐκτὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, στὸ νοητό. Ἄλλα πράγματα, ὁμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ὄντα, δὲν μᾶς εἶναι δεδομένα, γιὰ νὰ τὰ ἀντιλαμβανόμαστε καὶ νὰ τὰ παρατηροῦμε. Συνεπῶς δὲν ἀπέμενε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ βρεθεῖ μιὰ ἀναμφισβήτητη καὶ μάλιστα ἀντικειμενικὴ ἀρχὴ τῆς

αιτιότητας, ή όποια αποκλείει κάθε αισθητηριακόν όρο από τόν προσδιορισμό της, δηλαδή μιὰ αρχή, στην όποια ό Λόγος δέν επικαλεΐται πια κάτι άλλο ως καθοριστικό λόγο σέ σχέση με την αιτιότητα, αλλά τόν περιέχει ό ίδιος μέσω της αρχής εκείνης, και όπου δηλαδή ό ίδιος ως καθαρός Λόγος είναι πρακτικός. Άλλά ή αρχή τούτη δέν χρειάζεται καμιάν άναζήτηση ούτε επινόηση· υπήρχε άνεκαθεν στόν Λόγο όλων τών ανθρώπων, είναι ένσωματωμένη στην ούσία τους και είναι ή αρχή της ήθικότητας. Συνεπώς, εκείνη ή μη έξηρημένη, [άπόλυτη], αιτιότητα και ή ικανότητά της, ή έλευθερία, και μαζί με αύτήν ένα όν (έγώ ό ίδιος), πού άνήκει στόν αισθητό κόσμο, αλλά συγχρόνως άνήκει και στόν νοητό κόσμο, δέν νοοῦνται άπλώς κατά τρόπο άπροσδιόριστο και προβληματικό (πράγμα πού μόρσεσε ήδη νά συμπεράνει ως έφικτό ό θεωρητικός Λόγος), αλλά έπιπλέον προσδιορίζονται όσον άφορᾶ στόν νόμο της αιτιότητάς τους και γνωρίζονται κατά τρόπο βεβαιωτικό, και έτσι μᾶς δίδεται προσδιορισμένη ή πραγματικότητα τοῦ νοητοῦ κόσμου και μάλιστα από πρακτικήν άποψη· και ό προσδιορισμός 189 αύτός πού θα ήταν από θεωρητικήν άποψη *υπερβατικός* (υπέρογκος [überschwenglich]), είναι από πρακτικήν άποψη *έμμονος*. Ένα παρόμοιο βήμα, όμως, δέν μπορούσαμε νά κάνομε, όσον άφορᾶ στη δεύτερη δυναμική Ίδέα, δηλαδή εκείνη τοῦ *άναγκαίου όντος*. Δέν μπορούσαμε νά άνέλθομε σέ αύτό από τόν αισθητό κόσμο χωρίς μεσολάβηση της πρώτης δυναμικής Ίδέας. Γιατί, άν θέλαμε νά τó επιχειρήσομε, θα έπρεπε νά άποτολμήσομε τó ἄλμα νά αφήσομε όλα εκείνα πού μᾶς είναι δεδομένα και νά ύψωθοῦμε πρὸς εκείνο, για τó όποιο, άντιθέτως, δέν μᾶς είναι δεδομένο τίποτε και μέσω τοῦ όποίου θα μπορούσαμε νά προσπορισθοῦμε τή σύναψη ενός τέτοιου νοητοῦ όντος με τόν αισθητό κόσμο (διότι θα έπρεπε νά γνωρίσομε τó *άναγκαίο όν* ως δεδομένο *έξω από μᾶς*): άντιθέτως, όπως άπεδείχθη τώρα με προφάνεια, τοῦτο είναι κάλλιστα δυνατόν όσον άφορᾶ στο *δικό μας* ύποκείμενο, έφ' όσον γνωρίζει, *άφ' ενός*, ότι προσδιορίζεται μέσω τοῦ ήθικοῦ νόμου ως νοητό

ὄν (δυνάμει τῆς ἐλευθερίας), καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὅτι δοῖα στὸν αἰσθητὸ κόσμον σύμφωνα μὲ τὸν προσδιορισμὸ αὐτόν. Μόνη ἢ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μὴν χρειάζεται νὰ ἐξέλθομε ἀπὸ μᾶς, ὥστε νὰ βροῦμε τὸ ἀπόλυτον καὶ τὸ νοητὸ πού ἀντιστοιχεῖ στὰ ἐξηγητῆμένα καὶ τὰ αἰσθητά.

[106] Διότι ὁ ἴδιος ὁ Λόγος μας εἶναι ἐκεῖνος πού, μέσῳ τοῦ ὑψίστου καὶ ἀπολύτου πρακτικοῦ νόμου, γνωρίζει τὸν ἑαυτό του καθὼς καὶ ὅτι τὸ ὄν πού ἔχει συνείδηση τοῦ νόμου αὐτοῦ (τὸ δικό μας πρόσωπον) ἀνήκει στὸν καθαρὸ νοητικὸ

190 κόσμον, καὶ μάλιστα μὲ προσδιορισμὸ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ δοῖα, ἐφ' ὅσον ἀνήκει σ' αὐτόν. Ἔτσι μποροῦμε νὰ κατανοήσομε γιατί σὲ ὁλόκληρη τὴν ἰκανότητα τοῦ Λόγου μόνο τὸ πρακτικὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς μεταφέρει πέραν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ μᾶς προσπορίζει γνώσεις γιὰ μιὰν ὑπεραισθητὴ τάξη καὶ συνάφεια, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦν βεβαίως νὰ ἐπεκταθοῦν παρὰ μόνον, ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καθαρὴν πρακτικὴν πρόθεσιν.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν ἣς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν μόνο σὲ ἓνα ἀκόμη σημεῖον, δηλαδὴ στὸ ὅτι κάθε βῆμα πού κάνει κάποιος μὲ τὸν καθαρὸ Λόγον, ἀκόμη καὶ στὸ πρακτικὸ πεδῖον, ὅπου δὲν λαμβάνομε διόλου ὑπ' ὄψιν τὴν λεπτολόγον ψιλὴν θεωρίαν, ἔχει ἐντούτοις τέτοιαν ἀκριβὴ συνάφειαν καὶ μάλιστα ἀφ' ἑαυτοῦ μὲ ὅλα τὰ οὐσιώδη σημεῖα (Momente) τῆς *Κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, ὡς ἐὰν τὸ καθένα τους εἶχε ἐπινοηθεῖ μὲ συνειδητὴν προσοχὴν, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ προσδώσει ἐπιβεβαίωσιν σὲ αὐτήν. Μιὰ τέτοια ἀκριβὴς συμφωνία, τὴν ὁποῖαν διόλου δὲν ἐπιδιώξαμε, ἀλλὰ πού προκύπτει ἀφ' ἑαυτῆς (ὅπως μπορεῖ νὰ πεισθεῖ ὁ καθένας, ἀρκεῖ μόνον νὰ θελήσει νὰ συνεχίσει τίς ἠθικὰς ἔρευνες μέχρι τίς ἀρχὰς τους), μεταξὺ τῶν σπουδαιωτέρων προτάσεων τοῦ πρακτικοῦ Λόγου μὲ τίς παρατηρήσεις τῆς *Κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, οἱ ὁποῖες φαίνονται συχνὰ ὑπέρομετρα λεπτολόγες καὶ περιττές, ἐκπλήσσει καὶ προκαλεῖ ἀπορία, καὶ ἐνισχύει τὸν γνώμονα πού ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθεῖ καὶ ἐπαινεθεῖ ἀπὸ ἄλλους,

δηλαδή σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα νὰ προχωρεῖ κανεὶς ἀτάραχος στὸν δρόμο του μὲ κάθε δυνατὴ ἀκριβεία καὶ 191 εὐλικρίνεια, χωρὶς νὰ σταματᾷ στὰ ἐμπόδια ποὺ θὰ συναντοῦσε τυχὸν ἐκτὸς τοῦ πεδίου της, ἀλλὰ νὰ τὴν ὀλοκληρῶνει, ὅσο μπορεῖ κανεὶς, χάριν τῆς ἴδιας τῆς ἔρευνας, πλήρως καὶ ἀκριβῶς. Συχνὴ παρατήρηση μὲ ἔπεισε ὅτι, ὅταν τελειώνει κανεὶς τὸ ἔργο τοῦτο, ἐκεῖνο ποὺ μοῦ φαινόταν ἐνίστε στὴ μέση του, ἐν ὄψει ἄλλων θεωριῶν ἐκτὸς τοῦ πεδίου μου, πολὺ ἀμφίβολο, ἔπειτα, ὅταν ἀπέκλεια τὴν ἀμφιβολία τούτη καὶ πρόσεχα μόνον τὸ ἔργο μου ἕως ὅτου ὀλοκληρωθεῖ, συμφωνοῦσε ἐπιτέλους ἐντελῶς καὶ μὲ ἀπροσδόκητο τρόπο μὲ ἐκεῖνο ποὺ προέκλυψε ἀφ' ἑαυτοῦ, χωρὶς νὰ λάβω διόλου ὑπ' ὄψιν τίς θεωρίες ἐκεῖνες, χωρὶς μεροληπτικότητα καὶ προτίμηση γι' αὐτές. Οἱ συγγραφεῖς θὰ γλίτωναν κάποιες πλάνες καὶ θὰ ἐξοικονομοῦσαν κάποιους χαμένους κόπους (ἐπειδὴ ἐπιδίωκαν χίμαιρες), ἀρκεῖ μόνον νὰ μποροῦσαν νὰ ἀποφασίσουν νὰ προχωροῦν μὲ κάπως περισσότερη εὐλικρίνεια στὸ ἔργο τους.

*Διαλεκτική τοῦ καθαροῦ
πρακτικοῦ Λόγου*

Κεφάλαιο Πρῶτο

*Περὶ τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ καθαροῦ
πρακτικοῦ Λόγου ἐν γένει*

Ὁ καθαρὸς Λόγος ἔχει πάντοτε τὴ διαλεκτικὴν του, εἴτε τὸν παρατηροῦμε στὴ θεωρητικὴν εἴτε στὴν πρακτικὴν χρῆσιν του· διότι ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόλυτην ὁλότητα τῶν ὄρων γιὰ ἓνα δεδομένο ἐξηρητημένο [ὄν], καὶ ἡ ὁλότητα τούτη μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἀπολύτως μόνο στὰ πράγματα καθ' ἑαυτά. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλες οἱ ἔννοιες τῶν πραγμάτων πρέπει νὰ ἀναφέρονται σὲ ἐποπτεῖες, οἱ ὁποῖες σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους οὐδέποτε μποροῦν νὰ εἶναι κάτι ἄλλο παρὰ μόνον αἰσθητηριακές, καὶ συνεπῶς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσομε τὰ ἀντικείμενα ὄχι ὡς πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ ἀπλῶς ὡς φαινόμενα, μέσα στὴ σειρά τῶν ὁποίων, πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξηρητημένα πράγματα καὶ τοὺς ὄρους των, οὐδέποτε μποροῦμε νὰ βροῦμε τὸ ἀπόλυτο, γιὰ τοῦτο προκαλεῖται μιὰ ἀναπόφευκτη ἐπίφραση ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἔλλογης ἐκείνης Ἰδέας τῆς ὁλότητος τῶν ὄρων (ἄρα τοῦ ἀπολύτου) ἐπάνω στὰ φαινόμενα, σὰν νὰ ἦταν πράγματα καθ' ἑαυτά (διότι ὡς τέτοια

θεωροῦνται πάντοτε, ἐλλείψει μιᾶς Κριτικῆς πού μᾶς προειδοποιεῖ ἐναντίον αὐτοῦ)· ἀλλὰ οὐδέποτε θὰ προσέχαμε ὅτι ἡ ἐπίφαση τούτη εἶναι ἀπατηλή, ἐὰν δὲν ἀποκαλυπτόταν στὰ ἴδια τὰ φαινόμενα λόγῳ μιᾶς *συγκρούσεως* τοῦ Λόγου μὲ τὸν ἑαυτό του κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς του, νὰ προϋποθέτει γιὰ ὅλα τὰ ἐξηρητημένα τὸ ἀπόλυτο. Ὡς ἐκ τούτου, ὅμως, ἀναγκάζεται ὁ Λόγος νὰ ἐξιχνιάσει τὴν ἐπίφαση τούτη, ἀπὸ ποῦ πηγάζει καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ, πράγμα πού δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ παρὰ μόνο μέσῳ μιᾶς πλήρους Κριτικῆς ὁλόκληρης τῆς καθαρῆς ἰκανότητος τοῦ Λόγου, ἔτσι ὥστε ἡ ἀντινομία τοῦ καθαροῦ Λόγου, ἡ ὁποία φανερώνεται στὴ διαλεκτικὴ του, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ εὐεργετικότερη πλάνη, στὴν ὁποία μπόρεσε νὰ ὑποπέσει ὁ ἀνθρώπινος Λόγος, ἀφοῦ μᾶς παρακινεῖ τελικῶς νὰ ἀναζητήσουμε τὸ κλειδί γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν λαβύρινθο, ἓνα κλειδί πού, ὅταν βρεθεῖ, ἀνακαλύπτει ἀκόμη ἐκεῖνο πού δὲν ζητούσαμε καὶ ὅμως χρειάζομαστε, δηλαδή μιὰ προοπτικὴ γιὰ μιὰν ὑψηλότερη, ἀμετάβλητη τάξη τῶν πραγμάτων, στὴν ὁποία βρισκόμαστε ἤδη καὶ στὴν ὁποία μποροῦμε τώρα νὰ καθοδηγηθοῦμε, μέσῳ [108] ὀρισμένων ἐπιταγῶν, νὰ συνεχίσουμε τὴν ὑπαρξή μας σύμφωνα μὲ τὸν ὑψιστο προορισμὸ τοῦ Λόγου.⁸³

194 Στὴν *Κριτικὴ* τοῦ καθαροῦ Λόγου μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ λεπτομερῶς μὲ ποιὸν τρόπο μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ στὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ καθαροῦ Λόγου ἡ φυσικὴ ἐκείνη διαλεκτικὴ καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ πλάνη πού ὀφείλεται σὲ μιὰ φυσικὴ ἄλλωστε ἐπίφαση. Ἄλλὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι διόλου καλύτερα γιὰ τὸν Λόγο στὴν πρακτικὴ του χρῆση. Ὡς καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος, ἀναζητεῖ ἐπίσης τὸ ἀπόλυτο πού ἀντιστοιχεῖ στὰ πρακτικῶς ἐξηρητημένα (ὅσα στηρίζονται σὲ κλίσεις καὶ φυσικὲς ἀνάγκες), καὶ μάλιστα ὄχι τὸ ἀπόλυτο ὡς καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης, ἀλλά, μολονότι αὐτὸς ὁ λόγος εἶναι δεδομένος (στὸν ἠθικὸ νόμο), τὴν ἀπόλυτη ὁλότητα τοῦ *ἀντικειμένου* τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ *ὑψίστου ἀγαθοῦ*.

Τὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴν Ἰδέα τούτη πρακτικῶς, δηλαδή

με τρόπο έπαρκή για τόν γνώμονα τής έλλογης δράσης μας, αποτελεί τή *διδασκαλία τής σοφίας*, και τούτη πάλι ως *επιστήμη* είναι *φιλοσοφία* κατά τή σημασία, με τήν όποία κατανοούσαν τή λέξη οι άρχαίοι, στους όποιους ήταν μιá διδασκαλία τής έννοιας στην όποία συνίσταται τó ύψιστο άγαθό, και τής συμπεριφορᾶς, με τήν όποία μπορεί αυτό νά άποκτηθεί. Θα ήταν καλό νά άφήσομε τή λέξη τούτη στην παλαιά της σημασία, ως τή *διδασκαλία του ύψιστου άγαθού*, έφ' όσον ó Λόγος έπιζητεί νά τήν καταστήσει *έπιστήμη*. Διότι, άφ' ενός, ó σχετικός περιοριστικός όρος θα ήταν σύμφωνος με τήν έλληνική έκφραση (πού σημαίνει άγάπη για τή σοφία) και έντούτοις συγχρόνως *έπαρκής*, ώστε νά συμπεριλαμβάνει στο όνομα τής φιλοσοφίας τήν *άγάπη* για τήν *έπιστήμη*, άρα για κάθε θεωρητική γνώση του Λόγου, έφ' όσον τήν ύπηρετεί τόσο για τήν έννοια εκείνη [του ύψιστου άγαθού] όσο και για τόν πρακτικό καθοριστικό λόγο, και μολαταύτα νά μήν άφήνει νά παραβλέπομε τόν κύριο σκοπό, χάριν του όποιου και μόνο μπορεί νά όνομασθεί θεωρία τής σοφίας. Άπό τήν άλλη πλευρά δέν θα ήταν επίσης κακό νά άποτρέψομε τήν άλαξονεία εκείνου πού θα τολμούσε νά άποδώσει στον έαυτό του τόν τίτλο ενός φιλοσόφου, εάν του παρουσιάζαμε ήδη βάσει του όρισμού τó μέτρο τής αυτοεκτιμήσεως, πού θα χαμηλώσει κατά πολύ τις άξιώσεις του· διότι τó νά είναι κάποιος ένας *διδάσκαλος τής σοφίας* θα σήμαινε μᾶλλον κάτι περισσότερο από τó νά είναι ένας μαθητής, πού δέν έχει προχωρήσει άκόμη άρκετά, ώστε νά καθοδηγεί τόν έαυτό του και πολύ περισσότερο τους άλλους, για νά προσδοκοῦν με ασφάλεια έναν τόσο ύψηλό σκοπό· θα σήμαινε νά είναι κανείς *μάστορας στή γνώση* τής σοφίας, πράγμα πού δηλώνει περισσότερα από όσα θα διεκδικούσε για τόν έαυτό του ένας σεμνός άνθρωπος, και ή φιλοσοφία θα παρέμενε, όπως και ή ίδια ή σοφία, άκόμη ένα [109]

ιδεώδες, πού αντικειμενικῶς παριστάνεται πλήρως μόνο στον Λόγο, ενώ ύποκειμενικῶς, για τó πρόσωπο, είναι μόνον ó στόχος τής αδιάκοπης προσπάθειάς του, και δικαιούται νά ισχυρίζεται ότι είναι στην κατοχή του με τó άλαξονικό όνομα του φιλοσόφου μόνον εκείνος, ό όποιος μπορεί νά παρουσιά-

σει στο πρόσωπό του, ἐν εἶδει παραδειγμάτων, τὸ ἀλάθητο
 196 ἀποτέλεσμα τῆς σοφίας (δηλαδή τὴν αὐτοκυριαρχία καὶ τὸ
 ἀναμφισβήτητο ἐνδιαφέρον [Interesse] ποὺ ἐπιδεικνύει γὰρ τὸ
 γενικὸ καλὸ), πράγμα ποὺ ἀπαιτοῦσαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι, γὰρ νὰ
 μποροῦν νὰ ἀξίζουν τὸ τιμητικὸ ἐκεῖνο ὄνομα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ διαλεκτικὴ τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ
 Λόγου, στὸ σημεῖο τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ἔννοιας τοῦ ὑψί-
 στου ἀγαθοῦ (διαλεκτικὴ, ποὺ ἐὰν ἐπιτύχει ἢ ἐπίλυσή της, μᾶς
 ἐπιτρέπει νὰ προσδοκῶμε, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ διαλεκτικὴ
 τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, τὴν εὐεργετικότερη ἐπίδραση, ἀφοῦ οἱ
 ἀντιφάσεις τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου μὲ τὸν ἑαυτό του
 ποὺ ἐκτίθενται μὲ φιλαλήθεια καὶ δὲν ἀποκρύπτονται, μᾶς
 ἀναγκάζουν σὲ μιὰ πλήρη κριτικὴ τῆς ἴδιας τῆς ἰκανότητος
 τοῦ Λόγου), δὲν ἔχομε παρὰ νὰ προτάξωμε μιὰν ὑπόμνηση.

Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ μοναδικὸς καθοριστικὸς λόγος
 τῆς καθαρῆς θέλησης. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀπλῶς μορφολογι-
 κὸς (δηλαδή ἀπαιτεῖ μόνο τὴ μορφὴ τοῦ γνώμονα ὡς καθο-
 λικῶς νομοθετοῦσα), προβαίνει σὲ ἀφαίρεση, ὡς καθοριστι-
 κὸς λόγος, ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, ἄρα ἀπὸ κάθε ἀντικείμενο
 τῆς θέλησης. Ἐπομένως, μπορεῖ μὲν τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ νὰ
 εἶναι πάντοτε ὁλόκληρο τὸ ἀντικείμενο ἑνὸς καθαρῶ πρα-
 κτικοῦ Λόγου, δηλαδή μᾶς καθαρῆς θέλησης, ἐντούτοις δὲν
 πρέπει γὰρ τοῦτο νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ καθοριστικὸς λόγος της,
 καὶ μόνον ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς ὁ
 λόγος νὰ καθιστοῦμε ἀντικείμενο τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ καὶ τὴν
 197 πραγματοποιήσῃ ἢ τὴν προώθησῃ του. Σὲ μιὰ τόσο λεπτὴ
 ὑπόθεση, ὅπως εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν,
 ὅπου καὶ ἡ ἐλάχιστη παρανόηση νοθεύει τὰ φρονήματα, ἡ
 ὑπόμνηση τούτη ἔχει σημασίαν. Διότι θὰ ἔχει γίνῃ κατανοητὸ
 ἀπὸ τὴν Ἀναλυτικὴν, ὅτι, ἐὰν κάποιος ἀποδεχόταν πρὶν τὸν
 ἠθικὸ νόμο κάποιο ἀντικείμενο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγαθοῦ ὡς
 καθοριστικὸ λόγος τῆς θέλησης καὶ συνήγαγε ἔπειτα ἀπὸ
 αὐτὸ τὴν ἀνώτατην πρακτικὴν ἀρχήν, τοῦτο θὰ προκαλοῦσε
 πάντοτε ἑτερονομία καὶ θὰ ἀπωθοῦσε τὴν ἠθικὴν ἀρχήν.

Εἶναι, ὅμως, αὐτονόητο ὅτι, ἐὰν στὴν ἔννοια τοῦ ὑψί-
 στου ἀγαθοῦ συμπεριλαμβάνεται ἤδη ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς

ἀνώτατος ὅρος, τότε τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενο, ἀλλὰ ἡ ἔννοιά του καὶ ἡ παράσταση τῆς μέσῳ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου μας δυνατῆς ὑπαρξῆς του εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς καθαρῆς θέλησης· [110] διότι τότε πράγματι ὁ ἠθικὸς νόμος ποὺ συμπεριλαμβάνεται ἤδη στὴν ἔννοια τούτη καὶ νοεῖται μαζὶ μ' αὐτήν, καὶ ὄχι κάποιο ἄλλο ἀντικείμενο, καθορίζει σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τὴ θέληση. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβλέπομε τὴν τάξιν τούτη τῶν ἐννοιῶν τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεως, διότι διαφορετικὰ ὑποπίπτομε σὲ παρανοήσεις καὶ νομίζομε ὅτι ἀντιφάσκομε, ἐνῶ βεβαίως τὰ πάντα εἶναι συνταιριασμένα στὴν τελειότερη ἀρμονία.

Περὶ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου
κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιαι τοῦ
ὑψίστου ἀγαθοῦ

Ἡ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΥΨΙΣΤΟΥ περιέχει ἤδη μὴν ἀμφισημία πού, ἂν δὲν τὴν προσέξει κανεῖς, μπορεῖ νὰ προκαλέσει περιττὲς διαμάχες. Τὸ ὑψιστο μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ ἀνώτατο (supremum) εἴτε ἐπίσης τὸ ὀλοκληρωμένο (consummatum). Τὸ πρῶτο εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὄρος, πού ὁ ἴδιος εἶναι μὴ ἐξηρητημένος, δηλαδὴ δὲν ὑποτάσσεται σὲ κανέναν ἄλλο (originalium)· τὸ δεύτερο εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὄλον πού δὲν ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς ἀκόμη μεγαλύτερου ὄλου τοῦ ἰδίου εἶδους (perfectissimum). Ὅτι ἡ ἀρετὴ (ὡς ἡ ἀξιότητα νὰ εἶναι κανεῖς εὐτυχισμένος) εἶναι ὁ ἀνώτατος ὄρος ὄλων ἐκείνων πού εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς φαίνονται ἐπιθυμητά, ἄρα καὶ ὅλης μας τῆς ἀναζήτησης τῆς εὐδαιμονίας, ἄρα τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, τοῦτο ἀποδείχθηκε στὴν Ἀναλυτικὴ. Μολαταῦτα δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο ὀλόκληρο καὶ τὸ ὀλοκληρωμένο ἀγαθόν, ὡς ἀντικείμενο τοῦ ἐπιθυμητικοῦ τῶν ἐλλόγων πεπερασμένων ὄντων· διότι, γιὰ νὰ εἶναι αὐτό, ἀπαιτεῖται ἐπιπλέον καὶ

199 εὐδαιμονία, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὰ μεροληπτικὰ μάτια τοῦ προσώπου πού θέτει τὸν ἑαυτό του ὡς σκοπὸ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν κρίση τοῦ ἀμερόληπτου Λόγου πού θεωρεῖ τὴν εὐδαιμονία ἐν γένει στὸν κόσμον σκοπὸ καθ' ἑαυτόν. Διότι, τὸ νὰ ἔχομε ἀνάγκη τὴν εὐδαιμονία, ἐπιπλέον νὰ τὴν ἀξίζομε καὶ ἐντούτοις νὰ μὴν τὴν κατέχομε, δὲν μπορεῖ διόλου νὰ συνυπάρξει μὲ τὴν τέλεια θέληση ἐνὸς ἐλλόγου ὄντος, πού θὰ εἶχε συγχρόνως παντοδυναμία, ἀκόμη καὶ ἂν ἐπιχειρήσομε νὰ σκεφθοῦμε δοκιμαστικὰ ἕνα τέτοιο ὄν. Ἀλλά, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία συναπαρτίζουσι τὴν κατοχὴ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ σὲ ἕνα πρόσω-

πο, συγχρόνως ὅμως ἐπίσης στὴν εὐδαιμονία, μοιρασμένη σὲ ἐπακριδῆ ἀναλογία μὲ τὴν ἠθικότητα (ὡς ἀξία τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀξιότητάς του νὰ εἶναι εὐτυχισμένο), συνίσταται τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ ἐνὸς δυνατοῦ κόσμου, γιὰ τοῦτο τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ σημαίνει τὸ ὅλον, τὸ ὀλοκληρωμένο ἀγαθό, [111] ὅπου βεβαίως ἡ ἀρετὴ, ὡς ὄρος του, εἶναι πάντοτε τὸ ἀνώτατο ἀγαθό, διότι δὲν ἔχει κανέναν ἄλλον ὄρο πάνω ἀπὸ αὐτό, ἐνῶ ἡ εὐδαιμονία εἶναι πάντοτε κάτι πού, γιὰ ὅποιον τὴν κατέχει, εἶναι βέβαια εὐχάριστο, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο, ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀπολύτως καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη καλό, ἀλλὰ προϋποθέτει πάντοτε ὡς ὄρο τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ, σύμφωνη μὲ τὸν νόμο.

Δύο προσδιορισμοὶ ἀναγκαίως συνδεδεμένοι σὲ μιὰν ἔννοια πρέπει νὰ συνάπτονται ὡς λόγος καὶ ἀκολουθία, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ὥστε ἡ ἐνότητα τούτη νὰ θεωρεῖται εἴτε ὡς ἀναλυτικὴ (λογικὴ συνάφεια) εἴτε ὡς συνθετικὴ (πραγματικὴ σύνδεση), ἡ πρώτη κατὰ τὸν νόμο τῆς ταυτότητας, 200 ἡ δευτέρη κατὰ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας. Ἡ σύνδεση τῆς ἀρετῆς μὲ τὴν εὐδαιμονία μπορεῖ συνεπῶς νὰ νοηθεῖ εἴτε ἔτσι, ὥστε ἡ προσπάθεια νὰ εἶναι κανεὶς ἐνάρετος καὶ ἡ ἔλλογη ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας νὰ μὴν εἶναι δύο διαφορετικὲς ἀλλὰ τελείως ταυτόσημες πράξεις, ὅποτε δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ ὑπόκειται στὴν πρώτη ὡς θεμέλιο ἕνας γνώμονας διαφορετικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς δευτέρας· εἴτε ἡ σύνδεση ἐκείνη στηρίζεται στὸ ὅτι ἡ ἀρετὴ προκαλεῖ τὴν εὐδαιμονία ὡς κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς πρώτης, ὅπως ἡ αἰτία τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἀπὸ τίς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς Σχολὲς ὑπῆρξαν στὴν πραγματικότητα μόνο δύο ἐκεῖνες πού κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ ἀκολούθησαν μὲν τὴν ἴδια μέθοδο, ἀφοῦ δὲν θεώρησαν τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν εὐδαιμονία δύο διαφορετικὰ στοιχεῖα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, καὶ ἐπομένως ἀναζήτησαν τὴν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς κατὰ τὸν κανόνα τῆς ταυτότητας, καὶ μολαταῦτα ξεχώρισαν πάλι σὲ τοῦτο, ὅτι ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκεῖνες ἔννοιες ἐπέλεξαν διαφορετικὰ τὴ θεμελιώδη ἔννοια. Ὁ Ἐπικούρειος ἔλεγε: Ἀρετὴ εἶναι τὸ

να ἔχεις συνείδηση τοῦ γνώμονά σου πού ὀδηγεῖ στήν εὐ-
 δαιμονία· ὁ *Στωικός* ἔλεγε: Εὐδαιμονία εἶναι τὸ νὰ ἔχεις
 συνείδηση τῆς ἀρετῆς σου. Γιὰ τὸν πρῶτο, ἡ *φρόνηση* (*Klug-*
heit) ταυτιζόταν μὲ τὴν ἠθικότητα· γιὰ τὸν δεύτερο, πού
 ἐπέλεξε μιὰν ὑψηλότερη ὀνομασία γιὰ τὴν ἀρετῆ, μόνον ἡ
ἠθικότητα ἦταν ἀληθινὴ σοφία.

- 201 Πρέπει νὰ ἐκφράσομε τὴ λύπη μας, διότι ἡ ὀξύνοια τῶν
 ἀνδρῶν αὐτῶν (τοὺς ὁποίους δεδαίως πρέπει συγχρόνως νὰ
 θαυμάζομε γιὰ τὸ ὅτι ἐπεχείρησαν ἤδη σὲ τόσο πρῶτες
 ἐποχὲς ὅλες τὶς νοητὲς μεθόδους τῶν φιλοσοφικῶν ἀνακαλύ-
 ψων) ἐφαρμόστηκε ἀτυχῶς, ὥστε μὲ κόπο καὶ μόχθο νὰ
 ἐπινοήσουν τὴν ταυτότητα δύο ἀκρῶς ἑτερογενῶν ἐννοιῶν,
 δηλαδή τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἐντούτοις ἦταν
 σύμφωνο μὲ τὸ διαλεκτικὸ πνεῦμα τῶν χρόνων τους —κάτι
 πού παραπλανᾷ ἐνίοτε λεπτοὺς νόες ἀκόμη καὶ τώρα— νὰ
 αἰρουν οὐσιώδεις διαφορὲς τῶν ἀρχῶν, πού δὲν μποροῦν
 ποτὲ νὰ συνενωθοῦν, μὲ τὸ νὰ ἐπιχειροῦν νὰ τὶς μετατρέ-
 ψουν σὲ λογομαχία καὶ ἔτσι νὰ ἐπινοοῦν μιὰ φαινομενικὴ
 [112] καὶ τεχνητὴ ἐνότητα τῆς ἔννοιας, ἔχοντας ἀπλῶς μεταβάλλει
 τὶς ὀνομασίες· καὶ τοῦτο συμβαίνει συνήθως σὲ τέτοιες πε-
 ριπτώσεις, ὅπου ἡ συνένωση ἑτερογενῶν λόγων βρῖσκεται
 τόσο βαθιὰ ἢ ψηλά, ἢ θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ τόσο πλήρη τροπο-
 ποίηση τῶν κατὰ τὰ ἄλλα παραδεδεγμένων στὸ φιλοσοφικὸ
 σύστημα διδασκαλιῶν, ὥστε νὰ διστάζει κανεὶς νὰ εἰσχωρή-
 σει βαθιὰ στὴν πραγματικὴ διαφορὰ καὶ προτιμᾷ νὰ τὴν
 πραγματευθεῖ ὡς διαφωνία πού ἀφορᾷ ἀπλῶς σὲ τυπικὰ
 ζητήματα.

- Μολονότι οἱ δύο Σχολῆς ζητοῦσαν νὰ ἐπινοήσουν τὴν
 ταυτότητα τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐ-
 δαιμονίας, δὲν ἦσαν ἐντούτοις μεταξύ τους σύμφωνες πῶς
 ἤθελαν νὰ ἐκδιάσουν τὴν ταυτότητα ἐκείνη, ἀλλὰ χωρίσθη-
 καν μὲ ἀπέραντες ἀποστάσεις ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀφοῦ ἡ
 μιὰ ἔθεσε τὴν ἀρχὴ τῆς στὴν αἰσθητικὴ πλευρᾷ, ἡ ἄλλη στὴ
 202 λογικῇ, ἡ πρώτη στὴ συνείδηση τῆς αἰσθητηριακῆς ἀνάγ-
 κης, ἡ δευτέρη στὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πρακτικοῦ Λόγου
 ἀπὸ ὅλους τοὺς αἰσθητηριακοὺς καθοριστικοὺς λόγους. Ἡ

έννοια τῆς ἀρετῆς βρισκόταν κατὰ τὸν ἐπικούρειο ἤδη στὸν γνώμονα νὰ προάγει τὴν εὐδαιμονία του· ἀντιθέτως, κατὰ τὸν στωικό, τὸ συναίσθημα τῆς εὐδαιμονίας συμπεριλαμβανόταν ἤδη στὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς του. Ὅ,τι ὅμως περιέχεται σὲ μιὰν ἄλλη έννοια, ταυτίζεται μὲν μὲ ἓνα μέρος τοῦ περιέχοντος, ὄχι ὅμως μὲ τὸ ὅλον, καὶ ἐπιπλέον δύο σύνολα μποροῦν νὰ εἶναι εἰδικῶς διαφορετικά, μολονότι ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὑλικό, ὅταν δηλαδὴ τὰ μέρη τους συνενώνονται μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο σὲ ἓνα ὅλον. Ὁ στωικός ἰσχυρίζοταν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι *ολόκληρο* τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ ἡ εὐδαιμονία εἶναι μόνον ἡ συνείδηση τῆς κατοχῆς τῆς ἀρετῆς, ἐφ' ὅσον ἀνήκει στὴν κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ ἐπικούρειος ἰσχυρίζοταν ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι *ολόκληρο* τὸ ὕψιστο ἀγαθόν, καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι μόνον ἡ μορφή τοῦ γνώμονα, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδιώκει κανεὶς τὴν εὐδαιμονία, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἔλλογη χρῆση τῶν μέσων γι' αὐτήν.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀναλυτικὴ ἔγινε σαφὲς ὅτι οἱ γνώμονες τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας εἶναι ὡς πρὸς τὴν ἀνώτατη πρακτικὴ ἀρχὴ τους τελειῶς ἑτερογενεῖς, καὶ ἐνῶ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ συμφωνοῦν, μολονότι ἀνήκουν σὲ ἓνα ὕψιστο ἀγαθόν, ὥστε νὰ τὸ καταστήσουν δυνατό, ἐντούτοις περιορίζονται πάρα πολὺ καὶ παρεμποδίζονται ἀμοιβαίως στὸ ἴδιο ὑποκείμενο. Συνεπῶς, τὸ ἐρώτημα: *Πῶς εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ πρακτικῶς δυνατό;* ἀσχέτως ὅλων τῶν μέχρι τώρα *συνδιαλλακτικῶν προσπαθειῶν*, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἓνα ἄλυτο ζήτημα. Ἐκεῖνο ὅμως, πού τὸ καθιστᾷ ἓνα ζήτημα δυσχερὲς νὰ τὸ ἐπιλύσομε, ἀναφέρθηκε στὴν Ἀναλυτικὴ, δηλαδὴ ὅτι ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ ἀρετὴ ἀποτελοῦν δύο ἐντελῶς καὶ εἰδικῶς *διαφορετικὰ στοιχεῖα* τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ καὶ συνεπῶς ὅτι ἡ σύνδεσή τους δὲν *μπορεῖ* νὰ γνωσθεῖ μὲ *ἀναλυτικὸ τρόπο* (ὅτι, λ.χ., ἐκεῖνος πού ἐπιζητεῖ τὴν εὐδαιμονία του, θὰ βρεθεῖ μὲ τούτῃ τῇ συμπεριφορᾷ του, μὲ ἀπλὴ ἀνάλυση τῶν έννοιῶν του, ἐνά- [113] ρετος, ἢ ὅτι ἐκεῖνος πού ἀκολουθεῖ τὴν ἀρετὴν, ἤδη μὲ τὴ συνείδηση μιᾶς τέτοιας συμπεριφορᾶς, θὰ βρεθεῖ *ipso facto*

εὐτυχισμένος), ἀλλὰ ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ *σύνθεση* τῶν ἐννοιῶν. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ σύνθεση τούτη γνωρίζεται ὡς *a priori* ἄρα πρακτικῶς ἀναγκαῖα, συνεπῶς ὡς μὴ συναγόμενη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ ἐπειδὴ ἡ δυνατότητα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ δὲν στηρίζεται λοιπὸν σὲ ἐμπειρικὲς ἀρχές, γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει ἡ *παραγωγή* (*Deduktion*) τῆς ἐννοίας αὐτῆς νὰ εἶναι *ὑπερβατολογικὴ*. Εἶναι *a priori* (ἠθικῶς) ἀναγκαῖο νὰ *πραγματοποιήσουμε* (*hervorzubringen*) τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ μέσῳ τῆς ἐλευθερίας τῆς θελήσεως συνεπῶς θὰ πρέπει καὶ ὁ ὅρος τῆς δυνατότητάς του νὰ στηρίζεται μόνον σὲ *a priori* γνωστικούς λόγους.

I. Ἡ ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ Λόγου

Στὸ ὑψιστο ἀγαθὸ ποὺ εἶναι πρακτικὸ γιὰ μᾶς, δηλαδὴ ὁ ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ μέσῳ τῆς θελήσεώς μας, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία νοοῦνται ὡς ἀναγκαιῶς συνδεδεμένες, ἔτσι ὥστε τὸ ἓνα νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὸ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ Λόγο, χωρὶς νὰ ἀνήκει σὲ αὐτὸ καὶ τὸ ἄλλο. Ἀλλὰ ἡ σύνδεση τούτη (ὅπως καὶ κάθε σύνδεση ἐν γένει) εἶναι εἴτε *ἀναλυτικὴ* εἴτε *συνθετικὴ*. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἡ δεδομένη τούτη σύνδεση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναλυτικὴ, ὅπως μόλις προηγουμένως ἀπεδείχθη, γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς *συνθετικὴ* καὶ μάλιστα ὡς σύνδεση τῆς αἰτίας μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, διότι ἀφορᾷ σὲ ἓνα πρακτικὸ ἀγαθὸ, δηλαδὴ σὲ ὅ,τι εἶναι δυνατὸ μέσῳ τῆς πράξης. Πρέπει συνεπῶς εἴτε ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν εὐδαιμονία νὰ εἶναι τὸ κίνητρο γιὰ γνώμονες τῆς ἀρετῆς, εἴτε ὁ γνώμονας τῆς ἀρετῆς νὰ εἶναι τὸ ποιητικὸ αἴτιο (*wirkende Ursache*) τῆς εὐδαιμονίας. Τὸ πρῶτο εἶναι *ἀπολύτως ἀδύνατον*· διότι (ὅπως ἀπεδείχθη στὴν Ἀναλυτικὴ), γνώμονες, οἱ ὁποῖοι θέτουν τὸν καθοριστικὸ λόγον τῆς θέλησης στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας, δὲν εἶναι διόλου ἠθικοὶ καὶ δὲν μποροῦν νὰ θεμελιώσουν τὴν ἀρετὴν. Ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερο εἶναι *ἐπίσης ἀδύνατον*, διότι κάθε πρακτικὸς σύνδεσμος

τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων στὸν κόσμο, ὡς ἀποτέ-
 λεσμα τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεως, δὲν ἀκολουθεῖ τὰ 205
 ἠθικὰ φρονήματα τῆς θελήσεως, ἀλλὰ τὴ γνώση τῶν φυσικῶν
 νόμων καὶ τὴ φυσικὴ ἰκανότητα νὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ
 κανεὶς γιὰ τὶς προθέσεις του, ἐπομένως καὶ μὲ τὴν ἀκριδέ-
 στερη τήρηση τῶν ἠθικῶν νόμων δὲν μπορεῖ νὰ προσδοκᾶ-
 ται ἕνας ἀναγκαῖος καὶ γιὰ τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ ἐπαρκῆς
 σύνδεσμος τῆς εὐδαιμονίας μὲ τὴν ἀρετὴ στὸν κόσμο. Ἄφου [114]
 ὅμως ἡ προαγωγή τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, τὸ ὁποῖο περιέχει
 στὴν ἐννοιά του τὸν σύνδεσμο αὐτόν, εἶναι ἕνα *a priori*
 ἀναγκαῖο ἀντικείμενο τῆς θέλησής μας καὶ συνάπτεται ἀνα-
 ποσπάστως μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, γιὰ τοῦτο πρέπει τὸ ἀδύνα-
 τον τοῦ πρώτου νὰ ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἐσφαλμένο τοῦ
 δευτέρου. Ἐὰν λοιπὸν τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ εἶναι κατὰ τοὺς
 πρακτικοὺς κανόνες ἀδύνατον, τότε πρέπει καὶ ὁ ἠθικὸς
 νόμος ποὺ ἐπιτάσσει νὰ τὸ προωθοῦμε, νὰ εἶναι φανταστι-
 κὸς καὶ νὰ ἀφορᾶ κενούς καὶ χιμαιρικοὺς σκοπούς, ἄρα νὰ
 εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἐσφαλμένος.

II. Κριτικὴ ἄρση τῆς ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου

Στὴν ἀντινομία τοῦ καθαρῶ θεωρητικοῦ Λόγου ἀπαντᾶται
 μιὰ παρόμοια σύγκρουση μεταξὺ φυσικῆς ἀναγκαιότητας
 καὶ ἐλευθερίας στὴν αἰτιότητα τῶν συμβάντων τοῦ κόσμου.
 Ἡ σύγκρουση αὐτὴ ἦρθη μὲ τὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι δὲν εἶναι
 γνήσια, ἐὰν θεωροῦμε τὰ γεγονότα καὶ ἀκόμη καὶ τὸν κό- 206
 σμο, στὸν ὁποῖο συμβαίνουν (ὅπως καὶ ὀφείλομε) μόνον ὡς
 φαινόμενα.⁸⁴ ἐπειδὴ τὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ ὄν ποὺ πράττει,
 ἔχει, ὡς φαινόμενο (ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ δική του ἐσωτερικὴ
 αἴσθηση), μιὰν αἰτιότητα στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἡ ὁποία
 εἶναι πάντοτε σύμφωνη μὲ τὸν μηχανισμὸ τῆς φύσης, σὲ
 σχέση ὅμως μὲ τὸ ἴδιο συμβάν, ἐφ' ὅσον τὸ πράττον πρόσω-
 πο θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του συγχρόνως ὡς νοούμενον (ὡς
 καθαρὴ νόηση κατὰ τὴν ὑπαρξή του ποὺ δὲν προσδιορίζε-
 ται κατὰ τὸν χρόνον), μπορεῖ νὰ περιέχει ἕναν καθοριστικὸ

λόγο τῆς αἰτιότητας ἐκείνης σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους, καθοριστικὸ λόγο πού ὁ ἴδιος εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε φυσικὸ νόμο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει τώρα μὲ τὴν παρούσα ἀντινομία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο προτάσεις, ὅτι ἡ ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας παράγει ἕναν λόγο ἐνάρετου φρονήματος, εἶναι ἀπολύτως ἐσφαλμένη ἐνῶ ἡ δεύτερη πρόταση, ὅτι τὸ ἐνάρετο φρόνημα δημιουργεῖ κατ' ἀνάγκην τὴν εὐδαιμονία, εἶναι ὄχι ἀπολύτως ἐσφαλμένη, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον θεωρεῖται ὡς ἡ μορφή τῆς αἰτιότητας στὸν αἰσθητὸ κόσμο, καὶ ἐπομένως ἐὰν δέχομαι τὴν ὑπαρξὴ στὸν κόσμο αὐτὸν ὡς τὸ μόνο εἶδος ὑπάρξεως τοῦ ἐλλόγου ὄντος, ἄρα εἶναι μόνον ὑπὸ ὄρους ἐσφαλμένη. Ἀλλά, ἀφοῦ ὄχι ἀπλῶς δικαιουῦμαι νὰ σκέπτομαι τὴν ὑπαρξή μου καὶ ὡς νοούμενον σὲ ἕναν νοητὸ κόσμο, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἔχω μὲ τὸν [115] ἠθικὸ νόμο ἕναν καθαρῶς νοητικὸ καθοριστικὸ λόγο τῆς 207 αἰτιότητάς μου (στὸν αἰσθητὸ κόσμο), γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχει ἡ ἠθικότητα τοῦ φρονήματος, ἐὰν ὄχι μιὰν ἄμεση, πάντως μιὰν ἔμμεση (μέσω ἑνὸς νοητοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου) καὶ μάλιστα ἀναγκαία συνάφεια ὡς αἰτία μὲ τὴν εὐδαιμονία ὡς ἀποτέλεσμα στὸν αἰσθητὸ κόσμο, μιὰ σύνδεση ἡ ὁποία σὲ μιὰ φύση πού εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων, οὐδέποτε μπορεῖ νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ παρὰ μόνον τυχαίως καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαρκέσει γιὰ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθό.

Συνεπῶς, ἀσχέτως τῆς φαινομενικῆς αὐτῆς συγκρούσεως τοῦ πρακτικοῦ Λόγου μὲ τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ὑψιστὸ ἀγαθό, ὁ ἀναγκαῖος ὑψιστος σκοπὸς μιᾶς ἠθικῶς καθορισμένης θελήσεως, εἶναι ἕνα ἀληθινὸ ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου· διότι εἶναι πρακτικῶς δυνατόν, καὶ οἱ γνώμονες τῆς θελήσεως, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται κατὰ τὸ περιεχόμενό τους στὸ ἀντικείμενο τοῦτο, ἔχουν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἐθίγη λόγῳ τῆς ἀντινομίας ἐκείνης κατὰ τὸν συνδυασμὸ τῆς ἠθικότητας μὲ τὴν εὐδαιμονία σύμφωνα μὲ ἕνα γενικὸ νόμο, πράγμα ὅμως πού ὀφείλεται σὲ ἀπλή παρανόηση, διότι θεώρησαν τὴ σχέση

μεταξύ φαινομένων ως σχέση τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ μὲ τὰ φαινόμενα τούτα.

Ὅταν ἀναγκάζομαστε νὰ ἀναζητοῦμε τὴ δυνατότητα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, αὐτοῦ τοῦ στόχου ποὺ ἀνατίθεται ἀπὸ τὸν Λόγο σὲ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα ὡς ἀντικείμενο ὄλων τῶν ἠθικῶν ἐπιθυμιῶν τους, σὲ τέτοια ἀπόσταση, δηλαδὴ στὴ σύνδεση μὲ ἓνα νοητὸ κόσμο, θὰ πρέπει νὰ μᾶς παρα- 208
ξεενεῦει τὸ γεγονός ὅτι μολαταῦτα οἱ φιλόσοφοι τόσο τῶν Ἀρχαίων ὅσο καὶ τῶν Νέων Χρόνων μπόρεσαν νὰ βροῦν μὴν ἐντελῶς ἀρμόζουσα ἀναλογία μεταξὺ τῆς εὐδαιμονίας καὶ τῆς ἀρετῆς ἤδη σὲ τούτη τὴ ζωὴ (στὸν αἰσθητὸ κόσμο) ἢ μπόρεσαν νὰ πείσουν τοὺς ἑαυτοὺς των ὅτι εἶχαν συνείδηση τῆς ἀναλογίας αὐτῆς. Διότι τόσο ὁ Ἐπίκουρος ὅσο καὶ οἱ Στωικοὶ ἀνύψωσαν πάνω ἀπὸ ὅλα τὴν εὐδαιμονία ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς στὴ ζωὴ, καὶ ὁ πρῶτος δὲν εἶχε στὶς πρακτικὲς του ἐπιταγὲς τόσο χαμηλὸ φρόνημα, ὅσο θὰ μπορούσε νὰ συναγάγει κανεὶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς θεωρίας του, τὶς ὁποῖες χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐξήγηση καὶ ὄχι γιὰ τὴν πράξη, ἢ ὅπως τὴν ἐρμήνευσαν ὀρισμένοι ποὺ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὴν ἔκφραση «ἡδονὴ»⁸⁵ ἀντὶ γιὰ «εὐχαρίστηση»⁸⁶ ἀντιθέτως, συγκατέλεγε τὴν ἀνιδιοτελέστερη ἐπιτέλεση τοῦ καλοῦ στὰ εἶδη τῆς ἀπόλαυσης ποὺ φέρνουν τὴ βαθύτερη χαρὰ, ἢ δὲ ἀντάρχεια καὶ ἢ χαλιναγώγηση τῶν κλίσεων, ἔτσι ὅπως μπορεῖ νὰ τὴν ἀπαιτεῖ ὁ αὐστηρότερος ἠθικὸς φιλόσοφος, ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ σχεδίου του τῆς ἀπόλαυσης (μὲ τοῦτο ἀντιλαμβανόταν τὴν διαρκῶς εὐθυμὴ καρδιά)⁸⁷ ὅποτε ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς διέφερε κυρίως μόνο σὲ τοῦτο, ὅτι θεωροῦσε τὴν ἀπόλαυση τούτη ὡς τὸ κίνητρο, πράγμα ποὺ ἐκεῖνοι καὶ μάλιστα εὐλόγως ἀπέρριπταν. Διότι, ἀφ' ἑνός, ὁ ἐνάρετος Ἐπίκουρος, ὅπως ἀκόμη καὶ τώρα πολλοὶ ἠθικῶς καλοπροαίρετοι [116]
ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ἐντούτοις δὲν στοχάζονται ἀρκετὰ βαθιὰ τὶς ἀρχὲς τους, ὑπέπεσε στὸ σφάλμα νὰ προϋποθέτει ἤδη τὸ ἐνάρετο φρόνημα στὰ πρόσωπα, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἤθελε 209
προηγουμένως νὰ ἀναφέρει τὸ ἐλατήριο γιὰ τὴν ἀρετὴ (καὶ πράγματι ὁ ἐντιμὸς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται

εὐτυχισμένος, ἐὰν δὲν ἔχει προηγουμένως συνείδηση τῆς ἐντιμότητάς του· διότι, ἔχοντας τὸ φρόνημα αὐτό, οἱ μομφές πού, σὲ περίπτωση παραπτωμάτων, θὰ ἀναγκασόταν λόγῳ τῆς δικῆς του νοοτροπίας νὰ ἐπιρρίπτει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, καθὼς καὶ ἡ ἠθικὴ καταδίκη τοῦ ἑαυτοῦ του, θὰ τὸν στεροῦσαν ἀπὸ κάθε ἀπόλαυση τῶν ἀνέσεων πού μπορεῖ νὰ περιέχει κατὰ τὰ ἄλλα ἢ κατὰστασή του). Ἐντούτοις, τὸ ἐρώτημα εἶναι: Πῶς γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ δυνατὴ μιὰ τέτοια νοοτροπία καὶ ἓνα τέτοιο φρόνημα, τὸ νὰ ἐκτιμᾷ, δηλαδή, κάποιος τὴν ἀξία τῆς ὑπαρξῆς του; Διότι πρὶν τὸ φρόνημα τοῦτο δὲν θὰ ὑπῆρχε στὸ ὑποκείμενο κανένα συναίσθημα γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία ἐν γένει. Ἀσφαλῶς, ὁ ἄνθρωπος, ἐὰν εἶναι ἐνάρετος, δὲν θὰ χαίρεται τὴ ζωὴ του, ὅσο εὐνοϊκὴ καὶ ἂν τοῦ εἶναι ἡ τύχη ὡς πρὸς τὴ φυσικὴ κατάσταση, ἐὰν δὲν ἔχει σὲ κάθε πράξη συνείδηση τῆς ἐντιμότητάς του· ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν κάμομε γιὰ πρώτη φορὰ ἐνάρετο, ἄρα πρὶν νὰ ἔχει ἀκόμη ἀποτιμῆσει τόσο ψηλὰ τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς ὑπαρξῆς του, μποροῦμε ἄραγε τότε νὰ τοῦ ἐπαινοῦμε τὴν ψυχικὴ γαλήνη πού θὰ πηγάζει ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἐντιμότητος, γιὰ τὴν ὁποία ἐντούτοις δὲν ἔχει καμιάν αἴσθησης;

Ἐκτὸς τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως, ἐδῶ ἐγκρίνεται πάντοτε ἡ αἰτία γιὰ ἓνα σφάλμα ὑφαρπαγῆς (*vitium subreptionis*) καὶ τρόπον τινὰ μιᾶς ὀπτικῆς ἀπάτης στὴν αὐτοσυνειδησία ἐκείνου πού κάνει κάποιος σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ πού αἰσθάνεται

210 κανεῖς, σφάλματα πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει οὔτε ὁ πιὸ ἔμπειρος. Τὸ ἠθικὸ φρόνημα εἶναι ἀναγκαίως συνδεδεμένο μὲ τὴ συνείδηση τοῦ ἀμέσου καθορισμοῦ τῆς θέλησης ἀπὸ τὸν νόμο. Ἄλλὰ ἡ συνείδηση τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ εἶναι πάντοτε ἡ αἰτία μιᾶς ἀρέσκειας γιὰ τὴν πράξη, ἡ ὁποία προκαλεῖται ἀπὸ αὐτόν· ἡ ἡδονὴ ὅμως τούτη, ἡ ἀρέσκεια αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν εἶναι ὁ καθοριστικὸς λόγος τῆς πράξης, παρὰ ὁ ἄμεσος καθορισμὸς τῆς θέλησης, μέσῳ τοῦ Λόγου καὶ μόνον, εἶναι ὁ λόγος τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς, καὶ ὁ καθορισμὸς ἐκεῖνος παραμένει ἓνας καθαρὸς πρακτικὸς, ὄχι αἰσθητικὸς καθορισμὸς τοῦ ἐπιθυμητικοῦ.

Ἄλλὰ ἀφοῦ ὁ καθορισμὸς αὐτὸς ἐπιφέρει ἐσωτερικῶς τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα μιᾶς παρόρμησης γιὰ δραστηριότητα, ὅπως θὰ ἔκανε ἓνα συναίσθημα εὐχαριστήσεως ποὺ προσδοκοῦμε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμητὴ πράξη, γιὰ τοῦτο ἐλαμβάνομε εὐκολα ἐκεῖνο ποὺ κάνομε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ὡς κάτι ποὺ ἀπλῶς αἰσθανόμαστε παθητικῶς, καὶ θεωροῦμε τὸ ἠθικὸ ἐλατήριον ὡς αἰσθητηριακὴ παρόρμηση, ὅπως τείνει νὰ συμ- [117] βαίνει πάντοτε στὴν ὀνομαζόμενη ἀπάτη τῶν αἰσθήσεων (ἐδῶ, τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως). Ἀποτελεῖ κάτι πολὺ ὑψηλὸ στὴν ἀνθρώπινη φύση νὰ καθορίζεται ἀμέσως σὲ πράξεις ἀπὸ ἓναν καθαρὸ νόμον τοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποπίπτει στὴν πλάνη νὰ θεωρεῖ τὸν ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς νοητικῆς δυνατοῦτητας καθορισμοῦ τῆς θέλησης κάτι αἰσθητικὸ καὶ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ιδιαίτερου αἰσθητηριακοῦ συναισθήματος (διότι ἓνα νοητικὸ συναίσθημα θὰ ἀποτελοῦσε μιὰν ἀντίφασιν). Ἐχει ἐπίσης μεγάλη σημασία νὰ 211 ἐπιστήσομε τὴν προσοχὴν στὴν ιδιότητα τούτῃ τῆς προσωπικότητάς μας καὶ νὰ καλλιεργήσομε ὅσο μπορούμε καλύτερα τὴν ἐπενέργεια τοῦ Λόγου στὸ συναίσθημα τοῦτο. Ἄλλὰ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προσέξομε νὰ μὴν ἐπαινοῦμε ἐσφαλμένως αὐτὸν τὸν ἠθικὸ καθοριστικὸ λόγον ὡς ἐλατήριον μὲ τὸ νὰ τοῦ ἀποδίδομε συναισθήματα ιδιαίτερων χαρῶν ὡς αἴτια (ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἀποτελέσματα), γιὰ νὰ μὴν παραμορφώνομε καὶ ὑποβιάζομε τὸ πραγματικὸ αὐθεντικὸ ἐλατήριον, τὸν ἴδιον τὸ νόμον, κατὰ κάποιον τρόπο τοποθετώντας τὸν πᾶν ὡς ἓνα παραπλανητικὸ ὑπόβαθρον. Ὁ σεβασμὸς, καὶ ὄχι ἡ εὐχαρίστηση, ἢ ἡ ἀπόλαυση τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι λοιπὸν κάτι, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατό κανένα συναίσθημα ποὺ νὰ ἔχει προϋποτεθεῖ ὡς θεμέλιον καὶ νὰ προηγεῖται τοῦ Λόγου (διότι τοῦτο θὰ ἦταν πάντοτε αἰσθητικὸ καὶ παθολογικόν)· ὡς συνειδηση τοῦ ἀμέσου ἀναγκασμοῦ τῆς θέλησης ἀπὸ τὸν νόμον δὲν ἀποτελεῖ διόλου ἓνα ἀνάλογον⁸⁸ τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς, ἀφοῦ κατὰ τὴν σχέση του μὲ τὸ ἐπιθυμητικὸ κάνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἄλλὰ μόνον μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ παραστήσομε τὰ θέματα, μπορούμε νὰ ἐπιτύχομε ἐκεῖνο ποὺ

ζητούμε, δηλαδή οι πράξεις να συμβαίνουν όχι απλῶς κατὰ τὸ καθήκον (σύμφωνα μὲ εὐχάριστα συναισθήματα), ἀλλὰ ἀπὸ καθήκον, πράγμα πὸν πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀληθινὸς σκοπὸς κάθε ἠθικῆς παιδείας.

Δὲν ἔχομε ὅμως μιὰ λέξη, ἡ ὁποία νὰ μὴ σημαίνει μιὰν ἀπόλαυση, ὅπως ἡ λέξη εὐδαιμονία, ἀλλὰ ἐντούτοις νὰ ὑποδηλώνει μιὰν εὐχαρίστηση μὲ τὴν ὑπαρξή μας, ἓνα ἀνάλο-
 212 γον τῆς εὐδαιμονίας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συνοδεύει κατ' ἀνάγκη τὴ συνείδηση τῆς ἀρετῆς; Βεβαίως! Ἡ λέξη τούτη εἶναι ἡ *αὐτάρχεια*,⁸⁹ ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἰδιάζουσα σημασία τῆς ὑποδηλώνει πάντοτε μόνο μιὰν ἀρνητικὴ ἀρέσκεια γὰ τὴν ὑπαρξή μας, κατὰ τὴν ὁποία ἔχομε ἐπίγνωση ὅτι δὲν ἔχομε καμιὰ ἀνάγκη. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ συνείδησή τῆς, ὡς τῆς ἰκανότητος νὰ τηροῦμε τὸν ἠθικὸ νόμο μὲ ὑπερισχὺον φρόνημα, εἶναι ἡ *ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὶς κλίσεις*, τουλάχιστον ὡς καθοριστικὲς (μολονότι ὄχι ὡς *ἐπηρεάζουσες*) αἰτίες τῶν ἐπιθυμιῶν μας, καί, ἐφ' ὅσον ἔχω συνείδηση τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς κατὰ τὴν τήρηση τῶν ἠθικῶν μου γνωμόνων, αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη πηγὴ μιᾶς ἀμετάβλητης εὐχαρίστησης (Zufriedenheit) πὸν συνδέεται ἀναγκαίως μὲ αὐτήν, δὲν στηρίζεται σὲ κανένα ἰδιαίτερο συναισθημα καὶ μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται νοητικὴ εὐχαρίστηση. Ἡ αἰσθητικὴ εὐχαρίστηση
 [118] (πὸν ἀνακριδῶς ἀποκαλεῖται ἔτσι), ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἰκανοποίηση (Befriedigung) τῶν κλίσεων, μὲ ὄση λεπτεπί-λεπτη σοφιστεία καὶ ἂν γίνεται, οὐδέποτε μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ ἐκεῖνο πὸν σκέπτεται κανεὶς σχετικῶς. Διότι οἱ κλίσεις ἀλλάζουν, αὐξάνονται μὲ τὴν εὐνοια πὸν τοὺς ἐπιδεικνύεται καὶ ἀφήνουν πάντοτε ἓνα ἀκόμη μεγαλύτερο κενὸ ἀπὸ ἐκεῖνο πὸν σκέφθηκε κανεὶς νὰ καλύψει. Γιὰ τοῦτο, ἀποτελοῦν πάντοτε γὰ ἓνα ἔλλογο ὄν *βάρος* καί, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ αὐτές, πάντως τοῦ ἐπιβάλλουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτές. Ἀκόμη καὶ μιὰ κλίση γὰ κάτι σύμφωνο μὲ τὸ καθήκον (π.χ. γὰ μιὰν ἀγαθοεργία), μπορεῖ μὲν νὰ διευκολύνει πολὺ τὴν ἀπο-
 213 τελεσματικότητα τῶν ἠθικῶν γνωμόνων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει κανέναν. Διότι, τὰ πάντα σ' αὐτὸν πρέπει

νά στηρίζονται στην παράσταση τοῦ νόμου ὡς καθοριστικοῦ λόγου, ἂν ἡ πράξη πρόκειται νὰ περιέχει ὄχι ἀπλῶς νομιμότητα ἀλλὰ καὶ ἠθικότητα. Ἡ κλίση εἶναι τυφλή καὶ δουλική, εἴτε εἶναι καλοήθης εἴτε ὄχι, καὶ ὁ Λόγος, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἠθικότητα, δὲν πρέπει νὰ παριστάνει ἀπλῶς τὸν κηδεμόνα της, ἀλλὰ καί, χωρὶς νὰ τὴ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του, ὡς καθαρὸς πρακτικὸς Λόγος νὰ φροντίζει ἐντελῶς μόνος γιὰ τὸ συμφέρον του. Ἀκόμη καὶ τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο τοῦ οἴκτου καὶ τῆς τρυφερῆς συμπάθειας, ὅταν προηγεῖται τῆς σκέψης γιὰ τὸ τί εἶναι καθῆκον καὶ γίνεται καθοριστικὸς λόγος, εἶναι γιὰ στοχαστικὰ πρόσωπα βάρος, προκαλεῖ σύγχυση στοὺς καλοζυγισμένους τους γνώμονες καὶ προκαλεῖ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ αὐτὰ καὶ νὰ ὑποτάσσονται μόνο στὸν νομοθετικὸ Λόγο.

Ἀπὸ τοῦτα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε πῶς ἡ συνείδηση τῆς ικανότητας αὐτῆς ἑνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου μπορεῖ νὰ προκαλεῖ μὲ τὴν πράξη (τὴν ἀρετὴ) μιὰ συνείδηση τῆς κυριαρχίας πάνω στὶς κλίσεις μας, ἄρα λοιπὸν τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ αὐτές, ἐπομένως καὶ ἀπὸ τὴ δυσαρέσκεια ποὺ τὶς συνοδεύει πάντοτε, καὶ συνεπῶς μιὰν ἀρνητικὴ ἀρέσκεια γιὰ τὴν κατάστασή μας, δηλαδή *ικανοποίηση*, ἡ ὁποία εἶναι στὴν πηγὴ τῆς ικανοποίησης μὲ τὸ πρόσωπό μας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν (δηλαδή ἐμμέσως), ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία γίνεται ικανὴ γιὰ μιὰν ἀπόλαυση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ 214 εὐδαιμονία, διότι δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θετικὴ παρουσία ἑνὸς συναισθήματος, καὶ γιὰ νὰ ἀκριβολογοῦμε, οὔτε *μακαριότητα*, διότι δὲν περιλαμβάνει πλήρη ἀνεξαρτησία ἀπὸ κλίσεις καὶ ἀνάγκες, ἡ ὁποία ὅμως ἀπόλαυση μοιάζει πάντως μὲ τὴν μακαριότητα, ἐφ' ὅσον δηλαδή ὁ καθορισμὸς τῆς θέλησής μας μπορεῖ νὰ κρατηθεῖ ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν κλίσεων, καὶ συνεπῶς, τουλάχιστον κατὰ τὴν πηγὴ τῆς, εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν αὐτάρκεια, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μόνο στὸ ὕψιστο ὄν.

Ἀπὸ τὴν ἐπίλυση τούτῃ τῆς ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ 119] καθαροῦ Λόγου συνάγεται ὅτι σὶς πρακτικὲς ἀρχὲς μποροῦμε νὰ σκεφθοῦμε, τουλάχιστον ὡς δυνατὴ, μιὰ φυσικὴ καὶ

ἀναγκαία σύνδεση μεταξύ τῆς συνείδησης τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς προσδοκίας μᾶς ἀνάλογης μὲ αὐτὴν εὐδαιμονίας ὡς συνέπειάς της (χωρὶς, ὅμως, ἔτσι νὰ μπορούμε βέβαια ἀκόμη νὰ τὴν γνωρίσομε καὶ νὰ τὴν ἐννοήσομε)· ἀντιθέτως, ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἐπιδιώξεως τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἀδύνατον νὰ παράγουν ἠθικότητα· συνεπῶς, ὅτι τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ (ὡς ὁ πρῶτος ὄρος τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ) εἶναι ἡ ἠθικότητα, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ εὐδαιμονία ἀποτελεῖ μὲν τὸ δεύτερο στοιχεῖο του, ἀλλὰ μὲ τρόπον ὥστε νὰ εἶναι μόνον ἡ ἠθικῶς ἐξηρητημένη, ἀσφαλῶς ὅμως ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἠθικότητας. Μόνο μὲ τούτῃ τὴν κατάταξιν, τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ εἶναι ὀλοκλήρου τὸ ἀντικείμενον τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ τὸ παριστάνει ὡς δυνατό, διότι ἀποτελεῖ ἐπιταγὴν τοῦ Λόγου νὰ συμβάλλομε ὅ,τι εἶναι δυνατόν γιὰ τὴ δημιουργίαν του. Ἐπειδὴ, ὅμως, ἡ δυνατότητα μᾶς τέτοιας σύνδεσης τοῦ ἐξηρητημένου μὲ τὸν ὄρο του ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου στὶς ὑπεραισθητὲς σχέσεις τῶν πραγμάτων καὶ δὲν μπορεῖ διόλου νὰ δοθεῖ σύμφωνα μὲ νόμους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, μολονότι ἡ πρακτικὴ συνέπεια τῆς Ἰδέας αὐτῆς, δηλαδὴ οἱ πράξεις ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ νὰ πραγματοποιήσουν τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ, ἀνήκουν στὸν αἰσθητὸν κόσμο, γιὰ τοῦτο θὰ προσπαθήσομε νὰ ἐκθέσομε τοὺς λόγους τῆς δυνατότητας ἐκείνης, πρῶτον, σὲ σχέση μὲ ὅ,τι θρῖσκεται ἀμέσως στὴν ἐξουσία μας καὶ ἔπειτα, δεύτερον, σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς προσφέρει ὁ Λόγος ὡς συμπλήρωμα τῆς ἀνικανότητάς μας νὰ δημιουργήσομε τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ (ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο σύμφωνα μὲ τὶς πρακτικὰς ἀρχάς), καὶ ποὺ δὲν θρῖσκεται στὴν ἐξουσία μας.

III. Περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου κατὰ τὴν σύνδεσίν του μὲ τὸν θεωρητικὸν Λόγον

Μὲ τὸν ὄρο πρωτεῖο μεταξύ δύο ἢ περισσοτέρων πραγμάτων ποὺ συνδέει ὁ Λόγος, ἐννοῶ τὸ πλεονέκτημα τοῦ ἑνός,

νά εἶναι ὁ πρῶτος καθοριστικός λόγος τῆς σύνδεσης μὲ ὅλα τὰ ἄλλα. Μὲ τὴ στενότερη πρακτικὴ σημασίᾳ, δηλώνει τὸ πλεονέκτημα τοῦ διαφέροντος τοῦ ἐνός, ἐφ' ὅσον ὑποτάσσεται τὸ διαφέρον τῶν ἄλλων σὲ αὐτὸ (ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ 216 ὑποταχθεῖ σὲ κανένα ἄλλο). Σὲ κάθε ἰκανότητα τοῦ πνεύματος μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε ἓνα διαφέρον, δηλαδή μιὰν ἀρχὴν ποὺ περιέχει τὸν ὄρο, ὑπὸ τὸν ὁποῖο καὶ μόνον προάγεται ἡ ἐξάσκησή της. Ὁ Λόγος, ὡς ἡ ἰκανότητα τῶν ἀρχῶν, καθορίζει τὸ διαφέρον ὅλων τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ἀλλὰ τὸ δικό του τὸ καθορίζει ὁ ἴδιος. Τὸ διαφέρον τῆς θεωρητικῆς τοῦ χρήσης συνίσταται στὴ γνώση τοῦ ἀντι- [120] κειμένου μέχρι τὶς ὑψιστες αἰτιολογικὲς ἀρχές, τὸ διαφέρον τῆς πρακτικῆς χρήσης στὸν καθορισμὸ τῆς *θελήσεως*, ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἔσχατο καὶ ἄρτιο σκοπὸ. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς χρήσης τοῦ Λόγου ἐν γένει, δηλαδή ὅτι οἱ ἀρχές καὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ του δὲν πρέπει νὰ ἀντιφάσκουν μεταξύ τους, δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ διαφέροντος τοῦ Λόγου, ἀλλὰ εἶναι ὁ ὄρος, γιὰ νὰ ἔχομε Λόγο ἐν γένει· μόνον ἡ διεύρυνσή του, καὶ ὄχι ἡ ἀπλή συμφωνία μὲ τὸν ἑαυτὸ του, συγκαταλέγεται στὰ διαφέροντά του.⁹⁰

Ἐὰν ὁ πρακτικὸς Λόγος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραδεχθεῖ καὶ νὰ σκεφθεῖ ὡς δεδομένο τίποτε παραπάνω ἀπὸ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ἀφ' ἑαυτοῦ βάσει τῆς δικῆς του ἐννοήσεως ὁ *καθαρῶς θεωρητικὸς* Λόγος, τότε κατέχει ὁ δεύτερος τὸ πρωτεῖο. Ἄν ὑποθέσουμε, ὅμως, ὅτι ὁ πρακτικὸς Λόγος ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ πρωτογενεῖς αἰτιολογικὲς ἀρχές, μὲ τὶς ὁποῖες συνδέονται ἀναποσπᾶστος ὀρισμένες θεωρητικὲς θέσεις, οἱ ὁποῖες ἐντούτοις διαφεύγουν κάθε δυνατότητα κατανοήσεως ἐκ μέρους τοῦ *καθαρῶς θεωρητικοῦ* Λόγου (μολονότι δὲν πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀντιφάσκουν μὲ αὐτόν), τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα ποῖο διαφέρον εἶναι τὸ ἀνώτατο (ὄχι, 217 ποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσει, διότι τὸ ἓνα δὲν ἀντιμάχεται κατ' ἀνάγκην τὸ ἄλλο): [Νὰ γνωρίσουμε] ἂν ὁ θεωρητικὸς Λόγος, ποὺ δὲν γνωρίζει τίποτε ἀπὸ ὅλα ὅσα τοῦ παρέχει γιὰ νὰ δεχθεῖ ὁ πρακτικὸς Λόγος, πρέπει νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς προτάσεις αὐτὲς καί, μολονότι εἶναι ὑπερβατικὲς (*über-*

schwenglich) γι' αὐτόν, νὰ προσπαθήσει νὰ τὶς συνενώσει μὲ τὶς ἔννοιές του ὡς μιὰ ξένη ἰδιοκτησία πού τοῦ ἔχει μεταδιδασθεῖ· ἢ ἂν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀκολουθήσει πεισματικά τὸ δικό του ξεχωριστὸ διαφέρον καί, σύμφωνα μὲ τὴν Κανονικὴ τοῦ Ἐπικούρου, νὰ ἀπορρίψει ὡς κενὴ σοφιστεία ὅλα ὅσα δὲν μποροῦν νὰ πιστοποιήσουν τὴν ἀντικειμενικὴ τους πραγματικότητα μὲ ὀλοφάνερα παραδείγματα πού παρουσιάζονται στὴν ἐμπειρία, ἀκόμη καὶ ἂν συνυφαίνονται πάρα πολὺ μὲ τὸ διαφέρον τῆς πρακτικῆς (καθαρῆς) χρήσης [τοῦ Λόγου], καὶ δὲν ἀντιφάσκουν καθ' ἑαυτὰ μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο, ἀπλῶς ἐπειδὴ ἀντίκεινται στὸ συμφέρον τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀκυρώνουν τὰ ὅρια πού ἔχει θέσει ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό του καὶ τὰ παραδίδουν σὲ κάθε ἀνοησία ἢ παράνοια τῆς φαντασίας.

Πράγματι, ἐφ' ὅσον ὁ πρακτικὸς Λόγος προϋπετίθετο ὡς παθολογικῶς ἐξηρητημένος, δηλαδὴ προϋποτίθετο ὅτι διαχειρίζεται ἀπλῶς τὸ διαφέρον τῶν κλίσεων ὑπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας, τότε δὲν θὰ μποροῦσε διόλου νὰ γίνῃ δεκτὴ ἢ ἀπαίτηση ἐκείνη πρὸς τὸν θεωρητικὸ Λόγο. Ὁ παράδεισος τοῦ *Μωάμεθ* ἢ ἡ ἐξαῦλωμένη ἔνωση τῶν θεοσόφων καὶ τῶν μυστικῶν μὲ τὴ θεότητα, κατὰ τὶς
 218 διαθέσεις τοῦ καθενός, θὰ ἐπέβαλλαν στὸν Λόγο τὶς τερα-
 [121] τωδίες τους καὶ θὰ ἦταν καλύτερα νὰ μὴν εἶχαμε καθόλου Λόγο παρὰ νὰ τὸν ἐγκαταλείπομε μὲ τέτοιον τρόπο σὲ κάθε ὄνειροφαντασία. Ἀλλά, ἐὰν ὁ καθαρὸς Λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς καὶ εἶναι πράγματι, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τότε δὲν εἶναι ἀσφαλῶς παρὰ ἓνας καὶ ὁ αὐτὸς Λόγος ὁ ὁποῖος, εἴτε ἀπὸ θεωρητικὴ εἴτε ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, κρίνει σύμφωνα μὲ *a priori* ἀρχές· ὅποτε εἶναι σαφὲς ὅτι, μολονότι ἡ ἰκανότητα τοῦ Λόγου ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη δὲν ἐπαρκεῖ, γὰρ νὰ διατυπῶναι δογματικὰ ὀρισμένες προτάσεις, οἱ ὁποῖες ἐντύτοις δὲν ἀντιφάσκουν ἀκριβῶς μὲ αὐτόν, καὶ πάλι πρέπει ὁ Λόγος, ἐφ' ὅσον οἱ προτάσεις αὐτὲς συνδέονται ἀναποσπαστως μὲ τὸ πρακτικὸ διαφέρον τοῦ καθαρῶ Λόγου, νὰ τὶς ἀποδεχθεῖ, βεβαίως σὰν μιὰ ξένη γι' αὐτόν προσφορὰ πού

δὲν μεγάλωσε στὸ ἔδαφός του ἀλλὰ ποὺ εἶναι ὁμως ἐπαρκῶς πιστοποιημένη, καὶ νὰ προσπαθήσει νὰ τὶς συγκρίνει καὶ νὰ τὶς συνδέσει μὲ ὅλα ὅσα ἔχει στὴν ἐξουσία του ὡς θεωρητικὸς Λόγος· πρέπει ὁμως νὰ ὁμολογήσει ὅτι οἱ προτάσεις ἐκεῖνες δὲν ἀποτελοῦν δικές του ἐννοήσεις, ἀλλὰ εἶναι βεβαίως ἐπεκτάσεις τῆς χρήσης του μὲ κάποιαν ἄλλη πρόθεση, δηλαδὴ τὴν πρακτικὴ, πράγμα ποὺ δὲν ἀντίκειται διόλου στὸ διαφέρον τοῦ Λόγου ποὺ συνίσταται στὸν περιορισμὸ τῆς ὕδρευς τῆς ψιλῆς θεωρίας.

Κατὰ τὴ σύνδεση, συνεπῶς, τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου μὲ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο σὲ μιὰ γνώση, κατέχει τὸ *πρωτεῖο* ὁ δεῦτερος, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἡ σύνδεση τούτη δὲν εἶναι *τυχαία* καὶ αὐθαίρετη, ἀλλὰ ²¹⁹ θεμελιώνεται *a priori* στὸν ἴδιο τὸν Λόγο, ἄρα εἶναι *ἀναγκαία*. Πράγματι, χωρὶς τὴν ὑπόταξη τούτη, θὰ γεννιόταν μιὰ διαμάχη τοῦ Λόγου μὲ τὸν ἑαυτὸ του· ἐπειδὴ, ἐὰν ἦταν ἀπλῶς συντεταγμένος (συντονισμένος) ὁ ἕνας σὲ σχέση μὲ τὸν ἄλλο, ὁ πρῶτος θὰ ἔκλεινε ἀφ' ἑαυτοῦ τὰ σύνορά του ἐρμητικὰ καὶ δὲν θὰ ἀποδεχόταν στὴν περιοχὴ του τίποτε ἀπὸ τὸν δεῦτερο, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ δεῦτερος θὰ ἐπεξέτεινε παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ σύνορά του σὲ ὅλα τὰ πεδία καί, ὅπου τὸ ἀπαιτοῦν οἱ ἀνάγκες του, θὰ προσπαθοῦσε νὰ συμπεριλάβει τὸν θεωρητικὸ Λόγο ἐντὸς τῶν ὁρίων του. Ἄλλὰ δὲν μπορούμε διόλου νὰ ἀπαιτήσομε ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο νὰ ὑποταχθεῖ στὸν θεωρητικὸ Λόγο καὶ ἄρα τὸ νὰ ἀντιστραφεῖ ἡ τάξη, ἐπειδὴ ὅλα τὰ διαφέροντα εἶναι ἐν τέλει πρακτικά, καὶ ἀκόμη καὶ τὸ διαφέρον τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου δὲν εἶναι παρὰ ὑπὸ ὅρους καὶ μόνο στὴν πρακτικὴ χρῆση γίνεται πλήρες.

IV. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ὡς αἴτημα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου

[122]

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ στὸν κόσμον εἶναι τὸ ἀναγκαῖο ἀντικείμενον μιᾶς θέλησης ποὺ μπορεῖ νὰ κα-

θορίζεται από τον ήθικὸ νόμο. Ἄλλά, στή θέληση τούτη, ἡ πλήρης συμφωνία τῶν φρονημάτων μετὸν ήθικὸ νόμο εἶναι ὁ ἀνώτατος ὄρος τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ. Πρέπει, λοιπόν, νὰ εἶναι ἐξ ἴσου δυνατὸς ὅπως καὶ τὸ ἀντικείμενό του, διότι 220 συμπεριλαμβάνεται στήν ἴδια ἐντολή νὰ τὸ προάγομε. Ἄλλά ἡ πλήρης συμφωνία τῆς θελήσεως μετὸν ήθικὸ νόμο εἶναι ἡ ἀγιότητα, μιὰ τελειότητα, γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶναι ἰκανὸ κανένα ἔλλογο ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σὲ καμιά χρονικὴ στιγμή τῆς ὑπαρξῆς του. Ἀφοῦ, ὅμως, ἀπαιτεῖται, παρ' ὅλα αὐτά, ὡς πρακτικῶς ἀναγκαῖα, μπορεῖ νὰ ἀνευρεθεῖ μόνο σὲ μιὰ πρόοδο πού χωρεῖ ἐπ' ἄπειρον πρὸς ἐκείνη τὴν πλήρη συμφωνία καί, σύμφωνα μετὶς ἀρχές τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποδεχθοῦμε μιὰ τέτοια πρακτικὴ πρόοδο ὡς τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς θέλησῆς μας.

Ἄλλά ἡ ἄπειρη τούτη πρόοδος εἶναι δυνατὴ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση μιᾶς ὑπαρξῆς καὶ προσωπικότητος τοῦ ἴδιου ἐλλόγου ὄντος πού ἐξακολουθεῖ ἐπ' ἄπειρον (ἡ ὁποία ἀποκαλεῖται ἀθανασία τῆς ψυχῆς). Συνεπῶς, τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ εἶναι πρακτικῶς δυνατὸ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς· ἐπομένως ἡ ἀθανασία τούτη, ὡς ἀναποσπᾶστος συνδεδεμένη μετὸν ήθικὸ νόμο, εἶναι ἕνα αἴτημα τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου (μετὸν ὅποιο ὄρο ἐννοῶ μιὰ θεωρητικὴ πρόταση [Satz], ἐντούτοις ὡς τέτοια μὴ ἀποδείξιμη, ἐφ' ὅσον συναρτᾶται ἀναποσπᾶστος μετ' ἕνα ἀργιότι πρακτικὸ νόμο πού ἰσχύει ἀπολύτως).

Ἡ πρόταση περὶ τοῦ ήθικοῦ προορισμοῦ τῆς φύσης μας, ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φθάσομε στήν πλήρη συμφωνία 221 μετὸν ήθικὸ νόμο παρὰ μόνον μετ' ἕνα πρόοδο πού χωρεῖ ἐπ' ἄπειρον, ἔχει τὴ μέγιστη ἀφέλεια, ὄχι ἀπλῶς σὲ σχέση μετὴν παρούσα ἀναπλήρωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾶ στή θρησκεία. Ἄν λείπει ἡ πρόταση αὐτή, εἴτε ἀπαξιώνεται ἐντελῶς ὁ ήθικὸς νόμος ἀπὸ τὴν ἀγιότητά του, ἀφοῦ τὸν μεταχειρίζονται ὡς ἐπιεικὴ (εὐμενὴ) καὶ ἄρα μετ' ἄλλο κατάλληλο γιὰ τὴν ἀνεσὴ μας, εἴτε πάλι ἐντείνει κανεὶς τὸ λειτούργημα καὶ συγχρό-

νως την προσδοκία του για έναν ανέφικτο προορισμό, δη-
 λαδή μια προσδοκώμενη πλήρη απόκτηση τῆς ἀγιότητας
 τῆς θελήσεως, καὶ ἔτσι χάνεται κανεὶς σὲ φαντασιόπληκτα
 θεοσοφικά ὄνειρα ποὺ ἀντιφάσκουν ἐντελῶς στὴν αὐτογνω- [123]
 σία· καὶ μὲ τὰ δύο τοῦτα ἀπλῶς παρακαλύεται ἡ ἀδιάκοπη
 προσπάθεια γιὰ τὴν ἀκριβὴ καὶ πλήρη τήρηση μιᾶς αὐστη-
 ρῆς, ἄτεγκτης, ἐντούτοις ὅμως ὄχι ἰδεατῆς, ἀλλὰ ἀληθινῆς
 ἐντολῆς τοῦ Λόγου. Γιὰ ἓνα ἔλλογο ἀλλὰ πεπερασμένο ὄν
 εἶναι δυνατὴ μόνον ἡ πρόοδος ἐπ' ἄπειρον, ἀπὸ τὰ κατώτε-
 ρα πρὸς τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα τῆς ἠθικῆς τελειότητας. Ὁ
 Ἄπειρος [ὁ Θεός], γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ ὄρος τοῦ χρόνου δὲν
 εἶναι τίποτε, βλέπει σὲ αὐτὴν τὴν ἀτέραντη γιὰ μᾶς σειρὰ
 τὸ σύνολο τῆς συμφωνίας μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ ἡ ἀγιότη-
 τα τὴν ὁποία ἀπαιτεῖ ἀδιάκοπα ἡ ἐντολή του, ὥστε νὰ
 εἶναι κανεὶς σύμφωνος μὲ τὴ δικαιοσύνη του κατὰ τὸ μερί-
 διο τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ ποὺ προσδιορίζει γιὰ τὸν καθένα,
 μπορεῖ νὰ βρεθεῖ πλήρως σὲ μιὰ καὶ μόνη νοητικὴ ἐποπτεία
 τῆς ὑπάρξεως τῶν ἐλλόγων ὄντων. Τὸ μόνον ποὺ μπορεῖ νὰ 222
 περιέλθει στὸ δημιούργημα, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐλπίδα [του]
 νὰ ἀποκτήσει τὸ μερίδιο ἐκεῖνο, θὰ ἦταν ἡ συνείδηση τοῦ
 δοκιμασμένου του φρονήματος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει,
 ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα πρόοδο ἀπὸ τὸ χειρότερο πρὸς τὸ
 ἠθικῶς καλύτερο καὶ τὴν ἀμετακίνητη πρόθεσή του, ποὺ μὲ
 τὸν τρόπο αὐτὸν τοῦ ἔγινε γνωστή, μιὰν ἀπώτερη ἀδιάκο-
 πη συνέχιση τῆς προόδου αὐτῆς, ὅσοδήποτε καὶ ἂν διαρκέ-
 σει ἡ ὑπαρξή του, ἀκόμη καὶ πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ τούτη,* καὶ

* Ἐντούτοις, ἀκόμη καὶ ἡ πεποίθηση γιὰ τὸ ἀμετάβλητο τοῦ φρονή-
 ματός μας, στὴν πρόοδο πρὸς τὸ ἀγαθὸ, φαίνεται νὰ εἶναι ἀδύνατη γιὰ ἓνα
 πλάσμα ἀφ' ἑαυτοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν, ἡ διδασκαλία τῆς χριστιανικῆς
 θρησκείας τὴν κάνει νὰ κατάγεται καὶ αὐτὴ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ ἴδιο
 πνεῦμα ποὺ ἐπιφέρει τὸν ἐξαγιασμό, δηλαδὴ τὴ σταθερὴ τούτη πρόθεση
 καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν τὴ συνείδηση τῆς ἐπιμονῆς κατὰ τὴν ἠθικὴ πρόοδο.
 Ἄλλὰ καὶ κατὰ ἓνα φυσικὸ τρόπο, ἐκεῖνος ποὺ ἔχει συνείδηση ὅτι ἓνα
 μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του μέχρι τὸ τέλος τῆς ἔχει ἐπιμεινὲν στὴν πρόοδο
 πρὸς τὸ καλύτερο, καὶ μάλιστα ἀπὸ γνήσια ἠθικὰ κίνητρα, μπορεῖ μᾶλλον
 νὰ ἔχει τὴν παραμυθητικὴ ἐλπίδα, μολονότι ὄχι καὶ τὴ βεβαιότητα, ὅτι καὶ
 σὲ μιὰν ὑπαρξὴ ποὺ διαρκεῖ πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ τούτη, θὰ ἐμμένει στὶς ἀρχές

έτσι να γίνει πλήρως σύμφωνη με τη θεία θέληση (χωρίς
 223 ἐπιείκεια ἢ συγγνώμη πού δὲν ἐναρμονίζονται με τὴ δικαιο-
 [124] σύνη), οὐδέποτε βέβαια ἐδῶ ἢ σὲ ὅποιαδήποτε ὁρατὴ μελ-
 λοντικὴ χρονικὴ στιγμὴ τῆς ὑπαρξῆς του, παρὰ μόνο στὴν
 ἀπεραντοσύνη τῆς διάρκειάς του (πού εἶναι ἐποπτεύσιμη
 μόνο γιὰ τὸν Θεό).

V. Ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ ὡς αἴτημα τοῦ καθαρῶ ἑπρακτικοῦ Λόγου

Ὁ ἠθικὸς νόμος [μᾶς] ὁδήγησε, στὴν προηγούμενη ἀνάλυ-
 ση, στὸ πρακτικὸ ζήτημα πού τίθεται μόνον ἀπὸ τὸν κα-
 θαρὸ Λόγο, χωρὶς ὅποιαδήποτε ἀνάμειξη αἰσθητηριακῶν
 ἐλατηρίων, δηλαδὴ στὴν ἀναγκαία πληρότητα τοῦ πρώτου
 καὶ κυριότερου μέρους τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, τῆς ἠθικότη-
 τας, καί, καθὼς αὐτὴ μόνο στὴν αἰωνιότητα μπορεῖ ἐντε-
 λῶς νὰ ἐκπληρωθεῖ, στὸ αἴτημα τῆς ἀθανασίας. Ὁ ἴδιος
 αὐτὸς νόμος πρέπει νὰ [μᾶς] ὁδηγήσει καὶ στὴ δυνατότητα
 τοῦ δευτέρου στοιχείου τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, δηλαδὴ τῆς
 ἀντίστοιχης πρὸς τὴν ἠθικότητα ἐκείνη *εὐδαιμονίας*, με τὸν
 224 ἴδιο ἀκριβῶς ἀνιδιοτελὴ τρόπο ὅπως προηγουμένως με βάση
 τὸν ἀμερόληπτο Λόγο καὶ μόνον, δηλαδὴ στὴν προϋπόθεση
 τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς αἰτίας κατάλληλης γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα
 τοῦτο, δηλαδὴ νὰ θέσομε ὡς αἴτημα τὴν *ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ*
 ὡς ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῆς δυνατότητας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ

αὐτές· καί, μολοντί γιὰ τὰ δικά του μάτια δὲν θὰ δικαιωθεῖ ἐδῶ ποτέ,
 οὔτε μπορεῖ νὰ τὸ ἐλπίζει ποτέ κατὰ τὴν προσδοκώμενη μελλοντικὴ αὐξη-
 ση τῆς φυσικῆς του τελειότητας, ἀλλὰ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ τῶν καθηκόντων
 του, ἐντούτοις στὴν πρόοδο αὐτῆ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ ἓνα
 στόχο πού ἐπεκτείνεται στὸ ἄπειρο, παρὰ ταῦτα ἰσχύει γιὰ τὸν Θεὸ ὡς
 ἰδιοκτησία, ὅτι ἔχει προοπτικὴ γιὰ ἓνα *μακάριο μέλλον*· γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι ἡ
 ἔκφραση πού μεταχειρίζεται ὁ Λόγος γιὰ νὰ δηλώσει μιὰ πλήρη *εὐημερία*
 ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὅλα τὰ τυχαῖα αἴτια τοῦ κόσμου, πράγμα πού εἶναι,
 223 ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ *ἀγιότητα*, μιὰ Ἰδέα, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ περιλαμβάνε-
 ται μόνο σὲ μιὰν ἄπειρη πρόοδο καὶ στὴν ὀλόγητά της, ἐπομένως οὐδέποτε
 ἐπιτυγχάνεται πλήρως ἀπὸ τὸ δημιουργημα.

(Ένα αντικείμενο της θέλησής μας που συνδέεται κατ' ανάγκη με την ήθικη νομοθεσία του καθαρού Λόγου). Θέλομε να παρουσιάσομε πειστικά τη συνάφεια τούτη.

Ευδαιμονία είναι ή κατάσταση ενός έλλογου όντος στον κόσμο, για τὸ ὅποιο τὰ πάντα κατὰ τὸ σύνολο τῆς ὑπάρξεώς του *βαίνουν σύμφωνα με τις ἐπιθυμίες και τὴ θέλησή του*, και στηρίζεται συνεπῶς στὴ συμφωνία τῆς φύσης με ὀλόκληρο τὸν σκοπὸ του, καθὼς ἐπίσης και με τὸν οὐσιώδη καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησής του. Ἄλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος, ὡς νόμος τῆς ἐλευθερίας, προστάζει μέσω καθοριστικῶν λόγων που ὀφείλουν νὰ εἶναι τελείως ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴ φύση και τὴ συμφωνία της με τὸ δικὸ μας ἐπιθυμητικὸ (ὡς ἐλατήρια) ὅμως, τὸ πρᾶττον ἔλλογο ὄν στον κόσμο ἀσφαλῶς δὲν εἶναι συγχρόνως αἰτία τοῦ κόσμου και τῆς ἴδιας τῆς φύσης. Συνεπῶς, στὸν ἠθικὸ νόμο δὲν ὑπάρχει οὔτε ὁ ἐλάχιστος λόγος γιὰ μιὰν ἀναγκαία συνάφεια μεταξὺ τῆς ἠθικότητας και τῆς ἀντίστοιχης με αὐτὴν ευδαιμονίας ἐνὸς ὄντος που ἀνήκει στον κόσμο ὡς μέρος του και ἄρα ἐξαετᾶται ἀπὸ αὐτόν, και τὸ ὅποιο γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέσω τῆς θελήσεώς του αἰτία τῆς φύσης αὐτῆς οὔτε μπορεῖ νὰ τὴν κάμει με δικές του δυνάμεις, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ευδαιμονία του, πλήρως σύμφωνα με τις 225
πρακτικές του ἀρχές. Μολαταῦτα, στὸ πρακτικὸ ζήτημα [125] τοῦ καθαροῦ Λόγου, δηλαδὴ στὴν ἀναγκαία προεργασία γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ, τίθεται μιὰ τέτοια συνάφεια ὡς ἀναγκαῖο αἴτημα: *Ὀφείλομε νὰ προσπαθοῦμε νὰ προάγομε τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ (που συνεπῶς θὰ πρέπει δέβαια νὰ εἶναι δυνατό).* Ἐπομένως, τίθεται ἐπίσης ὡς *αἴτημα* ἢ ὑπαρξη ἐνὸς διαφοροεικοῦ ἀπὸ τὴ φύση αἰτίου ὀλόκληρης τῆς φύσης, τὸ ὅποιο νὰ περιέχει τὸν λόγο⁹¹ τῆς συνάφειας αὐτῆς, δηλαδὴ τῆς ἀκριβοῦς συμφωνίας τῆς ευδαιμονίας με τὴν ἠθικότητα. Ἄλλὰ τὸ ἀνώτατο αὐτὸ αἴτιο ὀφείλει νὰ περιέχει τὸν λόγο τῆς συμφωνίας τῆς φύσης ὄχι ἀπλῶς με ἓνα νόμο τῆς θέλησης τῶν ἐλλόγων ὄντων, ἀλλὰ με τὴν παράσταση τοῦ νόμου τούτου, ἐφ' ὅσον τὰ ὄντα αὐτὰ θέτουν τὸν νόμο ὡς ἀνώτατο καθοριστικὸ λόγο τῆς θέλησης, συνεπῶς

ὄχι ἀπλῶς μὲ τὰ ἦθη κατὰ τὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἠθικότητά τους ὡς τὸ κίνητρο τῶν ἠθῶν, δηλαδή μὲ τὸ ἠθικὸ φρόνημα τῶν ἐλλόγων ὄντων. Συνεπῶς, τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ εἶναι δυνατὸ στὸν κόσμον μόνον, ἐφ' ὅσον γίνεται δεκτὸ ἓνα ἀνώτατο αἴτιο⁹² τῆς φύσης ποὺ κατέχει μιὰν αἰτιότητα κατάλληλη γιὰ τὸ ἠθικὸ φρόνημα. Ἀλλὰ ἓνα ὄν, ποὺ εἶναι ἰκανὸ γιὰ πράξεις σύμφωνα μὲ τὴν παράσταση τῶν νόμων, εἶναι μιὰ νόηση (ἐλλογο ὄν), καὶ ἡ αἰτιότητα ἐνὸς τέτοιου ὄντος σύμφωνα μὲ τὴν παράσταση τούτη τῶν νόμων, εἶναι ἡ *θέλησή* του. Συνεπῶς, τὸ ἀνώτατο αἴτιο τῆς φύσης, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ προϋποτεθεῖ γιὰ τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ, εἶναι ἓνα ὄν ποὺ εἶναι μὲ τὴ *διάνοια* καὶ τὴ *θέληση* ἡ αἰτία (ἄρα ὁ δημιουργὸς) τῆς φύσης, δηλαδή *Θεός*. Ἐπομένως, τὸ αἶτημα τῆς δυνατότητας τοῦ ὑψίστου παραγωγοῦ ἀγαθοῦ (τοῦ ἀρίστου κόσμου) εἶναι συγχρόνως τὸ αἶτημα τῆς πραγματικότητας ἐνὸς *ὑψίστου πρωταρχικοῦ ἀγαθοῦ*, δηλαδή τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ ἦταν καθήκον γιὰ μᾶς, νὰ προάγομε τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ, ἄρα ὄχι μόνον δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαιότητα συνδεδεμένη μὲ τὸ καθήκον ὡς ἀνάγκη, νὰ προϋποθέσομε τὴ δυνατότητα τοῦ ὑψίστου αὐτοῦ ἀγαθοῦ· πράγμα ποῦ, καθὼς συμβαίνει μόνον ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ, συνδέει ἀναποσπᾶστος τὴν προϋπόθεσή του μὲ τὸ καθήκον, δηλαδή εἶναι ἠθικῶς ἀναγκαῖο νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ.

Ἀλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσωμε ὅτι ἡ ἠθικὴ τούτη ἀναγκαιότητα εἶναι *ὑποκειμενικὴ*, δηλαδή εἶναι μιὰ ἀνάγκη, καὶ ὄχι *ἀντικειμενικὴ*, δηλαδή δὲν εἶναι ἡ ἴδια καθήκον· διότι δὲν μπορεῖ διόλου νὰ ὑπάρχει καθήκον νὰ ἀποδεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πράγματος (ἐπειδὴ τοῦτο ἀφορᾷ μόνον στὴ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ Λόγου). Οὔτε ἐννοεῖται μὲ τοῦτο ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ *ὡς ἐνὸς θεμελίου ὄλων τῶν ὑποχρεώσεων ἐν γένει* (διότι τοῦτο στήριζεται, ὅπως ἀποδείχθηκε ἐπαρκῶς, μόνον στὴν αὐτονομία [126] τοῦ Λόγου). Ἐδῶ ἀποτελεῖ καθήκον μόνον ἡ προεργασία 227 γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴν προαγωγὴν στὸν κόσμον τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ. Ἡ δυνατότητά του μπορεῖ συνεπῶς νὰ τεθεῖ

ὡς αἴτημα, ἀλλὰ ὁ Λόγος μας δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ διαφορετικὰ αὐτὴν τὴ δυνατότητα παρὰ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση μιᾶς ὑψίστης νόησης, ἢ ἀποδοχῆ τῆς ὑπαρξῆς τῆς ὁποίας συνδέεται συνεπῶς μὲ τὴ συνείδηση τοῦ καθήκοντός μας, μολονότι ἡ ἴδια ἢ ἀποδοχῆ τούτῃ ἀνήκει στὸν θεωρητικὸ Λόγο. Θεωρούμενη ὡς ἐξηγητικὴ ἀρχὴ σὲ σχέση μόνον μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο, ἢ παραδοχῆ τούτῃ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ *ὑπόθεση*, σὲ σχέση ὅμως μὲ τὸ κατανοητὸ ἐνὸς ἀντικειμένου πού μᾶς ἔχει ἀσφαλῶς ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο (τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ), ἄρα μιᾶς ἀνάγκης μὲ πρακτικὴ πρόθεση, μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ *πίστη* καὶ μάλιστα καθαρὴ *ἔλλογη πίστη*, ἐπειδὴ μόνος ὁ καθαρὸς Λόγος (τόσο κατὰ τὴ θεωρητικὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν πρακτικὴ χρῆση του) εἶναι ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται.

Ἄπὸ τὴν *παραγωγή* τούτῃ γίνεται τώρα πιά κατανοητό, γιατί οἱ *ἑλληνικὲς Σχολὲς* οὐδέποτε μπόρεσαν νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματός τους τῆς πρακτικῆς δυνατότητας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ: Ἐπειδὴ καθιστοῦσαν πάντοτε καὶ μόνον τὸν κανόνα, μὲ βάση τὸν ὁποῖο ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου χρησιμοποιεῖ τὴν ἐλευθερίαν της, μοναδικὸ καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ πλήρως ἐπαρκὴ λόγος τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς, χωρὶς νὰ χρειάζονται κατὰ τὴν ἄποψή τους τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ γι' αὐτό. Βεβαίως εἶχαν δίκιο κατὰ τοῦτο, ὅτι καθόριζαν τὴν ἀρχὴ τῶν ἠθῶν ἀφ' ἑαυτῆς, ἀνεξαρτήτως τοῦ αἰτήματος τούτου, μὲ βάση τὴ σχέση τοῦ Λόγου καὶ μόνον μὲ τὴ θέληση, καὶ ἄρα καθιστοῦσαν τὴν ἠθικὴ ἀρχὴ *ἀνώτατο* πρακτικὸ ὄρο τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ· ἀλλὰ δὲν ἦταν γιὰ τοῦτο *ὀλόκληρος* ὁ ὅρος τῆς δυνατότητάς του. Οἱ *Ἐπι- 228*
κούρειοι εἶχαν βέβαια ἀποδεχθεῖ μιὰν ἐντελῶς ἐσφαλμένη ἀρχὴ τῶν ἠθῶν ὡς ἀνώτατη ἀρχή, δηλαδή τὴν ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας, καὶ εἶχαν παρεισαγάγει ὡς νόμο ἕναν γνώμονα τῆς αὐθαίρετης ἐκλογῆς κατὰ τὶς κλίσεις τοῦ καθενός· ἐντούτοις, ὑπῆρξαν ὅμως ἀρκετὰ *συνεπεῖς* κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀπαξίωσαν τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ τους ἐξίσου, δηλαδή ἀναλόγως μὲ τὴν εὐτέλεια τῆς ἀρχῆς τους, καὶ δὲν προσδοκοῦσαν μεγαλύτερη εὐδαιμονία παρὰ ὅση μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ ἀπὸ

τὴν ἀνθρώπινη φρόνηση (ὅπου ἀνήκουν ἐπίσης ἡ ἐγκράτεια καὶ ἡ μετριοπάθεια τῶν κλίσεων), δηλαδή μιὰν εὐδαιμονία πού, ὅπως γνωρίζομε, ἀποβαίνει κατ' ἀνάγκην πενιχρὴ καὶ κατὰ τὶς περιστάσεις πολὺ διαφορετικὴ· χωρὶς μάλιστα νὰ ὑπολογίσομε τὶς ἐξαιρέσεις, τὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ παραδέχονται ἀδιάκοπα οἱ γνώμονές τους καὶ τοὺς ἔκαναν ἀκατάλληλους γιὰ νόμους. Ἀντιθέτως, οἱ *Στωικοὶ* εἶχαν ἐπιλέξει τελείως ὀρθὰ τὴν ἀνώτατη πρακτικὴ τους ἀρχή, δηλαδή τὴν ἀρετὴ, ὡς ὅρο τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, ἀλλὰ, καθὼς θεώρησαν ὅτι ὁ βαθμὸς τῆς ἀρετῆς πού εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὸν καθαρὸ τῆς νόμο, μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐντελῶς στὴ ζωὴ τούτη, ὄχι ἀπλῶς ὑπερτίμησαν τὴν ἠθικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀποκαλοῦσαν σοφὸ, πάνω ἀπὸ ὅλους τοὺς φραγμοὺς τῆς φύσης του, καὶ παραδέχθησαν κάτι πού ἀντιφάσκει σὲ κάθε ἀνθρωπογνωσίᾳ· ἀλλὰ ἐπιπλέον καὶ ἰδίως δὲν θέλησαν διόλου νὰ ἀναγνωρίσουν τὸ δεύτερο *στατικό στοιχείο* τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, δηλαδή τὴν εὐδαιμονία, ὡς ἰδιαίτερο ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπινου ἐπιθυμητικοῦ, ἀλλὰ κατέστησαν τὸν σοφὸ τους, σὰν μιὰ θεότητα μὲ συνείδηση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προσώπου του, ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ φύση (ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἱκανοποίησή του), καθὼς τὸν ὑπέβαλλαν μὲν στὰ δεινὰ τῆς ζωῆς, ἀλλὰ δὲν τὸν ὑπέτασσαν σὲ αὐτὰ (συγχρόνως τὸν παρουσίαζαν ἐπίσης ὡς ἐλεύθερο ἀπὸ τὸ κακό)· μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, στὴν πραγματικότητα, παραμέριζαν τὸ δεύτερο στοιχείο τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, τὴν ἀτομικὴ εὐδαιμονία, καθὼς τὸ ἔθεταν ἀπλῶς στὸ πρᾶττειν καὶ στὴν ἱκανοποίησιν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ ἀτόμου, καὶ συνεπῶς τὸ συμπεριελάμβαναν στὴ συνείδηση τῆς ἠθικῆς νοοτροπίας, ἕνα σημεῖο ὅμως γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἀναιρεθεῖ ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴ φωνὴ τῆς δικῆς τους φύσης.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ,* ἀκόμη καὶ ἂν δὲν

* Παραδέχονται συνήθως ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ἐντολὴ δὲν ὑπερτερεῖ διόλου, ὅσον ἀφορᾷ στὴν καθαρότητά της, ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἐννοια τῶν *Στωικῶν*· ἐντούτοις, ἡ διαφορὰ τους εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ ἐμφανῆς. Τὸ *στωικὸ* σύστημα κατέστησε τὴ συνείδηση τῆς ψυχικῆς ρώμης τὸν ἄξονα

την θεωρεῖ κανένας ὡς θρησκευτικὴ διδασκαλία, δίδει στὸ κεφάλαιο τοῦτο μὴν ἔννοια τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ (τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ), ἡ ὁποία καὶ μόνον ικανοποιεῖ τὶς αὐστηρότερες ἀπαιτήσεις τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἱερὸς (ἀτεγκτος) καὶ ἀπαιτεῖ ἀγιότητα τῶν ἠθῶν, μολονότι ὅλη ἡ ἠθικὴ τελειότητα στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ

περὶ τὸν ὁποῖο θὰ ὀφείλαν νὰ στρέφονται ὅλα τὰ ἠθικὰ φρονήματα, καὶ μολονότι οἱ ὅπαδοι τοῦ συστήματος τούτου μιλοῦσαν γιὰ καθήκοντα, καὶ ἐπίσης τὰ καθόριζαν κάλλιστα, ἐντούτοις ἔθεταν τὸ ἐλατήριον καὶ τὸν πραγματικὸ καθοριστικὸ λόγον τῆς θέλησης σὲ μίαν ἔξαρση τῆς νοοτροπίας πᾶνω ἀπὸ τὰ χαμηλὰ καὶ μόνον λόγῳ ψυχικῆς ἀδυναμίας κυρίαρχα ἐλατήρια ἀντίστοιχα κατένευον. Ἡ ἀρετὴ ἦταν συνελπῶς γι' αὐτοὺς ἕνας ὀριζόμενος ἥρωισμὸς τοῦ σοφοῦ, ὁ ὁποῖος αἰρεται πᾶνω ἀπὸ τὴν ζωὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αὐτάρκης, διδάσκει μὲν στοὺς ἄλλους τὰ καθήκοντά τους, ὁ ἴδιος ὅμως βρῖσκεται πᾶνω ἀπὸ αὐτὰ καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ κάποιον πειρασμὸ νὰ παραβῆ τὸν ἠθικὸ νόμον. Ὅλα τούτα, ὅμως, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τὰ κάμουν, ἐὰν εἶχαν παραστήσει τὸν νόμον αὐτὸν στὴν καθαρότητα καὶ τὴν αὐστηρότητα μὲ τὴν ὁποία τὸν παριστάνει ἡ ἐντολὴ τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐὰν μὲ τὸν ὄρον *Ἰδέα* ἐννοῦ μίαν τελειότητα, στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίστοιχο κανένα δεδομένον τῆς ἐμπειρίας, ὅμως οἱ ἠθικὲς Ἰδέες δὲν εἶναι γιὰ τοῦτο κάτι ὑπερβατικὸ (*Überschwingliches*), δηλαδὴ κάτι, τοῦ ὁποίου δὲν θὰ μπορούσαμε οὔτε καν νὰ προσδιορίσωμε ἐπαρκῶς τὴν ἔννοια, ἢ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἀδέβαιο ἂν τοῦ ἀντιστοιχῆ διόλου ἕνα ἀντικείμενον, ὅπως εἶναι οἱ Ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, ἀλλὰ λειτουργοῦν ὡς πρότυπα τῆς πρακτικῆς τελειότητος, ὡς ἀπαραίτητος κανόνας (*Richtschnur*) τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς καὶ συγχρόνως ὡς μέτρο σύγκρισης. Ἐὰν παρατηροῦσα τώρα τὴν *χριστιανικὴ ἠθικὴ* ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ τῆς πλευρᾶς, τότε θὰ παρουσιαζόταν, συγκρινόμενη μὲ τὶς Ἰδέες τῶν ἑλληνικῶν Σχολῶν, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Οἱ Ἰδέες τῶν *Κυνικῶν*, τῶν *Ἐπικουρειῶν*, τῶν *Στωικῶν* καὶ τῶν *Χριστιανῶν* εἶναι ἡ *φυσικὴ ἀπλότητα*, ἡ *φρόνησις*, ἡ *σοφία* καὶ ἡ *ἀγιότητα*. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν δρόμον, γιὰ νὰ φθάσουν ἐκεῖ, διέφεραν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι κατὰ τὸ ὅτι οἱ *Κυνικοὶ* θεωροῦσαν ὡς ἐπαρκὴ τὸν *κοινὸ ἀνθρώπινον νοῦ*, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μόνον τὸν δρόμον τῆς *ἐπιστήμης*, συνελπῶς καὶ οἱ δύο θεωροῦσαν ὡς ἐπαρκεῖς ἀπλῶς τὴ *χρῆσιν τῶν φυσικῶν δυνάμεων*. Ἡ *χριστιανικὴ ἠθικὴ*, ἐπειδὴ θεοπίζει τὴν ἐντολὴν τῆς (ὅπως καὶ πρέπει) τόσο καθαρὰ καὶ ἀτεγκτα, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον τὴν ἐμπιστοσύνην ὅτι εἶναι, τουλάχιστον ἐδῶ στὴ ζωὴ, τελείως ικανὸς (*adäquat*) γι' αὐτήν, ἀλλὰ δεδαίως τὴν ἀποκαθιστᾷ πάλι ἐκ νέου κατὰ τὸ ὅτι, ἐὰν πρᾶττομε τόσο καλά, ὅσο εἶναι στίς *δυνάμεις* μας, μπορούμε νὰ ἐλπίζομε ὅτι, ἐκεῖνον ποῦ δὲν εἶναι στίς *δυνάμεις* μας, θὰ μᾶς χορηγηθεῖ ἀπὸ ἀλλοῦ, εἴτε γνωρίζομε μὲ ποιὸν τρόπο εἴτε ὄχι. Ὁ *Ἀριστοτέλης* καὶ ὁ *Πλάτων* διέφεραν μόνον ὅσον ἀφορᾷ στὴν *προέλευση* τῶν ἠθικῶν μας ἐνοιῶν.

φθάσει ὁ ἄνθρωπος, παραμένει πάντοτε μόνον ἡ ἀρετή, δηλαδή φρόνημα σύμφωνο με τὸν νόμο ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὸν νόμο, συνεπῶς ἡ συνείδηση μιᾶς συνεχοῦς τάσης γιὰ παράβαση, τουλάχιστον γιὰ ἔλλειψη ἀκεραιότητας, δηλαδή γιὰ ἀνάμειξη πολλῶν μὴ γνησίων (μὴ ἠθικῶν) κινήτρων γιὰ τὴν τήρηση τοῦ νόμου, ἐπομένως μιὰ αὐτοεκτίμηση συνδεδεμένη με ταπεινοφροσύνη, καὶ συνεπῶς, σὲ σχέση με τὴν ἀγιότητα ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ χριστιανικὸς νόμος, δὲν ἀφήνει στὸ δημιούργημα παρὰ μόνον τὴν πρόοδο ἐπ' ἄπειρον, ἀλλὰ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ δικαιολογεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ διαρκέσει ἐπ' ἄπειρον. Ἡ ἀξία ἐνὸς φρονήματος ἐντελῶς σύμφωνου με τὸν ἠθικὸ νόμο εἶναι ἄπειρη· διότι κάθε δυνατὴ εὐδαιμονία κατὰ τὴν κρίση ἐνὸς σοφοῦ καὶ παντοδύναμου χορηγοῦ της δὲν ἔχει ἄλλον περιορισμὸ παρὰ τὴν ἔλλειψη τῆς συμφωνίας τῶν ἐλλόγων ὄντων με τὸ καθήκον τους. Ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ὑπόσχεται ἀφ' ἑαυτοῦ καμιά εὐδαιμονία· διότι αὐτὴ δὲν συνδέεται, σύμφωνα με τὶς ἔννοιες μιᾶς φυσικῆς τάξης ἐν γένει, κατ' ἀνάγκη με τὴν τήρησή του. Ἀλλὰ ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ συμπληρώνει τὴν ἔλλειψη τούτη (τοῦ δεύτερου ἀπαραίτητου συστατικοῦ μέρους τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ) με τὴν παρουσίαση τοῦ κόσμου, στὸν ὅποιο τὰ ἔλλογα ὄντα ἀφιερώνονται ὀλόψυχα στὸν ἠθικὸ νόμο, ὡς βασιλεία τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία ἡ φύση καὶ τὰ ἦθη συμπίπτουν σὲ μιὰ γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πεδία τοῦτα ἀφ' ἑαυτῶν ξένη ἀρμονία, χάρις σ' ἕναν ἅγιο δημιουργὸ ποὺ καθιστᾷ δυνατό τὸ παράγωγο ὕψιστο ἀγαθὸ. Ἡ ἀγιότητα τῶν ἠθῶν τοὺς ἐπιβάλλεται ὡς κανόνας (Richtschnur) ἤδη σὲ αὐτὴν τὴ ζωὴ, ἐνῶ ἡ ἀνάλογη με αὐτὴν εὐημερία (Wohl), ἡ μακαριότητα, παρουσιάζεται ὡς ἐφικτὴ μόνον σὲ μιὰν αἰωνιότητα· διότι ἡ ἀγιότητα πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε τὸ πρότυπο τῆς συμπεριφορᾶς τους σὲ κάθε κατάσταση καὶ ἡ πρόοδος πρὸς αὐτὴν εἶναι δυνατὴ καὶ ἀναγκαία ἤδη σὲ τούτη τὴ ζωὴ, ἐνῶ ἡ μακαριότητα, με τὸ ὄνομα τῆς εὐδαιμονίας, δὲν μπορεῖ διόλου νὰ ἐπιτευχθεῖ στὸ κόσμον αὐτὸν (ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δύναμή μας), καὶ γιὰ τοῦτο καθίσταται ἀπλῶς ἀντικείμενο τῆς ἐλπίδας. Ἀσχέ-

τως αὐτοῦ, ἡ ἴδια ἡ χριστιανικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι ἀσφαλῶς θεολογικὴ (ἄρα ἑτερονομία), ἀλλὰ αὐτονομία τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου ἀφ' ἑαυτοῦ, διότι καθιστᾷ τὴ γνῶση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θέλησός του τὸ θεμέλιο ὄχι τῶν νόμων αὐτῶν [τῶν ἠθικῶν], ἀλλὰ μόνο τῆς ἐπίτευξης τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ ὑπὸ τῶν ὄρων τῆς τηρήσεώς τους, καὶ θέτει ἀκόμη καὶ τὸ ἀληθινὸ ἐλατήριο γιὰ τὴν τήρησή τους ὄχι στὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματά τους, ἀλλὰ μόνο στὴν παράσταση τοῦ καθήκοντος, καθὼς ἡ ἀξιότητα νὰ ἀποκτήσει κανεὶς τὴν εὐδαιμονία συνίσταται μόνο στὴν ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὁ ἠθικὸς νόμος ὁδηγεῖ, μέσῳ τῆς 233 ἔννοιας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ ὡς τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου, στὴ *θηρσκειά*, δηλαδὴ *στὴ γνῶση ὅλων τῶν καθηκόντων ὡς θεῶν ἐντολῶν, ὄχι ὡς κυρώσεων, δηλαδὴ αὐθαίρετων, ἀφ' ἑαυτῶν τυχαίων διατάξεων μιᾶς ξένης θέλησης*, ἀλλὰ ὡς οὐσιωδῶν νόμων κάθε ἐλεύθερης θέλησης ἀφ' ἑαυτῆς, οἱ ὁποῖες ὅμως μολαταῦτα πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ἐντολὲς τοῦ ὑψίστου ὄντος, διότι μόνον ἀπὸ μιὰν ἠθικῶς τέλεια (ἄγια καὶ ἀγαθὴ), συγχρόνως ἐπίσης παντοδύναμη θέληση, μπορούμε νὰ ἐλπίζομε τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ, γιὰ τὸ ὅποιο ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς ἐπιβάλλει τὸ καθήκον νὰ τὸ θέτομε ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐπιδιώξεώς μας, καὶ συνεπῶς μόνο σὲ συμφωνία μὲ τὴ θέληση τούτη μπορούμε νὰ ἐλπίζομε ὅτι θὰ τὸ ἐπιτύχομε. Γιὰ τοῦτο, παραμένουν καὶ ἐδῶ τὰ πάντα ἀνιδιοτελῆ καὶ θεμελιωμένα ἀπλῶς στὸ καθήκον· χωρὶς νὰ ἐπιτρέπεται νὰ προϋποτίθενται ὡς ἐλατήρια ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα πού, ὅταν γίνονται ἀρχές, καταστρέφουν ὀλόκληρη τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων. Ὁ ἠθικὸς νόμος μοῦ ἐπιτάσσει νὰ καταστήσω τὸ ὕψιστο δυνατὸ ἀγαθὸ στὸν κόσμον ἔσχατο ἀντικείμενο κάθε συμπεριφορᾶς. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν μπορῶ νὰ ἐλπίζω ὅτι θὰ τὸ προκαλέσω, παρὰ μόνο μέσῳ τῆς συμφωνίας τῆς θελήσεώς μου μὲ τὴ θέληση ἐνὸς ἀγίου καὶ ἀγαθοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου· καί, *μολοντί ἡ ἀτομικὴ μου εὐδαιμονία* συμπεριλαμβάνεται στὴν ἔννοια τοῦ ὑψίστου ἀγα-

234 θοῦ ὡς ἐνὸς ὄλου, ὅπου παριστάνεται ἡ μέγιστη εὐδαιμονία
 [130] ὡς συνδεδεμένη σὲ ἀκριβέστατη ἀντιστοιχία μὲ τὸν μέγιστο
 βαθμὸ τῆς (δυνατῆς στὰ πλάσματα) ἠθικῆς τελειότητας,
 μολαταῦτα δὲν εἶναι αὐτή, παρὰ εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος (ὁ
 ὁποῖος, ἀντιθέτως, περιορίζει ὑπὸ αὐστηροὺς ὄρους τὴν
 ἀπέραντη ἀπαίτησή μου γιὰ εὐδαιμονία), ὁ καθοριστικὸς
 λόγος τῆς θέλησης, στὴν ὁποία ἐπιτάσσεται ἡ προαγωγή
 τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ.

Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα
 ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ πῶς νὰ γίνομε εὐτυχισμένοι, παρὰ γιὰ
 τὸ πῶς νὰ γίνομε ἀξιοὶ τῆς εὐδαιμονίας. Μόνον ὅταν προσ-
 τίθεται ἡ θρησκεία, ἔρχεται καὶ ἡ ἐλπίδα νὰ μετάσχομε
 κάποτε στὴν εὐδαιμονία κατὰ τὸ μέτρο, κατὰ τὸ ὁποῖο
 μεριμνήσαμε νὰ μὴν εἴμαστε ἀνάξιοί της.

Κάποιος εἶναι ἀξίος νὰ κατέχει ἓνα πράγμα ἢ μιὰ κα-
 τάσταση, ὅταν ἡ κατοχὴ τούτη ἐναρμονίζεται μὲ τὸ ὑψιστο
 ἀγαθό. Μποροῦμε τώρα νὰ ἐννοήσομε εὐκολὰ ὅτι κάθε
 ἀξιότητα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ, διότι αὐτὴ
 συνιστᾶ στὴν ἐννοια τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ τὸν ὄρο τῶν
 λοιπῶν (ποὺ ἀποτελοῦν μέρος τῆς κατάστασης [τοῦ προσώ-
 που]), δηλαδὴ τοῦ μεριδίου στὴν εὐδαιμονία. Ἄλλὰ ἀπὸ
 τοῦτο προκύπτει: Ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ πραγματευόμα-
 στε τὴν ἠθικὴ καθ' ἑαυτὴν ὡς διδασκαλία τῆς εὐδαιμονίας,
 235 δηλαδὴ ὡς καθοδήγηση νὰ ἀποκτήσομε τὴν εὐδαιμονία·
 διότι ἔχει νὰ κάμει μόνο μὲ τὸν ἔλλογο ὄρο της (conditio
 sine qua non), καὶ ὄχι μὲ τὰ μέσα γιὰ νὰ τὴν ἀποκτήσομε.
 Ὅταν ὅμως ἡ ἠθικὴ (ποὺ ἐπιβάλλει μόνο καθήκοντα καὶ
 δὲν παρέχει κανόνες γιὰ ἰδιοτελεῖς ἐπιθυμίες) ἔχει ἐκτεθεῖ
 πλήρως, τότε καὶ μόνο τότε, ἀφοῦ ἔχει ἐγερθεῖ ἡ θεμελιω-
 μένη σὲ ἓνα νόμο ἠθικὴ ἐπιθυμία νὰ προάγομε τὸ ὑψιστο
 ἀγαθὸ (νὰ φέρομε σὲ μᾶς τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ), ἡ ὁποία
 δὲν μποροῦσε προηγουμένως νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ καμιά ἰδιο-
 τελὴ ψυχὴ, καὶ ἔχει γίνει γιὰ χάρη της τὸ δῆμα πρὸς τὴ
 θρησκεία, τότε λοιπὸν μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ ἡ ἠθικὴ τούτη
 καὶ διδασκαλία τῆς εὐδαιμονίας, διότι ἡ ἐλπίδα γι' αὐτὴν
 ἀρχίζει μόνο μὲ τὴ θρησκεία.

Ἄπο τοῦτα μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε ἐπίσης ὅτι, ὅταν ἐρωτοῦμε γιὰ τὸν ἔσχατο σκοπὸ τοῦ Θεοῦ στὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, δὲν πρέπει νὰ ἀναφέρομε τὴν εὐδαιμονία τῶν ἐλλόγων ὄντων στὸν κόσμο, ἀλλὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, τὸ ὁποῖο στὴν ἐπιθυμία ἐκείνη τῶν ὄντων αὐτῶν προσθέτει ἕναν ἐπιπλέον ὄρο, δηλαδή νὰ εἶναι ἄξια τῆς εὐδαιμονίας, δηλαδή τὴν ἠθικότητα τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐλλόγων ὄντων, ἢ ὅποια καὶ μόνο περιέχει τὸ μέτρο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο καὶ μόνο μποροῦν νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ ἀποκτήσουν τὴν εὐδαιμονία ἀπὸ τὸ χέρι ἐνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ. Πράγματι, καθὼς ἡ σοφία νοούμενη θεωρητικῶς, σημαίνει τὴ γνώση τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ καί, πρακτικῶς, τὴ συμφωνία τῆς θέ- [131] λησης μὲ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε σὲ μιὰν ὕψιστη αὐτοτελὴ σοφία ἕναν σκοπὸ πού θὰ θεμελιωνόταν ἀπλῶς στὴν ἀγαθότητα. Διότι τὸ 236 ἀποτελέσμα τῆς (ὅσον ἀφορᾷ στὴν εὐδαιμονία τῶν ἐλλόγων ὄντων) μποροῦμε νὰ τὸ σκεφθοῦμε μόνον ὑπὸ τοὺς περιοριστικούς ὄρους τῆς συμφωνίας μὲ τὴν ἀγιότητα* τῆς θέλησής της ὡς σύμφωνη μὲ τὸ ὕψιστο πρωταρχικὸ ἀγαθό. Γιὰ τοῦτο, ἐκεῖνοι πού ἔθεσαν τὸν σκοπὸ τῆς δημιουργίας στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ (ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν τὴν σκέπτονται ἀνθρωπομορφικῶς, ὡς κλίση [τοῦ Θεοῦ] νὰ δοξάζεται), πέτυχαν μᾶλλον τὴν ἄριστη διατύπωση. Διότι τίποτε

* Στὸ σημεῖο τοῦτο καὶ γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, παρατηρῶ ἀπλῶς: Ὅτι, καθὼς ἀποδίδουν στὸν Θεὸ διάφορες ιδιότητες, τὸ ποιὸν τῶν ὁποίων βρῖσκουν κατάλληλο καὶ γιὰ τὰ δημιουργήματα, μόνο πού ἐκεῖ αἱρονται στὸν ὕψιστο βαθμό, π.χ. δύναμη, ἐπιστήμη, παρουσία, καλοσύνη κ.τ.λ. κάτω ἀπὸ τίς ὀνομασίες τῆς παντοδυναμίας, τῆς παντογνωσίας, τῆς πανταχοῦ παρουσίας, τοῦ πανάγαθου κ.τ.λ., ὑπάρχουν ἐντούτοις τρεῖς ιδιότητες, οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται ἀποκλειστικῶς, καὶ ὅμως χωρὶς προσθήκη μεγέθους, στὸν Θεό, καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι ὅλες τους ἠθικές: Εἶναι ὁ μόνος ἅγιος, ὁ μόνος μακάριος, ὁ μόνος σοφός διότι οἱ ἐννοίες αὐτὲς συνεπάγονται ἤδη τὴν ἔλλειψη περιορισμῶν. Κατὰ τὴ σειρά τους, ἐπομένως, ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης ὁ ἅγιος νομοθέτης (καὶ δημιουργός), ὁ ἀγαθὸς κυβερνήτης (καὶ συντηρητής) καὶ ὁ δίκαιος δικαστής. Τρεῖς ιδιότητες πού συμπεριλαμβάνουν ὅλα ἐκεῖνα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς γίνεται ἀντικείμενο τῆς θρησκείας, καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα προστίθενται κατὰ τὸν Λόγο ἀφ' ἑαυτῶν οἱ μεταφυσικὲς τελειότητες.

δὲν τιμᾶ τὸν Θεὸ περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶναι τὸ ἀξιότερο τιμῆς στὸν κόσμο, ὁ σεβασμὸς γιὰ τὴν ἐντολή του, ἢ τήρηση τοῦ ἱεροῦ καθήκοντος πού μᾶς ἐπιβάλλει ὁ νόμος
 237 του, ὅταν τὸ θαυμάσιο σχέδιό του καταλήγει νὰ στεφανώ-
 νει μιὰ τέτοια ὁμορφη τάξη μὲ τὴν ἀνάλογη εὐδαιμονία.
 Ἐὰν τὸ τελευταῖο τοῦτο στοιχεῖο τὸν καθιστᾷ ἀξιαγάπητο
 (γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ ἀνθρώπινο τρόπο), χάρις στὸ πρῶτο
 εἶναι ἀντικείμενο τῆς λατρείας.⁹³ Ἀκόμη καὶ οἱ ἄνθρωποι
 μποροῦν μὲ τὴν εὐεργεσία νὰ ἀποκτήσουν βέβαια ἀγάπη,
 ἀλλὰ οὐδέποτε μποροῦν, μόνο μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, νὰ
 ἀποκτήσουν σεβασμὸ, ἔτσι ὥστε καὶ ἡ μεγαλύτερη ἀγα-
 θεοργία τοὺς περιποιεῖ τιμὴ μόνο, ἐπειδὴ γίνεται σύμφωνα
 μὲ τὴν ἀξιότητα.

Τὸ ὅτι στὴν τάξη τῶν σκοπῶν, ὁ ἄνθρωπος (καὶ μαζί
 του κάθε ἔλλογο ὄν) εἶναι σκοπὸς καθ' ἑαυτόν, δηλαδή ὅτι
 οὐδέποτε μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ κάποιον (οὔτε κὰν
 ἀπὸ τὸν Θεὸ) ἀπλῶς ὡς μέσον, χωρὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἐδῶ
 συγχρόνως σκοπὸς, ὅτι συνεπῶς ἡ ἀνθρωπότητα στὸ πρό-
 σωπό μας πρέπει νὰ εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους ἱερὴ (*heilig*),
 προκύπτει τώρα πὰ ἀφ' ἑαυτοῦ, διότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ
 [132] ὑποκείμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἄρα ἐκεῖνου πού εἶναι ἱερὸ
 καθ' ἑαυτό, χάριν τοῦ ὁποίου καὶ σὲ συμφωνία μὲ τὸ ὅποιο
 καὶ μόνο κάτι μπορεῖ ἐν γένει νὰ ὀνομασθεῖ ἱερὸ. Διότι ὁ
 ἠθικὸς αὐτὸς νόμος θεμελιώνεται στὴν αὐτονομία τῆς θέλη-
 σῆς μας ὡς ἐλεύθερης θέλησης, ἢ ὅποια πρέπει κατ' ἀνά-
 γκην σύμφωνα μὲ τοὺς καθολικοὺς τῆς νόμους νὰ μπορεῖ
 συγχρόνως νὰ συμφωνεῖ μὲ ἐκεῖνο στὸ ὅποιο ὀφείλει νὰ
 ὑποταχθεῖ.

238

VI. Περὶ τῶν αἰτημάτων τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου ἐν γένει

Ἄλλα τὰ αἰτήματα ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς
 ἠθικῆς, ἢ ὅποια δὲν εἶναι αἶτημα ἀλλὰ νόμος, μὲ τὸν ὅποιο
 ὁ Λόγος καθορίζει ἅμεσα⁹⁴ τὴ θέληση καὶ ἢ ὅποια θέληση,

ἀκριβῶς ἐπειδὴ καθορίζεται μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὡς καθαρή θέληση, ἀπαιτεῖ τοὺς ἀναγκαίους αὐτοὺς ὄρους τῆς τηρήσεως τῆς ἐπιταγῆς τῆς. Τὰ αἰτήματα τοῦτα δὲν εἶναι θεωρητικὰ δόγματα, ἀλλὰ *προϋποθέσεις* ἀπὸ πρακτικῶς ἀναγκαία ἄποψη, συνεπῶς δὲν⁹⁵ διευρύνουν βέβαια τὴ θεωρητικὴ γνώση, προσδίδουν ὅμως στίς Ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου *γενικῶς* (μέσῳ τῆς σχέσης τους μὲ τὸ πρακτικὸ πεδίο) ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, καὶ τὸν νομιμοποιοῦν νὰ δέχεται ἔννοιες, τῶν ὁποίων τὴ δυνατότητα διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποτολμήσει οὔτε κὰν νὰ ἰσχυρισθεῖ.

Τὰ αἰτήματα τοῦτα εἶναι ἐκεῖνα τῆς *ἀθανασίας*, τῆς *ἐλευθερίας*, θεωρούμενης θετικῶς (ὡς τῆς αἰτιότητος ἐνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἀνήκει στὸν νοητὸ κόσμον), καὶ τῆς *ὑπαρξης* τοῦ Θεοῦ. Τὸ *πρῶτο* ἀπορρέει ἀπὸ τὸν πρακτικῶς ἀναγκαῖο ὄρο τῆς συμφωνίας τῆς διάρκειας μὲ τὴν πληρότητα τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ ἠθικοῦ νόμου· τὸ *δεύτερο* ἀπὸ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον καὶ τῆς ἰκανότητος τοῦ καθορισμοῦ τῆς θέλησῆς μας σύμφωνα μὲ τὸν νόμο ἐνὸς νοητοῦ κόσμου, δηλαδὴ τῆς 239 ἐλευθερίας· τὸ *τρίτο* ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ὄρου γιὰ ἕναν τέτοιο νοητὸ κόσμον, ὥστε νὰ εἶναι τὸ ὑψιστὸ ἀγαθόν, μέσῳ τῆς προϋπόθεσης τοῦ ὑψίστου αὐτοτελοῦς ἀγαθοῦ, δηλαδὴ τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ.

Ἡ μέσῳ τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμον ἀναγκαία πρόθεση γιὰ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς ἀντικειμενικῆς του πραγματικότητος πού ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὸν ὀδηγεῖ συνεπῶς μέσῳ τῶν αἰτημάτων τοῦ πρακτικοῦ Λόγου σὲ ἔννοιες, τίς ὁποῖες ὁ θεωρητικὸς Λόγος μπορούσε νὰ ἐκθέτει μὲν ὡς προβλήματα, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ τὰ ἐπιλύσει. Συνεπῶς, ὀδηγεῖ 1. στὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, στὴν ἐπίλυση τοῦ ὁποίου ὁ θεωρητικὸς Λόγος δὲν μπορούσε νὰ διαπράττει παρὰ μόνο *παραλογισμούς* (ἐκεῖνον τῆς ἀθανασίας), ἐπειδὴ ἔλειπε ἐδῶ τὸ γνῶρισμα τῆς μονιμότητος, γιὰ [133] νὰ συμπληρώσωμε τὴν ψυχολογικὴ ἔννοια τοῦ ἐσχάτου ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖο ἀποδίδεται κατ' ἀνάγκην στὴν ψυχὴ κατὰ τὴν αὐτοσυνειδησία, μὲ τὴν πραγματικὴ παράσταση

μιᾶς οὐσίας, πράγμα πού ὁ πρακτικὸς Λόγος τὸ φέρει εἰς πέρας μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἀπαιτούμενης διάρκειας πού εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς μέρος τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ πού ἀποτελεῖ ὁλόκληρο τὸν σκοπὸ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου.

2. Ὁδηγεῖ στοῦ πρόβλημα ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ θεωρητικὸς Λόγος δὲν περιεῖχε παρὰ μόνο τὴν ἀντινομία, καὶ τὴν ἐπίλυση τῆς ὁποίας μποροῦσε νὰ τὴ θεμελιώσῃ σὲ μιὰ προβληματικῶς μὲν νοητῇ, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητά μὴ ἀποδείξιμη γι' αὐτὸν οὔτε προσδιορίσιμη 240 ἔννοια, δηλαδή τὴν *κοσμολογικὴ* Ἰδέα ἑνὸς νοητοῦ κόσμου καὶ τὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς μας σ' αὐτόν, μέσῳ τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας (τὴν πραγματικότητά τῆς ὁποίας δείχνει μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸ συγχρόνως τὸν νόμο ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖο ὁ θεωρητικὸς Λόγος μποροῦσε νὰ ὑποδείξῃ, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἔννοιά του). 3. Σ' ἐκεῖνο πού ὁ θεωρητικὸς Λόγος ἔπρεπε μὲν νὰ σκεφθεῖ, ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἀφήσῃ ἀπροσδιόριστο ὡς ἀπλῶς ὑπερβατολογικὸ *ιδεῶδες*, δηλαδή στὴ *θεολογικὴ* ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, προσπορίζει νόημα (ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, δηλαδή ὡς ὄρο τῆς δυνατότητας τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς θέλησης καθορισμένης ἀπὸ τὸν νόμο ἐκεῖνο), ὡς στὴν ἀνάτατη ἀρχὴ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ μέσα σὲ ἕνα νοητὸ κόσμο, μέσῳ μιᾶς κυρίαρχης ἠθικῆς νομοθεσίας στὸν κόσμο αὐτόν.

Ἄλλὰ διευρύνεται πράγματι, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἡ γνώση μας μέσῳ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, καὶ ἐκεῖνο πού ἦταν γιὰ τὸν θεωρητικὸ Λόγο *ὑπερβατικὸ*, εἶναι γιὰ τὸν πρακτικὸ Λόγο *ἐμμονο*; Βεβαίως, ἀλλὰ *μόνον ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη*. Διότι δὲν γνωρίζομε μὲν ἔτσι οὔτε τὴ φύση τῆς ψυχῆς μας οὔτε τὸν νοητὸ κόσμο οὔτε τὸ ὑψιστὸ ὄν ὡς πρὸς ἐκεῖνο πού εἶναι καθ' ἑαυτά, παρὰ ἔχομε μόνο συνενώσει τίς ἔννοιές τους στὴν *πρακτικὴ* ἔννοια τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, ὡς τοῦ ἀντικειμένου τῆς θέλησής μας, καὶ τοῦτα τελειῶς *a priori* μέσῳ τοῦ καθαροῦ Λόγου, ἀλλὰ μόνο μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ἐπίσης ἀπλῶς σὲ σχέση μὲ τὸν νόμο 241 αὐτόν, ἐν ᾧ τοῦ ἀντικειμένου πού ἐπιτάσσει. Πῶς ὁμως

εἶναι ἔστω καὶ μόνο δυνατὴ ἡ ἐλευθερία καὶ πῶς πρέπει νὰ παραστήσομε θεωρητικῶς καὶ θετικὰ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς αἰτιότητας, αὐτὸ δὲν γίνεται ἔτσι κατανοητό, παρὰ μόνο τίθεται μέσῳ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ χάριν αὐτοῦ ὡς αἴτημα ὅτι ὑφίσταται μιὰ τέτοια αἰτιότητα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τις λοιπὲς Ἰδέες τις ὁποῖες κανεὶς ἀνθρώπινος νοῦς δὲν θὰ ἐξιχνιάσει ποτὲ ὡς πρὸς τὴ δυνατότητά τους, ἀλλὰ ἐπίσης καμιά σοφιστεία δὲν θὰ ἀποσπάσει ποτὲ ἀπὸ τὴν [134] πεποίθησιν ἀκόμη καὶ τοῦ πιδ κοινοῦ ἀνθρώπου, ὅτι τάχα δὲν εἶναι ἀληθινὲς ἔννοιες.

VII. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ νοήσομε μιὰ διεύρυνση τοῦ καθαρῶ Ἰόγου ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, χωρὶς νὰ διευρύνεται συγχρόνως μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ γνώση του ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη;

Πιὰ νὰ μὴ γίνει ὑπερβολικὰ ἀφρημένο, θὰ ἀπαντήσομε στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐφαρμοζόντάς το ἀμέσως στὸ προκειμένο θέμα. — Πιὰ νὰ διευρύνομε *πρακτικῶς* μιὰ καθαρὴ γνώση, πρέπει νὰ εἶναι δεδομένη α *πριότι* μιὰ *πρόθεση*, δηλαδὴ ἕνας σκοπὸς ὡς ἀντικείμενο (τῆς θέλησης), τὸ ὁποῖο παριστάνεται ἀνεξαρτήτως ὅλων τῶν θεωρητικῶν⁹⁶ ἀρχῶν ὡς πρακτικῶς ἀναγκαῖο ἀπὸ μιὰ προστακτικὴ πού καθορίζει ἀμέσως τὴ θέληση (κατηγορικὴ)· καὶ αὐτὸ εἶναι ἐδῶ τὸ *ὑψιστο ἀγαθόν*. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, χωρὶς νὰ προϋποθέσομε τρεῖς θεωρητικὲς ἔννοιες (γιὰ τις ὁποῖες, ἐπειδὴ εἶναι μόνο καθαρὲς ἔννοιες τοῦ Ἰόγου, δὲν ἀπαντᾶται καμιά ἀντίστοιχη 242 ἐποπτεία, ἐπομένως, μὲ θεωρητικὴ μέθοδο, οὔτε ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα): δηλαδὴ τὴν ἐλευθερία, τὴν ἀθανασία καὶ τὸν Θεόν. Συνεπῶς, μέσῳ τοῦ πρακτικοῦ νόμου πού ἐπιτάσσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὑψίστου δυνατοῦ ἀγαθοῦ στὸν κόσμον, τίθεται ὡς αἴτημα ἡ δυνατότητα τῶν ἀντικειμένων ἐκείνων τοῦ καθαρῶ θεωρητικοῦ Ἰόγου, ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, τὴν ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς ἐξασφαλίσαι ὁ Ἰόγος αὐτός. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἀποκτᾶ μὲν ἀσφα-

λῶς ἡ θεωρητικὴ γνῶση τοῦ καθαροῦ Λόγου μὴν ἐπαύξηση, πού συνίσταται ὅμως μόνο στὸ ὅτι ἐκεῖνες οἱ ἄλλως γιὰ τὸν θεωρητικὸ Λόγο προβληματικὲς (ἀπλῶς νοητὲς) ἔννοιες, τώρα ἀναγνωρίζονται βεβαιωτικῶς ὡς ἔννοιες στὶς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν πράγματι ἀντικείμενα, ἐπειδὴ ὁ πρακτικὸς Λόγος χρειάζεται ἀναποφεύκτως τὴν ὑπαρξή τους γιὰ τὴ δυνατότητα τοῦ δικοῦ του, καὶ μάλιστα πρακτικῶς ἀπολύτως ἀναγκαίου, ἀντικειμένου τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, καὶ ἐπειδὴ ἔτσι ὁ θεωρητικὸς Λόγος νομομοποιεῖται νὰ τὶς προϋποθέσει. Ἄλλὰ ἡ διεύρυνση τούτῃ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου δὲν ἀποτελεῖ μιὰ διεύρυνση τῆς φιλῆς θεωρίας, ἡ ὁποία δηλαδὴ νὰ ἐπιτρέψει τώρα πλέον μιὰ θετικὴ χρῆση του μὲ *θεωρητικὴ πρόθεση*. Πράγματι, καθὼς ὁ πρακτικὸς Λόγος δὲν δείχνει ἐδῶ τίποτε περισσότερο παρὰ ὅτι οἱ ἔννοιες ἐκεῖνες εἶναι πραγματικὲς καὶ ἔχουν πράγματι τὰ (δυνατὰ) ἀντικείμενά τους, καὶ καθὼς μολαυτὰ δὲν μᾶς δίδεται καμιὰ ἐποπτεία τους (πράγμα πού οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ ἀπαιτηθεῖ), γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὴ μιὰ συνθετικὴ πρόταση μέσῳ τῆς πραγματικότητάς τους αὐτῆς πού τοὺς ἀναγνωρίσαμε. Ἐπομένως, ἡ διάνοιξη τούτῃ δὲν μᾶς βοηθεῖ διόλου νὰ διευρύνουμε τὴ γνῶση μας αὐτὴ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη, ἀσφαλῶς ὅμως ἀπὸ τὴν ἄποψη

[135] τῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ καθαροῦ Λόγου. Οἱ τρεῖς Ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου πού ἀναφέραμε παραπάνω δὲν εἶναι ἀκόμη καθ' ἑαυτὲς γνώσεις· ἐντούτοις εἶναι (ὑπερβατικὲς) *σκέψεις*, στὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀδύνατο. Τώρα, μέσῳ ἑνὸς ἀποδεικτικοῦ πρακτικοῦ νόμου, ἀποκτοῦν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, ὡς οἱ ἀναγκαῖοι ὄροι τῆς δυνατότητας ἐκείνου πού ὁ νόμος ἐπιτάσσει νὰ *καταστήσουμε ἀντικείμενο*, δηλαδὴ ὁ νόμος μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι οἱ Ἰδέες ἔχουν ἀντικείμενα, χωρὶς ὅμως νὰ μπορούμε νὰ δείξουμε πῶς ἡ ἔννοιά τους ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀντικείμενο, καὶ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη γνῶση τῶν *ἀντικειμένων αὐτῶν* διότι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δὲν μπορούμε νὰ κρίνουμε συνθετικῶς ἀπολύτως τίποτε γι' αὐτά, οὔτε νὰ προσδιορίσουμε θεωρητικῶς τὴν ἐφαρμογή τους, ἄρα δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε σχετικῶς μὲ αὐτὰ ἀπολύτως καμιὰ θεωρητικὴ χρῆση τοῦ

Λόγου, στην οποία πράγματι συνίσταται κάθε θεωρητική γνώση τους. Μολαταῦτα, ὅμως, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν διευρύνθηκε ἡ θεωρητικὴ γνώση *ὄχι βέβαια τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν*, ἀλλὰ τοῦ Λόγου ἐν γένει κατὰ τοῦτο, ὅτι μέσῳ τῶν πρακτικῶν αἰτημάτων ἀσφαλῶς καὶ *δόθηκαν ἀντικείμενα* στὶς Ἰδέες ἐκεῖνες, καθὼς μιὰ ἀπλῶς προβληματικὴ σκέψη ἀπέκτησε ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότη-
 244
 τα. Συνεπῶς, δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ διεύρυνση τῆς γνώσης *δεδομένων ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων*, ἐντούτοις ὅμως γιὰ μιὰ διεύρυνση τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου καὶ τῆς γνώσης του ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὑπεραισθητὸ ἐν γένει, καθὼς ἀναγκάσθηκε νὰ παραδεχθεῖ *ὅτι ὑπάρχουν τέτοια ἀντικείμενα*, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ τὰ προσδιορίξει περισσότερο, ἄρα οὔτε νὰ διευρύνει ὁ ἴδιος τὴ γνώση τούτη τῶν ἀντικειμένων (ἡ ὁποία τοῦ δόθηκε τώρα πιά γιὰ πρακτικούς λόγους ἀλλὰ καὶ μόνο γιὰ πρακτικὴ χρῆση)· ὥστε τὴν ἐπέκταση τούτη νὰ τὴν ὀφείλει ὁ καθαρὸς θεωρητικὸς Λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὅλες ἐκεῖνες οἱ Ἰδέες εἶναι ὑπερβατικὲς καὶ χωρὶς ἀντικείμενο, μόνο στὴν καθαρὴ πρακτικὴ του ἰκανότητα. Ἐδῶ γίνονται *ἔμμονες καὶ συστατικὲς (konstitutiv)*, ἀφοῦ εἶναι λόγοι [ἀρχῆς] τῆς δυνατότητας νὰ *πραγματοποιήσουμε τὸ ἀναγκαῖο ἀντικείμενο* τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου (τὸ ὕψιστο ἀγαθόν), καθὼς χωρὶς αὐτὸ εἶναι *ὑπερβατικὲς καὶ ἀπλῶς ρυθμιστικὲς ἀρχῆς* τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, στὸν ὁποῖο δὲν ἐπιβάλλουν νὰ ἀποδεχθεῖ ἓνα νέο ἀντικείμενο πέραν τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ μόνο νὰ προσεγγίσει τὴ χρῆση του στὴν ἐμπειρία πρὸς τὴν πληρότητα. Μόλις ὅμως ὁ Λόγος ἀποκτήσει τὴν ἐπέκταση τούτη, θὰ μεταχειρισθεῖ, ὡς θεωρητικὸς Λόγος (κατὰ βάθος, μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν πρακτικὴ του χρῆση), τίς Ἰδέες ἐκεῖνες ἀρνητικῶς, δηλαδὴ ὄχι μὲ σκοπὸ τὴ διεύρυνση ἀλλὰ τὴν κάθαρση, ὥστε νὰ ἀποτρέψει, ἀπ' ἐνός, τὸν *ἀνθρωπομορφισμό* ὡς τὴν πηγὴ τῆς *δεισιδαμονίας* εἴτε τὴ φαινομενικὴ ἐπέκταση τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων μὲ πλασματικὴ ἐμπειρία, ἀπ' ἐτέρου, τὸν *φαντισμό* ποῦ ὑπόσχεται τὴ διεύρυνση τούτη μὲ ὑπεραισθητὴ ἐποπτεία ἢ παρόμοια συναισθήματα· ὅλα τούτα
 [136]
 245
 δὲν εἶναι παρὰ ἐμπόδια τῆς πρακτικῆς χρῆσης τοῦ καθαρῶν

Λόγου, ή άποτροπή τών όποίων συνεπώς άποτελεί άσφαλώς μέρος τής διευρύνσεως τής γνώσης μας από πρακτική άποψη, χωρίς να άντιφάσκει σ' αυτήν τό να παραδεχθούμε συγχρόνως ότι με τόν τρόπο αυτόν ό Λόγος δέν έχει κερδίσει ούτε τό ελάχιστο από καθαρώς θεωρητική άποψη.

Γιά κάθε χρήση του Λόγου άναφορικώς με ένα άντικείμενο, άπαιτούνται καθαρές έννοιες τής διάνοιας (κατηγορίες), χωρίς τίς όποιες δέν μπορεί να νοηθεί κανένα άντικείμενο. Οί έννοιες αυτές μπορούν να εφαρμοσθούν για τη θεωρητική χρήση του Λόγου, δηλαδή για τη θεωρητική γνώση, μόνον έφ' όσον τους υποβάλλεται συγχρόνως έποπτεία (πού εΐναι πάντοτε αισθητηριακή), και συνεπώς μόνο για να παραστήσουμε μέσω αυτών ένα άντικείμενο τής δυνατής έμπειρίας. Άλλά έδώ εκείνο πού θα έπρεπε να νοήσω μέσω κατηγοριών, για να τó γνωρίσω, εΐναι *Ίδέες* του Λόγου, οί όποιες δέν μπορούν να δοθούν σε άπολύτως καμιά έμπειρία. Έντούτοις, έδώ δέν πρόκειται ούτε για τη θεωρητική γνώση τών άντικειμένων τών *Ίδεών* αυτών, αλλά μόνο για τó ότι οί *Ίδέες* έχουν έν γενεί άντικείμενα. Ό καθαρός πρακτικός Λόγος προσπορίζει την πραγματικότητα τούτη, και ό θεωρητικός Λόγος δέν έχει να κάμει έδώ τίποτε περισσότερο από τó να *σκεφθεί* άπλώς τά άντικείμενα εκείνα μέσω κατηγοριών, πράγμα πού, όπως δείξαμε άλλοϋ με σαφήνεια, εΐναι κάλλιστα δυνατόν, χωρίς να άπαιτείται έποπτεία (ούτε αισθητηριακή ούτε υπεραισθητή), έπειδή οί κατηγορίες έχουν την έδρα και την προέλευσή τους, άνεξαρτήτως και πριν από κάθε έποπτεία, στην καθαρή διάνοια ως την ικανότητα του σκέπτεσθαι, και σημαίνουν πάντοτε μόνον ένα άντικείμενο έν γενεί, με όποιοδήποτε τρόπο και άν μās δίδεται. Άσφαλώς δέν εΐναι μόνον δυνατόν να δοθεί στίς κατηγορίες, έφ' όσον πρόκειται να εφαρμοσθούν στίς *Ίδέες* εκείνες, ένα άντικείμενο στην έποπτεία· αλλά εΐναι έπαρκώς έξασφαλισμένο ότι ένα τέτοιο άντικείμενο εΐναι πραγματικό, άρα ότι ή κατηγορία ως άπλή μορφή τής σκέψης δέν εΐναι έδώ κενή, αλλά έχει σημασία, μέσω ενός άντικειμένου πού ό πρακτικός Λόγος παρέχει άναμφισβητήτως με την έννοια του υψίστου

ἀγαθοῦ· δηλαδή ἔχει ἐπαρκῶς ἐξασφαλισθεῖ ἡ *πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν* πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ δυνατότητα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, χωρὶς ἐντούτοις νὰ ἐπιφέρουν μὲ τὴν προσθήκη τούτη τὴν παραμικρὴ ἐπέκταση τῆς γνώσης σύμφωνα μὲ θεωρητικὲς ἀρχές.

* * *

Ὅταν, ἐξ ἄλλου, οἱ Ἰδέες αὐτὲς τοῦ Θεοῦ, ἐνὸς νοητοῦ [137] κόσμου (τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ) καὶ τῆς ἀθανασίας προσδιορίζονται μέσῳ κατηγορημάτων πού λαμβάνονται ἀπὸ τὴ δική μας φύση, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωροῦμε τὸν προσδιορισμὸ αὐτὸν οὔτε ὡς *αἰσθητοποίηση* τῶν καθαρῶν ἐκείνων Ἰδεῶν τοῦ Λόγου (ἀνθρωπομορφισμούς), οὔτε ὡς ὑπερβατικὴ (*überschwenglich*) γνώση *ὑπεραισθητῶν* ἀντικειμένων· διότι τὰ κατηγορήματα τούτα δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὴ διά- 247 νοια καὶ τὴ θέληση, καὶ μάλιστα θεωρημένα σὲ μιὰ τέτοια σχέση τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο, ὅπως πρέπει νὰ νοηθοῦν στὸν ἠθικὸ νόμο, συνεπῶς μόνον, ἐφ' ὅσον γίνεται μιὰ καθαρὴ πρακτικὴ χρῆση τους. Ἐπομένως, γίνεται ἀφαίρεση ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πού συναρτῶνται ψυχολογικῶς μὲ τὶς ἐννοιες αὐτές, δηλαδή ἐφ' ὅσον παρατηροῦμε τὶς ἰκανότητές μας αὐτὲς ἐμπειρικῶς *κατὰ τὴν ἐξάσκησή* τους (π.χ., ὅτι ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συλλογιστικὴ [*diskursiv*]), ἄρα οἱ παραστάσεις του εἶναι σκέψεις καὶ ὄχι ἐποπτεῖες, ὅτι αὐτὲς διαδέχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη στὸν χρόνο, ὅτι ἡ θέλησή του ἐξαρτᾶται πάντοτε, γιὰ τὴν ἰκανοποίησή της, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου της κ.τ.λ., πράγματα πού γιὰ τὸ ἀνώτατο ὄν δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀληθινά· ἔτσι λοιπόν, ἀπὸ τὶς ἐννοιες, μὲ τὶς ὁποῖες σκεπτόμαστε ἓνα καθαρῶς νοητὸ ὄν, δὲν ἀπομένει τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅσα ἀπαιτοῦνται ἀκριβῶς γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ σκεφθοῦμε ἓναν ἠθικὸ νόμο, ἄρα ἀσφαλῶς μὲν μιὰ γνώση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη· ὥστε, ἐὰν ἐπιχειρήσομε νὰ τὴν ἐπεκτεῖνομε σὲ θεωρητικὴ γνώση, θὰ καταλήξομε σὲ μιὰ διάνοια τοῦ Θεοῦ, ἢ ὁποῖα δὲν σκέπτεται ἀλλὰ *ἐποπτεύει*, σὲ μιὰ θέλη-

ση πού στρέφεται σὲ ἀντικείμενα, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων δὲν ἐξαρτᾶται διόλου ἡ ἱκανοποίησή της (δὲν θέλω νὰ ἀναφέρω κὰν τὰ ὑπερβατολογικὰ κατηγορήματα, ὅπως, π.χ., τὸ μέγεθος τῆς ὑπαρξῆς, δηλαδὴ τὴ διάρκεια, ἡ ὁποία ὅμως δὲν συμβαίνει μέσα στὸν χρόνο, ὡς τὸ μόνο δυνατὸ

248 γιὰ μᾶς μέσον νὰ παραστήσουμε τὴν ὑπαρξὴ ὡς μέγεθος): Δηλαδή ἰδιότητες καὶ μόνο, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε ἀπολύτως καμιάν ἔννοια ἱκανὴ γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν μαθαίνομε ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτὲς οὐδέποτε μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ μιὰ θεωρία ὑπεραισθητῶν ὄντων καὶ συνεπῶς, ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη, δὲν εἶναι διόλου σὲ θέση νὰ θεμελιώσουν μιὰ καθαρῶς θεωρητικὴ γνώση, παρὰ περιορίζουν τὴ χρῆση τους ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Τὸ τελευταῖο τοῦτο εἶναι τόσο πρόδηλο καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐμπράκτως τόσο καθαρὰ, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαιτήσει θαρρετὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑποτιθέμενους λόγιους τῆς φυσικῆς θεολογίας (μιὰ περιέργη ὀνομασία)*

[138] νὰ ἀναφέρουν ἔστω καὶ μιὰ ἰδιότητα, π.χ. τῆς διάνοιας εἴτε τῆς θέλησης, πού νὰ προσδιορίζει τὸ ἀντικείμενό τους αὐτὸ (πέραν τῶν ἀπλῶς ὄντολογικῶν κατηγορημάτων), γιὰ τὴν ὁποία νὰ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδείξει ἀναντιρρήτως ὅτι,

249 ἐὰν ἀφαιρέσουμε καθετὶ ἀνθρωπομορφικὸ ἀπὸ αὐτήν, δὲν μᾶς ἀπομένει παρὰ μόνον ἡ ἀπλὴ λέξη, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ συνδέσουμε μὲ αὐτήν οὔτε τὴν ἐλάχιστη ἔννοια, μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ἐλπίζομε μιὰ διεύρυνση τῆς θεωρητικῆς γνώσης. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως στὸ πρακτικὸ πεδίο,

* Ἡ *λογοσύνη* εἶναι κυριολεκτικῶς μόνο ἓνα σύνολο *ἱστορικῶν* ἐπισημῶν. Ἐπομένως, μόνον ὁ διδάσκαλος τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θεολογίας μπορεῖ νὰ λέγεται *λόγιος περὶ Θεοῦ* [θεολόγος]. Ἐάν, ὅμως, θέλαμε νὰ ἀποκαλοῦμε λόγιο καὶ ἐκεῖνον πού κατέχει τὶς ἐπιστήμες τοῦ Λόγου (τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὴ Φιλοσοφία), μολονότι τοῦτο θὰ ἀντέκειτο ἤδη στὴ σημασία τῆς λέξης (κατὰ τὴν ὁποία συγκαταλέγεται πάντοτε στὴ λογοσύνη μόνον ἐκεῖνο, πού πρέπει νὰ *διδασθεῖ* ἐντελῶς καὶ τὸ ὁποῖο συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπινοήσῃ κανένας ἀφ' ἑαυτοῦ μέσω τοῦ Λόγου), τότε ὁ φιλόσοφος μὲ τὴ δική του γνώση τοῦ Θεοῦ θὰ ἔδιδε μιὰν ὑπερβολικὰ κακὴ εἰκόνα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκαλεῖται γιὰ τοῦτο *λόγιος*.

μᾶς ἀπομένει ἀσφαλῶς ἀκόμη, ἀπὸ τὶς ιδιότητες τῆς διάνοιας καὶ τῆς θέλησης, ἡ ἔννοια μᾶς σχέσης, στήν ὁποία ὁ πρακτικὸς νόμος (ποὺ προσδιορίζει α ἰσχυρῶς τὴν σχέση τούτῃ τῆς διάνοιας μὲ τὴν θέληση) προσπορίζει ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Μόλις συμβεῖ αὐτό, παρέχεται ἐπίσης πραγματικότητα στήν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου μᾶς ἠθικῶς καθορισμένης θελήσεως (στήν ἔννοια τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ) καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν στοὺς ὅρους τῆς δυνατότητάς του, σὶς Ἰδέες τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀθανασίας, πάντοτε ὅμως μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου (καὶ ὄχι γιὰ καθαρῶς θεωρητικοὺς σκοποὺς).

Ἐπειτα ἀπὸ τὶς ὑπομνήσεις αὐτές, εἶναι τώρα εὐχερὲς νὰ βροῦμε καὶ τὴν ἀπάντηση στὸ σπουδαῖο ἐρώτημα: Ἐννοία τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ ἔννοια ποὺ ἀνήκει στὴ φυσικὴ (ἄρα καὶ στὴ μεταφυσικὴ, καθὼς αὐτὴ περιέχει μόνο τὶς καθαρὲς α ἰσχυρῶς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς κατὰ τὴ γενικὴ [τους] σημασία) ἢ στήν ἠθικὴ. Τὸ νὰ καταφεύγομε στὸν Θεὸ ὡς τὸν δημιουργὸ ὅλων τῶν πραγμάτων, γιὰ νὰ ἐξηγήσομε φυσικὰ φαινόμενα ἢ τὴ μεταβολὴ τους, τουλάχιστον δὲν ἀποτελεῖ μιὰ φυσικὴ ἐξήγηση καὶ εἶναι, πάντως, μιὰ ὁμολογία ὅτι ἔχομε ἐξαντλήσει τὴ φιλοσοφία μας· ἐπειδὴ ἀναγκάζομαστε νὰ ἀποδεχθοῦμε κάτι, γιὰ τὸ ὁποῖο καθ' ἑαυτὸ δὲν 250 ἔχομε καμὴν ἄλλη ἔννοια, γιὰ νὰ μπορέσομε νὰ ἀποκτήσομε μιὰν ἔννοια γιὰ τὴ δυνατότητα ἐκείνου ποὺ βλέπομε μπροστὰ στὰ μάτια μας. Εἶναι, ὅμως, ἀδύνατον νὰ φθάσομε μὲ τὴ μεταφυσικὴ, μέσῳ ἀσφαλῶν συλλογισμῶν, ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ κόσμου τούτου στήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ καὶ στήν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς του, ἐπειδὴ θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζομε τὸν κόσμον αὐτὸν ὡς τὸ τελειότερο δυνατό ὄλον, ἄρα, γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν νὰ γνωρίζομε ὅλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους (γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ τοὺς συγκρίνομε μὲ αὐτόν), θὰ ἔπρεπε συνεπῶς νὰ εἴμαστε παντογνώστες, γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν δυνατὸς μόνο μέσῳ ἐνὸς Θεοῦ (ὅπως πρέπει νὰ 139) σκεφθοῦμε τὴν ἔννοια τούτῃ). Ἐντέλει, ὅμως, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ γνωρίσομε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὄντος τούτου ἀπλῶς μέσῳ ἐννοιῶν, διότι κάθε ὑπαρκτικὴ πρόταση, δηλα-

δὴ κάθε πρόταση πού λέει γιὰ ἓνα ὄν, τοῦ ὁποίου ἔχω μιὰν ἔννοια, ὅτι ὑπάρχει, εἶναι μιὰ συνθετικὴ πρόταση, δηλαδή μιὰ πρόταση μὲ τὴν ὁποία μεταβαίνω πέραν τῆς ἔννοιας ἐκείνης καὶ λέω γι' αὐτὴν περισσότερα ἀπὸ ὅσα νοήθηκαν μὲ τούτην: Δηλαδή ὅτι γιὰ τὴν ἔννοια τούτη μέσα στὴ διάνοια τίθεται ἐπιπλέον ἓνα ἀντίστοιχο ἀντικείμενο ἐκτὸς τῆς διάνοιας, πράγμα πού εἶναι προφανῶς ἀδύνατον νὰ τὸ ἐπιτύχομε μέσῳ οἰουδήποτε συλλογισμοῦ. Συνεπῶς, γιὰ τὸν Λόγο ἀπομένει μιὰ καὶ μόνη μέθοδος νὰ φθάσει στὴ γνώση τούτη, ὅταν δηλαδή ὡς καθαρὸς Λόγος, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς καθαρῆς πρακτικῆς χρήσης του (καθὼς ἄλλωστε ἡ χρῆση τούτη στρέφεται πρὸς τὴν ὑπαρξὴ καὶ μόνον κάποιου ὄντος ὡς συνέπεια τοῦ Λόγου), προσ-

251 διορίζει τὸ ἀντικείμενό του. Καὶ ἐδῶ φανερόνεται, ὄχι μόνο στὸ ἀναπόφευκτο πρόβλημα τοῦ Λόγου, δηλαδή στὴν ἀναγκαία κατεύθυνση τῆς θέλησης πρὸς τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ, ἢ ἀναγκαιότητα νὰ ἀποδεχθοῦμε ἓνα τέτοιο πρωταρχικὸ ὄν ἀναφορικῶς μὲ τὴ δυνατότητα τοῦ ἀγαθοῦ τούτου στὸν κόσμον, ἀλλά, πράγμα πού εἶναι τὸ πιὸ περίεργο, φανερόνεται καὶ κάτι πού ἔλειπε τελείως ἀπὸ τὸν Λόγον κατὰ τὴν πρόδό του μὲ τὴ φυσικὴ μέθοδο, δηλαδή μιὰ ἀκριβῶς προσδιορισμένη ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ αὐτοῦ ὄντος. Καθὼς μποροῦμε νὰ γνωρίσομε τὸν κόσμον αὐτὸν μόνο κατὰ ἓνα μικρὸ μέρος, ἀκόμη λιγότερο δὲ νὰ τὸν συγκρίνομε μὲ ὄλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους, γιὰ τοῦτο μποροῦμε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν τάξη, τὴν σκοπιμότητα καὶ τὸ μέγεθός του νὰ συναγάγομε ἓναν σοφὸ, ἀγαθὸ, ἰσχυρὸ δημιουργὸ του, ὄχι ὅμως τὴν πανσοφία, τὸ πανάγαθο, τὴν παντοδυναμία του κ.τ.λ. Μποροῦμε ἐπίσης κάλλιστα νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι δικαιοῦμαστε εὐλόγως νὰ ἀναπληρώσομε τὴν ἀναπόφευκτη τούτη ἔλλειψη μὲ μιὰν ἐπιτρεπτή, ἐντελῶς ἔλλογη ὑπόθεση: "Ὅτι δηλαδή, ἐὰν φανερόνεται σὲ τόσο πολλὰ τμήματα, ὅσα παρουσιάζονται στὴν ἐγγύτερη γνώση μας, ἢ σοφία, ἢ ἀγαθότητα κ.τ.λ., θὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ συνεπῶς εἶναι εὐλόγον νὰ ἀποδώσομε στὸν δημιουργὸ τοῦ κόσμου κάθε δυνατὴ τελειότητα· ὅμως, τοῦτα δὲν ἀπο-

τελοῦν *συλλογισμούς*, μὲ τοὺς ὁποίους ἐπαιρόμαστε γιὰ τὴν κατανόησή μας· ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς δικαιώματα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέψει καὶ ποὺ ἐντούτοις χρειάζονται ἐπιπλέον μιὰν ἐξωτερικὴ σύσταση, γιὰ νὰ τὰ ἐξασκήσουμε. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παραμένει, συνεπῶς, κατὰ τὴν ἐμπειρικὴ μέθοδο (τῆς φυσικῆς) πάντοτε *μιὰ ἀνακριβῶς προσδιορισμένη ἔννοια* τῆς τελειότητος τοῦ πρώτου ὄντος γιὰ νὰ τὴ θεωροῦμε ὡς κατάλληλη γιὰ τὴν ἔννοια τῆς θεότητος (ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐπιτύχομε ἀπολύτως τίποτε μὲ τὴ μεταφυσικὴ στὸ ὑπερβατολογικὸ μέρος τῆς).

Ἐπιχειρῶ τώρα νὰ συσχετίσω τὴν ἔννοια τούτη μὲ τὸ [140] ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, καὶ διαπιστώνω ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ τὴν ἐπιτρέπει μόνο ὡς δυνατὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἐνὸς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου ποὺ εἶναι *ὑψίστης τελειότητος*. Πρέπει νὰ εἶναι *παντογνώστης*, γιὰ νὰ γνωρίζει τὴ συμπεριφορὰ μου μέχρι τὰ βάθη τοῦ φρονήματός μου σὲ ὅλες τὶς δυνατὲς περιπτώσεις καὶ σὲ ὅλο τὸ μέλλον· *παντοδύναμος*, γιὰ νὰ ἀποδίδει στὴ συμπεριφορὰ μου τὶς κατάλληλες συνέπειες, καὶ ἐξ ἴσου *πανταχοῦ παρών, αἰώνιος κ.ο.κ.* Ἐπομένως, ὁ ἠθικὸς νόμος, μέσῳ τῆς ἔννοιαι τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ ὡς ἀντικειμένου τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου, προσδιορίζει τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος ὡς *ὑψίστου ὄντος*, πράγμα ποὺ ἡ φυσικὴ μέθοδος (καί, προχωρώντας ὑψηλότερα, ἡ μεταφυσικὴ), ἄρα ὀλόκληρη ἡ καθαρῶς θεωρητικὴ μέθοδος τοῦ Λόγου δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιτύχει. Συνεπῶς, ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ ἔννοια, ἡ ὁποία δὲν ἀνήκει πρωταρχικῶς στὴ φυσικὴ, δηλαδὴ στὸν θεωρητικὸ Λόγο, ἀλλὰ στὴν ἠθικὴ, καὶ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς λοιπὲς ἔννοιαι τοῦ Λόγου, τὶς ὁποῖαι πραγματευθήκαμε παραπάνω ὡς αἰτήματα τοῦ Λόγου στὴν πρακτικὴ του χρῆση.

Ἐάν, στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δὲν συναντοῦμε πέραν τοῦ Ἀναξαγόρα σαφῆ ἴχνη μᾶς καθαρῆς ἔλλογης θεολογίας,⁹⁷ ἡ αἰτία δὲν ἔγκειται στὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους ἔλειπε ὁ νοῦς καὶ ἡ κατανόηση, ὥστε νὰ ὑψωθοῦν μέχρι ἐκεῖ μέσῳ τῆς ὁδοῦ τῆς ψιλῆς θεωρίας,

τουλάχιστον με τὴ βοήθεια μιᾶς ἐντελῶς εὐλογησ ὑποθέσεως· τί μποροῦσε νὰ εἶναι εὐχερέστερο, ἢ φυσικότερο, ἀπὸ τὴ σκέψη πὸν παρουσιάζεται ἀφ' ἐαυτῆς στὸν καθένα, νὰ ἀποδεχθοῦμε, ἀντὶ γιὰ ἀόριστους βαθμοὺς τελειότητος διαφόρων αἰτιῶν τοῦ κόσμου, μιὰ καὶ μόνη ἔλλογη αἰτία, ἡ ὁποία ἔχει *κάθε τελειότητα*. Ὅμως, τὰ δεινὰ τοῦ κόσμου τοὺς φαινόταν ὅτι εἶναι ὑπερβολικὰ σημαντικὲς ἀντιρρήσεις, ὥστε νὰ θεωρήσουν ὅτι νομιμοποιοῦνται σὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ἐπομένως, ἐπέδειξαν σὲ τοῦτο ἀκριβῶς νοῦ καὶ κατανόηση, ὅτι δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὑπόθεση ἐκείνη καὶ ἀντιθέτως διερεῦνησαν τὶς φυσικὲς αἰτίες, μήπως μπορέσουν νὰ ἀνακαλύψουν ἀνάμεσά τους τὴν ἀναγκαίᾳ γιὰ τὸ πρωταρχικὸ ὄν ιδιότητα καὶ ἰκανότητα. Μόλις, ὅμως, ὁ ὀξύνους αὐτὸς λαὸς προχώρησε τόσο στὶς ἔρευνές του, ὥστε νὰ πραγματοποιηθεῖ φιλοσοφικὰ ἀκόμη καὶ ἠθικὰ ἀντικείμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἄλλοι λαοὶ δὲν εἶχαν κάμει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ φλυαροῦν, τότε διεπίστωσαν γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ νέα ἀνάγκη, ἐννοῶ μιὰ πρακτικὴ ἀνάγκη, ἡ ὁποία δὲν ὑπέστησε νὰ τοὺς προσφέρει καὶ νὰ προσδιορίσει τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, ἐνῶ ὁ θεωρητικὸς Λόγος εἶχε τὸν ρόλο τοῦ θεατῆ, εἴτε προσέφερε τὸ πολὺ τὴν ὑπηρεσία νὰ διακοσμήσει μιὰν ἔννοια πὸν δὲν εἶχε μεγαλώσει στὸ

254 ἔδαφός του καὶ νὰ προαγάγει, με μιὰν ἀκολουθία ἐπιβεβαιώ-

[141] σεων ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσης πὸν μόλις τώρα παρουσιάσθηκαν, ὄχι βέβαια τὸ κύρος του (ποῦ εἶχε ἤδη θεμελιωθεῖ), ἀλλὰ ἀντιθέτως μόνο τὴν παρουσία του με μιὰν ὑποτιθέμενη θεωρητικὴ κατανόηση τοῦ Λόγου.

* * *

Μὲ τὶς ὑπομνήσεις αὐτὲς, ὁ ἀναγνώστης τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου* θὰ πεισθεῖ τελείως πόσο ὑψιστα ἀναγκαίᾳ, πόσο γόνιμη γιὰ τὴ θεολογία καὶ τὴν ἠθικὴ ἦταν ἐκείνη ἡ ἐπίμοχθη *παραγωγή* τῶν κατηγοριῶν. Διότι μόνον ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀποφύγομε, ἐὰν μὲν τὶς θέσομε στὴν καθαρὴ διάνοια, νὰ τὶς θεωρήσομε, ὅπως ὁ *Πλάτων*, ὡς ἔμφυτες καὶ νὰ θεμελιώσομε πάνω σὲ αὐτὲς ὑπερβατι-

κοὺς (überschwenglich) ἰσχυρισμούς γιὰ θεωρίες τοῦ ὑπερ-
 ραισθητοῦ ποὺ δὲν ἔχουν, φαίνεται, τὸ τέλος τους, καὶ μὲ
 τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ μετατρέψομε τὴ θεολογία σὲ μαγικὸ
 φανάρι γιὰ χίμαιρες· ἐὰν δὲ τίς θεωρήσομε ὡς ἐπίκτητες,
 μόνον ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀποφύγομε νὰ περιορίσομε, ὅπως
 τὸ κάνει ὁ Ἐπίκουρος, κάθε καὶ ὀποιαδήποτε χρῆση τους,
 ἀκόμη καὶ τὴν χρῆση μὲ πρακτικὴ πρόθεση, ἀπλῶς καὶ
 μόνον σὲ ἀντικείμενα καὶ καθοριστικούς λόγους τῶν αἰσθή-
 σεων. Τώρα ὅμως, καθὼς ἡ Κριτικὴ στὴν παραγωγή ἐκείνη
 ἀπέδειξε, *πρῶτον*, ὅτι οἱ κατηγορίες δὲν εἶναι ἐμπειρικῆς
 προελεύσεως ἀλλὰ ἔχουν τὴν ἕδρα καὶ τὴν πηγὴ τους α
 ριγοῖ στὴν καθαρὴ διάνοια· *δεύτερον*, ἀπέδειξε ἐπίσης ὅτι,
 ἀφοῦ ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα ἐν γένει ἀνεξαρτήτως
 τῆς ἐποπτείας τους, παρέχουν μὲν *θεωρητικὴ γνώση* μόνον 255
 ὅταν ἐφαρμόζονται σὲ *ἐμπειρικὰ* ἀντικείμενα, ἀλλὰ παρ'
 ὅλα αὐτά, ἐὰν ἐφαρμοστοῦν σὲ ἓνα ἀντικείμενο ποὺ δίδεται
 ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο, ὀδηγοῦν ἐπίσης στὸ *συγ-
 κεκρομένο σκέπτεσθαι* τοῦ *ὑπερραισθητοῦ*, ἀλλὰ μόνον, ἐφ'
 ὅσον αὐτὸ προσδιορίζεται ἀπλῶς μὲ τέτοια κατηγορήματα
 ποὺ ἀνήκουν κατ' ἀνάγκην στὴν καθαρὴ, α ριγοῖ δεδομένη
πρακτικὴ πρόθεση καὶ στὴ δυνατότητά της. Ὁ καθαρῶς
 θεωρητικὸς περιορισμὸς τοῦ καθαροῦ Λόγου καὶ ἡ πρακτι-
 κὴ διεύρυνσή του τὸν ὀδηγοῦν γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἐκείνη
 τὴ *σχέση τῆς ἰσότητος*, στὴν ὁποία ὁ Λόγος ἐν γένει μπορεῖ
 νὰ χρησιμοποιηθεῖ σκοπίμως, καὶ τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀπο-
 δεικνύει καλύτερα ἀπὸ ὀτιδήποτε ἄλλο ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὴ
σοφία, ἐὰν πρόκειται νὰ διασφαλισθεῖ καὶ ὄχι νὰ γίνῃ
 ἀδιάδατος ἢ παραπλανητικὸς, σὲ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους θὰ
 πρέπει ἀναπόφευκτα νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη,
 πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως—ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη ὀδηγεῖ
 στὸν στόχο ἐκεῖνο— μπορεῖ νὰ πεισθεῖ κανεὶς μόνον ἔπειτα
 ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωσή της.

[142] VIII. Περὶ τῆς παραδοχῆς (Fürwahrhalten) λόγῳ
μῆς ἀνάγκης τοῦ καθαρῷ Λόγου

Μιά ἀνάγκη τοῦ καθαρῷ Λόγου κατὰ τὴν καθαρῶς θεωρη-
 τική του χρῆση ὀδηγεῖ μόνο σὲ ὑποθέσεις, ἐνῶ ἡ ἀνάγκη τοῦ
 256 καθαρῷ πρακτικοῦ Λόγου ὀδηγεῖ σὲ αἰτήματα διότι στὴν
 πρώτη περίπτωση, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ παράγωγο, ὑψώνομαι
 τόσο ψηλὰ στὴ σειρὰ τῶν ἀρχῶν, ὅσο θέλω, καὶ χρειάζομαι
 μιὰ πρωταρχή,⁹⁸ ὄχι γιὰ νὰ προσδώσω ἀντικειμενικὴ πραγ-
 ματικότητα στὸ παράγωγο ἐκεῖνο (π.χ., στὴν αἰτιώδη σύνδε-
 ση τῶν πραγμάτων καὶ τῶν μεταβολῶν στὸν κόσμος), ἀλλὰ
 μόνο γιὰ νὰ ικανοποιήσω τελείως, ἀναφορικῶς μὲ τὸ θέμα
 τοῦτο, τὸν Λόγο μου στὴν ἔρευνά του. Ἔτσι, βλέπω ἐμπρὸς
 μου τάξη καὶ σκοπιμότητα στὴ φύση καὶ δὲν χρειάζεται νὰ
 προχωρήσω στὴν ψιλὴ θεωρία, γιὰ νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν
 πραγματικότητά τους, ἀλλὰ μόνο νὰ προϋποθέσω μιὰ θεότη-
 τα ὡς τὴν αἰτία τους, γιὰ νὰ τὶς ἐξηγήσω, καθὼς μάλιστα –
 ἐπειδὴ ὁ συλλογισμὸς ποὺ ὀδηγεῖται ἀπὸ ἓνα ἀποτέλεσμα σὲ
 μιὰ συγκεκριμένη, προπάντων τόσο ἀκριβῶς καὶ τόσο τε-
 λείως προσδιορισμένη, αἰτία, ὅσο πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τὸν
 Θεό, εἶναι πάντοτε ἀδέβαιος καὶ ἀμφίβολος– μιὰ τέτοια
 προϋπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ περισσότερο παρὰ μόνο
 μέχρι τὸν βαθμὸ τῆς, γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους, εὐλογοφανέ-
 στατης (allervernünftigsten) γνώμης.* Ἀντιθέτως, μιὰ ἀνάγ-
 257 κη τοῦ καθαρῷ πρακτικοῦ Λόγου θεμελιώνεται σὲ ἓνα κα-

* Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἐδῶ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ προφασισθοῦμε μιὰν
 ἀνάγκη τοῦ Λόγου, ἐὰν δὲν φανερωνόταν μπροστὰ στὰ μάτια μας μιὰ
 προβληματικὴ, ἐντούτοις ὅμως ἀναπόφευκτη ἔννοια τοῦ Λόγου, δηλαδὴ ἡ
 ἔννοια ἐνὸς ἀπολύτως ἀναγκαίου ὄντος. Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τούτη ὀφείλει νὰ
 προσδιοριθεῖ, καὶ τοῦτο εἶναι, ἐὰν προστεθεῖ καὶ ἡ ὀρμὴ τῆς διευρύνσεως,
 τὸ ἀντικειμενικὸ θεμέλιο μῆς ἀνάγκης τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ Λόγου,
 δηλαδὴ νὰ προσδιορίσουμε ἐγγύτερα τὴν ἔννοια ἐνὸς ἀναγκαίου ὄντος ποὺ
 πρόκειται νὰ θεωρηθεῖ πρωταρχὴ γιὰ ἄλλα ὄντα, καὶ συνεπῶς μὲ τὸν
 τρόπο αὐτὸν νὰ καταστήσομε τὸ ἀναγκαῖο ὄν γινώριμο. Χωρὶς τέτοια
 257 ἀναγκαῖα καὶ [λογικῶς] προηγούμενα προβλήματα δὲν ὑφίστανται ἀνάγ-
 κες, τουλάχιστον τοῦ καθαρῷ Λόγου οἱ ὑπόλοιπες εἶναι ἀνάγκες τῆς
 κλίσεως.

θῆκον, νὰ κάμω κάτι (τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ) ἀντικείμενο τῆς θελήσεώς μου, ὥστε νὰ τὸ προάγω μὲ ὅλες μου τὶς δυνάμεις· ὅποτε ὅμως θὰ πρέπει νὰ προϋποθέσω τὴ δυνατότητά του, ἄρα καὶ τοὺς ὅρους γιὰ τοῦτο, δηλαδή τὸν Θεό, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀθανασία, ἐπειδὴ δὲν μπορῶ νὰ τοὺς ἀποδείξω μὲ τὸν καθαρῶς θεωρητικὸ μου Λόγο, ἐντούτοις ὅμως οὔτε καὶ νὰ τοὺς ἀναίρῃσω. Τὸ καθῆκον τοῦτο θεμελιώνεται σὲ ἓνα νόμο ἀσφαλῶς ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς τελευταῖες αὐτὲς προϋποθέσεις, ἀφ' ἑαυτοῦ ἀποδεικτικῶς βέβαιο, δηλαδή τὸν ἠθικὸ νόμο, καὶ κατὰ τοῦτο δὲν χρειάζεται ὅποιαδήποτε διαφορετικὴ ὑποστήριξη μὲ θεωρητικὲς γνῶμες γιὰ τὴν [143] ἐσωτερικὴ κατάστασι τῶν πραγμάτων, τὸν μυστικὸ σκοπὸ τῆς κοσμικῆς τάξης ἢ ἓναν κυβερνήτη πού προΐσταται τῆς τάξης αὐτῆς, γιὰ νὰ μᾶς δεσμεύσει μὲ τὸν πληρέστερο τρόπο σὲ πράξεις ἀπολύτως σύμφωνες μὲ τὸν [ἠθικὸ] νόμο. Ἀλλὰ τὸ ὑποκειμενικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου αὐτοῦ, δηλαδή τὸ κατάλληλο γι' αὐτὸν καὶ μέσω τοῦ νόμου ἐπίσης ἀναγκαῖο φρόνημα, τὸ νὰ προάγομε τὸ πρακτικῶς δυνατὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ, προϋποθέτει βεβαίως τουλάχιστον, ὅτι τὸ ἀγαθὸ τοῦτο εἶναι δυνατό, διαφορετικὰ θὰ ἦταν πρακτικῶς ἀδύνατον νὰ ἐπιδιώκομε τὸ ἀντικείμενο μᾶς ἔννοιας πού εἶναι κατὰ βάσιν κενὴ καὶ ἄνευ ἀντικειμένου. Τώρα, τὰ παραπάνω αἰτήματα ἀφοροῦν μόνον στοὺς φυσικοὺς ἢ μεταφυσικοὺς, μὲ μιὰ λέξη στοὺς κείμενους στὴ φύση τῶν πραγμάτων ὅρους τῆς δυνατότητας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, ὄχι ὅμως χάριν μᾶς οἰασ- 258 δήποτε καθαρῶς θεωρητικῆς πρόθεσης, ἀλλὰ ἐνὸς πρακτικῶς ἀναγκαίου σκοποῦ τῆς καθαρῆς ἔλλογης θέλησης, ἢ ὅποια ἐδῶ δὲν ἐπιλέγει, ἀλλὰ ὑπακούει σὲ μιὰν ἀνένδοτη ἔλλογη ἐντολή, πού ἔχει τὸν λόγο τῆς ἀντικειμενικῶς στὴν ιδιότητα τῶν πραγμάτων, ὅπως πρέπει νὰ κριθοῦν καθολικῶς ἀπὸ τὸν καθαρὸ Λόγο, καὶ δὲν θεμελιώνεται, λ.χ., σὲ κάποια κλίση, ἢ ὅποια, χάριν ἐκείνου πού ἐπιθυμοῦμε ἀπὸ ἀπλῶς ὑποκειμενικοὺς λόγους, δὲν νομιμοποιεῖται διόλου νὰ ἀποδεχθεῖ ἄμέσως ὡς δυνατὰ τὰ μέσα γι' αὐτὸ οὔτε, πολὺ περισσότερο, νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ ἀντικείμενο ὡς πραγματικὸ. Συνεπῶς, τοῦτο εἶναι μιὰ ἀνάγκη ἀπὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖα

ἀποψη και δικαιολογεῖ τὴν προϋπόθεσή της ὄχι ἀπλῶς ὡς ἐπιτρεπτή ὑπόθεση, ἀλλὰ ὡς αἴτημα μὲ πρακτικὴ πρόθεση· καί, ἂν παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ καθαρὸς ἠθικὸς νόμος δεσμεύει ἀνένδοτα τὸν καθένα ὡς ἐντολή (ὄχι ὡς κανόνας τῆς φρόνησης), δικαιούται μᾶλλον ὁ ἐντιμὸς νὰ πεῖ: *Θέλω νὰ ὑπάρχει ἕνας Θεός, ἢ ὑπαρξή μου στὸν κόσμον αὐτόν, ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ συνδέσμου, νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ μιὰ ὑπαρξή σὲ ἕναν καθαρὸ νοητικὸ κόσμον, τέλος ἐπίσης, ἢ διάρκειά μου νὰ εἶναι ἀπέραντη, ἐπιμένω σὲ τούτα καὶ δὲν ἐπιτρέπω νὰ μοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ πίστη αὐτή· διότι τοῦτο εἶναι τὸ μόνον, ὅπου τὸ διαφέρον μου, καθὼς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλίνω διόλου* 259 *ἀπὸ αὐτό, προσδιορίζει ἀναπόφευκτα τὴν κρίση μου, χωρὶς νὰ δίδει προσοχὴ σὲ σοφιστεῖες, ὅσο καὶ ἂν δὲν θὰ μπορούσα νὰ ἀπαντήσω σὲ αὐτὲς ἢ νὰ τοὺς ἀντιτείνω ἄλλες περισσότερο εὐλογοφανεῖς (scheinbarere).**

* * *

* Στὸ [περιοδικὸ] *Γερμανικὸ Μουσεῖο*, Φεβρουάριος 1787, ὑπάρχει μιὰ πραγματεία ἐνὸς πολὺ λεπτοῦ καὶ φωτεινοῦ νοῦ, τοῦ μακαρίτη *Βίτσην-μαν*,⁹⁹ γιὰ τὸν πρόωγο θάνατο τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἐκφράσουμε τὴ λύπη μας, ὅπου ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα νὰ συνάγομε ἀπὸ μιὰν ἀνάγκη τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀνάγκης αὐτῆς, καὶ διευκρινίζει τὸ θέμα του μὲ τὸ παράδειγμα ἐνὸς *ἐρωτευμένου*, ὁ ὁποῖος, καθὼς ξετρελάθηκε μὲ μιὰν Ἰδέα τῆς ὁμορφιάς ποὺ εἶναι μόνον ἡ χίμαιρά τοῦ, ἤθελε νὰ συναγάγει ὅτι ἕνα τέτοιο ἀντικείμενο ὑπάρχει πράγματι κάπου. Ἀναγνωρίζω ὅτι ἔχει σὲ τούτα ἐντελῶς δίκιο σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἀνάγκη θεμελιώνεται στὴν *κλίση*, ἢ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ θέσει κατὰ ἀναγκαῖο τρόπο ὡς αἴτημα τὴν ὑπαρξή τοῦ ἀντικειμένου τῆς οὔτε κὰν γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει προσβληθεῖ ἀπὸ αὐτήν, πόσο μᾶλλον δὲν περιέχει μιὰν ἔγκυρη γιὰ τὸν καθένα ἀπαίτηση, καὶ γιὰ τοῦτο εἶναι μόνον ἕνας *ὑποκειμενικὸς λόγος* τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἐδῶ, ὅμως, πηγάζει μιὰ *ἀνάγκη τοῦ Λόγου* ἀπὸ μιὰν *ἀντικειμενικὴ* καθοριστικὴ ἀρχὴ τῆς θέλησης, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, τὸ ὁποῖο δεσμεύει ἀναγκαίως κάθε ἔλλογο ὄν, συνεπῶς τοῦ δίδει τὸ δικαίωμα νὰ προϋποθέτει a priori τοὺς ἀρμόζοντες γι' αὐτὸ ὄρους στὴ φύση καὶ τοὺς καθιστᾷ ἀναπόσπαστους ἀπὸ τὴν πλήρη πρακτικὴ χρῆση τοῦ Λόγου. Εἶναι καθήκον νὰ πραγματοποιήσουμε τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ σύμφωνα μὲ τὴ μέγιστη ἰκανότητά μας· γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει δέβια νὰ εἶναι καὶ ἐφικτό· ἄρα, γιὰ κάθε ἔλλογο ὄν στὸν κόσμον εἶναι ἐπίσης ἀναπόφευκτο, νὰ προϋποθέτει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ του δυνατότητα. Ἡ προϋπόθεση εἶναι τόσο ἀναγκαῖα ὅσο ὁ ἠθικὸς νόμος, σὲ σχέση μὲ τὸν ὁποῖο καὶ μόνον εἶναι ἔγκυρη.

Γιὰ νὰ ἀποφύγομε παρανοήσεις κατὰ τὴ χρῆση μιᾶς ἀκόμη [144]
 τόσο ἀσυνήθιστης ἔννοιας, ὅπως εἶναι ἐκείνη μιᾶς καθαρῆς
 πρακτικῆς πίστεως τοῦ Λόγου, ἃς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέ- 260
 σω μιὰν ἀκόμη παρατήρηση. – Θὰ μπορούσε σχεδὸν νὰ
 φαίνεται ὅτι ἡ πίστη τούτη τοῦ Λόγου παρουσιάζεται ἐδῶ
 ἡ ἴδια ὡς ἐντολή, νὰ ἀποδεχθοῦμε, δηλαδὴ, τὸ ὑψιστο ἀγαθὸ
 ὡς δυνατό. Ὅμως, μιὰ πίστη, τὴν ὁποία ἐντέλλεται κά-
 ποιος, εἶναι κάτι ἄτοπο. Ἄλλὰ ἄς θυμηθοῦμε τὴν παραπά-
 νω ἀνάλυση ἐκείνου ποὺ ἀπαιτεῖται νὰ δεχθοῦμε στὴν ἔν-
 νοια τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, καὶ θὰ κατανοήσομε ὅτι ἡ ἀπο-
 δοχὴ τῆς δυνατότητας αὐτῆς δὲν ἐπιτρέπεται διόλου νὰ
 γίνεται ἀντικείμενο ἐντολῆς οὔτε ἀπαιτεῖ ἀπὸ πρακτικὰ
 φρονήματα νὰ τὴν παραδεχθοῦμε, παρὰ ὁ καθαρῶς θεωρη-
 τικὸς Λόγος πρέπει νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ χωρὶς νὰ τοῦ ζητη-
 θεῖ· διότι κανεὶς δὲν θὰ θέλει βέβαια νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι μιὰ
 σύνδεση τῆς ἀντίστοιχης μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο ἀξιότητος τῶν
 ἐλλόγων ὄντων στὸν κόσμον, ποὺ τὰ καθιστᾶ ἄξια νὰ εἶναι
 εὐτυχημένα, μὲ τὴν ἀνάλογη μὲ τὴν ἀξιοτῆτα τούτη κατο-
 χὴ τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀδύνατη. Ἄλλὰ, ὡς
 πρὸς τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, δηλαδὴ ὅσον
 ἀφορᾷ στὴν ἠθικότητα, ὁ ἠθικὸς νόμος μᾶς δίδει ἀπλῶς
 μιὰν ἐντολή, καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ἀμφισβητήσομε τὸ συ-
 στατικὸ ἐκεῖνο τμῆμα θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ νὰ ἀμφιβάλο-
 με γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἠθικὸ νόμον. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως στὸ
 δεύτερο τμῆμα τοῦ ἀντικειμένου ἐκείνου, δηλαδὴ τὴν εὐδαι-
 μονία ποὺ ἀρμόζει πλήρως στὴν ἀξιοτῆτα ἐκείνη, δὲν χρειά-
 ζεται διόλου μιὰ ἐντολή γιὰ νὰ παραδεχθοῦμε τὴ δυνατότη-
 τὰ τῆς ἐν γένει, ἐπειδὴ ὁ θεωρητικὸς Λόγος ὁ ἴδιος δὲν ἔχει 261
 τίποτε ἐναντίον τῆς· μόνον ὁ τρόπος τοῦ πῶς πρέπει νὰ
 σκεφθοῦμε μιὰ τέτοιαν ἀρμονία τῶν νόμων τῆς φύσης μὲ
 ἐκείνους τῆς ἐλευθερίας ἔχει κάτι ἀφ' ἑαυτοῦ, σὲ σχέση μὲ τὸ [145]
 ὁποῖο μᾶς ἀνήκει μιὰ ἐπιλογή, ἐπειδὴ ὁ θεωρητικὸς Λόγος
 δὲν ἀποφασίζει σχετικῶς τίποτε μὲ ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα,
 καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τούτη μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνα ἠθικὸ
 διαφέρον ποὺ ἀποδαίνει ἀποφασιστικόν.

Εἶχα πεῖ παραπάνω ὅτι, κατὰ τὴν πορεία τῆς φύσης

καὶ μόνο στὸν κόσμον, ἢ εὐδαιμονία ἢ ἀκριβῶς ἀντίστοιχη μὲ τὴν ἠθικὴ ἀξία δὲν μπορεῖ νὰ ἀναμένεται καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀδύνατη, καὶ ὅτι συνεπῶς, ἀπὸ τὴν ἄποψη τούτης, ἢ δυνατότητα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ παραδεκτὴ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἑνὸς ἠθικοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου. Ἐπιφυλάχθηκα ἐκ προμελέτης νὰ περιορίσω τὴν κρίση τούτη στοὺς *ὑποκειμενικοὺς* ὅρους τοῦ Λόγου μας, ὥστε μόνον ὅταν θὰ προσδιορίζοταν ἐγγύτερα τὸ εἶδος τῆς παραδοχῆς του (Fürwahrhalten), νὰ τὴν χρησιμοποιήσω. Πράγματι, ἡ ἀδυναμία ἐκείνη εἶναι μόνον *ὑποκειμενικὴ*, δηλαδὴ ὁ Λόγος μας τὸ θεωρεῖ *ἀδύνατον* γι' αὐτὸν νὰ κατανοήσῃ, κατὰ τὴν πορεία τῆς φύσης καὶ μόνον, μὰ τόσο ἀκριβῶς κατάλληλη καὶ συνεχῶς σκόπιμη συνάφεια μεταξὺ δύο κοσμικῶν συμβάντων πού τελοῦνται σύμφωνα μὲ τόσο διαφορετικοὺς νόμους· μολονότι βεβαίως, ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πού εἶναι σκόπιμα στὴ φύση, οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδείξῃ, δηλαδὴ νὰ καταδείξῃ ἐπαρκῶς θάσει ἀντικειμενικῶν λόγων, τὸ ἀδύνατον τῆς συνάφειας ἐκείνης σύμφωνα μὲ γενικοὺς φυσικοὺς νόμους.

262

Ἐντούτοις, τώρα πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἕνας ἀποφασιστικὸς λόγος ἄλλου εἶδους, ὥστε νὰ δώσει τὴ λύση μέσα στὴν ἀμφιταλάντευση τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ Λόγου. Ἡ ἐντολὴ νὰ προάγομε τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ θεμελιώνεται ἀντικειμενικῶς (στὸν πρακτικὸ Λόγο), καὶ ἡ δυνατότητα τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ ἐν γένει θεμελιώνεται ἐπίσης ἀντικειμενικῶς (στὸν θεωρητικὸ Λόγο πού δὲν ἔχει τίποτε ἐναντίον της). Μονάχα πού ὁ Λόγος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφασίσῃ ἀντικειμενικῶς τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ παραστήσομε τὴ δυνατότητα τούτη, δηλαδὴ ἂν πρέπει νὰ τὴν παραστήσομε σύμφωνα μὲ γενικοὺς φυσικοὺς νόμους χωρὶς ἕναν σοφὸ δημιουργὸ πού προῖσταται τῆς φύσης, ἢ μήπως μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τούτη. Ἐδῶ παρουσιάζεται ἕνας *ὑποκειμενικὸς* ὅρος τοῦ Λόγου: Ὁ μόνος θεωρητικῶς δυνατὸς γι' αὐτὸν τρόπος, καὶ συγχρόνως, γιὰ τὴν ἠθικότητα (ἢ ὅποια ὑπόκειται σὲ ἕναν ἀντικειμενικὸ νόμο τοῦ Λόγου), ὁ μόνος χρήσιμος τρόπος νὰ σκεφθοῦμε τὴν ἀκριβῆ ἐναρμόνιση τοῦ βασιλείου τῆς

φύσης με τὸ βασιλείου τῶν ἡθῶν ὡς ὄρο τῆς δυνατότητας τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ. Καὶ καθὼς ἡ προαγωγή καὶ συνεπῶς ἡ προϋπόθεση τῆς δυνατότητάς του εἶναι ἀντικειμενικῶς (ἀλλὰ μόνο σύμφωνα με τὸν πρακτικὸ Λόγο) ἀναγκαῖα, ἀλλὰ συγχρόνως ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο θέλομε νὰ τὸ σκεφθοῦμε ὡς δυνατό βρίσκεται στὴν ἐκλογή μας, κατὰ τὴν ὁποία ὅμως ἓνα ἐλεύθερο διαφέρον τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ Λόγου ἀποφασίζει ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς ἐνὸς σοφοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου: Γιὰ τοῦτο, ἡ ἀρχὴ ποὺ καθορίζει ἐδῶ τὴν κρίση μας, εἶναι μὲν ὑποκειμενικῆ, ὡς ἀνάγκη, ἀλλὰ συγχρόνως, ὡς μέσον ποὺ προάγει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀντικειμενικῶς (πρακτικῶς) ἀναγκαῖο, εἶναι ὁ λόγος, [ἡ ἀρχὴ] ἐνὸς γνώμονα τῆς παραδοχῆς (Fürwahrhalten) ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, δηλαδὴ εἶναι μὲν καθαρὴ πρακτικὴ πίστις τοῦ Λόγου. Ἡ πίστις τούτη δὲν εἶναι συνεπῶς ἀποτελεσμα ἐντολῆς, ἀλλὰ πηγάζει ἐκουσίως ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἠθικὸ φρόνημα, καθὼς ἀποτελεῖ ἓναν καθορισμὸ τῆς κρίσης μας, ὠφέλιμο γιὰ τὴν ἠθικὴ πρόθεση (ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται), ἐπιπλέον δὲ ἀκόμη σύμφωνα με τὴ θεωρητικὴ ἀνάγκη τοῦ Λόγου, ὥστε νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἐκείνη καὶ νὰ τὴ θέσομε ὡς θεμέλιο τῆς περαιτέρω χρήσης τοῦ Λόγου· συνεπῶς, μπορεῖ νὰ ἀμφιταλαντεύεται συχνά, ἐνίοτε ἀκόμη καὶ στοὺς καλοπροαίρετους, οὐδέποτε ὅμως νὰ καταλήγει σὲ ἀπιστία.

[146]
263

**ΙΧ. Περί τῆς σοφῆς ἀναλογίας τῶν γνωστικῶν
δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀντιστοιχεῖ
στὸν πρακτικὸ του προορισμὸ**

Ἐὰν ἡ ἀνθρώπινη φύσις εἶναι προορισμένη νὰ ἐπιδιώκει τὸ ὑψιστὸ ἀγαθόν, θὰ πρέπει καὶ τὸ μέτρο τῶν γνωστικῶν τῆς ικανότητων, προπαντὸς ἢ μεταξὺ τους σχέση, νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἀρμόζει γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν. Ἄλλὰ ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ ἀπλῶς θεωρητικοῦ Λόγου ἀποδεικνύει τὴ μέγιστη ἀνεπάρκειά του νὰ λύσει, με τρόπο κατάλληλο γιὰ 264 τὸν σκοπὸ ἐκεῖνο, τὰ σπουδαιότερα προβλήματα ποὺ τοῦ

τίθενται, μολονότι δὲν παραβλέπει τὰ φυσικὰ καὶ ἀπαραγνώριστα νεύματα αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ Λόγου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ μεγάλα δῆματα πού μπορεῖ νὰ κάμει, γιὰ νὰ προσεγγίσει τὸν μεγάλο αὐτὸν στόχο πού τοῦ τίθεται, χωρὶς ἐντούτοις νὰ τὸν ἐπιτύχει ποτὲ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ μάλιστα οὔτε μὲ τὴ βοήθεια ἀκόμη καὶ τῆς μεγαλύτερης γνώσης τῆς φύσης. Συνεπῶς, ἡ φύση φαίνεται ἐδῶ ὅτι μᾶς ἔχει προικίσει μὲ μιὰν ἱκανότητα ἀναγκαία γιὰ τὸν σκοπὸ μας ἀντιμετωπίζοντάς μας μόνο *σὰν μητριά*.

Ἄν ὑποθεθεῖ, τώρα, ὅτι εἶχε ἀνταποκριθεῖ ἐδῶ μὲ προθυμία στὴν ἐπιθυμία μας καὶ ὅτι μᾶς εἶχε ἀπονεύσει ἐκείνη τὴν ἱκανότητα κατανοήσεως ἢ τὴ φώτιση πού εὐχαρίστως θὰ θέλαμε νὰ κατέχομε, ἢ στὴν κατοχὴ τῆς ὁποίας μερικοὶ ἀσφαλῶς *φαντάζονται* ὅτι βρίσκονται πραγματικά, ποιὸ θὰ ἦταν ἄραγε τὸ ἀποτέλεσμα, σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ φαινόμενα; Ἐφ' ὅσον δὲν μεταβαλλόταν συγχρόνως ὁλόκληρη ἡ φύση μας, τότε οἱ *κλίσεις* πού ἔχουν δεδαίως πάντοτε τὸν πρῶτο

[147] λόγo, θὰ ἀπαιτοῦσαν πρῶτα τὴν ἱκανοποίησίν τους καί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἔλλογο ὑπολογισμό, τὴ μέγιστη δυνατὴ καὶ διαρκὴ ἱκανοποίηση, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς *εὐδαιμονίας*. ἔπειτα θὰ μιλοῦσε ὁ ἠθικὸς νόμος, γιὰ νὰ τις κρατήσει στὰ προσήκοντα ὀριά τους καὶ μάλιστα νὰ τις ὑποτάξει ὅλες μαζὶ σὲ ἓναν ὑψηλότερο σκοπὸ πού δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν καμιὰ κλίση. Ἄλλὰ, ἀντὶ τῆς διαμάχης πού πρέπει νὰ διεξά-

265 γει τώρα τὸ ἠθικὸ φρόνημα μὲ τις κλίσεις, στὴν ὁποία, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἡττες, ἡ ψυχὴ μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκτᾶ σιγὰ-σιγὰ ἠθικὸ σθένος, θὰ βρίσκονταν ὁ Θεὸς καὶ ἡ *αἰωνιότητα* μὲ τὴ φοβερὴ μεγαλοπρέπειά τους ἀδιάκοπα *μπροστὰ στὰ μάτια μας* (ἐπειδὴ, ὅ,τι μποροῦμε νὰ ἀποδείξομε τελείως ἰσχύει γιὰ μᾶς, ὡς πρὸς τὴ βεβαιότητα, τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο βεβαιωνόμαστε μὲ τὰ μάτια μας). Ἡ παράβαση τοῦ νόμου θὰ εἶχε ἀσφαλῶς ἀποφευχθεῖ, ἢ ἐντολὴ θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ· ἐπειδὴ ὅμως τὸ *φρόνημα*, μὲ τὸ ὁποῖο ὀφείλουν νὰ γίνονται οἱ πράξεις, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐμπνευθεῖ κάποιος μέσῳ καμιᾶς ἐντολῆς, ἀλλὰ τὸ κεντρὶ τῆς δραστηριότητος ἐδῶ εἶναι ἀμέσως πρόχειρο καὶ

έξωτερικό, και συνεπώς ο Λόγος δεν χρειάζεται να προσπαθήσει πρώτα να έξαρθεί, ώστε, με τη ζωντανή παράσταση της αξιοπρέπειας του νόμου, να συγκεντρώσει δύναμη για την αντίσταση έναντι των κλίσεων, γι' αυτό οι περισσότερες πράξεις που είναι σύμφωνες με τον [ήθικό] νόμο θα γίνονται από φόβο, λίγες μόνον από έλπίδα και απολύτως καμιά από καθήκον· ή ήθικη αξία των πράξεων, όμως, στην οποία και μόνο συνίσταται ή αξία του προσώπου, ακόμη και ή αξία του κόσμου, στα μάτια της ύψιστης σοφίας, δεν θα ύφίστατο διόλου. Η συμπεριφορά των ανθρώπων, ἐφ' ὅσον ή φύση τους θα ἔμενε ὅπως εἶναι τώρα, θα μεταβαλλόταν συνεπώς σέ ἕναν ἀπλό μηχανισμό, ὅπου, σάν σέ ἕνα παιχνίδι με μαριονέτες, τὰ πάντα θα χειρονομοῦσαν καλά, ἀλλά δὲν θα ὑπῆρχε βέβαια καμιά ζωὴ στίς φιγούρες. Ἀλλά, καθὼς τὰ πράγματα με μᾶς ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικά, καθὼς δὲν ἔχομε, παρ' ὄλη τὴν προσπάθεια τοῦ Λόγου μας, 266 παρὰ μόνο μιὰ πολὺ σκοτεινὴ καὶ ἀμφίσημη προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον μας, καθὼς ὁ κυβερνήτης τοῦ κόσμου μᾶς ἐπιτρέπει ἀπλῶς νὰ ὑποθέσομε καὶ ὄχι νὰ συλλάβομε ἢ νὰ ἀποδείξομε σαφῶς τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λαμπρότητά του, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ ἠθικὸς νόμος μέσα μας, χωρὶς νὰ μᾶς ὑπόσχεται κάτι με βεβαιότητα ἢ νὰ μᾶς ἀπειλεῖ, ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς ἀνιδιοτελὴ σεβασμό, κατὰ τὰ λοιπὰ πάντως, ὅταν ὁ σεβασμὸς αὐτὸς γίνεῖ ἐνεργὸς καὶ κυρίαρχος, γιὰ πρώτη φορὰ τότε καὶ μόνον μέσω αὐτοῦ ἐπιτρέπει τίς προοπτικὲς—ἀλλὰ καὶ μόνο με ἀσθενεῖς ματιές— στὸ βασίλειο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, γιὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ διαπλασθεῖ ἕνα ἀληθινὰ ἠθικὸ φρόνημα, ἀφοσιωμένο ἄμεσα στὸν νόμο, καὶ τὸ ἔλλογο πλάσμα μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἄξιο τοῦ μεριδίου του στὸ ὑψιστο ἀγαθό, πού εἶναι ἀντίστοιχο με τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ προσώπου του καὶ ὄχι ἀπλῶς με τίς πράξεις του. Συνεπώς, φαίνεται ὅτι ἀποδεικνύεται μᾶλλον καὶ ἐδῶ ἡ ὀρθότητα ἐκείνου 148] πού μᾶς διδάσκει ἄλλωστε ἐπαρκῶς ἢ σπουδῆ τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ ἀνεξερεῦνητη σοφία λόγω τῆς ὁποίας ὑπάρχομε, δὲν εἶναι λιγότερο ἀξιοσεβαστὴ γιὰ ὅσα μᾶς στέρησε ἀπὸ ὅ,τι γιὰ ὅσα μᾶς χάρισε.

Τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου

267 [149]

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

*Μεθοδολογία τοῦ καθαροῦ
πρακτικοῦ Λόγου*

ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ *μεθοδολογία* τοῦ καθαροῦ *πρακτικοῦ* Λόγου, 269 [151]
 δὲν μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε τὸν τρόπο τοῦ ἐργάζεσθαι (τόσο
 κατὰ τὸν στοχασμὸ ὅσο καὶ κατὰ τὴν παρουσίαση) μὲ
 καθαρὲς πρακτικὲς ἀρχὲς μὲ σκοπὸ τὴν *ἐπιστημονικὴ* γνώ-
 ση τους, πράγμα ποῦ –καὶ ἄλλωστε στὴ *θεωρητικὴ* φιλοσο-
 φία πράγματι μόνον τοῦτο– ὀνομάζεται *μέθοδος* (διότι ἡ
 ἐκλαϊκευμένη γνώση χρειάζεται ἕναν *τρόπο*,¹ ἀλλὰ ἡ ἐπι-
 στήμη μιὰ *μέθοδο*, δηλαδή μιὰ διαδικασία *σύμφωνα μὲ ἀρ-
 χὲς* τοῦ Λόγου, μὲ τὴν ὁποία καὶ μόνον μπορεῖ τὸ πολλαπλὸ
 μιᾶς γνώσης νὰ γίνῃ *σύστημα*). Ἀντιθέτως, μὲ τὴ μεθοδολο-
 γία τούτη ἐννοεῖται ὁ *τρόπος*, κατὰ τὸν ὁποῖο μπορούμε νὰ
 παράσχομε στοὺς νόμους τοῦ καθαροῦ *πρακτικοῦ* Λόγου
πρόσβαση στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, *ἐπιρροή* στοὺς γνώμονές
 του, δηλαδή νὰ καταστήσουμε τὸν ἀντικειμενικῶς *πρακτικὸ*
 Λόγο καὶ *ὑποκειμενικῶς* *πρακτικὸ*.

Βεβαίως, εἶναι μὲν σαφὲς ὅτι οἱ καθοριστικοὶ ἐκεῖνοι
 λόγοι τῆς θέλησης, οἱ ὁποῖοι καὶ μόνον καθιστοῦν τοὺς
 γνώμονες πράγματι ἠθικοὺς καὶ τοὺς προσδίδουν μιὰν ἠθικὴν
 ἀξία, ἡ ἄμεση παράσταση τοῦ νόμου καὶ ἡ ἀντικειμενικῶς
 ἀναγκαῖα τήρησή του ὡς καθήκοντος, πρέπει νὰ παραστα-
 θοῦν ὡς τὰ πραγματικὰ ἐλατήρια τῶν πράξεων· διότι δια- 270
 φορητικὰ θὰ ἐπραγματοποιεῖτο μὲν *νομιμότητα* τῶν πρά-
 ξεων, ὄχι ὁμως *ἠθικότητα* τῶν φρονημάτων. Ἀντιθέτως, ὄχι
 τόσο σαφὲς, παρὰ ἐκ πρώτης ὄψεως τελειῶς ἀπίθανο, πρέ-
 πει νὰ φανεῖ στὸν καθένα ὅτι ἡ παρουσίαση ἐκείνη τῆς
 καθαρῆς ἀρετῆς μπορεῖ νὰ ἔχει, ἀκόμη καὶ ὑποκειμενικῶς,
περισσότερη δύναμη πάνω στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα καὶ νὰ
 ἀποτελέσει ἕνα πολὺ ἰσχυρότερο ἐλατήριο, ὥστε νὰ ἐπιφέ-
 ρει ἀκόμη καὶ τὴ νομιμότητα ἐκείνη τῶν πράξεων καὶ νὰ
 προκαλέσει ἰσχυρότερες ἀποφάσεις, νὰ προτιμοῦμε τὸν νόμο,
 λόγῳ καθαροῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸν νόμο, ἀπὸ ὅποιονδήποτε

ἄλλον ὑπολογισμό, ἀπὸ κάθε δέλεαρ ποὺ μπορεῖ νὰ πηγάξει ἀπὸ ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις ἀπολαύσεων καὶ γενικῶς ἀπὸ [152] ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ συμπεριλαμβάνεται στὴν εὐδαιμονία, εἴτε ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπειλὲς πόνου καὶ δεινῶν. Μολαταῦτα, εἶται ἔχουν τὰ πράγματα, καὶ ἂν δὲν ἦταν φτιαγμένη μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἢ ἀνθρώπινη φύση, δὲν θὰ μποροῦσε οὔτε κάποιος τρόπος παρουσίας τοῦ νόμου νὰ προκαλέσει ποτὲ τὴν ἠθικότητα τοῦ φρονήματος μὲ πλάγιους τρόπους καὶ προτρεπτικὰ μέσα. Τὰ πάντα θὰ ἦταν μόνον ὑποκρισία, ὁ νόμος θὰ ἦταν ἀντικείμενο μίσους ἢ, μᾶλλον, περιφρόνησης, καὶ μολαταῦτα θὰ ἐτηρεῖτο χάριν τῶν ἀτομικῶν ὠφελημάτων. Τὸ γράμμα τοῦ νόμου (ἢ νομιμότητα) θὰ ἀπαντᾶτο στὶς πράξεις μας, ἀλλὰ διόλου τὸ πνεῦμα του στὰ φρονήματά μας (ἢ ἠθικότητα), καὶ καθὼς, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές μας, δὲν μποροῦμε βέβαια, κατὰ τὴν κρίση μας, νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Λόγο, γιὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε ἀναπόφευκτα νὰ ἐμφανίζομαστε μπροστὰ 271 στὰ μάτια μας ὡς ἀνάξιοι, οὐτιδανοὶ ἄνθρωποι, μολονότι θὰ προσπαθοῦσαμε νὰ ἀποζημιωθοῦμε γιὰ τὴν προσβολὴ τούτῃ ἐνώπιον τοῦ ἐσωτερικοῦ [μας] δικαστηρίου μὲ τὸ νὰ διασκεδάζομε μὲ τὶς ἀπολαύσεις, τὶς ὁποῖες θὰ εἶχε συνδέσει ἕνας ἀποδεκτὸς ἀπὸ μᾶς, μέσα στὴν παράνοιά μας, φυσικὸς ἢ ἠθικὸς νόμος μὲ τὸν μηχανισμό τῆς ἀστυνομίας τούς, ποὺ θὰ ἐλάμβανε ὑπ' ὄψιν ἀπλῶς ἐκεῖνο ποὺ κάνει κάποιος, χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὰ κίνητρα γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ κάνει.

Βεβαίως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς ὅτι, γιὰ νὰ φέρομε γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα εἴτε ἀκαλλιέργητο ἀκόμη εἴτε καὶ ἐξαργιωμένο πνεῦμα στὸν δρόμο τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ, χρειάζονται μερικὲς προπαρασκευαστικὲς καθοδηγήσεις, ὥστε νὰ τὸ δελεάσομε μὲ τὸ δικό του ὄφελος ἢ νὰ τὸ φοβίσσομε μὲ τὴ ζημιὰ του· ὅμως, μόλις ὁ μηχανισμὸς αὐτός, τοῦτο τὸ χαλινάρι φέρει ἔστω καὶ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα, θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ χορηγηθεῖ στὴν ψυχὴ τὸ καθαρὸ ἠθικὸ κίνητρο, τὸ ὁποῖο, ὄχι μόνον ἐπειδὴ εἶναι τὸ μόνον ποὺ θεμελιώνει ἓναν χαρακτήρα (μὰ πρακτικὴ συνεπὴ νοοτροπία σύμφωνα

με ἀμετάβλητους γνώμονες), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ διδάσκει τὸν ἄνθρωπο νὰ αἰσθανθεῖ τὴ δική του ἀξιοπρέπεια, δίδει στὸ πνεῦμα μιὰν ἀπροσδόκητη στὸ ἴδιο δύναμη νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ κάθε αἰσθητηριακὴ προσκόλληση, ἐφ' ὅσον θέλει νὰ γίνῃ κυρίαρχη, καὶ νὰ βρεῖ στὴν ἀνεξαρτησία τῆς νοητῆς του φύσης καὶ στὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς, γιὰ τὸ ὁποῖο βλέπει ὅτι εἶναι προορισμένο, πλούσια ἀποξημίωση γιὰ τὶς θυσίες τὶς ὁποῖες προσφέρει. Θέλομε, συνεπῶς, νὰ ἀποδείξομε μὲ παρατηρήσεις πὺν μπορεῖ νὰ κάμει ὁ καθένας, τὴν ιδιότητα τούτη τοῦ πνεύματός μας, τὴν προσληπτικότητα τούτη ἐνὸς καθαρῶ ἠθικοῦ διαφέροντος καὶ ἄρα τὴν κινητήρια δύναμη τῆς καθαρῆς παράστασης τῆς ἀρετῆς, ἐὰν τὴν φέρομε κατάλληλα στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, ὡς τὸ ἰσχυρότερο καί, ὅσον ἀφορᾷ στὴ διάρκεια καὶ τὴν ἀκρίβεια κατὰ τὴν τήρηση τῶν ἠθικῶν γνωμόνων, τὸ μοναδικὸ ἐλατήριο γιὰ τὸ καλὸ· ὅποτε, ὅμως, θὰ πρέπει συγχρόνως νὰ ὑπομνήσομε ὅτι, ἐὰν οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀποδεικνύουν μόνον τὴν πραγματικότητα ἐνὸς τέτοιου συναισθήματος, δὲν καταδεικνύουν ὅμως καὶ μιὰν ἠθικὴ βελτίωση πὺν ἐπῆλθε ἀπὸ αὐτό, τοῦτο δὲν ζημῶνει διόλου τὴ μόνη μέθοδο νὰ καταστήσομε ὑποκειμενικῶς πρακτικούς, μὲ μόνη τὴν καθαρὴν παράσταση τοῦ καθήκοντος, τοὺς ἀντικειμενικῶς πρακτικούς νόμους τοῦ καθαρῶ Λόγου, σὰν νὰ ἦταν ἡ μέθοδος τούτη μιὰ κενὴ φαντασιοκοπία. Πράγματι, καθὼς οὐδέποτε μέχρι τώρα ἐφαρμόσθηκε, δὲν μπορεῖ οὔτε ἡ ἐμπειρία νὰ δείξει ἀκόμη τίποτε γιὰ τὴν ἐπιτυχία της, παρὰ μόνον μποροῦμε νὰ ἀπαιτοῦμε ἀποδείξεις γιὰ τὴν προσληπτικότητα τῶν ἐλατηρίων ἐκείνων, τὶς ὁποῖες θὰ παρουσιάσω τώρα καὶ ἔπειτα θὰ σχεδιάσω μὲ λίγα λόγια τὴ μέθοδο γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν καλλιέργεια γνησίων ἠθικῶν φρονημάτων.

Ὅταν προσέχει κανεὶς τὴν πορεία τῶν συνομιλιῶν σὲ μικτὲς συντροφίες πὺν δὲν ἀποτελοῦνται μόνον ἀπὸ λογίους καὶ θεωρητικολόγους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν ἐπιχειρήσεων ἢ ἀπὸ γυναῖκες, τότε παρατηρεῖ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση καὶ τὰ ἀστεῖα, ἔχει ἐκεῖ τὴ θέση της μιὰ ἀκόμη διασκέδαση, δηλαδὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία² διότι ἡ ἀφήγηση,

ἂν πρόκειται νὰ φέρνει εἰδήσεις καὶ μαζί μ' αὐτὲς νὰ συνεπά-
 γεται τὸ ἐνδιαφέρον, γρήγορα κουράζει, ἐνῶ τὰ ἀστεῖα γίνονται
 εὐκόλα ρηχά. Ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ἐπιχειρηματολο-
 γίας, ὅμως, δὲν ὑπάρχει κανένα, τὸ ὁποῖο νὰ προκαλεῖ πε-
 ρισσότερο τὴν εἴσοδο προσώπων ποὺ διαφορετικὰ σὲ κάθε
 θεωρητικολογία αἰσθάνονται γρήγορα ἀνία, καὶ νὰ φέρνει
 μὴν ὀρισμένη ζωηρότητα στὴ συντροφιά, ὅσο ἐκείνο γιὰ τὴν
 ἠθικὴ ἀξία αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πράξης, μὲ τὸ ὁποῖο πρόκει-
 ται νὰ ἐξακριβωθεῖ ὁ χαρακτήρας κάποιου προσώπου. Ἐκεῖ-
 νοι, ποὺ διαφορετικὰ βρίσκουν καθετὶ λεπτὸ καὶ βαθυστόχα-
 στο, στὰ θεωρητικὰ ζητήματα, ξηρὸ καὶ ἀπεχθές, συμμετέ-
 χουν γρήγορα στὴ συζήτηση, ὅταν πρόκειται νὰ ἐξακριβώ-
 σουν τὸ ἠθικὸ περιεχόμενον μιᾶς καλῆς ἢ κακῆς πράξης ποὺ
 ἀφηγεῖται κάποιος, καὶ κατὰ τὴ διερεύνηση ὄλων, ὅσα θὰ
 μπορούσαν νὰ μειώσουν εἴτε καὶ ἀπλῶς νὰ κάμουν ὑποπτη
 τὴν καθαρότητα τῆς προθέσεως καὶ ἄρα τὸν βαθμὸ τῆς
 ἀρετῆς στὴν πράξη ἐκείνη, εἶναι τόσο ἀκριβεῖς, τόσο βαθυ-
 στόχαστοι, τόσο λεπτοί, ποὺ διαφορετικὰ δὲν θὰ τὸ περίμενε
 κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ κανένα ἀντικείμενον τῆς ψιλῆς θεω-
 ρίας. Στὶς ἀποτιμήσεις αὐτές, μπορούμε συχνὰ νὰ δοῦμε νὰ
 ἀντανανκᾶται ὁ ἴδιος ὁ χαρακτήρας τῶν προσώπων ποὺ
 κρίνουν ἄλλους· καθὼς ἀσκοῦν τὸ δικαστικὸ τους λειτουργη-
 274· μα κυρίως γιὰ νεκροὺς, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα
 φαίνεται ὅτι ἔχουν κυρίως τὴν τάση νὰ ὑπερασπίζονται τὸ
 καλὸ σὲ τούτῃ ἢ ἐκείνῃ τὴν πράξιν τους ποὺ ἀφηγοῦνται,
 ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς προσβλητικὰς μομφὰς ποὺ ἀμφισβητοῦν
 τὴν ἀκεραιότητά τους, καὶ ἐντέλει νὰ ὑπερασπίζονται ὁλό-
 κληρη τὴν ἠθικὴ ἀξία τοῦ προσώπου ἀπέναντι στὴ μομφὴ
 τῆς προσποίησης καὶ τῆς κρυφῆς κακοήθειας, ἐνῶ ἀντιθέτως
 ἄλλα πρόσωπα ἀποβλέπουν σὲ κατηγορίες καὶ αἰτιάσεις, ὥστε
 [154] νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἀξία ἐκείνη. Ἐντούτοις, δὲν μπορεῖ
 κάποιος νὰ ἀποδώσει πάντοτε στοὺς δεύτερους τὴν πρόθεση
 ὅτι θέλουν νὰ ἀρνηθοῦν ἐντελῶς, μὲ τὴ λεπτὴ ἐπιχειρηματο-
 λογία τους, τὴν ἀρετὴ ἀπὸ ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ προσ-
 φέρονται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, γιὰ νὰ τὴ μετατρέψουν σὲ
 κενὸ ὄνομα, παρὰ συχνὰ πρόκειται μόνο γιὰ καλῶς ἐννοού-

μενη αύστηρότητα κατά τὸν προσδιορισμὸ τοῦ γνησίου ἠθικοῦ περιεχομένου σύμφωνα μὲ ἕναν ἄτεγκτο νόμο, συγκρινόμενη μὲ τὸν ὅποιο —καὶ ὄχι μὲ παραδείγματα— ἡ ἀλαζονεία σὲ ἠθικὰ ζητήματα μειώνεται κατὰ πολὺ, καὶ ἡ ταπεινοφροσύνη ὄχι ἀπλῶς διδάσκεται, ἀλλὰ καὶ μπορεῖ νὰ τῆ συναισθανθεῖ ὁ καθένας, ἐὰν ἐξετάσει μὲ αὐστηρότητα τὸν ἑαυτὸ του. Μολαταῦτα, μπορεῖ νὰ προσέξει κάποιος πολλὲς φορὲς στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς καθαρότητος τῆς προθέσεως στὰ δεδομένα παραδείγματα, ὅτι, ὅποτε οἱ πιθανότητες συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς τιμιότητάς της, θὰ ἤθελαν πρόθυμα νὰ τῆς σβήσουν καὶ τὴν ἐλάχιστη κηλίδα, παρακινούμενοι ἀπὸ τὴν πρόθεση, ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ παραδείγματα ἢ εἰλικρινεῖά τους καὶ ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀρετὴ ἢ καθαρότητά της, αὐτὴ νὰ μὴν θεωρηθεῖ ἐν τέλει ὡς μιὰ ἀπλὴ φαντασιοκοπία καὶ ἔτσι νὰ μὴν μετατραπῆ ὑποτιμητικὰ κάθε ἐπιδιώξή της σὲ μάταιη προσποίηση καὶ ἀπατηλὴ ἀλαζονεία.

Δὲν γνωρίζω γιατί οἱ παιδαγωγοὶ τῆς νεότητος δὲν 275 ἔχουν χρησιμοποιοῦσι ἤδη ἀπὸ παλιὰ τὴν τάση τούτη τοῦ Λόγου, νὰ ἐπιδίδεται μὲ ἀπόλαυση ἀκόμη καὶ στὴν λεπτότερη ἐξέταση τῶν πρακτικῶν ζητημάτων ποὺ ἔχουν τεθεῖ, καὶ γιατί, ἀφοῦ ἔθεσαν ὡς θεμέλιο μιὰν ἀπλῶς ἠθικὴ κατήχηση, δὲν διερεύνησαν τίς βιογραφίες τῶν Ἀρχαίων καὶ τῶν Νέων Χρόνων μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἔχουν πρόχειρα τεκμήρια γιὰ τὰ καθήκοντα ποὺ παρουσιάζουν, μὲ τὰ ὅποια νὰ ἐξασκοῦν τὴν κρίση τῶν τροφίμων τους ἰδίως μὲ τὴ σύγκριση ὁμοίων πράξεων ποὺ ἔλαβαν χώρα ὑπὸ διαφορετικὲς συνθήκες, ὥστε νὰ παρατηροῦν τὴ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἠθικὴ ἀξία τους, πράγμα στὸ ὅποιο θὰ διαπιστώσουν ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ πρώτη νεότητα, ποὺ διαφορετικὰ εἶναι ἀκόμη ἀνώριμη γιὰ κάθε ψιλὴ θεωρία, γίνεται γρήγορα πολὺ ὀξυδερκῆς καὶ ἐπιπλέον, ἐπειδὴ αἰσθάνεται τὴν πρόοδο τῆς κριτικῆς της δύναμης, θὰ δοῦν ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον της δὲν εἶναι μικρὸ καί, πράγμα ποὺ εἶναι τὸ σπουδαιότερο, μποροῦν μὲ βεβαιότητα νὰ ἐλπίζουν ὅτι ἡ συχὴ ἄσκηση, δηλαδὴ τὸ νὰ γνωρίζουν τὴν καλὴ συμπεριφορὰ σὲ

όλόκληρη την καθαρότητά της και να την επιδοκιμάζουν,
 ενώ αντίθετως παρατηρούν με λύπη ή περιφρόνηση ακόμη
 και την ελάχιστη απόκλιση από αυτήν, μολονότι διεξάγεται
 μέχρι τότε μόνο σαν³ ένα παιχνίδι της κριτικής δύναμης,
 στο οποίο τα παιδιά μπορούν να συναγωνίζονται μεταξύ
 τους, έντοτους θα αφήσει μια μόνιμη έντύπωση, αφ' ενός,
 του σεβασμού και, αφ' ετέρου, της απέχθειας, πράγματα
 276 άξιες επιδοκιμασίας ή μομφής, θα συνιστούσαν ένα καλό
 θεμέλιο για την έντιμότητα στη μελλοντική [τους] διοτρο-
 [155] πία. Έπιθυμῶ μονάχα να τους απαλλάξομε από παραδείγ-
 ματα τῶν λεγομένων *εὐγενῶν* (πέραν τοῦ καθήκοντος) πρά-
 ξων, για τις οποίες ἐπαίρονται τόσο πολὺ τὰ αἰσθηματο-
 λογικὰ γραπτὰ μας, και νὰ στηρίξομε τὰ πάντα ἀπλῶς στὸ
 καθήκον και στὴν ἀξία, τὴν ὁποία ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ
 και πρέπει νὰ δώσει στὸν ἑαυτό του, μπροστὰ στὰ δικά του
 μάτια, μέσῳ τῆς συνείδησης ὅτι δὲν ἔχει παραβεῖ τὸ καθή-
 κον του, ἐπειδὴ ὅ,τι ἀποβλέπει σὲ κενὲς ἐπιθυμίες και πό-
 θους για ἀπροσπέλαστη τελειότητα δημιουργεῖ ἀπλῶς μυθι-
 στορηματικούς ἥρωες πού, καθὼς ἀποδίδουν ὑπερβολικὴ
 σημασία στὸ συναίσθημά τους για τὰ ὑπέροτρα μεγάλα,
 ἀπαλλάσσουν για τοῦτο τοὺς ἑαυτοὺς τους ἀπὸ τὴν τήρηση
 τῶν κοινῶν και τρεχουσῶν ὑποχρεώσεων, οἱ ὁποῖες τοὺς
 φαίνονται τότε μόνον ἀσήμαντα μικρές.*

* Εἶναι τελείως εὐλογο νὰ ἐπαινοῦμε πράξεις πού λάμπουν ἀπὸ μεγα-
 λόψυχο, ἀνιδιοτελές, συμπνετικὸ φρόνημα και ἀπὸ ἀνθρωπιά. Ἐδῶ, ὅμως,
 θα πρέπει νὰ ἐφιστάται ἡ προσοχή ὄχι τόσο στὴν *ψυχικὴ ἐξαρση* πού εἶναι
 πολὺ ἐφήμερη και παροδική, ὅσον, ἀντιθέτως, στὴν *ὑποταγή τῆς καρδιάς*
 ὑπὸ τὸ καθήκον, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προσδοκᾶται μιὰ μακροβιότερη
 έντύπωση, ἐπειδὴ αὐτὴ συνελάγεται ἀρχῆς (ἐνῶ ἐκείνες μόνον ἐξάψεις).
 Ἄρκει νὰ συλλογιστεῖ κανεὶς λίγο και θα βρεῖ πάντοτε μιὰν ἐνοχὴ τὴν
 ὁποία ἔχει χρεωθεῖ κάπου σὲ σχέση με τὸ ἀνθρώπινο γένος (ἔστω και ἂν
 εἶναι αὐτὴ μόνον, ὅτι λόγῳ τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸ πολι-
 τικὸ σύστημα (bürgerlich Verfassung), ἀπολαμβάνει κανεὶς προνόμια, χάριν
 τῶν ὁποίων ἄλλοι ὑποχρεοῦνται νὰ στερηθοῦν ἀκόμη περισσότερο), ὥστε,
 277 ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἐγωιστικὴ αὐταπάτη τῆς *ἀξιομισθίας* (*des Ver-
 dienstlichen*), νὰ μὴν ἀπωθήσει τὸν στοχασμὸ τοῦ καθήκοντος.

Ἐάν, ὅμως, ἐρωτήσῃ κάποιος: Μὰ τί εἶναι στήν πραγμα- 277
 ματικότητα ἡ *καθαρή* ἠθικότητα, μέ τήν ὁποία ὡς τή λυδία
 λίθο πρέπει νά δοκιμάζομε τὸ ἠθικὸ περιεχόμενον κάθε πρά-
 ξης, τότε εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ὁμολογήσω ὅτι μόνον οἱ
 φιλόσοφοι μποροῦν νά κάμουν ἀμφίβολη τήν ἐπίλυση τοῦ
 ζητήματος αὐτοῦ· διότι, κατὰ τὸν κοινὸ ἀνθρώπινον Λόγον,
 ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐπιλυθεῖ, ὄχι βέβαια μέ ἀφηρημένους γενι-
 κοὺς τύπους,⁴ ἀλλὰ ἐντούτοις μέ τὴ συνήθη χρῆση, τρόπον
 τινά ὅπως ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ δεξιὸ καὶ τὸ ἀριστερὸ
 χέρι. Θέλομε, λοιπόν, νά δείξομε πρῶτα τὸ διακριτικὸ γνώ-
 ρισμα τῆς καθαρῆς ἀρετῆς σὲ ἓνα παράδειγμα καί, καθὼς
 ὑποθέτομε ὅτι τὸ παρουσιάζομε γιὰ νά τὸ κρίνει, ἄς ποῦμε,
 σὲ ἓνα δεκάχρονο ἀγόρι, νά δοῦμε ἂν καὶ αὐτὸ ἀφ' ἑαυτοῦ,
 χωρὶς νά τὸ καθοδηγήσῃ ὁ δάσκαλος, πρόκειται νά κρίνει
 κατ' ἀνάγκην μέ τὸν ἴδιον τρόπο. Ἄς διηγηθοῦμε τὴν ἱστο-
 ρία ἐνὸς ἐντιμοῦ ἄντρα πού θέλουν νά τὸν παρακινήσουν
 νά προσχωρήσῃ στυοὺς συκοφάντες ἐνὸς ἀθῶου καί, ἄς
 σημειωθεῖ, ὄχι εὐπορου προσώπου (ὅπως, ἄς ποῦμε, ἡ Ἄννα
 Μπόλεϊν, κατηγορούμενη ἀπὸ τὸν Ἐρρίκο Η΄ τῆς Ἀγγλίας).
 Τοῦ προσφέρουν κέρδη, δηλαδὴ μεγάλα δῶρα ἢ ὑψηλὴ θέση·
 τὰ ἀρνεῖται. Τοῦτο θὰ προκαλέσῃ ἀπλῶς ἐπίδοκμασία καὶ
 ἔγκριση στήν ψυχὴ τοῦ ἀκροατῆ, διότι πρόκειται γιὰ κέρ- [156]
 ρος. Τώρα ἀρχίζουν νά τὸν ἀπειλοῦν μέ ἀπώλειες. Ἄνάμεσα
 στυοὺς συκοφάντες αὐτοὺς βρῖσκονται οἱ καλύτεροι φίλοι
 του, πού τώρα τοῦ ἀρνοῦνται τὴ φιλία τους, στενοὶ συγγε- 278
 νεῖς πού ἀπειλοῦν νά τὸν ἀποκληρώσουν (αὐτὸν πού δὲν
 ἔχει περιουσία), ἰσχυροὶ πού μποροῦν νά τὸν καταδιώξουν
 καὶ νά τὸν προσβάλουν σὲ κάθε τόπο καὶ κάθε κατάσταση,
 ἓνας ἀρχηγὸς κράτους πού τὸν ἀπειλεῖ ὅτι θὰ χάσει τὴν
 ἐλευθερία, ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του. Ὅμως, γιὰ νά
 ὀλοκληρωθεῖ τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς καὶ νά τὸν κάμουν
 νά αἰσθανθεῖ καὶ τὸν πόνο πού ἀληθινὰ μόνον ἡ ἠθικῶς
 καλὴ καρδιὰ μπορεῖ νά αἰσθανθεῖ βαθιά, ἄς φαντασθοῦμε
 ὅτι ἡ οἰκογένειά του, πού ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν ἐσχατὴ ἀνάγκη
 καὶ πενία, τὸν ἐκλιπαρεῖ νά ἐνδώσει καὶ ὅτι ὁ ἴδιος,
 μολονότι ἐντιμος, ἐντούτοις δὲν χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς

ἀπὸ ἀτάραχα καὶ ἀναίσθητα ὄργανα τοῦ συναισθήματος ὅσον ἀφορᾷ τόσο τὸν οἶκτο ὅσο καὶ τὴ δική του ἀνάγκη, σὲ μιὰ στιγμή πού εὐχεται νὰ μὴν εἶχε ζήσει τὴ μέρα πού τὸν ἐξέθεσε σὲ ἕναν τέτοιο ἀνεκλάλητο πόνο, καὶ μολαταῦτα αὐτὸς παραμένει πιστὸς στὴν πρόθεσή του τῆς ἐντιμότη-
 τας, δίχως νὰ κλονίζεται ἢ καὶ μόνο νὰ ἀμφιδάλλει. Τότε ὁ νεαρὸς ἀκροατὴς μου θὰ ὑψωθεῖ σταδιακᾶ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιδοκιμασία στὸν θαυμασμό, ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ἔκπληξη, τέλος μέχρι τὸν μέγιστο σεβασμὸ καὶ τὴ ζωντὴ ἐπιθυμία νὰ μπο-
 279 ρήσει νὰ γίνῃ ὁ ἴδιος ἕνας τέτοιος ἄντρας (μολονότι, βέ-
 θαια, ὄχι νὰ βρεθεῖ στὴν κατάστασή του)· καὶ ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀρετὴ ἀξίζει ἐδῶ τόσο πολὺ μόνον, ἐπειδὴ κοστίζει τόσο πολὺ, ὄχι ἐπειδὴ ἀποφέρει κάποιον κέρδος. Ὁλόκληρος ὁ θαυμασμὸς, ἀκόμη καὶ ἡ προσπάθεια νὰ μοιάσῃ στὸν χαρακτήρα αὐτὸν στηρίζεται ἐδῶ ἐντελῶς στὴν καθα-
 ρότητα τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ παρουσια-
 σθεῖ ὀρθὰ καὶ μὲ ἐνάργεια παρὰ μόνον, ἐὰν ἀφαιρέσει κανεὶς ἀπὸ τὰ ἐλατήρια τῆς πράξης ὅλα, ὅσα οἱ ἄνθρωποι εἶναι δυνατὸν νὰ συγκαταλέγουν στὴν εὐδαιμονία. Συνε-
 πῶς, ὅσο καθαρότερα παρουσιάζεται ἡ ἠθικότητα, μὲ τόσο μεγαλύτερη δύναμη θὰ πρέπει νὰ ἐπενεργεῖ στὴν ἀνθρώπι-
 νη καρδιά. Ὅποτε συνάγεται ἀπὸ τοῦτο ὅτι, ἐὰν ὁ ἠθικὸς νόμος καὶ ἡ εἰκόνα τῆς ἀγιότητος καὶ τῆς ἀρετῆς πρόκειται ὁπωσδήποτε νὰ ἔχουν κάποια ἐπιρροή στὴν ψυχὴ μας, μπο-
 ρεῖ⁵ νὰ τὴν ἐξασκήσῃ μόνον, ἐφ' ὅσον τὴν ἐγκολλωνόμαστε ὡς καθαρὸ κίνητρο, ὄχι θολωμένο μὲ προθέσεις γιὰ τὴν εὐμάρειά μας, καὶ τοῦτο γιατί στὴ συμφορὰ φανερώνει τὴ μεγαλύτερη λαμπρότητά της. Ἄλλὰ ἐκεῖνο, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ὁποίου ἐνισχύει τὴ δράση μιᾶς κινητήριας δύναμης, πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἕνα ἐμπόδιο. Ἐπομένως, κάθε ἀνάμειξη ἐλατηρίων, πού ἔχουν παραληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ εὐδαι-
 μονία, ἀποτελεῖ παράγοντα πού ἐμποδίζει νὰ προσδώσῃ στὸν ἠθικὸ νόμον ἐπιρροή στὴν ἀνθρώπινη καρδιά. — Ὑπο-
 στηρίζω ἐπιπλέον ὅτι ἀκόμη καὶ στὴν ἀξιοθαύμαστη ἐκείνη
 [157] πράξη, ἐὰν τὸ κίνητρο λόγῳ τοῦ ὁποίου συνέβη, ἦταν τὸ σέβας γιὰ τὸ καθήκον τοῦ [πράττοντος], τότε ἐκεῖνος ἀκρι-

βῶς ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν νόμο, καὶ ὄχι, λ.χ., ἡ ἀξίωση νὰ θεωρεῖται ἐσωτερικὰ μεγαλόψυχος καὶ [φορέας] μιᾶς εὐγενοῦς καὶ ἐπάξιως νοοτροπίας, ἀσκεῖ ἀκριβῶς τὴ μεγαλύτερη δύναμη πάνω στὸ πνεῦμα τοῦ θεατῆ, ἐπομένως τὸ καθῆκον, καὶ ὄχι τὸ κατόρθωμα, πρέπει νὰ ἔχει ὄχι μόνο τὴν πιὸ καθοριστική, ἀλλὰ —ἂν παρασταθεῖ μέσα στὸν σωστὸ φωτισμὸ τοῦ ἀπαράδιαστου χαρακτήρα του— καὶ τὴ δραστικότερη ἐπίδραση στὸ πνεῦμα. 280

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅποτε ἐλπίζουν ὅτι, μὲ ἀπαλὰ καὶ τρυφερὰ συναισθήματα ἢ μὲ ὑψηλετεῖς καὶ ἐπηρεμένους ἰσχυρισμούς, πὺ μᾶλλον ἐξασθενοῦν παρὰ δυναμώνουν τὴν καρδιά, θὰ ἐπιτύχουν νὰ ἐπενεργήσουν στὸ πνεῦμα περισσότερο παρὰ μὲ τὴν, καταλληλότερη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια καὶ τὴν πρόοδο στὸ καλὸ, ξηρὴ καὶ σοβαρὴ παράσταση τοῦ καθῆκοντος, εἶναι ἢ ὑπόδειξη τῆς μεθόδου αὐτῆς πιὸ ἀναγκαῖα ἀπὸ ποτέ. Τὸ νὰ παρουσιάζομε στὰ παιδιά πράξεις ὡς εὐγενῆ, μεγαλόψυχα, ἀντάξια πρότυπα μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἐμφυσώντας τους ἕναν ἐνθουσιασμό, θὰ τὰ κερδίσομε γιὰ τὶς πράξεις αὐτές, εἶναι ἐντελῶς ἐναντίον τοῦ σκοποῦ πὺ ἐπιδιώκομε. Διότι, καθὼς ὑστεροῦν τόσο πολὺ στὴν τήρηση καὶ ἀκόμη καὶ στὴν ὀρθὴ κρίση καὶ τοῦ πιὸ κοινοῦ καθῆκοντος, τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ τὰ κάνομε ἀπὸ νωρὶς φαντασιόπληκτα. Ἀλλὰ καὶ στὸ πιὸ μορφωμένο καὶ ἔμπειρο μέρος τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο τὸ ὑποτιθέμενο ἐλατήριο ἀσκεῖ στὴν καρδιά, ἐὰν ὄχι μιὰν ἐπιζήμια, πάντως ὄχι γνήσια ἠθικὴ ἐπενέργεια, τὴν ὁποία ἐντούτοις θέλησαν νὰ προκαλέσουν μὲ αὐτό.

Ἔλα τὰ συναισθήματα, ἰδίως ἐκεῖνα πὺ πρόκειται νὰ προξενήσουν ἀσυνήθιστο μόχθο, πρέπει νὰ ἐπιφέρουν τὸ ἀποτέλεσμά τους κατὰ τὴ στιγμή, στὴν ὁποία βρῖσκονται στὴ σφοδρότητά τους καὶ πρὶν ξεθυμάνουν, ἀλλιῶς δὲν κάνουν τίποτε· διότι ἡ καρδιά ἐπανερχεται κατὰ φυσικὸ τρόπο στὴν φυσικὴ, μετρημένη ζωτικὴ τῆς κίνηση καὶ ἔτσι περιέρχεται στὴ νωθρότητα πὺ τῆς προσιδιάζε προηγουμένως· ἐπειδὴ τῆς δόθηκε βέβαια κάτι πὺ τὴν ἐρέθισε, τίποτα ὅμως πὺ νὰ τὴν ἐνίσχυσε. Οἱ ἀρχές πρέπει νὰ οἰκοδο- 281

μοῦνται πάνω σὲ ἔννοιες, πάνω σὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο θεμέλιο δὲν μποροῦν νὰ προκληθοῦν παρὰ μόνο ξαφνικὲς ἐμπνεύσεις οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ προσπορίσουν στὸ πρόσωπο μιὰν ἠθικὴ ἀξία, καὶ μάλιστα οὔτε κὰν τὴν αὐτοπεποίθησι, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ διόλου νὰ ὑπάρξει ἡ συνείδησι τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος καὶ ἑνὸς ἠθικοῦ χαρακτήρα, πού εἶναι τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ στὸν ἄνθρωπο. Ἄλλὰ οἱ ἔννοιες αὐτές, καθὼς ὀφείλουν νὰ γίνουν ὑποκειμενικῶς πρακτικὲς, δὲν πρέπει νὰ σταθοῦν στοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τῆς ἠθικότητος, γιὰ νὰ τοὺς θαυμάζομε καὶ νὰ τοὺς σεβόμαστε σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηροῦμε τὴν παράστασή τους σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν

[158] ἀτομικότητά του· καὶ τοῦτο διότι ὁ νόμος ἐκεῖνος παρουσιάζεται μὲ μιὰ μορφή ὑπέρτατα ἀξιοσεβαστὴ μὲν, ἀλλὰ ὄχι τόσο εὐχάριστη, ὅσο θὰ ἦταν, ἐὰν εἶχε τὸ στοιχεῖο στὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ φυσικὸ τρόπο συνηθισμένος· ἀντιθέτως, ὁ νόμος τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐγκαταλείπει, συχνὰ ὄχι χωρὶς αὐτοθυσίαν, τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο καὶ νὰ μεταβαίνει σὲ ἕνα ὑψηλότερο, ὅπου δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνει παρὰ μόνο μὲ μόχθο καὶ μὲ ἀδιάκοπη μέριμνα μήπως ξαναπέσει. Μὲ μιὰ λέξι, ὁ ἠθικὸς νόμος ἀπαιτεῖ τήρησι ἀπὸ καθῆκον, ὄχι ἀπὸ προτίμησι, τὴν ὁποία διόλου δὲν μποροῦμε οὔτε πρέπει νὰ προὑποθέτομε.

282 Ἄς δοῦμε τώρα, μὲ ἕνα παράδειγμα, ἂν στὴν παράστασι μιᾶς πράξεως ὡς εὐγενοῦς καὶ μεγαλόψυχης πράξεως ἐνυπάρχει περισσότερη ὑποκειμενικῶς κινητήρια δύναμις ἑνὸς ἐλατηρίου παρὰ ἐὰν παριστάνεται ἀπλῶς ὡς καθῆκον σὲ σχέση μὲ τὸν σοβαρὸ ἠθικὸ νόμο. Ἡ πράξι, κατὰ τὴν ὁποία κάποιος ἐπιχειρεῖ, μὲ τὸν μέγιστο κίνδυνο τῆς ζωῆς του, νὰ σώσει ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ ναυάγιο καὶ ὅπου θυσιάζει ὁ ἴδιος στὸ τέλος τῆ ζωῆς του, ἀναγνωρίζεται θεβαίως, ἀφ' ἑνός, ὡς καθῆκον, ἀφ' ἑτέρου ὁμως, καὶ κυριώτατα ἐπίσης ὡς ἀξιόμισθι πράξι, ἀλλὰ ὁ σεβασμὸς μας γι' αὐτὴν ἐξασθενίζει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, τὸ ὁποῖο ἐδῶ φαίνεται νὰ ζημιώνεται κάπως. Ἀποφασιστικότερη εἶναι ἡ μεγαλόψυχη αὐτοθυσία

τῆς ζωῆς του γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας, καὶ ὁμως, μολονότι ἀποτελεῖ ἓνα τέλειο καθήκον νὰ ἀφιερωθεῖ κανεὶς στὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ χωρὶς νὰ διαταχθεῖ, παραμένει σχετικῶς κάποιος ἐνδοιασμός, καὶ ἡ πράξις δὲν κατέχει ὅλη τὴ δύναμη ἐνὸς προτύπου καὶ ἐνὸς ἐναύσματος γιὰ μίμηση. Ἐὰν πρόκειται ὁμως γιὰ ἀναπόφευκτο καθήκον, ἢ παράβαση τοῦ ὁποίου πλήττει τὸν ἠθικὸ νόμο καθ' ἑαυτὸν, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνθρώπινη εὐμάρεια, καὶ καταπατεῖ τρόπον τινὰ τὴν ἱερότητά του (τέτοια καθήκοντα τὰ ὀνομάζομε συνήθως καθήκοντα ἔναντι τοῦ Θεοῦ, διότι σὲ αὐτὸν νοοῦμε τὸ ἰδεῶδες τῆς ἱερότητας ὡς οὐσία), τότε ἀφιερώνομε στὴν τήρησή του —θυσιάζοντας ὅλα ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν μίαν ἀξία γιὰ τὴ βαθύτερη 283 ὄλων τῶν κλίσεων μας— τὸν ἐντελέστερο δυνατὸ σεβασμὸ, καὶ βρισκόμε τὴν ψυχὴ μας νὰ ἔχει ἐνισχυθεῖ καὶ ἐξαρθεῖ μὲ ἓνα τέτοιο παράδειγμα, ἐὰν μποροῦμε νὰ πειθοῦμε μ' αὐτὸ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύσις εἶναι ἰκανὴ γιὰ μιὰ τέτοιαν ἔξαρση πᾶνω ἀπὸ ὅλα τὰ ἐλατήρια πού ἡ φύσις εἶναι δυνατὸν νὰ διαθέσει γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸ ἀντίθετο. Ὁ *Ιουβενάλης* παρουσιάζει ἓνα τέτοιο παράδειγμα σὲ μιὰ κλιμάκωση ἢ ὁποία ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ αἰσθανθεῖ ζωηρὰ τὴ δύναμη τοῦ ἐλατηρίου πού βρίσκεται στὸν καθαρὸ νόμο τοῦ καθήκοντος ὡς καθήκον:

Esto bonus miles, tutor bonus, arbiter idem

Integer; ambiguae si quando citabere testis

Incertaeque rei, Phalaris licet imperet, ut sis

Falsus, et admoto dictet periuria tauro:

Summum crede nefas animam praeferre pudori,

Et propter vitam vivendi perdere causas.⁶

[159]

Ἐὰν μποροῦμε νὰ προσδώσομε στὶς πράξεις μας κάτι ἀπὸ τὴν ἀξιομοσθία πού νὰ εἶναι καὶ ἐλκυστικὸ, τότε ἔχει ἤδη κάπως ἀναμειχθεῖ τὸ ἐλατήριο μὲ τὴ φιλαυτία, ἄρα ἔχει κάποια συνδρομὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς αἰσθητικότητος. Ἀλλὰ τὸ νὰ ὑποτάσομε τὰ πάντα στὴν ἀγιότητα τοῦ καθήκον-

τος και μόνο, και να αποκτοῦμε ἐπίγνωση ὅτι *μποροῦμε* να τὸ ἐκπληρώσουμε, ἐπειδὴ ὁ δικός μας Λόγος τὸ ἀναγνωρίζει ὡς ἐντολή του και λέγει ὅτι *οφείλομε* να τὸ πράττομε, τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ να ὑψωνόμαστε τρόπον τινὰ τελειῶς πάνω ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αἰσθητὸ κόσμο, και μὲ τὴ συνείδηση τούτη εἶναι ἀναποσπάτως συνδεδεμένη, μολον-
 284 *οθητικότητα*, ἐνὸς ἀποτελέσματος ποὺ ἐντούτοις, μὲ τὴ συ-
 χνὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐλατηρίου ἐκείνου και τὶς ἀρχικῶς μι-
 κρὲς ἀπόπειρες τῆς χρήσης του, παρέχει ἐλπίδες γιὰ τὴν
 ἐνεργοποίησή του, ὥστε να προκαλέσει σιγὰ-σιγὰ ἐντὸς μας
 τὸ μέγιστο, ἀλλὰ καθαρὸ ἠθικὸ διαφέρον.

Ἡ μέθοδος ἀκολουθεῖ, συνεπῶς, τὴν ἀκόλουθη πορεία.
 Ἀρχικῶς, τὸ μόνο ζητούμενο εἶναι να καταστήσομε τὴν κρί-
 ση σύμφωνα μὲ ἠθικοὺς νόμους, μὴν ἐνασχόληση φυσικὴ
 ποὺ συνοδεύει τόσο ὅλες τὶς δικές μας ὅσο και τὴν παρατή-
 ρηση τῶν ξένων ἐλευθερῶν πράξεων, να τὴν κάνομε τρόπον
 τινὰ μιὰ συνήθεια και να τὴν ὀξύνομε, μὲ τὸ να ρωτοῦμε
 πρῶτα ἀπ' ὅλα: "Ἄν ἡ πράξη εἶναι ἀντικειμενικῶς *σύμφωνη*
 μὲ τὸν *ἠθικὸ νόμο* και μὲ ποιόν νόμο; ὅποτε, βέβαια, θὰ
 διακρίνομε τὴν προσοχὴ σὲ ἐκεῖνον τὸν νόμο, ὁ ὁποῖος μᾶς
 παρέχει ἀπλῶς ἕναν *λόγο* γιὰ τὴν ὑποχρέωση, ἀπὸ ἐκεῖνον
 ποὺ εἶναι πράγματι *δεσμευτικὸς* (*leges obligandi a legibus*
obligantibus) (ὅπως, π.χ., ὁ νόμος ὡς πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο
 ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἐμένα ἢ *ἀνάγκη* τῶν ἀνθρώπων, σὲ ἀντίθεση μὲ
 ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖ τὸ *δίκαιό* τους, και ἀπὸ τοὺς ὁποῖους
 ὁ δεῦτερος ἐπιτάσσει οὐσιώδη, ἐνῶ ὁ πρῶτος μὴ οὐσιώδη
 καθήκοντα) και ἔτσι μᾶς διδάσκει να διακρίνομε διαφορε-
 τικὰ καθήκοντα τὰ ὁποῖα συμπίπτουν σὲ μιὰ πράξη. Τὸ
 ἄλλο σημεῖο στὸ ὁποῖο πρέπει να στρέφεται ἡ προσοχὴ εἶναι
 τὸ ἐρώτημα: "Ἄν ἡ πράξη συνέβη ἐπίσης (ὑποκειμενικῶς)
 285 *χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου*, και συνεπῶς ἂν ἔχει ἠθικὴ ὀρθότη-
 τα ὄχι μόνον ὡς πράξη, ἀλλὰ ἐπίσης ἂν ἔχει ἠθικὴ ἀξία ὡς
 φρόνημα κατὰ τὸν γνώμονά της. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβο-
 λία ὅτι ἡ ἄσκηση τούτη και ἡ συνείδηση τῆς προερχόμενης

ἀπὸ αὐτὴν καλλιέργειας τοῦ Λόγου μας ποὺ κρίνει ἀπλῶς γιὰ τὰ πρακτικὰ ζητήματα, πρέπει νὰ δημιουργήσῃ σιγά-σιγά ἓνα ὀρισμένο διαφέρον γιὰ τὸν ἴδιο τὸν νόμο τοῦ Λόγου, ἄρα καὶ γιὰ ἠθικῶς καλὲς πράξεις. Διότι τελικῶς ἀγαποῦμε ἐκεῖνο ποὺ ἡ παρατήρησή του μᾶς κάνει νὰ αισθανθοῦμε τὴ διευρυμένη χρῆση τῶν γνωστικῶν μας δυνάμεων, τὴν ὁποία ἐνισχύει κυρίως ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο συναντοῦμε ἠθικὴ ὀρθότητα· διότι μόνο σὲ μιὰ τέτοια τάξη τῶν πραγμάτων μπορεῖ νὰ ικανοποιηθεῖ ὁ Λόγος μὲ τὴν ικανότητά του νὰ καθορίζει *a priori* σύμφωνα μὲ ἀρχὲς τί ὀφείλει νὰ συμβαίνει. Ἄλλωστε, ἓνας φυσιοδίφης καταλήγει νὰ ἀγαπήσῃ ἐπιτέλους ἀντικείμενα ποὺ εἶναι ἀρχικῶς ἀπεχθῆ γιὰ τὶς αἰσθήσεις του, ὅταν ἀνακαλύπτει σὲ αὐτὰ τὴ μεγάλη σκοπιμότητα τῆς ὀργάνωσής τους καὶ ἔτσι τέρπεται ὁ Λόγος του μὲ τὴν παρατήρησή τους, καὶ ὁ *Λάμπνιτς* ἐπανεφέρε μὲ προσφυλάξεις ἓνα ἔντομο ποὺ τὸ εἶχε παρατηρήσει προσεχτικὰ μὲ τὸ μικροσκόπιο καὶ πάλι στὸ φύλλο του, ἐπειδὴ θεώρησε ὅτι εἶχε διδαχθεῖ ἀπὸ τὸ θέαμά του καὶ εἶχε ἀπολαύσει τρόπον τινὰ μιὰν εὐεργεσία.⁷

Ἄλλὰ ἡ ἐνασχόληση τούτη τῆς κριτικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ αισθανθοῦμε τὶς δικές μας γνωστικὲς δυνάμεις, δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸ διαφέρον γιὰ τὶς 286 πράξεις καὶ τὴν ἴδια τὴν ἠθικότητά τους. Ἀπλῶς καταλήγει στὸ νὰ ἀσχολεῖται κανεὶς εὐχαρίστως μὲ μιὰ τέτοια κρίση καὶ προσδίδει στὴν ἀρετὴ ἢ στὴ νοσοτροπία ποὺ διέπεται ἀπὸ ἠθικοὺς νόμους μιὰ μορφή ὁμορφιάς, ἡ ὁποία θαυμάζεται μὲν, ἀλλὰ δὲν ἐπιζητεῖται κιόλας γι' αὐτὸ (*laudatur et alget*)⁸ ὅπως ὅλα ἐκεῖνα, ποὺ ἡ παρατήρησή τους προκαλεῖ ὑποκειμενικῶς μιὰ συνείδηση τῆς ἁρμονίας τῶν παραστατικῶν μας δυνάμεων, καὶ ὅπου αἰσθανόμαστε ἐνισχυμένη ὁλόκληρη τὴ γνωστικὴ μας ικανότητα (διάνοια καὶ φαντασία), παράγουν μιὰν ἀρέσκεια, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ καὶ σὲ ἄλλους, ὅπου ἐντούτοις παραμένει ἀδιάφορη γιὰ μᾶς ἢ ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου, καθὼς θεωρεῖται μόνον ὡς ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐννοήσομε τὴν προδιάθεση τῶν ταλέντων ποὺ μᾶς ἐξυψώνουν πάνω ἀπὸ τὴ ζωώδη φύση μας. Ἄλλὰ τώρα

ἀρχίζει ἡ *δεύτερη* ἄσκηση τὸ ἔργο της, δηλαδή νὰ καταστήσει γνώριμη, μέσῳ παραδειγμάτων στὴ ζωντανὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος, τὴν καθαρότητα τῆς θέλησης, ἀρχικῶς μόνον ὡς ἀρνητικὴ τελειότητά της, ἐφ' ὅσον σὲ μιὰ πράξη ἀπὸ καθῆκον δὲν ἐπιδρῶν διόλου ἐλατῆρια τῶν κλίσεων ὡς καθοριστικοὶ της λόγοι· ὅποτε βεβαίως ὁ μαθητευόμενος διατηρεῖ τὴν προσοχὴ του στὴ συνείδηση τῆς *ἐλευθερίας* του καί, μολονότι ἡ στέρηση τούτῃ προκαλεῖ ἀρχικῶς ἓνα αἶσθημα πόνου, ἐντούτοις, μὲ τὸ νὰ ἀπαλλάσσει τὸν μαθητευόμενο ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν καταναγκασμὸ ἀκόμη καὶ ἀληθινῶν ἀναγκῶν, τοῦ γνωστοποιεῖ ἔτσι συγ-

287 χρόνως μιὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν πολλαπλὴ δυσαρέσκεια, στὴν ὁποία τὸν περιπλέκουν ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἀνάγκες, καὶ τὸ πνεῦμα καθίσταται προσδεκτικὸ γιὰ τὴν αἴσθηση τῆς ἱκανοποίησης ἀπὸ ἄλλες πηγές. Πράγματι, ἡ καρδιὰ ἀπε-

[161] λευθερώνεται καὶ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ ἓνα βάρος ποὺ τὴν πιέζει πάντοτε κρυφά, ὅταν, μέσῳ καθαρῶν ἠθικῶν ἀποφάσεων τῶν ὁποίων παρουσιάζονται παραδείγματα, ἀποκαλύπτεται στὸν ἄνθρωπο μιὰ ἐσωτερικὴ ἱκανότητα ποὺ ἄλλωστε δὲν εἶναι καλὰ-καλὰ γνωστὴ οὔτε σὲ αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἡ *ἐσωτερικὴ ἐλευθερία*, ὅτι ἀπαλλάσσεται σὲ τέτοιον βαθμὸ ἀπὸ τὴν ὀρμητικὴ φορτικότητα τῶν κλίσεων, ὥστε νὰ μὴν ἀσκεῖ ἐπίδραση ἀπολύτως καμιά τους, οὔτε καὶ ἡ προσφιλέστερη ἀκόμη, σὲ μιὰν ἀπόφαση γιὰ τὴν ὁποία ὀφείλομε τώρα νὰ χρησιμοποιήσομε τὸν Λόγο μας. Σὲ μιὰ περίπτω-ση, ὅπου *μόνος ἐγὼ γνωρίζω* ὅτι τὸ ἄδικο θρῖσκεται μὲ τὸ μέρος μου καὶ —μολονότι ἡ ἐλεύθερη παραδοχὴ του καθὼς καὶ ἡ προσφορὰ [μου] γιὰ ἱκανοποίηση συναντᾷ τόσο μεγάλη ἀντίσταση στὴ ματαιοδοξία, στὴν ἰδιοτέλεια, ἀκόμη καὶ στὴν κατὰ τὰ ἄλλα ὄχι ἀθέμιτη ἀπέχθεια ἐναντίον ἐκεῖνου, τοῦ ὁποίου τὸ δίκαιο καταπατεῖται ἀπὸ μένα—, καὶ μολταυτὰ μπορῶ νὰ ἀντιπαρέλθω ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιφυλάξεις, ἐμπεριέχεται βεβαίως μιὰ συνείδηση τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ κλίσεις καὶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις τῆς τύχης καὶ μιὰ συνείδηση τῆς δυνατότητας νὰ ἀρκοῦμαι στὸν ἑαυτό μου, ἡ ὁποία μοῦ εἶναι πάντοτε εὐεργετικὴ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄλλη

ἀποψη. Καὶ ἰδοῦ, ὁ νόμος τοῦ καθήκοντος, μέσῳ τῆς θετικῆς ἀξίας πὸν μᾶς κάνει νὰ αισθανθοῦμε ἢ τήρησή του, βρίσκει εὐχερέστερη πρόσβαση μέσῳ τοῦ σεβασμοῦ γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους στὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας μας. Σὲ αὐτήν, ἐὰν ἔχει θεμελιωθεῖ καλὰ, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν φοβάται 288 τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτό του, κατὰ τὸν ἐσωτερικὸ αὐτοέλεγχο, στὰ ἴδια του τὰ μάτια οὐτιδανὸ καὶ ἄθλιο, μπορεῖ τώρα νὰ ἐμφυτευθεῖ κάθε καλὸ ἠθικὸ φρόνημα· διότι τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν καλύτερο καὶ μάλιστα τὸν μόνο φύλακα, γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ εἰσβολὴ μὴ εὐγενῶν καὶ καταστρεπτικῶν παρορμήσεων στὸ πνεῦμα.

Μὲ τοῦτα θέλησα ἀπλῶς νὰ ὑποδείξω τοὺς γενικότατους γνώμονες τῆς μεθοδολογίας τῆς ἠθικῆς παιδείας καὶ ἄσκησης. Καθὼς ἡ πολλαπλότητα τῶν καθηκόντων γιὰ κάθε εἶδος τους θὰ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη εἰδικούς προσδιορισμούς καὶ ἔτσι θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα διεξοδικὸ ἔργο, γιὰ τοῦτο θὰ μὲ δικαιολογήσει κανεὶς, ἐὰν σὲ ἓνα ἔργο ὅπως αὐτό, πὸν εἶναι μόνον μιὰ προπαρασκευὴ, ἀρκεσθῶ στὰ θεμελιώδη τοῦτα στοιχεῖα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΔΥΟ ΠΡΑΓΜΑΤΑ γεμίζουν την ψυχή με πάντοτε καινούριο και αυξανόμενο σεβασμό και θαυμασμό, όσο συχνότερα και σταθερότερα ασχολείται μαζί τους ο στοχασμός: *ο Έναστρος ούρανός πάνω μου και ο ήθικος νόμος μέσα μου*. Και τα δύο δεν χρειάζεται να τα αναζητώ και απλώς να τα υποθέτω έξω [162] από το όπτικό πεδίο μου, εάν να ήταν κρυμμένα μέσα στα σκοτάδια ή στο υπερέραν· τα βλέπω εμπρός μου και τα 289 συνδέω άμέσως με τη συνείδηση της ύπαρξής μου. Το πρώτο αρχίζει από τη θέση που καταλαμβάνω στον έξωτερικό κόσμο και διευρύνει τη συνάφεια στην όποια θρίσκομαι προς το άπειρος μεγάλο, με κόσμους πέρα από κόσμους και συστήματα συστημάτων, και επιπλέον ακόμη στους άπεραντους χρόνους της περιοδικής τους κίνησης, της αρχής και της διάρκειάς τους. Το δεύτερο αρχίζει από τον άόρατο έαυτό μου, την προσωπικότητά μου, και με παρουσιάζει σε έναν κόσμο που έχει άληθινή άπεραντοσύνη αλλά είναι μόνο για τον νοϋ αίσθητός (spürbar), και με τον όποιο (άλλά μέσω αυτού συγχρόνως και με όλους εκείνους τους όρατους κόσμους) αναγνωρίζω τον έαυτό μου όχι, όπως εκεί, σε μιá απλώς τυχαία, αλλά σε μιá καθολική και άναγκαία συνάφεια. Το πρώτο θέαμα ενός αναρίθμητου πλήθους κόσμων έκμηδενίζει κατά κάποιον τρόπο τη σπουδαιότητά μου ως ενός ζωώδους πλάσματος που πρέπει να έπιστρέψει πάλι την ύλη, από την όποία έγινε, στον πλανήτη (ένα απλό σημείο στο σύμπαν), αφού είχε εφοδιασθεί για ένα σύντομο διάστημα με τη δύναμη της ζωής (δέν γνωρίζομε πώς). Άντιθέτως, το δεύτερο έξυπώνει άπειρος την αξία μου ως νοήσεως μέσω της προσωπικότητάς μου, στην όποία ο ήθικος νόμος μου άποκαλύπτει μιá ζωή άνεξάρτητη από τη ζωώδη φύση αλλά ακόμη και από όλόκληρο τον αίσθητό κόσμο, τουλάχιστον όσο μπορεί να συναχθεί από τον σκόπμο και μέσω του νόμου αυτού προσδιορισμό της ύπαρξής μου, ο όποιος δέν

290 περιορίζεται σὲ ὄρους καὶ ὄρια τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἀλλὰ προχωρεῖ ἐπ' ἄπειρον.

Ἐντούτοις, ὁ θαυμασμός καὶ ὁ σεβασμός μποροῦν δεβαίως νὰ μᾶς παρωθοῦν στὴν ἔρευνα, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ ὑποκαθιστοῦν τὴν ἔλλειψή της. Ἄλλὰ τί πρέπει νὰ γίνει, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουμε τὴν ἔρευνα τούτη μὲ τρόπο ἐπωφελῆ καὶ ἀρμόζοντα στὸ ὕψος τοῦ ἀντικειμένου; Μερικὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ἐδῶ ὡς προειδοποίηση ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὡς πρότυπα γιὰ μίμηση. Ἡ παρατήρηση τοῦ κόσμου ξεκίνησε ἀπὸ τὸ λαμπρότερο θέαμα πού μποροῦν ποτὲ νὰ μᾶς παρουσιάσουν οἱ ἀνθρώπινες αἰσθήσεις καὶ πού μπορεῖ ποτὲ ὁ νοῦς μας νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ ἐπεξεργασθεῖ στὴν εὐρεία τους ἔκταση, καὶ κατέληξε – στὴν ἀστρολογία. Ἡ ἠθικὴ ξεκίνησε μὲ τὴν εὐγενέστερη ιδιότητα στὴν ἀνθρώπινη φύση, ἡ ἀνάπτυξη καὶ καλλιέργεια τῆς ὁποίας ἀποβλέπει σὲ ἄπειρη ὠφέλεια, καὶ κατέληξε – στὴν φαντασιοπληξία ἢ στὴ δεισιδαιμονία. Ἔτσι συμβαίνει μὲ ὅλες τὶς ἀκόμη πρῶμες προσπάθειες, στὶς ὁποῖες τὸ κυριώτερο μέρος τοῦ ἔργου ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ Λόγου, ἢ ὁποῖα δὲν ἀποκτᾶται, ὅπως ἡ χρήση τῶν ποδιῶν, ἀφ' ἑαυτῆς, διαμέσου τῆς συχνῆς ἐξάσκησης, ἰδίως ὅταν ἀφορᾷ σὲ ιδιότητες, οἱ [163] ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ παρουσιαθοῦν μὲ τόσο ἄμεσο τρόπο στὴν κοινὴ ἐμπειρία. Ἄλλὰ ἀφότου διαδόθηκε ὁ γνώμονας, ὁσοδήποτε ἀργὰ καὶ ἂν συνέβη αὐτό, νὰ ἀναλογίζεται κανεὶς προηγουμένως καλὰ τὰ δῆματα πού προτίθεται νὰ κάμει ὁ Λόγος, καὶ νὰ μὴν τὸν ἀφήνομε νὰ ἀκολουθεῖ τὴν πορεία του διαφορετικὰ παρὰ μόνον στὴν τροχιά μᾶς μεθόδου τὴν ὁποῖα ἔχομε συλλογισθεῖ καλὰ προηγουμένως, ἀπὸ τότε ἔλα- 291 βε ἡ κρίση περὶ τοῦ σύμπαντος μὴν ἐντελῶς διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ συγχρόνως, μαζὶ μὲ αὐτήν, μὴν ἀσυγκρίτως εὐτυχέστερη ἔκβαση. Ἡ πτώση μᾶς πέτρας, ἡ κίνηση μᾶς σφενδόνης, ἀναλυμένες στὰ στοιχεῖα τους καὶ στὶς δυνάμεις πού ἐκδηλώνονται ἐκεῖ, καὶ ἐπεξεργασμένες μαθηματικῶς, ἐπέφεραν τελικῶς τὴ σαφὴ ἐκείνη καὶ γιὰ ὀλόκληρο τὸ μέλλον ἀμετάβλητη κατανόηση τοῦ σύμπαντος, ἢ ὁποῖα, μὲ συνεχιζόμενη παρατήρηση, μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι πάντοτε θά

διευρύνεται μόνο, χωρίς να χρειάζεται να φοβάται ότι θα υποχωρηθεί ποτέ να υποχωρήσει.

Ἄλλὰ τὸ παράδειγμα ἐκεῖνο μπορεῖ νὰ μᾶς συμβουλευ-
σει νὰ ἀκολουθήσομε ἐπίσης τὴν ὁδὸ τούτη κατὰ τὴ μεταχεί-
ριση τῶν ἠθικῶν καταβολῶν τῆς φύσης μας καὶ νὰ μᾶς
δώσει ἐλπίδα γιὰ παρόμοια καλὴ ἐπιτυχία. Πράγματι, ἔχομε
πρόχειρα τὰ παραδείγματα τοῦ ἠθικῶς κρίνοντος Λόγου. Μὲ
τὸ νὰ τὰ ἀναλύομε στὶς στοιχειώδεις τοὺς ἔννοιες, ἀλλὰ,
λόγῳ ἐλλείψεως τῶν *Μαθηματικῶν*, μὲ τὸ νὰ ἐπιχειροῦμε,
μέσα ἀπὸ ἐπαναλαμβανόμενες δοκιμὲς ἐπὶ τοῦ κοινοῦ ἀν-
θρώπινου νοῦ, μιὰ μέθοδο ὅμοια μὲ τὴ *Χημεία*, δηλαδὴ τοῦ
διαχωρισμοῦ τοῦ ἐμπειρικοῦ ἀπὸ τὸ ὀρθολογικὸ στοιχεῖο
ποῦ τυχὸν ἀπαντᾶται στὰ παραδείγματα ἐκεῖνα, μποροῦμε
νὰ καταστήσομε γνωστὰ μὲ βεβαιότητα καὶ τὰ δύο αὐτὰ
στοιχεῖα στὴν *καθαρότητα* τοὺς καθὼς καὶ τὸ τί μπορεῖ νὰ
ἐπιτύχει τὸ καθένα μόνο του καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ· μὲ τὸν τρόπο
αὐτὸν μποροῦμε νὰ προλάβομε, ἀφ' ἑνός, τὴ σύγχυση μᾶς
ἀκόμη ἀνάρμης, μὴ ἐξασκημένης κρίσης καὶ ἀφ' ἑτέρου
(πράγμα ποῦ εἶναι πολὺ πιὸ ἀναγκαῖο), τὶς *ἐξάρσεις τῆς*
ιδιοφυΐας, μὲ τὶς ὁποῖες, ὅπως γίνεται συνήθως ἀπὸ ὀπαδοὺς
τῆς φιλοσοφικῆς λίθου, ὑπόσχονται, χωρὶς ὅποιαδήποτε με-
θοδικὴ ἔρευνα καὶ γνώση τῆς φύσης, ὄνειρεμένους θησαυ- 292
ρούς, ἐνῶ ἐξανεμίζονται οἱ ἀληθινοί. Μὲ μιὰ λέξη: Ἡ ἐπιστή-
μη (ποῦ τὴν ἔχομε ἀναζητήσῃ μὲ τρόπο κριτικὸ καὶ ἐπιχει-
ρήσῃ μὲ τρόπο μεθοδικὸ) εἶναι ἡ στενὴ πύλη ποῦ ὀδηγεῖ στὴ
διδασκαλία τῆς σοφίας, ἐὰν μὲ τούτη ἐννοεῖται ὄχι ἀπλῶς τί
ὀφείλομε νὰ *κάνομε*, ἀλλὰ καὶ τί πρέπει νὰ χρησιμεύει στοὺς
δασκάλους ὡς κανόνας, γιὰ νὰ διανοίξουν καλὰ καὶ ἐμφα-
νῶς τὴν ὁδὸ τῆς σοφίας, ποῦ πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ
καθένας, καὶ νὰ διαφυλάξουν ἄλλους ἀπὸ σφαλεροὺς δρό-
μους: μιὰ ἐπιστήμη τῆς ὁποίας θεματοφύλακας θὰ πρέπει νὰ
παραμείνει πάντοτε ἡ φιλοσοφία, στὴ λεπτὴ ἔρευνα τῆς ὁποίας
τὸ κοινὸ δὲν πρέπει νὰ ἔχει κάποια ἀνάμειξη, ἀσφαλῶς ὅμως
νὰ ἔχει στὶς *διδασκαλίες* τῆς πού, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ τέτοια
ἐπεξεργασία, μποροῦν γιὰ πρώτη φορὰ νὰ τοῦ φανοῦν ἀλη-
θινὰ διαφωτιστικῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

¹ 'Ασυνέπειες είχε επιρρίψει στην ανώνυμη διδλοκρισία του της *Θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν* (ἐφεξῆς: ΘΜΗ) ὁ J.Fr. Flatt, περ. *Tübingsische gelehrte Anzeigen*, 16.2.1786, 105-112, βλ. Landau (ἐκδ.), 1991, σ. 277-283.

² «Τὶ στέκεστε ἀκόμη; Δὲν θέλουν. Κι ὅμως, θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι εὐτυχεῖς» (Ὁράτιος, *Satirae*, I, 1, 19).

³ Βλ. *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς Λόγου* (ἐφεξῆς: ΚΚΛ), Α 378-379 καὶ Β 429-430. Πρὸς τὴν ανώνυμη διδλοκρισία τοῦ Η.Α. Pistorius γιὰ τὸ διδλίο τοῦ J. Schultz, *Erläuterungen über des Herrn Professor Kants Kritik der reinen Vernunft* (Καυξεδέρογγ 1784), περ. *Allgemeine deutsche Bibliothek*, 66 (1786), σ. 92-123, βλ. Landau (ἐκδ.), 1991, σ. 326-352.

⁴ Βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ Η.Α. Pistorius στὴν διδλοκρισία του τῆς ΘΜΗ, περ. *Allgemeine deutsche Bibliothek*, 66 (1786), σ. 447-63, βλ. Landau (ἐκδ.), 1991, σ. 354-367, καθὼς καὶ στὴν διδλοκρισία τοῦ διδλίου τοῦ J. Schultz, ὁ.π., σμ. 3.

⁵ Ἡ σχετικὴ μομφὴ εἶχε διατυπωθεῖ στὴν ανώνυμη διδλοκρισία τοῦ G.A. Tittel, *Über Herrn Kant's Moralreform* (Φραγκφούρτη-Λειψία 1786), περ. *Tübingsische gelehrte Anzeigen*, 45 (1786), σ. 358-359, βλ. Landau (ἐκδ.), 1991, σ. 403. Τὴν ἴδια μομφὴ διετύπωνε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Tittel, ὁ.π., σ. 55.

⁶ Βλ. τὴ διδλοκρισία τῆς ΘΜΗ ἀπὸ τὸν Η.Α. Pistorius, ὁ.π., σμ. 4.

⁷ Τὴ σχετικὴ μομφὴ διετύπωσε ὁ G.A. Tittel, ὁ.π.

⁸ Τὴν ἄποψη τούτη εἶχε διατυπώσει ὁ J.G. Feder (ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται τὸν D. Hume) στὸ *Über Raum und Causalität, zur Prüfung der Kantischen Philosophie*, Γοτίγγη 1787.

⁹ Ex rumice aquam: νερὸ ἀπὸ ἐλαφρόπετρα (δηλαδὴ κάτι ἀδύνατον), βλ. Πλαῦτος, *Persa*, I, I, 41 (aquam a rumice).

¹⁰ Βλ. D. Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, κεφ. IV· πρὸς ὅμως XII.2. Ἀλλὰ στὸ *A Treatise of Human Nature* (ἐκδ. P.H. Nidditch, Ὁξφόρδη 1978, σ. 70-72) εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ προτάσεις τῆς γεωμετρίας εἶναι συνθετικὲς καὶ ἐμπειρικὲς.

¹¹ Ὁ William Cheselden (1688-1752), Ἄγγλος ἀνατόμος, ἀναφέρει τὸ περιστατικὸ γιὰ ἓναν τυφλὸ ποῦ εἶχε ἐγχειρήσει (ἔργο του σὲ γερμανικὴ μετάφραση: *Anatomie des menschlichen Körpers*, Γοτίγγη 1790). Ὁ Κάντ τὸ εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ R. Smith, *Vollständiger Lehrbegriff der Optik*, Alternburg 1755.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

¹ Immanent (λατ. immanens), ὅ,τι ἐνυπάρχει ἐντὸς μιᾶς περιοχῆς (τῆς συνειδήσεως, τῆς ἐμπειρίας, τοῦ κόσμου, τῆς φύσης κ.τ.λ.), ἐνδοκοσμικό, ἔμμονο· ἀντίθετο: transzendent (λατ. transcendens), ὑπερβατικό, ὑπερκόσμιο.

ΣΤΟΙΧΕΙΟΛΟΓΙΑ

¹ Pathologisch: παθολογικός, ὄχι μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία, ἀλλὰ: αἰσθητηριακός, κατ' αἴσθησι, μέσῳ παρορμήσεων, συναισθηματικός (σὲ ἀντίθεση μὲ: ἔλλογος, καθαρός). Πρὸλ. ΚΚΛ, Β 828, 830· *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δυνάμεως* (ἐφεξῆς: ΚΚΔ), § 12, 'Ακαδ. V, σ. 222 (μετάφρ. σ. 135)· *Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας μὲ πρίσμα κοσμοπολιτικό* (*Δοκίμια*, σ. 29).

² Materie (λατ. materia): ὕλη, ὕλικό, μεταφορικῶς: περιεχόμενο.

³ Willkür (λατ. arbitrium). Πρὸλ. ΚΚΛ, Β 562, 830· *Θρησκεία*, σ. 6-7, 11-12, 18-20, 33, 259-260 σημ. (πρωτότ.). ΜΗ, 'Ακαδ. VI, σ. 213· *Ἀνθρωπολογία*, § 8, 'Ακαδ. VII, σ. 144.

⁴ Material (ἀπὸ τῆ λ. Materie): καθ' ὕλην, κατὰ περιεχόμενο, οὐσιαστικός· ἀντίθ.: formal (ἀπὸ τῆ λ. Form): κατ' εἶδος, κατὰ τὴ μορφή, εἰδολογικός, μορφολογικός.

⁵ Βλ. κυρίως Christian Wolff, *Psychologia empirica*, Φραγκφούρτη-Λειψία 1738, §§ 580, 584, 880, 887-890· A.G. Baumgarten, *Metaphysica*, 7η ἐκδ., Χάλλη, 1779, §§ 676, 689.

⁶ ἀνώτερο] προσθήκη σὸ ἀντίτυπο τοῦ Κάντ.

⁷ Πρὸλ. κυρίως Chr. Wolff, *Vernünfftige Gedanken von der Menschen Tun und Lassen etc.* ('Ἐλλογες σκέψεις περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων κ.τ.λ.), 4η ἐκδ., Φραγκφούρτη-Λειψία 1733, §§ 52, 57.

⁸ Τὸ παράδειγμα ἀναφέρει (πιθανὸν πρῶτος αὐτός), καὶ μάλιστα στὰ συμφραζόμενα τῆς «ἠθικῆς ἀγάπης» μεταξὺ τῶν συζύγων, ο Chr. A. Crusius, *Anweisung, vernünfftig zu leben* (*Καθοδήγησις τῆς ἔλλογης ζωῆς*), Λειψία 1744, § 125.

⁹ θέλησης] 'Ακαδ.: ἐλεύθερης θέλησης.

¹⁰ Faktum der Vernunft.

¹¹ «Ἐτσι θέλω, ἔτσι διατάσσω». Πρὸλ. Ἰουδενάλης: Hoc volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas («Αὐτὸ θέλω, ἔτσι διατάσσω, ἄς ἰσχύει, ἀντὶ γιὰ τὸν Λόγο, ἢ θέλησή μου») (*Satirae*, VI, 223).

¹² ihr: τῆς] 'Ακαδ.: ihnen?: τους; (τῶν κανόνων).

¹³ Empfindet: αἰσθάνεται· δόρθ. Hartenstein. 'Ακαδ.: empfiehl: συνιστᾷ.

¹⁴ Weltklugheit: γνώσις τοῦ κόσμου, ἰδίως κοινωνικὴ ἐμπειρία.

¹⁵ Seelenunruhe] B: Seelenruhe: ψυχικὴ γαλήνη.

¹⁶ Material: βλ. παραπάνω σημ. 4.

¹⁷ Βλ. Michel de Montaigne (1533-1592), *Les Essais*, Bordeaux 1580 κ.έ.: μτφρ. *Δοκίμια*, 'Αθήνα 1985, 3 τ., νέα ἐκδ. 2003 (α' τόμος).

¹⁸ Βλ. Bernard de Mandeville (περ. 1670-1733), *The Fable of the Bees or, Private Vices, Public Benefits*, Λονδίνο 1714. (Μοναδικό σημείο στο δημοσιευμένο έργο του Κάντ, στο οποίο αναφέρεται ο Μάντεβιλ.)

¹⁹ Επίκουρος (περ. 342/1-271/70), ο ιδρυτής μιάς από τις κυριότερες Σχολές τής ελληνιστικής φιλοσοφίας.

²⁰ Βλ. Francis Hutcheson (1694-1747), *An Inquiry into the original of our ideas of Beauty and Virtue*, Λονδίνο 1725· *An Essay on the nature and conduct of the passions and affections*, Λονδίνο 1728.

²¹ Βλ. Christian Wolff (1679-1754): «Πράττε, ὅ,τι καθιστᾶ έόενα και τήν κατάστασή σου, ἡ εκείνη τῶν ἄλλων, τελειότερη· παράλειπε, ὅ,τι τήν καθιστᾶ ἀτελέστερη», *Vernünfftige Gedanken von der Menschen Tun und Lassen*, 4η έκδ., Φραγκφούρτη-Λειψία 1733, § 12· πρβλ. *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt*, 11η έκδ., Χάλλη 1751. Ὡς τὸ σημαντικότερο έργο τής στωικῆς ἠθικῆς θεωρεῖται, κατά τὸν ΙΗ΄ αἰ., τὸ *De officiis* τοῦ Κικέρωνα.

²² Βλ. Christian A. Crusius (1715-75), *Anweisung vernünfftig zu leben*, Λειψία 1744· *Entwurf der notwendigen Vernunftwahrheiten*, Λειψία 1745.

²³ Faktum. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

²⁴ Πρβλ. ιδίως ΚΚΛ, Β 425, 561-562, 576, 581-582, 836-844· ΘΜΗ, Ἐκαδ. IV, σ. 451-455 (μετάφρ. σ. 112-118).

²⁵ θεωρητικῷ] διόρθ. Ἐκαδ. ἀντί: πρακτικῷ (προφανῶς λάθος).

²⁶ παραστάσεων] διόρθ. Ἐκαδ. ἀντί: παραστάσεως.

²⁷ Σχετικῶς μέ τήν έννοια τής «παραγωγῆς» (Deduktion), πρβλ. ΚΚΛ, Β 116-117· ΚΚΔ, § 30, Ἐκαδ. V, σ. 279 (μετάφρ. σ. 205-206).

²⁸ Das Unbedingte: τὸ μὴ ἐξηρητημένο, τὸ μὴ ὑποκείμενο σέ ὄρους, κατ' ἐπέκτασιν: τὸ Ἀπόλυτο.

²⁹ Βλ. D. Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding*, κεφ. VII.

³⁰ Πρβλ. I. Kant, *Προλεγόμενα*: «Ἐξομολογοῦμαι προθύμως: ἡ ἀνάμνηση τοῦ Ντέτβιντ Χιούμ ἦταν εκείνο ἀκριδῶς πού μοῦ πρωτοδιέκοψε πρὶν ἀπό πολλά χρόνια τὸν δογματικὸ ὕπνο και ἔδωσε στίς ἐρευνές μου στό πεδίο τής θεωρητικῆς φιλοσοφίας μὴν έντελῶς ἄλλη κατεύθυνση», Ἐκαδ. IV, σ. 260 (μετάφρ. σ. 27).

³¹ Faktum. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

³² θεωρητικῆ] διορθ. Ἐκαδ. ἀντί: πρακτικῆ

³³ ἀποδεχόμεστε] προσθήκη Ἐκαδ.

³⁴ ἐνός ἀντικειμένου] προσθήκη τῶν έκδ. Vorländer, Ἐκαδ.

³⁵ ὑποκείμενα] διορθ. Ἐκαδ. ἀντί: ἀντικείμενα.

³⁶ «Δέν ἐπιθυμοῦμε τίποτε, παρὰ μόνο ὑπό τήν έννοια (ἡ κατά λόγον) τοῦ καλοῦ [δηλαδῆ ἐφ΄ ὅσον τὸ θεωροῦμε καλό], δέν ἀποστρεφόμεστε τίποτε, παρὰ μόνο ὑπό τήν έννοια (ἡ κατά λόγον) τοῦ κακοῦ [δηλαδῆ ἐφ΄ ὅσον τὸ θεωροῦμε κακό]». Πρβλ. G.W. Leibniz, *Essais de Theodicée* (Θεοδικία), Ἄμστερνταμ 1710, I, § 45· Chr. Wolff: «Παραμένει ἀσφαλῶς ἀληθές ὅ,τι παρατήρησαν πρὸ πολλοῦ οἱ ἀρχαῖοι, ὅτι δέν θέλομε τίποτε παρὰ μόνον ὅ,τι θεωροῦμε καλό, και εκείνο πού δέν θέλομε εἶναι μόνον ὅ,τι θεωροῦμε κακό», *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele*

des Menschen, όπ., § 506: Repraesentatio boni est ratio sufficiens appetitus; repraesentatio mali ratio sufficiens aversationis («Η παράσταση του καλού είναι ό έπαρκής λόγος τής έπιθυμίας· ή παράσταση του κακού, ό έπαρκής λόγος τής άποστροφής»), *Psychologia Empirica*, Φραγκφούρτη-Λειψία 1738, §§ 586, 890. Στόν Κάντ, ό όρος «Σχολή (Σχολές)» σημαίνει τή σχολαστική, αλλά και γενικότερα τήν άκαδημαϊκή, ιδίως τήν όρθολογική φιλοσοφία.

³⁷ Κατά τή μαρτυρία του Πομπήιου, ό Ποσειδώνιος έλεγε συχνά: Nihil agis, dolor! Quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum. («Δέν καταφέρνεις τίποτε, πόνε! Όσο και άν είσαι άόρος, ούδέποτε θά παραδεχθώ ότι είσαι ένα [ήθικό] κακό»), Κικέρων, *Tusculanae disputationes*, II, (25) 61. Οι λ. κακόν, malum στο πρωτότυπο του Κάντ.

³⁸ Affiziert (wird): έπηρεάζεται, προσβάλλεται. Πρβλ. ΚΚΛ Β 33, μετάφρ. Α. Γιανναρά, τχ. Α1, σ. 105, σμ. 5.

³⁹ συναίσθημα] διορθ. Άκαδ. άντί: νόμο.

⁴⁰ Modi. Πρβλ. ιδίως ΚΚΛ, Β 266.

⁴¹ *Schemate*. Πρβλ. ΚΚΛ, Β 176-187 (κεφ. «Περί τής σχηματοποίησης των καθαρών έννοιών τής διάνοιας»).

⁴² *Tyrus*.

⁴³ κοινότερη] διορθ. Άκαδ. άντί: καθαρότερη.

⁴⁴ Σχετικώς με τή διάκριση και τή σχέση του «συμβόλου» και του «σχήματος», πρβλ. ιδίως ΚΚΔ, § 59, Άκαδ. V, σ. 351-352 (μετάφρ. σ. 294-5): *Πρόοδοι τής Μεταφυσικής*, Άκαδ. XX, σ. 279-280.

⁴⁵ Ό Κάντ έκφράζεται συχνά έναντίον του «μυστικισμού». Πρβλ. ΚΚΛ, Β 882· ΚΚΔ, § 4, Άκαδ. V, σ. 209 σμ. (μετάφρ. σ. 118 σμ.): *Περί ενός ευγενούς τόνου που ύψώθηκε προσφάτως στη φιλοσοφία*, Άκαδ. VIII, σ. 387-406.

⁴⁶ Anmaßung: αυθάδεια.

⁴⁷ αισθητικότητα] διορθ. Άκαδ. άντί: ήθικότητα.

⁴⁸ Pathologisch: βλ. παραπάνω σμ. 1.

⁴⁹ Grund: άρχή, θεμέλιο.

⁵⁰ Material: βλ. παραπάνω σμ. 4.

⁵¹ αισθητικότητα] διορθ. Άκαδ. άντί: ήθικότητα.

⁵² Bernard Le Bouyer de Fontenelle (1657-1757): Γάλλος έκλαϊκευτής φιλόσοφος του διαφωτισμού και σατιρικός συγγραφέας. Γνωστότερα έργα του: *Jugement de Pluton sur les deux parties des nouveaux dialogues des morts* (1684) και *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686).

⁵³ Voltaire (1694-1778). Φιλοσοφικά έργα του: *Candide ou l'optimisme* (1759), *Traité sur la tolérance* (1763) κ.ά.

⁵⁴ μπορούσαμε] διορθ. Άκαδ. άντί: μπορούμε.

⁵⁵ Βλ. Ματθ. 22, 36-40. Πρβλ. Kant, *Θρησκεία*, σ. 242 (πρωτότ.) [Άκαδ. VI, σ. 160-161]· ΜΗ, Άκαδ. VI, σ. 402, 451.

⁵⁶ τόν] διορθ. Hartenstein: τó (τό πλάσμα).

⁵⁷ und] um? (ώστε;): εικασία του Natorp.

⁵⁸ Σχετικώς με τή φαντασιοπληξία (Schwärmerei), πρβλ. ΚΚΔ, Άκαδ. V, σ. 275 (μετάφρ. σ. 200)· § 62, Άκαδ. V, σ. 363-364 (μετάφρ. σ. 308)· *Θρησκεία*, σ. 266-268 (πρωτότ. έκδ.), Άκαδ. VI· *Τι σημαίνει Προσανατο-*

λίξομαι στή σκέψη, 'Ακαδ. VIII, σ. 131-147: 145 (Δοκίμια, σ. 71-89: 87)· *Περὶ τῆς φαντασιοπληξίας καὶ τῶν μέσων ἐναντίον της* (1790).

⁵⁹ Wohl. Βλ. παραπάνω κεφ. Β'.

⁶⁰ Laster (λατ. vitium, ἀντίθ. ἀρετή).

⁶¹ Aufgabe: πρόβλημα, ἀλλὰ καὶ ζήτημα, ἔργο, καθήκον. Ἡ ἐκδ. 'Ακαδ. εἰκάζει: «πράγμα ποῦ ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ πρόβλημα τῆς 'Αναλυτικῆς».

⁶² Ἐννοεῖται: «τὸ [παρόν, πρώτο] βιβλίον».

⁶³ θὰ μπορούσε] διόρθ. 'Ακαδ.: μπόρεσε.

⁶⁴ Faktum. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

⁶⁵ ἓνα καθαρὸ νοούμενο] διόρθ. Kellermann, ἐκδ. Cassirer. 'Ακαδ.: ἐνὸς νοουμένου.

⁶⁶ Πρβλ. Kant, *Θεωρία-πράξη*, 'Ακαδ. VIII, σ. 278-280 (Δοκίμια, σ. 115-117).

⁶⁷ Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία* 524d-526c.

⁶⁸ Βλ. ἐπόμενη σημ.

⁶⁹ Βλ. «Τὰ πάντα, συνεπῶς, στὸν ἄνθρωπο, ὅπως καὶ παντοῦ, εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δέβια καὶ προκαθορισμένα, καὶ ἄρα ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι ἓνα εἶδος πνευματικῶ ἀυτόματου, μολονότι οἱ τυχαῖες πράξεις ἐν γένει καὶ εἰδικῶς οἱ ἐλεύθερες πράξεις δὲν εἶναι γὰρ τοῦτο ἀναγκαῖες μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀπόλυτης ἀναγκαιότητας, ἡ ὁποία δεβιασθεῖς θὰ ἦταν ἀσύμβατη μὲ τὴν τυχαῖότητα», G.W. Leibniz, *Essais de Theodicée*, § 52· πρβλ. § 403. Τὸν ὄρο «πνευματικὸ αὐτόματο» χρησιμοποιοεῖ ἤδη ὁ Σπινόζα: Spinoza, *Tractatus de intellectus emendatione* (*Πραγματεία γὰρ τῆ διόρθωση τοῦ νοῦ*), § 85.

⁷⁰ Βλ. ΚΚΛ, Β 428-432.

⁷¹ Gewissen: ἠθικὴ συνείδηση, σὲ διάκριση ἀπὸ τὸ Bewusstsein: συνείδηση ἐν γένει.

⁷² J. Priestley (1733-1804), ἄγγλος χημικός, θεολόγος καὶ φιλόσοφος. Ὁ Κάντ ἀναφέρεται στὸ ἔργο του: *The Doctrine of Philosophical Necessity*, Λονδίνο 1777, σ. 86 κ.έ.

⁷³ Fatalist (Fatalismus: μοιρολατρία).

⁷⁴ Sinnenleben: ζωὴ αἰσθητῆ, κατ' αἰσθησι, αἰσθητηριακῆ.

⁷⁵ Sinnenwesen: αἰσθητὴ φύση, αἰσθητὴ ὄντοτητα ἢ ὄν.

⁷⁶ Substanz (λατ. substantia): ὑπόσταση, οὐσία.

⁷⁷ Ὁ Jacques de Vaucanson (1709-1782) ἐπέδειξε γὰρ πρώτη φορὰ τὸ 1738 στὸ Παρίσι αὐτόματες φιογούρες: ἓναν φλαουτίστα, ἓναν κλαρινετίστα καὶ μιὰ πάπια. Πρβλ. J.O. de La Mettrie, *L'homme machine/Die Maschine Mensch* (1748), ἐκδ. C. Becker, Ἀμδούργο 1990, σ. 120-121. Πρβλ. F.A. Lange, *Geschichte des Materialismus*, 2η ἐκδ., I, σ. 356.

⁷⁸ Moses Mendelssohn (1729-1786), ἐκλαϊκεντῆς φιλόσοφος τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Κάντ ἐννοεῖ τὸ ἔργο του *Morgenstunden oder Vorlesungen über das Dasein Gottes* (Ἐωθινὰ ἢ παραδόσεις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ), Βερολίνο 1785. Πρβλ. ἤδη Κάντ, *Τι σημαίνει: Προσανατολιζομαι στή σκέψη*; 'Ακαδ. VIII, σ. 131-147 (Δοκίμια, σ. 71-89) καὶ «Einige Bemerkungen zu L.H. Jacob's Prüfung der Mendelssohn'schen Morgenstunden», 'Ακαδ. VIII, σ. 149-155.

⁷⁹ Βλ. ΚΚΑ, Β 110, 199, 201-202.

⁸⁰ Das Unbedingte: τὸ μὴ ἐξηρητημένο, τὸ μὴ ὑποκείμενο σὲ ὄρους, τὸ Ἐπὶ ἄλυτο (οἱ Ἰδέες)· βλ. ΚΚΑ Β 365, 379-385. Βλ. παραπάνω σημ. 28.

⁸¹ Das Bedingte: τὸ ἐξηρητημένο, τὸ ὑπὸ ὄρους, τὸ σχετικό (ἀναφέρεται στὰ πεπερασμένα ὄντα, τὰ φαινόμενα).

⁸² Faktum. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

⁸³ Πρὸβλ. Kant, *Προλεγόμενα*, § 50, Ἀκαδ. IV, σ. 338 (μετάφρ. σ. 142-143), § 52b, Ἀκαδ. IV, σ. 340-341 (μετάφρ. σ. 147-148)· ΚΚΑ, § 77, Ἀκαδ. V, σ. 405-406 (μετάφρ. σ. 357-358).

⁸⁴ Πρὸβλ. ΚΚΑ, Β 560-586.

⁸⁵ Wollust. Ἐνέχει μιὰ ἐρωτική ἀπόχρωση.

⁸⁶ Zufriedenheit. Εὐχαρίστηση, ἱκανοποίηση ἀναγκῶν.

⁸⁷ Πρὸβλ. ἰδίως Kant, *Ἀνθρωπολογία*, § 62, Ἀκαδ. VII, 235. Σχετικῶς μὲ τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Ἐπικούρου ἀπὸ τὸν Κάντ, πρὸβλ. ἐπίσης ΚΚΑ, Β 499-500 σημ., 882· ΚΚΑ, Ἀκαδ. V, σ. 277-278 (μετάφρ. σ. 203-204), § 54, Ἀκαδ. V, σ. 330-331 (μετάφρ. σ. 269-270), V, σ. 334-335 (μετάφρ. σ. 274)· Παράδοση *Menschenkunde* (*Ἀνθρωπογνωσία*) (1781/82), Ἀκαδ. XXV, σ. 1078. Πρὸβλ. ὅμως τὴν κριτική τοῦ Ἐπικούρου στὴν ἐνάσιαμη διατριβὴ *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, § 9, Ἀκαδ. II, σ. 396.

⁸⁸ Analogon.

⁸⁹ Selbstzufriedenheit: εὐχαρίστηση, ἱκανοποίηση μὲ τὸν ἑαυτό μας.

⁹⁰ Γιὰ τὴ θεμελιακὴ ἔννοια τοῦ «διαφέροντος τοῦ Λόγου», πρὸβλ. ἰδίως ΚΚΑ, Β 490-503, 694-696, 833-841· ΚΚΑ, § 2, Ἀκαδ. V, σ. 204 (μετάφρ. σ. 113), § 41-42, Ἀκαδ. V, σ. 296-303 (μετάφρ. σ. 226-234) καὶ σποράδην.

⁹¹ Grund: θεμέλιο, λόγος, ἀρχή, αἴτιο.

⁹² αἴτιο] προσθήκη Ἀκαδ.

⁹³ Anbetung (Adoration): ταυτόσημες λέξεις.

⁹⁴ ἄμεσα] διόρθ. Ἀκαδ. ἀντί: ἐμμέσως.

⁹⁵ δὲν] προσθήκη στὸ χφ. τοῦ Κάντ.

⁹⁶ θεωρητικῶν] διορθ. Ἀκαδ. ἀντί: θεολογικῶν.

⁹⁷ Βλ. ἀπόσπ. τοῦ Ἀναξαγόρα ἀρ. 12-14 (Diels-Kranz).

⁹⁸ πρωταρχή] διορθ. Ἀκαδ. ἀντί: μὴ ἀρχή.

⁹⁹ Thomas Wizenmann (1759-1787), συγγραφέας τοῦ *Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen* (Τὰ ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφίας τῶν Γιακόμπι καὶ Μέντελσον, κριτικὴ ἐξέτασή τους ἀπὸ ἓναν ἐθελοντή), Λειψία 1786. Ὁ Κάντ ἀπάντησε μὲ τὸ δοκίμιο *Τὶ σημαίνει: Προσανατολιζομαι στὴ σκέψη;* Ἀκαδ. VIII, σ. 131-147: 134 (*Δοκίμια*, σ. 71-89: 72).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

¹ Manier: μανιέρα, τρόπος· πρβλ. ΚΚΔ, § 49, 'Ακαδ. V, σ. 318 (μετάφρ. σ. 255)· § 60, 'Ακαδ. V, σ. 355 (μετάφρ. σ. 298).

² Räsönieren: συλλογίζομαι, διαλέγομαι με έπιχειρήματα.

³ σάν] προσθήκη 'Ακαδ.

⁴ Formel: τύπος, φόρμουλα.

⁵ Έννοείται: ή ήθικότητα είτε ό ήθικός νόμος (είκοσία Vorländer).

⁶ Ίουβενάλης, *Satirae*, viii, 79-84: «Νά είσαι καλός στρατιώτης, καλός κηδεμόνας, και επίσης άκέραιος διαιτητής· έάν σε καλοῦσαν κάποτε ως μάρτυρα σε μιάν άμφισθητούμενη και άδέβαιη ύπόθεση, τότε άκόμη και άν ό Φάλαρις σε διατάξει να καταθέσεις ψευδή μαρτυρία και σου δώσει έντολή να ψευδομαρτυρήσεις ύπό την άπειλή του ταύρου: Έσύ παρ' όλα αυτά να θεωρήσεις ως την υπέρτατη άδικία να προτιμήσεις τη ζωή άπό την τιμή και να χάσεις, χάριν άπλως τής ζωής, εκείνο άκριδώς που την κάνει άξια να τη ζοῦμε». (Ό Φάλαρις ήταν περι τό 560 π.Χ. τύραννος στον 'Ακράγαντα. Λέγεται ότι θανάτωνε τους έχθρους του καιγοντάς τους μέσα σ' ένα χάλκινο όμοίωμα ταύρου.)

⁷ Τό περιστατικό άναφέρει ό Carl G. Ludovici, *Ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Leibnitzischen Philosophie. Zum Gebrauche seiner Zuhörer*, Λευψία 1737, τ. 2, σ. 230-231.

⁸ Βλ. Ίουβενάλης, *ό.π.*, 1, 74: probitas laudatur et alget («'Η χρηστότητα έπαινεύεται και ξεπαγιάζει»).

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ

Ἡ θεμελίωση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς

Ἡ ΚΡΙΤΙΚΗ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου (1788) — ἡ δεύτερη μεγάλη Κριτικὴ τοῦ Ἰμμάνουελ Κάντ— ἀποτελεῖ τὸ κύριο συστηματικὸ ἠθικὸ ἔργο του. Ἡ *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν* (1785) — ὅπως ἄλλωστε ἤδη, μολονότι σὲ προδρομικὴ μορφή, καὶ ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* (1781)— ἀναπτύσσει τὶς κεντρικὰς σκέψεις τῆς καντιανῆς ἠθικῆς σὲ μιὰν εἰσαγωγικὴν μορφή, ἐνῶ ἡ μεταγενέστερη *Μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν* (1797) περιλαμβάνει τὴν ἐξειδίκευση καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἀρετῆς ἢ τοῦ εἰδικοῦ μέρους τῆς ἠθικῆς.

Ἡ καντιανὴ ἠθικὴ ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία μιὰν ἀπὸ τὶς κυριώτερες κλασικὰς ἢ μεγάλας θεωρίες τῆς ἠθικῆς. Ὑφίσταται εὐρύτατη συμφωνία ὅτι ἀπὸ κοινοῦ μὲ ἐλάχιστες ἄλλες ἠθικὰς θεωρίες (κυρίως τοῦ Ἀριστοτέλη, τῆς Στοᾶς, τοῦ Χιούμ, τοῦ ὠφελμισμοῦ, πιθανῶς καὶ τοῦ Νίτσε) δὲν ἔχει ἀπλῶς ἱστορικὴ ἀλλὰ συστηματικὴ καὶ θεωρητικὴ σημασία μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εὐρίσκεται στὸ κέντρο τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ἔρευνας ὡς ἰσοτίμη ἐναλλακτικὴ θεωρία εἴτε καὶ ὡς συστατικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἐνδεχόμενης εὐρύτερης σύνθεσης.¹

¹ Ἐχει διαμορφωθεῖ ἓνα εἶδος κοινῶς ἀνεγνωρισμένου Κανόνα τῶν κλασικῶν θεμελιακῶν ἔργων τῆς ἠθικῆς καί, ἀντιστοίχως, τῶν ἠθικῶν θεωριῶν. Ὁ Κανόνας αὐτὸς ἀπαρτίζεται, ὅπως ὀλίποτε, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα ἔργα: Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, *Γοργίας*, *Πολιτεία*, *Φίληβος* Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* D. Hume, *Ἐρευνα σχετικῶς μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς* I. Kant, *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*, *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* J. St. Mill, *Ὁφελμισμὸς*. Πρὸβλ. ἐνδεικτικῶς τὶς σχετικὰς μνείες: G. E. Moore, *Ethics*, Ὁξφόρδη 1912 (ἐπίμετρο)· N. Hartmann, *Ethik*,

Με ποιό νόημα ή *Κριτική του πρακτικού Λόγου* αποτελεί τη συστηματική θεμελίωση της καντιανής ήθικης αλλά και ευρύτερα της ήθικης του Λόγου; Θα επιχειρήσω να απαντήσω στο ερώτημα τούτο, έπεξηγώντας συνάμα τόν τίτλο του έργου. Τι σημαίνει «Κριτική του πρακτικού Λόγου» και γιατί τὸ ἔργο δὲν φέρει τὸν τίτλο «Κριτική του καθαρῦ πρακτικῦ Λόγου», ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεὶς κατ' ἀναλογίαν τῆς *Κριτικῆς του καθαρῦ θεωρητικῦ Λόγου* (3);² Σημαίνει κριτικὴ ἐξέταση ἢ ἔλεγχο τῆς δυνατότητας, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῆς πρακτικῆς ικανότητάς του Λόγου ἐν γένει, δηλαδή τῆς ικανότητάς του νὰ καθορίζει τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὸ πράττειν. Δὲν ὀνομάζεται «Κριτικὴ του καθαρῦ πρακτικῦ Λόγου», διότι ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅτι ὁ καθαρὸς, μὴ καθοριζόμενος ἀπὸ ἐμπειρικοὺς παράγοντες Λόγος (ἢ, σὲ καντιανὴ γλώσσα, ὁ «ἐμπειρικῶς μὴ ἐξηρημένος Λόγος»), ἔχει τὴ δύναμη νὰ εἶναι πρακτικὸς, δηλαδή νὰ καθορίζει τὴ θέληση, καὶ συνεπῶς δὲν ἀπαιτεῖται ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ ἀντίκρουση τῶν ἰσχυρισμῶν του. Ἀντιθέτως, ἀρνεῖται ὅτι ὁ ἐμπειρικῶς ἐξηρημένος Λόγος εἶναι ὁ μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ καθορίζει τὴ θέληση. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Κάντ δὲν ὑποπίπτει στὸν παραλογισμό νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ θέληση μπορεῖ νὰ καθορίζεται καὶ μέσω τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ ἀποκρούει τὸν «αὐθάδη ἰσχυρισμό» τοῦ ἐμπειρικῶς ἐξηρημένου Λόγου ὅτι μόνος αὐτὸς εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίζει τὴ θέληση (30-31), πράγμα ποὺ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὴν ἀρνησὶ τῆς ἐλευθερίας. Μὲ τὴ θέση του τούτη ὁ Κάντ ἀπορρίπτει τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ θέτει τὰ θεμέλια μιᾶς ἠθικῆς τοῦ Λόγου καὶ τῆς καθαρῆς θέλησης.

Συγχρόνως μὲ τὴ θέση τούτη, ὁ καθαρὸς πρακτικὸς

α V-VI· J. Rawls, *A Theory of Justice*, Ὁξφόρδη 1972 (ἑλλην. μετάφρ. Ἀθήνα 2001), ιδίως §§ 5, 7, 40, 65· J.St. Mill, *Ἰφελμισμός*, εἰσαγωγὴ-μετάφραση-σχολιασμός Φ. Παιονίδης, Ἀθήνα 2002, σ. 13.

² Οἱ παραπομπὲς στὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικῦ Λόγου* (ΚΠΛ) θὰ γίνονται ἐδῶ μὲ ἀπλὴ ἀναφορὰ, σὲ παρένθεση, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σελίδων τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Α), ὁ ὁποῖος σημειώνεται στὸ περιθώριο τῆς μετάφρασης. Πρὸβλ. *ΘΜΗ*, Ἀκαδ. IV, σ. 391-2 (μετάφρ. σ. 30-31).

Λόγος βεβαιώνεται για την ελευθερία. Ἡ *Κριτική τοῦ καθαρῶν Λόγου* εἶχε διασφαλίσει τὴν δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας, καθὼς ἀπέδειξε ὅτι δὲν τελεῖ σὲ ἀντίφαση ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἀδήριτη ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. Ἡ *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν* εἶχε ἐπίσης δεῖξει, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ πρώτη *Κριτική*, ὅτι, ἐὰν ἀποδεχοῦμε τὴν ἐλευθερία, τότε ἀναγνωρίζομε καὶ μιὰ νοητὴ τάξη πραγμάτων στὴν ὁποία ἀνήκομε ὡς ἔλλογα ὄντα. Ἡ *Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* καταδεικνύει γιὰ πρώτη φορὰ, μέσῳ τοῦ ἀναμφισβήτητου γεγονότος τῆς ἠθικῆς συνείδησης καὶ ἄρα τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου, ὄχι ἀπλῶς τὴ δυνατότητα, ἀλλὰ ἐπιπλέον καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐλευθερίας γιὰ ἐκεῖνα τὰ ὄντα ποὺ «ἀναγνωρίζουν τὸν [ἠθικὸ] νόμο ὡς δεσμευτικὸ γι' αὐτά» (82).

Ἐπιπλέον, μὲ τὰ κεντρικὰ τοῦτα πορίσματα παρέχεται μιὰ ἐντελῶς νέα θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς. Ἡ *Κριτική τοῦ καθαρῶν Λόγου* εἶχε ἀποδείξει ὅτι ἡ ὑπερβατικὴ ἢ ὑπερφυσικὴ μεταφυσικὴ, ὡς θεωρητικὴ γνώση πέραν τῆς ἐμπειρίας, λ.χ. τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀθανασίας ἢ τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον νοῦ. Ἀντιθέτως, ἡ ἠθικὴ τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου ἀποδεικνύει γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δυνατότητα τῶν μεταφυσικῶν Ἰδεῶν μέσῳ τῆς πραγματικότητας τῆς ἐλευθερίας (4-5). Τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός τῆς ἠθικῆς συνείδησης μᾶς διανοίγει τὴν προοπτικὴ τῆς θεμελιακῆς ἔννοιας τῆς μεταφυσικῆς, ἐκείνης τοῦ νοητοῦ κόσμου, «καὶ μάλιστα τὴν προσδιορίζει θετικὰ καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσομε κάτι ἀπὸ αὐτόν, δηλαδὴ ἓνα [ἠθικὸ] νόμο» (74).

Α'. Ἡ γένεση τῆς δεύτερης καντιανῆς *Κριτικῆς*

Ἐχουν καὶ τὰ βιβλία τὴ μοῖρα τους. Ἡ συγγραφὴ τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* ἔχει τὴ δική της ἰδιαίτερη μοῖρα ποὺ ἀκολουθεῖ παράλληλη πορεία μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κάντ. Μποροῦμε νὰ διακρίνομε

καθαρὰ τὶς ἀκόλουθες φάσεις καὶ σταθμούς τῆς πορείας πού ὀδήγησε στὴν συγγραφή τῆς: τὴν προκριτικὴ περίοδο (περ. 1755-1769), τὴ δεκαετία τοῦ 1770-1781 (μὲ ἀποκορύφωση τὴ δημοσίευση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου*), τὴ δημοσίευση τῆς *Θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν* (1785) καὶ τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* (1788). Ἀκολουθεῖ ἡ *Μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν* (1797) καὶ ἡ ἀτελεύτητη ἱστορία τῆς πρόσληψης, τῆς ἀναμέτρησης, καὶ τῆς ἀπαράμιλλα γόνιμης ἐπιρροῆς τῆς καντιανῆς ἠθικῆς. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση γιὰ μιὰ παρουσίαση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κάντ, ἀλλὰ θὰ περιοριστοῦμε στοὺς σημαντικότερους σταθμούς καὶ τεκμήρια τῆς πορείας τῆς γραφῆς τῆς δεύτερης *Κριτικῆς*.

Σὲ γράμμα τοῦ στὸν Λάμπερτ (Lambert, 31.12.1765),³ πού μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τὴν πρώτη προαναγγελία τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ὁ Κάντ γράφει ὅτι σχεδιάζει, ὡς προεργασία μιᾶς ἔρευνας γιὰ τὴ μέθοδο τῆς μεταφυσικῆς, ἓνα ἔργο γιὰ τὶς «μεταφυσικὲς πρῶτες ἀρχές τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας». Ἀναφερόμενος στὸ ἔργο ἐκεῖνο, ἐνημερώνει τὸν Χέρντερ (Herder, γράμμα τῆς 9.5.1768) ὅτι «ἐργάζεται γιὰ μιὰ μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν καὶ ἐλπίζει νὰ τὴν ὀλοκληρώσει σὲ ἓνα χρόνο».⁴

Ἡ ἐναίσιμη διατριβὴ *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* (1770) πού ἀποτελεῖ τὸ ἐπισημότερο ντοκουμέντο τῆς κριτικῆς στροφῆς τοῦ Κάντ, σηματοδοτεῖ ἐπίσης μιὰ μεγάλη στροφὴ στὴν ἠθικὴ, τὴν ὁποία ἀντιδιαστέλλει ριζικὰ ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πρακτικὴ ἀνθρωπολογία: «Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἐφ' ὅσον παρέχει τὶς πρῶτες ἀρχές τῆς ἠθικῆς κρίσης, γνωρίζεται μόνον μέσῳ τοῦ καθαροῦ νοῦ, καὶ ἀποβλέπει ἢ ἴδια πρὸς τὴν καθαρὴ φιλοσοφία»,⁵ δηλαδή στὴ μεταφυσικὴ.

Τὰ τεκμήρια τῆς δεκαετίας 1770-1780 ἐπιβεβαιώνουν

³ Ἀκαδ. X, σ. 56.

⁴ Ἀκαδ. X, σ. 74.

⁵ *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, § 9, Ἀκαδ. II, σ. 396.

τῆ θέσῃ τῆς ἠθικῆς στὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας. Σὲ ἓνα σημαντικὸ γράμμα τοῦ στὸν Μάρκου Χέρτς (M. Herz, 21.2.1772),⁶ ὁ Κάντ ἀναφέρει ὅτι εἶναι πιά σὲ θέσῃ νὰ παρουσιάσει μιὰ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου*, ἡ ὁποία περιέχει τὴ φύση τόσο τῆς θεωρητικῆς ὅσο καὶ τῆς πρακτικῆς γνώσης, ἐφ' ὅσον εἶναι μόνον νοητικὴ ἓνα μέρος τοῦ ἔργου θὰ ἀνέπτυξε τὶς καθαρὲς ἀρχὲς τῆς ἠθικότητος.

Ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* ἀναπτύσσει τὸ ὄριμο σχῆμα τῆς καντιανῆς συστηματικῆς καὶ τῆ θέσῃ τῆς ἠθικῆς σ' αὐτήν. Διακρίνονται δύο μέρη τῆς φιλοσοφίας: ἡ *κριτικὴ* ἢ *προπαιδευτικὴ* (ἐπίσης «ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία», Β 26), ἡ ὁποία ἐξετάζει τὴν ἰκανότητα τοῦ Λόγου σὲ σχέση μὲ ὄλες τὶς καθαρὲς γνώσεις *a priori*, καὶ ἡ *μεταφυσικὴ* ἢ τὸ σύστημα τοῦ καθαροῦ Λόγου, ποῦ ἐκθέτει ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφικὴ γνώση (τόσο τὴν ἀληθινὴ ὅσο καὶ τὴν ἐπίπλαστη) βάσει τοῦ καθαροῦ Λόγου σὲ συστηματικὴ συνάφεια. Ἡ μεταφυσικὴ διαιρεῖται στὴ μεταφυσικὴ τῆς φύσης καὶ σ' ἐκείνη τῶν ἠθῶν (Β 869). Ἡ πρώτη *Κριτικὴ* ἀναπτύσσει τὴν προπαιδευτικὴ ἢ τὴ θεμελίωση τοῦ συστήματος τῆς μεταφυσικῆς καὶ κατὰ τὰ δύο τῆς μέρη, κυρίως τῆς θεωρητικῆς (τῆς φύσης) ἀλλὰ καὶ τῆς πρακτικῆς (τῶν ἠθῶν).

Βέβαια, ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου* διευκρινίζει εἰδικότερα, ὅτι, «ἂν καὶ οἱ ὑψιστες θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς ἠθικότητος καὶ οἱ βασικὲς ἔννοιές τῆς ἀποτελοῦν *a priori* γνώσεις, ἐντούτοις δὲν ἔχουν θέσῃ στὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία. Γιατὶ οἱ ἔννοιες τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν κλίσεων, τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐκλογή κ.τ.λ., ποῦ ἔχουν ὄλες τοὺς ἐμπειρικὴ προέλευση, θὰ ἔπρεπε νὰ προῦποτεθοῦν ἀναγκαστικά» (ΚΚΛ, Α 14-15). Ἐνῶ, ὅμως, ἡ ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία περιλαμβάνει κυρίως τὴν *κριτικὴ* τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ Λόγου, ἡ ΚΚΛ ἐκθέτει, ἔστω στοιχειωδῶς, καὶ τὶς θεμελιώδεις σκέψεις τῆς ἠθικῆς: τὴ διάκριση μεταξὺ εἶναι καὶ δέοντος, τὴν ἔννοια τῶν καθαρῶν (*a priori*) ἠθικῶν ἀρχῶν, τὴ σχεδὸν ὀλοκληρωμένη

⁶ Ἀκαδ. Χ, σ. 123-124.

θεωρία τῆς ἐλευθερίας (τὴ διάκριση φύσης καὶ ἐλευθερίας, καθὼς καὶ τὴ διάκριση ὑπερβατολογικῆς καὶ πρακτικῆς ἐλευθερίας, τὴν ἀντινομία μεταξύ φυσικοῦ μηχανισμοῦ καὶ ἐλευθερίας καὶ τὴν ἐπίλυσή της κ.τ.λ.), τὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου (B 661-662), τὴ διάκριση τῆς εὐδαιμονίας ἀπὸ τὴν ἀξιότητα νὰ εἶναι κάποιος εὐτυχησμένος, τὴ διάκριση ὑποθετικῆς καὶ ἀπόλυτης ἐντολῆς, τὸ ἰδεῶδες τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ), ἀκόμη καί, ἔστω ὑποτυπωδῶς, τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου: «Ἡ ἠθικότητα ἀποτελεῖ ἀπλῶς μὴν Ἰδέα, ἡ πραγματοποίηση τῆς ὁποίας στηρίζεται στὸν ὄρο ὅτι ὁ καθένας κάνει ἐκεῖνο ποῦ ὀφείλει» (B 837-8).

Θεωρεῖται, λοιπόν, βέβαιο ὅτι ἡ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου*, ἤδη κατὰ τὴν ἀρχικὴ τῆς σύλληψη καὶ συγγραφή (ὅπως ἀποτυπώνεται στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ 1781) ἐπρόκειτο νὰ περιλαμβάνει, ἔστω ἀκροθιγῶς, τὴν κριτικὴ θεμελίωση καὶ τῆς ἠθικῆς, ὅπως καὶ ἔγινε πράγματι.⁷ Σὲ κανένα σημεῖο στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς ΚΚΛ (ὅπως καὶ γενικότερα μέχρι τὴ *ΘΜΗ* τοῦ 1785) δὲν ὑποδηλώνεται ὅτι ἀπαιτεῖται μιὰ ξεχωριστὴ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου». Ὅταν, ὁμως, ὁ Κάντ, μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης *Κριτικῆς* καὶ τῶν *Προλεγομένων σὲ κάθε μελλοντικὴ μεταφυσικὴ* (1783), θέλησε νὰ ἐργασθεῖ γιὰ τὴ συγγραφή τῆς «μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν», τὴν ὁποία ἐτοίμαζε ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1760, θὰ διαπίστωσε ὅτι δὲν ἀρκοῦσε ἡ στοιχειώδης προεργασία τῆς ἠθικῆς στὴν ΚΚΛ. Ἔτσι, προχώρησε στὴ συγγραφή τῆς *Θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν* (1785).

Βέβαια, ὅπως διευκρινίζει ὁ ἴδιος, «δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο θεμέλιο τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν ἀπὸ μιὰ *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ὅπως εἶναι γιὰ τὴ μεταφυσικὴ ἢ ἤδη δημοσιευθεῖσα *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου*. Ἐντούτοις, ἀφ' ἐνὸς ἐκείνη δὲν εἶναι τόσο ἐξαιρετικὰ ἀναγκαῖα, ὅπως εἶναι τούτη, διότι ὁ ἀνθρώπινος Λόγος στὰ ἠθικὰ ζητήματα, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν κοινότερο νοῦ, μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ εὐκόλα σὲ μεγάλη ὀρθότητα καὶ

⁷ Βλ. ἰδίως P. Natorp στὴν ἐκδόσή του τῆς ΚΚΛ, Ἀκαδ. V, σ. 489-498.

διεξοδικότητα, ἐνῶ ἀντιθέτως στή θεωρητική, ἀλλὰ καθαρὴ χρῆση εἶναι ἐντελῶς διαλεκτικός· ἀφ' ἑτέρου, γιὰ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ἀπαιτῶ, ἐὰν πρόκειται νὰ εἶναι πλήρης, νὰ πρέπει νὰ μπορεῖ συγχρόνως νὰ παρουσιασθεῖ ἡ ἐνότητά της μὲ τὸν θεωρητικὸ Λόγο σὲ μιὰ κοινὴ ἀρχή, διότι βεβαίως ἐντέλει δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μόνον ἓνας καὶ ὁ αὐτὸς Λόγος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ διακρίνεται ἀπλῶς κατὰ τὴν ἐφαρμογή. Ἐδῶ, ὅμως, δὲν μποροῦσα νὰ ἐπιτύχω ἀκόμη μιὰ τέτοια πληρότητα, χωρὶς νὰ ὑπεισέλθω σὲ παρατηρήσεις ἐντελῶς ἄλλου εἴδους καὶ [ἔτσι] νὰ προκαλέσω σύγχυση στὸν ἀναγνώστη. Γιὰ τοῦτο, χρησιμοποίησα, ἀντὶ τῆς ὀνομασίας *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου*, τὴν ὀνομασίαν *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*». Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἀφ' ἑνός, περιορίζει τὸν σκοπὸ τῆς *ΘΜΗ* στὴν «ἀναζήτηση καὶ στὸν καθορισμὸ τῆς ἀνώτατης ἀρχῆς τῆς ἠθικότητος», ἀφ' ἑτέρου, ὅμως, παρουσιάζει «τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς *Κριτικῆς*» αὐτῆς στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς *ΘΜΗ*, ποῦ φέρει ἀκριβῶς τὸν τίτλο «Μετάβαση ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τῶν ἡθῶν στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου*».⁸

Στὸ ἐπόμενο διάστημα, φαίνεται ὅτι ὁ Κάντ σχεδίαζε νὰ προχωρήσει στὴν «πλήρη ἐπεξεργασία τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν» (γράμμα του στὸν Σϋτς [Schütz], 13.9.1785).⁹ Τὸ 1786 δημοσιεύτηκαν οἱ *Μεταφυσικὲς πρῶτες ἀρχὲς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης* καὶ ἄρχισε ἡ προετοιμασία τῆς δευτέρας ἔκδοσης τῆς *ΚΚΑ*, ἔργο ποῦ θὰ τὸν ἀπασχολοῦσε μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1787. Συγχρόνως ἐνημερώνει ὅτι θὰ ἀναβάλει τὴ συγγραφὴ τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς τουλάχιστον γιὰ δύο χρόνια, «ὥστε νὰ κερδίσει χρόνο γιὰ τὸ σύστημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας» (γράμμα του στὸν Μπέρινγκ [Bering], 7.4.1786).¹⁰ Δὲν γνωρίζομε βέβαια τι ἀκριβῶς ἐννοοῦσε μὲ τὸ «σύστημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας», ἀλλὰ τὸ πιθανό-

⁸ Ἰ. Κάντ, *ΘΜΗ*, IV, σ. 391 (μετάφρ. σ. 30-31), σ. 445-446 (μετάφρ. σ. 105-106).

⁹ Ἀκαδ. X, σ. 383.

¹⁰ Ἀκαδ. X, σ. 418.

τερο είναι ότι έννοοῦσε τὴν ἀπὸ μακροῦ σχεδιαζόμενη «μεταφυσική τῶν ἡθῶν», χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅτι αὐτὴ θὰ περιελάμβανε συγχρόνως –ἀσχέτως τοῦ τίτλου– τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ Λόγου», ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*.¹¹ Ἐπιπλέον, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται περίεργο, φαίνεται ὅτι ὁ Κάντ σκέφθηκε, τουλάχιστον γιὰ κάποιο σύντομο διάστημα, νὰ ἐνσωματώσει τὴν σχεδιαζόμενη «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» στὴν ὑπὸ ἐπεξεργασία δευτέρη ἔκδοση τῆς ΚΚΛ. Στις 21.11.1786 δημοσιεύθηκε, κατὰ παραγγελία τοῦ Κάντ, ἡ ἀκόλουθη ἀγγελία: «... ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιλαμβανόμενη στὴν πρώτη ἔκδοση *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ Λόγου*, θὰ προστεθεῖ, στὴν δευτέρη ἔκδοση, ἀκόμη μιὰ *Κριτικὴ τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ συμβάλει, ὥστε νὰ διασφαλίσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας ἀπέναντι στίς ἀντιρρήσεις ποὺ ἐκφράσθηκαν ἢ θὰ ἐκφραστοῦν στὸ μέλλον, καὶ νὰ ὀλοκληρώσει τὸ σύνολο τῶν κριτικῶν ἐρευνῶν, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ προηγηθοῦν τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας τοῦ καθαρῦ Λόγου».¹² Τὴ σχετικὴ πληροφορία εἶχε ἀνακοινώσει ὁ Κάντ ἤδη ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1786 στὸν καθηγητὴ Μπόρν (F.G. Born) (γράμμα του τῆς 24.9.1786, ποὺ ἔχει χαθεῖ). Ὁ Μπόρν ἀπάντησε ὡς ἐξῆς (γράμμα του τῆς 8.11.1786): «Κατὰ τὰ λοιπά, χαίρομαι ἤδη ἐξαιρετικὰ καὶ ἐκ τῶν προτέρων γιὰ τὴν σπουδαία προσθήκη μιᾶς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ Λόγου*, μὲ τὴν ὁποία θὰ ὁμορφύνετε ἀκόμη περισσότερο τὸ ἐξαιρετο ἔργο σας», δηλαδὴ τὴν ΚΚΛ.¹³

Ἀπὸ τὴ μαρτυρία τούτη συνάγεται ἀναμφίβολα ὅτι ὁ λόγος ποὺ ὤθησε τὸν Κάντ νὰ θεωρήσει ὅτι δὲν ἐπαρκεῖ ἡ *Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*, ἀλλὰ ὅτι ἀπαιτεῖται μιὰ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», ὑπῆρξαν οἱ ἀντιρρή-

¹¹ Βλ. *ΘΜΗ*, Ἀκαδ. IV, σ. 391 (μετάφρ. σ. 30-31). Ὁμοίως ὁ *Vorländer*, σ. XIII-XIV, διαφορετικὰ ὁ Beck, σ. 13.

¹² Ἐφ. *Allgemeine Literatur-Zeitung* τῆς Ἰένας, βλ. Landau, σ. 471-2.

¹³ Ἀκαδ. X, σ. 470-472: 471.

σεις και γενικότερα οι κριτικές που διατυπώθηκαν έναντιόν τόσο της *Θεμελίωσης*, όσο και έναντιόν των σχετικῶν μὲ τὴν ἠθικὴ ἀντιλήψεων τῆς πρώτης *Κριτικῆς*. Ἀρχικῶς μάλιστα φαίνεται ὅτι ὁ Κάντ σχεδίαζε ἕνα καθαρὰ πολεμικὸ ἢ ἀντιρρητικὸ ἔργο ὡς ἀπάντηση στὶς κριτικὲς ἐκεῖνες, ἀλλὰ τελικῶς κατέληξε στὴ συγγραφὴ ἑνὸς συστηματικοῦ ἔργου μὲ τὶς ἀπαραίτητες, ρητὲς ἢ σιωπηρὲς, ἀπαντήσεις στοὺς κριτικούς (πρὸβλ. ΚΚΑ, Β ΧΛΙΙΙ).¹⁴ Ἀντί, ὅμως, νὰ ἐνσωματωθεῖ ἡ σχεδιαζόμενη νέα (δεύτερη) *Κριτικὴ* στὴ δευτέρη ἔκδοση τῆς ΚΚΑ, κυκλοφόρησε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1787 (μὲ χρονολογία 1788) ἡ ΚΠΛ. Ὁ προφανὴς λόγος γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ προηγούμενου σχεδίου εἶναι ἀσφαλῶς ἡ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ δευτέρη ἔκδοση τῆς ΚΚΑ δὲν ἦταν –γιὰ λόγους τόσο ἐσωτερικοῦς-θεωρητικοῦς, ὅσο και καθαρὰ ἐξωτερικοῦς (ὑπέμετρου ὄγκου)– ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ νὰ χωρέσει τὴν σχεδιαζόμενη ΚΠΛ. Πότε ἔλαβε ὁ Κάντ τὴν ἀπόφαση νὰ προχωρήσει στὴ συγγραφὴ τῆς δευτέρας *Κριτικῆς* καὶ πότε γράφηκε τὸ ἔργο αὐτό;

«Λίγες οὐσιώδεις φιλοσοφικὲς πραγματεῖες ἔχουν γραφεῖ μὲ τὴ σπουδὴ, μὲ τὴν ὁποία συγγράφηκε ἡ *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*».¹⁵ Ὁ Μπέκ (Beck) μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σχέδιο τῆς συγγραφῆς μιᾶς ξεχωριστῆς ΚΠΛ διαμορφώθηκε μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1787 (χρονολογία τοῦ προλόγου τῆς δευτέρας ἔκδοσης τῆς ΚΚΑ) καὶ ὅτι τὸ ἔργο ἦταν σχεδὸν ἔτοιμο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1787. Ἀλλὰ, πέραν τοῦ ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀπίθανο νὰ γραφεῖ ἕνα ἔργο ὅπως ἡ ΚΠΛ μέσα σὲ τόσο σύντομο διάστημα, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ὀρισμένα σημαντικὰ στοιχεῖα. Πρῶτον, ἡ ρητὴ μνεῖα τῆς ΚΠΛ ἦδη στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἔκδοσης τῆς ΚΚΑ (Ἀπρίλιος 1787): «Ἐπειδὴ ὅμως, ὅσο διαρκοῦσαν οἱ ἐργασίες αὐτές, εἶχα προχωρήσει ἀρκετὰ στὴν ἡλικία (στοὺς μῆνα

¹⁴ Σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Κάντ τοῦ γράφει ὁ Schütz: «Εἶναι θαυμάσιο ὅτι δὲν καθυστερεῖτε ἐσεῖς ὁ ἴδιος μὲ ἀναιρέσεις, ἀλλὰ θέλετε νὰ συνεχίσετε ἡρεμὰ τὴν πορεία σας» (γράμμα τῆς 23.3.1787).

¹⁵ Βλ. L.W. Beck, σ. 3, 17.

αυτό έφτασα στο έξηηκοστό τέταρτο), γι' αυτό πρέπει, αν θέλω να πραγματοποιήσω το σχέδιό μου, δηλαδή να δώσω στη δημοσιότητα τη *Μεταφυσική τής Φύσεως και τών Ηθών*, ως επιβεβαίωση τής ορθότητας τής *Κριτικής του θεωρητικού και του πρακτικού Λόγου*, να είμαι φειδωλός στον χρόνο και να περιμένω από τους άξιους άνδρες που την έκαμαν κτήμα τους να φωτίσουν αυτοί τα σκοτεινά σημεία του έργου, που στην αρχή ήταν αναπόφευκτα, και να το υπερασπισθούν στην ολόκληρότητά του» (ΚΚΑ, Β ΧLIII-ΧLIV). Έπειτα, το κείμενο με την αναθεώρηση τής ΚΚΑ ήταν έτοιμο και στάλθηκε στο τυπογραφείο ήδη περι τα μέσα Ιανουαρίου του 1787 (γράμμα τής 30.1.1787 του Χάμαν [Hamann] στον Γιακόμπι [Jacobi]). Και αναφέρει μεν πράγματι ο Κάντ στα τέλη Ιουνίου: «Έχω προχωρήσει την *Κριτική μου του πρακτικού Λόγου* τόσο πολύ, ώστε σκέφτομαι να την στείλω στη Χάλλη για έκτύπωση την επόμενη έβδομάδα» (γράμμα του τής 25.6.1787 στον Σύτς).¹⁶ Στην πραγματικότητα, όμως, το τελικό κείμενο (χειρόγραφο) του Κάντ δόθηκε στο τυπογραφείο τής Χάλλης το φθινόπωρο του 1787: «Τώρα είναι η *Κριτική μου του πρακτικού Λόγου* στον [τυπογράφο] Γκρούνερτ (Grunert). Περιέχει κάποια πράγματα που μπορούν να αναιρέσουν τις παρανοήσεις τής θεωρητικής [Κριτικής]» (γράμμα του Κάντ στον L.H. Jakob, 11.9.1787).¹⁷

Β'. Δομή και περιεχόμενο τής *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*

Η *Κριτική του πρακτικού Λόγου* ακολουθεί κατά βάση τη δομή και τη διάρθρωση τής πρώτης *Κριτικής* (με τη σημαντική διαφορά ότι δεν περιλαμβάνει μιάν «Αισθητική»). Έκτος από τον Πρόλογο και την Εισαγωγή, όπου επεξηγούνται ο τίτλος και τα βασικά θέματά του, το έργο αποτελείται από

¹⁶ 'Ακαδ. X, σ. 467.

¹⁷ 'Ακαδ. X, σ. 471.

δύο κύρια μέρη. Τὸ πρῶτο μέρος, ἡ «Στοιχειολογία», διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: τὴν «Ἀναλυτικὴν» ὡς τὴ θεωρία τῆς ἠθικῆς ἀλήθειας καὶ τὴ «Διαλεκτικὴν», ὅπου ἐκτίθεται καὶ ἐπιλύεται ἡ ἐπίφαση στὰ ἠθικὰ ζητήματα. Εἰδικότερα, στὴν Ἀναλυτικὴν ἐκτίθενται, μὲ ἕναν τρόπο ποῦ παρουσιάζει ἐμφανὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ συστηματικὴ μέθοδο τῆς Ἡθικῆς τοῦ Σπινόζα (μὲ ὁρισμούς, σχόλια, θεωρήματα, ἀποδείξεις, προβλήματα, πορίσματα κ.τ.λ.) οἱ ἀρχές καὶ εἰδικότερα ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ ἢ νόμος τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου· ἐξηγεῖται γιὰτὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ θεμελίωση ἢ δικαιολόγηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου· ἀναπτύσσονται οἱ ἔννοιες τοῦ ἠθικοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ καὶ διακρίνονται ἀπὸ τίς ἔννοιες τοῦ φυσικοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ· ἀναλύεται (σὲ ἕνα κεφάλαιο ποῦ ἐπέχει θέσιν ἀντίστοιχη μὲ τὴν «Αἰσθητικὴν» τῆς πρώτης Κριτικῆς) ἡ ἔννοια τοῦ σεβασμοῦ γιὰ τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς τοῦ μόνου ἐλατηρίου τῆς ἠθικότητος· τέλος, φωτίζεται, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ, τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητος τῆς ἐλευθερίας ἐν ὄψει τῆς γενικῆς ἰσχύος τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. Ἡ «Διαλεκτικὴ» προβαίνει στὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ «ἀνώτατου ἀγαθοῦ» (τῆς ἀρετῆς) καὶ τοῦ «ὑψίστου ἀγαθοῦ» (τοῦ συνδυασμοῦ ἀρετῆς καὶ τῆς ἀντίστοιχης εὐδαιμονίας), ἐκθέτει καὶ ἐπιλύει τὴν ἀντινομία καθὼς καὶ τὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου. Ἡ «Μεθοδολογία», τὸ δεύτερο κύριο ἀλλὰ κατὰ πολὺ συντομότερο μέρος τοῦ ἔργου, ἐκθέτει τὴν ἠθικὴ παιδαγωγικὴ ἢ διδακτικὴ, δηλαδὴ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ διδαχὴ σὲ ἠθικὰ ζητήματα.

Γ'. Ἡ θεμελίωση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς

1. Κύρια γνωρίσματα καὶ παραδοχές

Ἡ καντιανὴ ἠθικὴ στηρίζεται σὲ ὁρισμένες κύριες παραδοχὲς ἢ προϋποθέσεις, ποῦ ἀποτελοῦν συγχρόνως οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς γνωρίσματα. Ὅλα ἀνάγονται τελικῶς στὸν θεμελιώδη χαρακτήρα τῆς ὡς ἠθικῆς τοῦ Λόγου. Σύμφωνα

μὲ τὸν χαρακτήρα αὐτόν, οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς δὲν εἶναι μερικές, ἐνδεχόμενες, σχετικὲς καὶ ὑποκειμενικές, ἀλλὰ καθολικὲς, ἀναγκαῖες καὶ ἀντικειμενικές. Τοῦτο ἀκριβῶς φανερώνει ὅτι δὲν εἶναι ἐμπειρικὲς, ἀλλὰ στηρίζονται στὸν ὀρθὸ Λόγο. Ὁ Κὰντ δὲν ἀμφισβητεῖ τὴ σημασία καὶ μάλιστα τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς «γνώσης τοῦ κόσμου». Ἀλλὰ σ' αὐτὴν στηρίζονται ὄχι οἱ ἠθικὲς, ἀλλὰ οἱ λοιπὲς πρακτικὲς ἀρχές, ὄχι ἡ ἠθική, ἀλλὰ ἡ «πρακτικὴ Ἀνθρωπολογία». Στὸ σημεῖο τοῦτο, ὁ Κὰντ προβαίνει σὲ δύο καίριες διακρίσεις. Ἡ πρώτη διακρίνει ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὸ δέον, στὸ ἐρώτημα τί συμβαίνει καὶ τί κάνουν πράγματι οἱ ἄνθρωποι, καὶ στὸ ἐρώτημα τί ὀφείλουν νὰ κάνουν: «Διότι, ὅσον ἀφορᾷ στὴ φύση, μᾶς παρέχει τὸν κανόνα ἢ ἐμπειρία καὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀλήθειας· ὅσον ἀφορᾷ, ὅμως, στοὺς ἠθικοὺς νόμους, ἢ ἐμπειρία εἶναι (δυστυχῶς!) ἡ μητέρα τῆς ἐπίφασης, καὶ εἶναι ὑψιστὰ μεμπτὸ νὰ συνάγομε, ἢ νὰ θέλομε νὰ περιορίζομε, τοὺς νόμους γιὰ ἐκεῖνο ποὺ ὀφείλω νὰ κάνω ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ κάνουν [οἱ ἄνθρωποι]» (ΚΚΛ, Β 375).

Συναφῆς, ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημη εἶναι ἡ ἐπόμενη διάκριση. Ὅταν ἀναφερόμαστε στὴ σχέση ἐμπειρίας καὶ Λόγου στὴν ἠθική, μπορεῖ νὰ ἐννοοῦμε δύο διαφορετικὰ ζητήματα: Τὸ ἓνα ἀφορᾷ στὴν γένεση (ἢ προέλευση καὶ διαμόρφωση) τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν, ἀντιλήψεων ἢ ἀξιολογήσεων. Στὰ σχετικὰ ἐρωτήματα ἐπιχειροῦν νὰ ἀπαντήσουν οἱ εἰδικὲς ἐμπειρικὲς ἐπιστῆμες (ιστορία, ψυχολογία, κοινωνιολογία, ἀνθρωπολογία κ.ο.κ.). Ὁ Κὰντ ὄχι ἀπλῶς δὲν τὸ ἀμφισβητεῖ, ὄχι ἀπλῶς τὸ δέχεται ρητῶς, ἀλλὰ κατέθεσε τὶς δικές του θεμελιακὲς συμβολὲς στὸν σχετικὸ προβληματισμὸ (ιδίως, μὲ τὴν Ἀνθρωπολογία, τὰ Δοκίμια φιλοσοφίας τῆς ιστορίας, τὶς Παρατηρήσεις γιὰ τὸ συναίσθημα τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ κ.τ.λ.). Διαφορετικὸ, ὅμως, εἶναι τὸ ζήτημα, ὄχι τί συμβαίνει σχετικῶς μὲ τὰ ἠθικὰ προβλήματα, τί κάνουν οἱ ἄνθρωποι καὶ πῶς διαμορφώθηκαν οἱ σχετικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ τί θὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίνει, τί θὰ ὀφείλαν νὰ κάνουν οἱ ἄνθρωποι καὶ γιατί. Στὸ δεύτερο τοῦτο ζήτημα, τὸ σχετικὸ ὄχι μὲ τὴ γένεση, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐγκυρότητα καὶ τὴν ἰσχὺ, ἢ θέση τοῦ

Κάντ είναι κατηγορηματική όσο και πρωτοποριακή: Ἡ ἐγκυρότητα (ἢ ἡ ἰσχὺς, ἢ ὀρθότητα καὶ ἡ ἀλήθεια) τῶν ἠθικῶν κρίσεων εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καί, ἀντιθέτως, στηρίζεται ἀποκλειστικῶς στὸν ἀνθρώπινο καθαρὸ Λόγο.

Ἐνα δεύτερο κύριο γνώρισμα τῆς καντιανῆς ἠθικῆς συνίσταται στὸν χαρακτήρα της ὡς ἠθικῆς τῆς ἐλευθερίας. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ν. Χάρτμαν: «Ἡ καντιανὴ φιλοσοφία ἔθεσε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ ὀξύτητα τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ θέση τούτη τοῦ προβλήματος παραμένει, ἀνεξαρτήτως τοῦ εἶδους τῆς λύσεως ποὺ δίδει ὁ Κάντ. Μπορεῖ κανένας νὰ ἀπορρίψει τὴ λύση τούτη, ἢ πάντως νὰ τὴ θεωρήσει ἀνεπαρκή, καὶ ἐντούτοις νὰ ἀναγνωρίσει πλήρως τὴ θέση τοῦ προβλήματος. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπέτυχε ὁ Κάντ μὲ μόνη τὴ διατύπωση τῆς τρίτης ἀντινομίας [στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου*], ἀποτελεῖ μὰ καμπὴ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς. Ἀντιθέτως, ὅ,τι συνέβη ἔκτοτε γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, ἐπισκιάζεται ἐντελῶς».¹⁸ Ὁ Κάντ διακρίνει δύο πεδία ἢ προοπτικὰς ὑπὸ τις ὁποῖες θεωροῦμε τὴν πραγματικότητα: τὴ φύση καὶ τὴν ἐλευθερία. Θεωρεῖ ὅτι στὴ φύση ἰσχύει ἀπολύτως ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας καὶ γενικότερα ἡ νομοτέλεια τῶν φυσικῶν νόμων. Γιὰ τοῦτο, ἡ φύση ἀποτελεῖ τὴν περιοχὴ τῆς ἀδήριτης καὶ ἀναπότρεπτης ἀναγκαιότητας: Ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων καὶ τῶν συμβάντων τοῦ κόσμου καθορίζεται πλήρως κατὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸν μηχανισμό τῆς αἰτιότητας καὶ τοῦ αἰτιώδους συνδέσμου ἢ συνάφειας (*nexus effectivus*). Τοῦτα ἰσχύουν προφανῶς καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο: Ὡς φυσικὸ καὶ ἔμβιο ὄν, ὑπόκειται πλήρως στὴν αἰτιότητα καὶ στὴ νομοτέλεια τόσο τῆς ὑπόλοιπης φύσης ὅσο καὶ τῆς δικῆς του, σωματικῆς (ἐξωτερικῆς) καὶ ψυχικῆς (ἐσωτερικῆς), ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλης, π.χ. τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης καὶ τῆς πολιτισμικῆς πραγματικότητας. Ἐάν, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ὑπέκειτο πλήρως ἢ ἀπολύτως στὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ νομοτέλεια, δὲν θὰ εἶχαν κανένα νόημα οἱ ἠθικὰς, δεοντολο-

¹⁸ Βλ. Ν. Hartmann, *Ethik*, σ. 630.

γικές αλλά και τελολογικές έννοιες και αρχές, όπως οι ήθικοι κανόνες, ή έννοια της ευθύνης, της θέσης και επιδίωξης σκοπών, της ένοχης κ.ά. Έφ' όσον, λοιπόν, οι έννοιες αυτές είναι δάσιμες και όχι κενές περιεχομένου, είναι αναπότρεπτο να παραδεχθούμε την έλευθερία του ανθρώπου όχι ως άπλως ή μόνον φυσικού και έμβιου, αλλά ως έλλόγου όντος και μέλους ενός κόσμου διαφορετικού από τον φυσικό και αισθητό, του νοητού κόσμου, της έλευθερίας ή του «κράτους τών σκοπών» (του nexus finalis).

Η διάκριση φύσης και έλευθερίας σε συνδυασμό με τη διάκριση έμπειρικής και όρθολογικής γνώσης είναι αποφασιστικής σημασίας για την ήθική. Σε αυτές στηρίζεται ή καντιανή έννοια της ήθικης ως μεταφυσικής τών ήθών (σε αντίδιαστολή προς τη φυσική τών ήθών ή την πρακτική ανθρωπολογία): "Όπως ή φυσική έχει ως αντικείμενό της τη φύση και τους νόμους της, έτσι ή ήθική έχει ως αντικείμενο τα ήθη και την έλευθερία. Καί, όπως ή γνώση της φύσης διακρίνεται στο έμπειρικό και στο όρθολογικό (καθαρό ή a priori) τμήμα, το ίδιο και ή ήθική γνώση: Το μόνον έμπειρικό τμήμα αποτελεί την πρακτική ανθρωπολογία (αντιστοιχεί όχι μόνο στην όμώνυμη έπιστήμη, αλλά σε μεγάλο μέρος τών μετέπειτα κοινωνικών έπιστημών), ενώ το καθαρό ή a priori τμήμα είναι ή μεταφυσική τών ήθών ή ή ήθική με τη στενή σημασία του όρου.

Η συστηματική αυτή θέση της ήθικης έχει την ακόλουθη καίρια συνέπεια: Το πρωταρχικό ζήτημα της ήθικης δέν αποτελεί ή επιδίωξη της ευδαιμονίας. Η αναζήτηση της ευδαιμονίας άφορα στον άνθρωπο ως μέλος της φύσης και έμβιο όν, ενώ ή ήθική αναφέρεται στον άνθρωπο πρωτίστως ως έλλογο και *δυνάμει* ελεύθερο όν. Εάν το ήθικό άγαθό συνίστατο στην άτομική ευτυχία, τότε ο άνθρωπος δέν θα ήταν πράγματι έλλογο όν, αλλά ο νοός ή το λογικό του θα ήταν άπλως ένα εργαλείο στην ύπηρεσία τών αισθήσεων, τών έπιθυμιών ή τών παθών του.¹⁹ Η ευδαιμονία αποτελεί

¹⁹ Τη θέση τούτη –διαμετρικά αντίθετη προς την καντιανή– διατυπώ-

τὸ φυσικὸ ἀγαθὸ, ἐνῶ τὸ ἠθικὸ ἀγαθὸ (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὸ «ἀνώτατο ἀγαθὸ») καὶ τὸ πρωταρχικὸ ζητούμενο τῆς ἠθικῆς) ἀποτελεῖ ἡ ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος (ἢ τοῦ δέοντος) καὶ ἡ ἀρετὴ, πού εἶναι καὶ ἡ «ἀξίότητα νὰ εἶναι κάποιος εὐτυχισμένος». Ἐνῶ τὸ νόημα τῆς εὐδαιμονίας, ὡς ἀφηρημένης ἔννοιας, εἶναι σαφές —σημαίνει τὴν «ίκανοποίησι ὅλων τῶν κλίσεων [τῶν ἐπιθυμιῶν] μας (τόσο extensive, κατὰ τὴν ποικιλία τους, ὅσο καὶ intensive, κατὰ τὸν βαθμὸ, ὅσο καὶ protensive, κατὰ τὴ διάρκειά τους)» (ΚΚΛ, Β 834)—, εἶναι ἀδύνατον γιὰ ἓναν ἄνθρωπο νὰ προσδιορίσει συγκεκριμένα καὶ μὲ συνέπεια σὲ τί ἀκριδῶς συνίσταται γι' αὐτὸν ἡ εὐδαιμονία καὶ πῶς μπορεῖ τὴν ἀποκτήσει. Διότι ἡ εὐδαιμονία δὲν ἀποτελεῖ ἓνα «ιδεῶδες τοῦ Λόγου, ἀλλὰ τῆς φαντασίας», ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι πεπερασμένος καὶ ἀτελής.²⁰ Συνεπῶς, οἱ κανόνες πού προσδιορίζουν τὰ μέσα, τὰ ὅποια ὑποτίθεται θὰ ὀδηγήσουν στὴν εὐδαιμονία, εἶναι ἐμπειρικοὶ καὶ κατ' ἀνάγκην μερικοὶ ἢ —ἂν ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ γενικὴ εὐδαιμονία— τὸ πολὺ γενικοὶ, ποτὲ καθολικοὶ, καὶ δὲν μποροῦν νὰ θεμελιώσουν τὸν ζητούμενο ἠθικὸ νόμο. Ἡ, ὅπως συνοψίζει τὸ ζήτημα μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια ὁ Κάντ: «Εἶχα προσωρινὰ ἐξηγήσει τὴν Ἠθικὴ ὡς εἰσαγωγή σὲ μιὰν ἐπιστήμη πού ἐκεῖ διδάσκει ὄχι πῶς νὰ εἴμαστε εὐτυχεῖς, παρὰ πῶς πρέπει νὰ γίνουμε ἄξιοι τῆς εὐτυχίας. Δὲν παράλειψα ὅμως τότε νὰ παρατηρήσω ὅτι μὲ τοῦτο δὲν ζητεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν τήρησι τοῦ καθήκοντος, νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὸν φυσικὸ τοῦ σκοποῦ, τὴν εὐτυχίαν· γιὰτὶ αὐτὸ δὲν τὸ μπορεῖ, οὔτε αὐτὸς οὔτε κανένα γενικὰ περατὸ ἔλλογο ὄν· ἀλλὰ νὰ κάνει ἐντελῶς ἀφαίρεσι ἀπὸ τούτῃ τὴν πρόθεσι ὅταν ἀκούγεται τὸ παράγγελμα τοῦ καθήκοντος».²¹

νει μὲ σαφήνεια ὁ Χιούμ: «Ὁ Λόγος εἶναι καὶ ὀφείλει νὰ εἶναι μόνον ὁ δούλος τῶν παθῶν, καὶ οὐδέποτε μπορεῖ νὰ διεκδικεῖ ἄλλο ἀξίωμα ἀπὸ τὸ νὰ τὰ ὑπηρετεῖ καὶ νὰ τὰ ὑπακούει», βλ. *A Treatise of Human Nature*, ἐκδ. P.H. Nidditch, Ὁξφόρδη 1978, σ. 415.

²⁰ ΘΜΗ, Ἀκαδ. IV, σ. 417-419 (μετάφρ. σ. 66-68).

²¹ Βλ. «Ἀπάνω στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα: τοῦτο εἶναι ὀρθὸ στὴ θεωρία, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξι δὲν ἰσχύει» (1793), Ἰ. Κάντ, *Δοκίμια*, εἰσαγωγὴ, μετάφρασι, σχόλια Ε.Π. Παπανοῦτσος, Ἀθήνα 1971, σ. 111-159: 115-116.

Με τὰ χαρακτηριστικά τούτα εξασφαλίζεται ἀναμφισβήτητα ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἠθικῆς με τὴν αὐθεντικότερη σημασία: Ἡ ἰσχύς τῆς ἀνεξαρτήτως τῶν ὑποκειμενικῶν ἀντιλήψεων, κλίσεων ἢ, ὅπως λέγεται στὴ σύγχρονη θεωρία, προτιμήσεων. Ἡ κριτικὴ τῆς καντιανῆς ἠθικῆς ὡς «ὑποκειμενισμοῦ» ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς φαινομενολογικῆς «οὐσιαστικῆς ἠθικῆς (ἢ ἠθικῆς περιεχομένου) τῶν ἀξιών» δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀντικειμενικότητά της καὶ ἔχει ἐντελῶς εἰδικὴ σημασία: "Ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀρχές, ἀντὶ νὰ τὶς συλλαμβάνει ἢ ἀνακαλύπτει τὸ ἠθικὸ ὑποκείμενο ὡς ἀνεξάρτητες «ἰδεώδεις οὐσίες» (ἐν εἴδει πλατωνικῶν Ἰδεῶν), ὑποτίθεται ὅτι παράγονται ἢ προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τοῦτο.²² Ἡ κριτικὴ τούτη παραβλέπει, βέβαια, ὅτι, κατὰ τὸν Κάντ, πηγὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιών καὶ ἀρχῶν δὲν εἶναι τὸ ἀτομικὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ «συνείδηση ἐν γένει» ἢ ὁ διυποκειμενικὸς (ὑπερβατολογικὸς), καθολικὸς καὶ γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἀντικειμενικὸς Λόγος κατὰ τὴν αὐτονομία του.

2. Ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς

Πὰ νὰ ἀνακαλύψει ὁ Κάντ τὴν ἀληθινὴ ἠθικὴ ἀρχὴ διαιρεῖ πρῶτα τὶς πρακτικὲς ἀρχές ἐν γένει σὲ ὑποθετικὲς καὶ κατηγορικές. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρακτικὲς ἀρχές διατυπώνονται με τὴ μορφή τῶν προστακτικῶν λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ ἀνθρωπινὴ θέληση δὲν καθορίζεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸν Λόγο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς κλίσεις, τὰ αἰσθήματα, τὰ πάθη κ.ο.κ. Οἱ ὑποθετικὲς ἀρχές ἐπιτάσσουν μιὰ πράξη ὡς μέσον γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐνὸς σκοποῦ, ἐνῶ οἱ κατηγορικὲς τὴν ἐπιτάσσουν ὡς σκοπὸ ἢ ὡς ἀναγκαία καθ' ἑαυτήν. Οἱ ὑποθετικὲς ἀρχές διακρίνονται πάλι σὲ δύο εἶδη, ἀναλόγως ἂν ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς εἶναι ἀπλῶς δυνατὸς (τυχαῖος ἢ ἐνδεχόμενος) ἢ ἂν, ἀντιθέτως, εἶναι πάντοτε δεδομένος καὶ πραγματικὸς (ὡς τέτοιον σκοπὸ ἀναγνωρίζει ὁ Κάντ γιὰ ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα τὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας). Στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι

²² Βλ. κυρίως, N. Hartmann, *Ethik*, σ. 98-106.

ἀδιάφορο, ἂν ὁ σκοπὸς εἶναι ἔλλογος, θεμιτὸς ἢ ὄχι, τὸ μόνον ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τί πρέπει νὰ κάνομε, γιὰ νὰ τὸν πετύχομε (πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενη «ἐργαλειακὴ ὀρθολογικότητα» ἢ «ὀρθολογικότητα ὡς πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ», κατὰ τὸν Μάξ Βέμπερ [Max Weber]). Τὶς ἀρχές, οἱ ὁποῖες καθορίζουν τί πρέπει νὰ κάμει κανεὶς, γιὰ νὰ πετύχει κάποιον σκοπὸ (ἀδιάφορο, ἂν εἶναι ἔλλογος, θεμιτὸς, ὀρθὸς ἢ ὄχι), ὀνομάζει ὁ Κάντ τεχνικὲς ἀρχές ἢ κανόνες τῆς ἐπιδεξιότητος. Ἐνῶ τὶς ἀρχές ποῦ προβλέπουν τί πρέπει νὰ κάνει κάποιος, γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν εὐδαιμονία, τὶς ὀνομάζει πραγματολογικὲς ἢ συμβουλὲς τῆς φρόνησης. Μόνον οἱ κατηγορικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες προσδιορίζουν μιὰ πράξη ὄχι ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ ἕναν ἄλλον σκοπὸ (τελικῶς τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ συμφέρον), ἀλλὰ ὡς ἀπολύτως, ἀντικειμενικῶς ἢ καθ' ἑαυτὴν πρακτικῶς ἀναγκαῖα, δηλαδὴ καλὴ, εἶναι ἠθικές.

Ἀποτελεῖ μιὰ κεντρικὴ θέση τοῦ Κάντ, ὅτι ἐὰν ἡ θέληση καθορίζεται ἀπὸ συγκεκριμένα ἀντικείμενα ἢ σκοποὺς (τοὺς ὀνομάζει «ὑλῆ», δηλαδὴ περιεχόμενο, τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, λ.χ. ἡδονές, πλοῦτος, ὑλικά ἀγαθὰ, ἐξουσία κ.τ.λ.), τότε οἱ σχετικὲς πρακτικὲς ἀρχές εἶναι ἐμπειρικὲς (ἄρα μερικές, ἐνδεχόμενες, ὑποκειμενικὲς) καὶ, συνελπῶς, δὲν μποροῦν νὰ παράσχουν τὴ ζητούμενη ἠθικὴ ἀρχή (τὸν «ἠθικὸ νόμο»).²³ Ἐπιπλέον, ἐὰν συμβαίνει αὐτό, τότε ὁ τελικὸς σκοπὸς ποῦ ἐπιτάσσουν οἱ ἀρχές ἐκεῖνες δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ εὐτυχία. Ἀλλὰ, ἐνῶ ὁ Κάντ ἀναγνωρίζει τὴν ἀναζητήση τῆς εὐτυχίας ὡς ὀρμὴ καὶ ὡς φυσικὸ ἀγαθόν, τὴν ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ καὶ μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως εἶδαμε, ὡς κριτήριον τῆς ἠθικότητος.

Μὲ βάση τὶς παραδοχὲς καὶ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, διατυπώνει ὁ Κάντ τὴ θεμελιώδη ἀρχή ἢ τὸν «θεμελιώδη νόμον τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου»: «Πράττε ἔτσι, ὥστε ὁ γνώμονας τῆς θέλησής σου νὰ μπορεῖ πάντοτε νὰ ἰσχύει συγχρόνως ὡς ἀρχὴ μιᾶς καθολικῆς νομοθεσίας» (54).²⁴ Μὲ

²³ Βλ. *ΚΠΛ*, θεώρημα I, σ. 38-40.

²⁴ Πρβλ. *ΘΜΗ*, IV, σ. 421 (μετάφρ. σ. 71).

άλλη διατύπωση: Μια πράξη (ή ακριβέστερα, ένα είδος πράξης) επιτρέπεται τότε ακριβώς, εάν είναι δυνατόν να πράττουν όλοι με τον ίδιο τρόπο. Ως κριτήριο της ήθικότητας (ή του ήθικως επιτρεπτού) μιὰς πράξης αναγνωρίζεται τὸ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ θέλει νὰ γίνῃ ὁ γνώμονας, ποὺ διέπει τὴν πράξη τούτη, μιὰ ἀντικειμενικὴ καθολικὴ ἀρχή («νόμος»), ἡ ὁποία ἰσχύει γιὰ ὅλους στὶς ἴδιες ἢ ἀνάλογες καὶ παρόμοιες περιπτώσεις.²⁵ Γιὰ νὰ γίνῃ τὸ νόημα σαφέστερο, ἄς ἀναφέρομε ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Κάντ. Ἐὰν ὑποθέσομε ὅτι κάποιος, πιεζόμενος ἀπὸ ἀντίξοες περιστάσεις, σκέπτεται νὰ ἀποφύγει τὴν ἀμηχανία του μὲ τὸ νὰ ὑποσχεθεῖ κάτι, ἐν γνώσει τοῦ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ τηρήσει τὴν ὑπόσχεσή του. Ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅτι καθένας μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ ἀπαντήσῃ στὸ δίλημμά του, ἐὰν θέσῃ στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα: Μπορεῖς νὰ θέλεις νὰ γίνῃ ὁ ὑποκειμενικός σου γνώμονας — ἐδῶ: «Ἀποφασίζω, ὅποτε ἔχω δυσκολίες, νὰ τὶς ἀποφεύγω μὲ ὑποσχέσεις, ἀκόμη καὶ ἂν γνωρίζω καλὰ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ τὶς τηρήσω» — καθολικὸς νόμος; Ἐὰν ἡ ἀπάντησις εἶναι ὄχι, ἡ πράξις δὲν εἶναι ἠθικὴ (ἐπιτρεπτή), ἐὰν εἶναι ναί, εἶναι ἠθικὴ (καὶ ἀντιστρόφως).

Τὸ κεντρικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Κάντ ὑπὲρ τοῦ κριτηρίου τῆς καθολικότητος (ἢ καθολικευσιμότητος) προκύπτει ἀπὸ τὸ ὑποθετικὸ ἐρώτημα: Τί θὰ συνέβαινε, ἐὰν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι στὴν περίπτωσις χ (ἢ σὲ παρόμοιες καὶ ἀνάλογες περιπτώσεις) ἔπρατταν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο; Ἐὰν μπορούμε (ἐννοεῖται: εὐλόγως, βασιμῶς, μὲ γνώμονα πάντοτε τὸν Λόγος!) νὰ ἀποδεχθοῦμε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς πράξης, τότε εἶναι αὐτὸ ἠθικὸ καὶ ἐπιτρεπτό, ἐὰν ὄχι, τότε δὲν εἶναι. Ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅτι τὸ κριτήριον τοῦτο στηρίζεται στὸν κοινὸ ἀνθρώπινον Λόγος: Ὅταν προβαίνομε σὲ μιὰν ἀνήθικην πράξιν, δὲν θέλομε πράγματι νὰ πράττουν ὅλοι μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐπιτρέπομε στὸν ἑαυτό μας μιὰν ἐξαίρεσιν ἀπὸ ἓνα κανόνα, τὸν ὁποῖο κανονικὰ ἢ ἀληθινὰ ἀναγνωρίζομε ὡς δεσμευτικόν. Ὅταν ὁ Γ. Σεφέρης θέλησε νὰ στιγματίσῃ τὴ

²⁵ Πρβλ. ἰδίως M. Singer, *Generalization in Ethics*, Νέα Ὑόρκη 1961.

δημοσίευση μᾶς ιδιωτικῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Τ. Μάλανο, χωρὶς τὴν ἄδειά του, ἀναρωτήθηκε: «Οὔτε κὰν ρωτήθηκε τί λογῆς ἀνθρώπων κοινωνία θὰ ἦταν ἐκεῖνη ὅπου θὰ τὸ βρῖσκαμε φυσικὸ νὰ διαβάζουμε στὶς ἐφημερίδες τὰ ιδιωτικὰ γράμματά μας».²⁶

Ἐδῶ τίθενται πολλὰ σοβαρὰ προβλήματα, ὥστε μόλις μποροῦ νὰ θίξω ὀρισμένα. Ἔχει προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι μποροῦμε κάλλιστα νὰ σκεφθοῦμε ὀρισμένα εἶδη πράξεων (λ.χ., ἀπάτη) ὡς διαδεδομένη ἢ γενικευμένη συμπεριφορὰ. Καθὼς, λοιπόν, τέτοιες ἐντελῶς γενικευμένες συμπεριφορὲς εἶναι θεωρητικῶς νοητὲς καὶ πραγματοποιήσιμες, θὰ ἦταν ἐπιτρεπτὲς μὲ βάση τὴν καντιανὴ ἠθικὴ ἀρχή.²⁷ Ἀλλὰ, γὰρ νὰ εἶναι μιὰ πράξη ἠθικὴ, δὲν ἀρκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ, ἔστω καὶ τελείως, στὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἐπιπλέον νὰ μποροῦμε νὰ θέλομε (ἢ νὰ σκεφθοῦμε) τὴν καθολικότητα τοῦ σχετικοῦ γνώμονα χωρὶς ἀντίφαση, ἢ ἀλλιῶς, εὐλόγως καὶ βασιμῶς. Ἐδῶ καταφαίνεται ἡ σημασία τῆς καντιανῆς διάκρισης μεταξὺ ἐκείνου ποὺ συμβαίνει στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα καὶ τοῦ δέοντος βάσει τοῦ Λόγου.

Καθὼς ἡ καθολικότητα τοῦ νόμου ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερο γνώρισμα τῆς φύσης κατὰ τὴ μορφὴ της (τῆς *natura formaliter spectata*, κατὰ τὴν ΚΚΛ, Β 165), καταλήγει ὁ Κάντ ἐπίσης στὴν ἀκόλουθη διατύπωση τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς: «Πράττε ἔτσι, ὡς νὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὁ γνώμονας τῆς πράξης σου, μέσῳ τῆς θέλησός σου, ἕνας καθολικὸς φυσικὸς νόμος».²⁸ Εἶναι προφανὴς ἡ συγγένεια τῆς ἀντίληψης αὐτῆς μὲ τὴ στωικὴ ἠθικὴ καὶ τὴν ἐνταξί της σὲ μιὰν εὐρύτερη μεταφυσικὴ τῆς φύσης ὡς Λόγου: Τὴν ἀντίληψη, ἡ ὁποία συνοψίζεται στὶς θέσεις ὁμολογουμένως ζῆν καὶ ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν.²⁹

²⁶ Βλ. Γ. Σεφέρης, *Δοκίμες*, 5η ἐκδ., Ἀθήνα 1984, τ. Β', σ. 354.

²⁷ Βλ. F. v. Kutschera, *Grundlagen der Ethik*, σ. 333-334.

²⁸ Βλ. *ΘΜΗ*, Ακαδ. IV, σ. 421 (μετάφρ. σ. 71).

²⁹ Βλ. *Πρωτὸς ὁ Ζήνων* [...] τέλος εἶπε τὸ ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, ὅπερ ἐστὶ κατ' ἀρετὴν ζῆν ἄγει γὰρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἡ φύσις (*SVF* I, 179).

Ἐξ ἄλλου, ὁ Κάντ καταλήγει σὲ μιὰν ἀρχή, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας: «Ἡ αὐτονομία τῆς θελήσεως εἶναι ἡ μόνη ἀρχὴ ὄλων τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τῶν καθηκόντων ποὺ εἶναι σύμφωνα μὲ αὐτούς» (58). Καθὼς ὁ Κάντ διακρίνει διάφορες ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφέρομε ἐδῶ τὶς κυριότερες. Πρωταρχικὴ εἶναι ἡ ἐλευθερία μὲ τὴν κοσμολογικὴ σημασία («ὑπερβατολογικὴ ἐλευθερία», «αἰτιότητα ἀπὸ, δηλαδὴ μὲ βάση τὴν ἐλευθερία», «ἀπόλυτη αὐτενέργεια»): Σημαίνει κυρίως τὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴ φύση, εἰδικότερα τὴν «ικανότητα, νὰ ἀρχίζει κανεὶς μιὰ κατάσταση ἀφ' ἑαυτοῦ» (ΚΚΛ, Β 473-478). Μὲ τὴν κοσμολογικὴ σημασία, ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἡ μόνον μιὰν ὑπερβατολογικὴ Ἰδέα τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου: Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητας, παρὰ μόνον ἡ δυνατότητα τῆς ἀρνητικῶς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τουλάχιστον δὲν ἀντιφάσκει ἡ συνύπαρξη τῆς φύσης καὶ τῆς αἰτιότητας βάσει τῆς ἐλευθερίας, δηλαδὴ τῆς αὐτενέργειας (ΚΚΛ, Β 560-586). Σὲ αὐτὴν τὴν ὑπερβατολογικὴ Ἰδέα τῆς ἐλευθερίας στηρίζεται ἡ πρακτικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῶν σχετικῶν δυσκολιῶν (ἐλευθερία τῆς θελήσεως). Κατὰ τὸν Κάντ, διακρίνονται δύο σημασίες τῆς: Ἡ ἀρνητικὴ ἔννοια σημαίνει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως ἀπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ μὲσω (ἢ λόγῳ) τῶν ὁρμῶν τῆς αἰσθητικότητας (Β 562), δηλαδὴ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς θελήσεως ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα· ἡ θετικὴ ἔννοια σημαίνει τὴν «αἰτιότητα τοῦ Λόγου κατὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θελήσεως» (Β 831), εἰδικότερα τὴν ἰκανότητα τοῦ καθαροῦ, μὴ ἐμπειρικῶς ἐξηρημένου Λόγου νὰ καθορίζει μὲσω τῆς δικῆς του (ἠθικῆς) νομοθεσίας τὴν θέληση (58-59). Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰκανότητα συνίσταται ἡ αὐτονομία τῆς θελήσεως ἢ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου καὶ μὲ αὐτὴν ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὁ καθαρὸς Λόγος τὴν ἰκανότητά του νὰ εἶναι πρακτικὸς.

3. Θεμελίωση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἢ γεγονὸς τοῦ Λόγου; (ἡ σχέση τῆς *Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* καὶ τῆς *Θεμελίωσης τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν*)

To make you want to do what you ought to do, is not a philosopher's task³⁰

Ὁ Κάντ δὲν ἀρκεῖται στὸ νὰ διατυπώσει τὴν «ἀνώτατη ἀρχή» τοῦ πρακτικοῦ Λόγου (τὸν ἠθικὸ νόμο), ἀλλὰ ἀπαιτεῖ ἐπιπλέον καὶ τὴ δικαιολόγηση ἢ, ὅπως λέγεται συνήθως, τὴ θεμελίωσή της. Τὸ πρῶτο ἔργο ἢ ζήτημα τὸ ὀνομάζει «ἐκθεση», τὸ δεύτερο «παραγωγή, δηλαδή δικαιολόγηση τῆς ἀντικειμενικῆς καὶ καθολικῆς ἐγκυρότητας καὶ κατανόηση τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας a priori συνθετικῆς προτάσεως» (80). Στὴ διάκριση τούτη μεταξύ «ἐκθέσεως» καὶ «παραγωγῆς» (ἢ θεμελίωσης), ὁ Κάντ ἀκολουθεῖ ἓνα πάγιο καὶ ἀσφαλῶς εὐλογο μεθοδολογικὸ σχῆμα τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ του.³¹

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ ζήτημα τοῦτο, πρέπει νὰ διευκρινίσουμε μὲ ποιό νόημα ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι μιὰ a priori συνθετικὴ πρακτικὴ πρόταση (κρίση). Συνθετικὲς εἶναι οἱ προτάσεις (ἢ κρίσεις), στὶς ὁποῖες ἀποδίδεται στὸ ὑποκείμενο ἓνα κατηγορήμα (μιὰ ιδιότητα), πού δὲν περιέχεται ἤδη σὲ αὐτὸ καὶ ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ αὐτὸ μὲ λογικὸ συλλογισμό (ὅπως συμβαίνει στὶς ἀναλυτικὲς προτάσεις). Ἐὰν ἡ ἀπόδοση τοῦ κατηγορήματος τούτου στηρίζεται στὴν ἐμπειρία, ἢ συνθετικὴ πρόταση εἶναι ἐμπειρικὴ (a posteriori), ἐὰν ὄχι, τότε εἶναι καθαρὴ (a priori). Μὲ ποιό νόημα εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος μιὰ «a priori συνθετικὴ πρόταση»; «Συνδέω μὲ τὴ θέληση, χωρὶς νὰ προϋποθέτω κάποιον

³⁰ St.E. Toulmin, *An Examination of the Place of Reason in Ethics*, Καίμπριτζ, 2η ἐκδ., 1950, σ. 162-163.

³¹ Πρὸς ἰδίως ΚΚΑ, Β 38 (ἐκθεση) καὶ Β 116-117 (παραγωγή)· ΚΚΑ, 128, 358 (ἐκθεση) καὶ 131-133 (νομομοίηση ἢ δικαιολόγηση τῆς ἀξιώσεως)· μτφρ. σ. 202, 366, 205-207.

ὄρο ἀπὸ ὁποιαδήποτε κλίση, τὴν πράξη α ριγοῖ, ἄρα ἀναγκαίως (μολονότι μόνον ἀντικειμενικῶς, δηλαδή ὑπὸ τὴν Ἰδέα ἑνὸς Λόγου, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε πλήρη ἐξουσία πάνω σὲ ὅλα τὰ ὑποκειμενικά κίνητρα). Τούτη εἶναι λοιπὸν μιὰ πρακτικὴ πρόταση, ἡ ὁποία δὲν συνάγει τὴ θέληση μιᾶς πράξης ἀναλυτικὰ ἀπὸ μιὰν ἄλλη θέληση ποὺ ἔχομε ἤδη προϋποθέσει (διότι δὲν ἔχομε μιὰ τέτοια τέλεια θέληση), ἀλλὰ τὴ συνδέει μὲ τὴν ἔννοια τῆς θέλησης ἑνὸς ἐλλόγου ὄντος ἀμέσως, ὡς κάτι ποὺ δὲν περιέχεται σὲ αὐτήν».³² Μὲ βάση τοὺς ὀρισμοὺς αὐτοὺς, μποροῦμε νὰ διατυπώσομε τὸν ἠθικὸ νόμο μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο (κατὰ τὴ διατύπωση τῆς ΚΠΑ): «Τὸ πεπερασμένο, ἔλλογο ὄν ὀφείλει νὰ πράττει μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε πάντοτε ὁ γνώμονας τῆς θελήσεώς του νὰ μπορεῖ συγχρόνως νὰ ἰσχύει ὡς ἀρχὴ μιᾶς καθολικῆς νομοθεσίας».

Ἡ πρόταση τούτη εἶναι συνθετικὴ, διότι δὲν περιλαμβάνεται κατὰ λογικὰ ἀναγκαῖο τρόπο στὴ θέληση τοῦ πεπερασμένου ἐλλόγου ὄντος νὰ πράττει κατὰ τὸν τρόπο ἐκεῖνο. Μὲ ἄλλη διατύπωση, δὲν ἀποτελεῖ λογικὴ ἀντίφαση νὰ μὴν πράττει κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο. Διαφορετικὰ θὰ συνέβαινε μὲ ἓνα μὴ πεπερασμένο, δηλαδή τελείως ἔλλογο ὄν: Μιὰ ἀπολύτως ἔλλογη, μὴ ἐμπειρικῶς ἐξαρτώμενη (μὴ ἐπιηρεαζόμενη ἀπὸ αἰσθητηριακὰς ἐπιθυμίες καὶ κλίσεις), ἄρα ἐλεύθερη, αὐτόνομη καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καλὴ θέληση θὰ ἔπραττε πάντοτε καὶ κατ' ἀνάγκην κατὰ τὸν τρόπο ποὺ καθορίζει ὁ ἠθικὸς νόμος τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ Λόγου. Ἄλλος εἶναι ὁ κλῆρος τοῦ ἀνθρώπου: Ἐνῶ συνήθως κάνει ἀπλῶς ὅ,τι θεωρεῖ ὅτι εἶναι καλὸ (δηλαδή, κατὰ κανόνα, ὅ,τι θεωρεῖ ὅτι εἶναι χρήσιμο ἢ σκοπὶμο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀτομικῶν καὶ ἰδιοτελῶν του ἐπιδιώξεων), ἐντούτοις, ὡς ἔλλογο ὄν, θὰ ὀφείλε νὰ πράττει ὅ,τι ἐπιβάλλει ὁ πρακτικὸς Λόγος: Αὐτὸ ἀκριβῶς καθορίζει ὁ θεμελιώδης νόμος του. Καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι, πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ ἐγκυρότητα καὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

³² Βλ. ΘΜΗ, IV, σ. 420 σημ. (μετάφρ. σ. 69 σημ.).

Σχετικῶς μὲ τὸ ἐρώτημα τοῦτο προκύπτει ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα λόγῳ μιᾶς, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ριζικής διαφορᾶς μεταξύ τῆς θέσης τῆς *ΚΠΛ* καὶ ἐκείνης τῆς *ΘΜΗ*. Καθὼς τὸ ζήτημα τοῦτο θεωρεῖται ἀπὸ τὰ πιὸ περίπλοκα καὶ ἀμφισβητούμενα τῆς καντιανῆς ἔρευνας, τὸ μόνο ποῦ μπορῶ νὰ ἐπιχειρήσω ἐδῶ εἶναι νὰ παρουσιάσω τὸ πρόβλημα καὶ νὰ σκιαγραφήσω μιὰ δυνατότητα λύσης του.

Ἡ *ΘΜΗ* θέτει τὸ ἐρώτημα «Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ κατηγορικὴ προστακτικὴ;»³³ Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα τοῦτο, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἔχει τὴν «πρόθεση» νὰ ἀποδείξῃ *a priori* τὴν πραγματικότητα τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς (425 [76]). Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν, θεωρεῖ ἐξἄλλου ἀναγκαῖα μιὰ «παραγωγὴ τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας βάσει τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου», ὥστε νὰ γίνῃ κατανοητὴ «ἡ δυνατότητα τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς» (447 [107-108], πρὸς. 454 [118], 463 [129]). Στὴν παραγωγὴ τούτῃ εἶναι ἀφιερωμένο τὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς *ΘΜΗ*. Σὲ ἄλλο σημεῖο ἀναφέρει ὅτι «δὲν φθάσαμε ἀκόμη στὸ σημεῖο νὰ ἀποδείξομε *a priori* ὅτι ἡ [κατηγορικὴ] προστακτικὴ ὑφίσταται πράγματι, ὅτι ὑπάρχει ἓνας πρακτικὸς νόμος κ.τ.λ.» καὶ ὑπαινίσσεται ἐμμέσως ὅτι ἔχει «τὴν πρόθεση νὰ καταλήξῃ» στὴν ἀπόδειξη αὐτὴ (425 [76]). Ἀντιθέτως, ἡ *ΚΠΛ* δηλώνει ὅτι ἡ παραγωγὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν εἶναι, μέσῳ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου εἴτε τῆς ἐμπειρίας, οὔτε δυνατὴ οὔτε ἀναγκαῖα: Ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀποτελεῖ ἓνα «γεγονὸς (Faktum) τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου». Στὴ θέση τῆς «παραγωγῆς τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς ποῦ ματαίως ἀναζητήσαμε» ὑπεισέρχεται ἡ παραγωγὴ τῆς ἐλευθερίας: Διότι βάσει τοῦ γεγονότος τοῦ Λόγου ἀποδεικνύεται ἀναμφιδόλως ἡ πραγματικότητά τῆς ἐλευθερίας γιὰ ἐκείνους ποῦ ἀναγνωρίζουν τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς δεσμευτικὸ (80-82). Τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως διαφορὰ τούτῃ τῶν θέσεων

³³ Βλ. *ΘΜΗ*, IV, σ. 419 (μτφρ. σ. 68-69), σ. 417 (σ. 65), σ. 444-445 (σ. 104-105).

μεταξύ της *Θεμελίωσης* και της δεύτερης *Κριτικής*: Σημαίνει ριζική μεταβολή των απόψεων του Κάντ, έσωτερική ασυνέπεια και αντίφαση ή μήπως υφίσταται κατ' αρχήν συμφωνία μεταξύ των δύο έργων παρά τις ένδεχόμενες διαφορές στους στόχους, στη μέθοδο ή στην επιχειρηματολογία τους;³⁴ Μια προσεκτική εξέταση και των δύο έργων καταλήγει στις ακόλουθες έπισημάνσεις.

Έαν με τον όρο «παραγωγή» ή θεμελίωση του ήθικου νόμου είτε της έλευθερίας έννοείται ή εξήγηση και ή δικαιολόγηση της ισχύος τους με την αναφορά των αναγκαιών και επαρκών όρων της δυνατότητάς τους, τότε υφίσταται κατὰ βάσιν συμφωνία (παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις των διατυπώσεων) μεταξύ των αναλύσεων της *ΘΜΗ* και της *ΚΠΛ*. Διότι και τὰ δύο έργα αναπτύσσουν τον ακόλουθο βασικό συλλογισμό (ή «παραγωγή»): Έαν ένα έλλογο όν είναι έλεύθερο, τότε (οφείλει νά) αναγνωρίζει τον ήθικό νόμο ως δεσμευτικό για τὸ ίδιο· έάν, όμως, αναγνωρίζει τον ήθικό νόμο, τότε είναι έλεύθερο, διότι δέν άνήκει μόνο στον αισθητό κόσμο (στον κόσμο των φαινομένων), αλλά άνήκει συγχρόνως και στον νοητό κόσμο (στον κόσμο των νοουμένων).

Τὸ ότι «ή έλευθερία, έάν μᾶς άποδοθεῖ, μᾶς μεταθέτει σέ μιὰ νοητή τάξη των πραγμάτων», τον νοητό κόσμο, άποτελεῖ ένα από τὰ σπουδαιότερα πορίσματα της καντιανῆς φιλοσοφίας. Έφ' όσον και στον βαθμό πού είναι μέλος του νοητού κόσμου (του «κράτους των σκοπών»), ή θέλησή του είναι καθαρή και δέν καθορίζεται (άρα, έφ' όσον είναι συγχρόνως και πεπερασμένο, έμβιο όν: Όφείλει νά μὴ καθορίζεται) από έμπειρικούς, ύποκειμενικούς, έντέλει έγωιστικούς και ιδιοτελεῖς λόγους (κίνητρα), αλλά —άφου έχουν άφαιρεθεῖ όλα τούτα— μόνον από τον άντικειμενικό και

³⁴ Σχετικῶς με τὸ κεντρικό τούτο πρόβλημα της έρμηνείας της *ΘΜΗ* και της *ΚΠΛ* πρβλ. ένδεικτικῶς Allison (1990), Ameriks (1981, 2000), Beck (1966), Freudiger (1993), Henrich (1975), Konhardt (1986), Paton (1947), Prauss (1989), Schönecker (1999), Steigleder (1992), Willaschek (1992).

καθολικῆς ἰσχύος νόμο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, περιεχόμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ μορφή τῆς καθολικότητας: Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ θεμελιώδης ἠθικὸς νόμος.³⁵

Ἀντιστρόφως, πάλι: Ἐὰν ἓνα πεπερασμένο ἔλλογο ὄν ἀναγνωρίζει τὸν ἠθικὸν νόμο, τότε ἡ θέλησή του ὀφείλει νὰ μὴν καθορίζεται ἀπὸ ἐμπειρικοὺς καθοριστικοὺς λόγους (κίνητρα), ἀλλὰ ἀπὸ μόνη τὴν καθολικὴν, νομοθετικὴν μορφήν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐὰν ὅμως καὶ ἐφ' ὅσον συμβαίνει αὐτό, τότε ἡ θέληση τοῦ ἔλλογου ὄντος εἶναι, πρῶτον, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν φυσικὸν νόμο τῶν φαινομένων (τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας) καὶ ἄρα ἐλεύθερη «μὲ τὴν αὐστηρότερη, δηλαδή ὑπερβατολογικὴ σημασία», καί, δεύτερον, καθὼς θέτει ἡ ἴδια τὸν ἠθικὸν νόμο, ἐλεύθερη μὲ τὴν θετικὴν σημασία, δηλαδή αὐτόνομη.³⁶

Καὶ τὰ δύο ἔργα ἀναγνωρίζουν σαφέστατα τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα καὶ ἰσχύϊν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ *ΚΠΛ* ἀναγνωρίζει τὴν πραγματικότητα τούτη ὡς «γεγονὸς» (Faktum) ρητῶς, ἐνῶ ἡ *ΘΜΗ* ἐμμέσως: «...ἐντούτοις ἀποδεικνύει ὅτι ἀναγνωρίζομε πράγματι τὴν ἐγκυρότητα τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς...» (424· πρὸβλ. ἐνδεικτικῶς 445: «Ἡ ἠθικότητα δὲν εἶναι χίμαιρα», 457). Καθὼς τὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι κρίσιμο, πρέπει νὰ ἐπισημάνομε: Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ ἰσχύς τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἀναγνωρίζεται ἀναμφισβήτητα καὶ ρητῶς ἀπὸ τὸν Κἀντ ἤδη στὴν πρώτη *Κριτικῆ*.³⁷

Ποῖα εἶναι, τότε, ἡ κύρια διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα; Ἡ *ΘΜΗ* ἐπιχειρεῖ τὴν παραγωγήν τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς θέλησης, βάσει τῆς Ἰδέας τῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ ἡ *ΚΠΛ* ἀναλαμβάνει τὴν παραγωγήν μόνον τῆς ἐλευθερίας βάσει τοῦ γεγονότος τῆς ἠθικῆς συνείδησης. Μὲ ἄλλη διατύπωση: Στὴ *ΘΜΗ*, ἡ Ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἀποτελεῖ τὸν γνωστικὸν λόγον (τὴ ratio cogno-

³⁵ Πρὸβλ. *ΘΜΗ*, σ. 447, 453· *ΚΠΛ*, § 6, σ. 52.

³⁶ Πρὸβλ. *ΘΜΗ*, σ. 453· *ΚΠΛ*, § 5, σ. 51-52.

³⁷ Βλ. ἰδίως *ΚΚΛ*, Β 575, 562, 830-831.

scendi) του ήθικου νόμου, ενώ στη δεύτερη *Κριτική*, ο ήθικος νόμος αποτελεί τὸν γνωστικὸ λόγο τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλὰ καὶ στὰ δύο ἔργα, ἡ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὴν πραγματικὴ ἢ ὄντολογικὴ ἀρχὴ (τῆ ratio essendi) τοῦ ήθικου νόμου (ΚΠΛ, 5 σημ.).³⁸

4. Ἠθικὴ καὶ μεταφυσικὴ

Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πτυχὲς τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας συνίσταται, χωρὶς ἀμφιβολία, στὴν πρωτοποριακὴ τῆς σύλληψη τῆς μεταφυσικῆς καὶ εἰδικότερα, μὲ τὴν μεγαλύτερη συντομία, στὴν τροπὴ τῆς θεωρητικῆς μεταφυσικῆς σὲ πρακτικὴ καὶ ήθικὴ. Ἐνῶ ὁ Κάντ ἀρνεῖται ὅτι τὰ μεγάλα θέματα τῆς κλασικῆς μεταφυσικῆς (ὁ Θεός, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως) εἶναι οὐσίαι (ἢ ὑποστάσεις ἢ ὀντότητες), γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτήσουμε ἐγκυρὴ θεωρητικὴ γνώση, δέχεται ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τους ὡς Ἰδεῶν καὶ ρυθμιστικῶν ἀρχῶν ἀλλὰ μόνον ἀπὸ ἀποψη πρακτικὴ (ήθικὴ). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπέρχεται μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος (ἢ τοῦ «παραδείγματος») τοῦ συνόλου τῶν ἐννοιῶν τῆς μεταφυσικῆς. Ἐντελῶς ἐνδεικτικά: Ὁ ήθικος νόμος ἀποκτᾶ ἓνα νέο μεταφυσικοκοσμολογικὸ νόημα· καθίσταται ὁ φυσικὸς νόμος τοῦ πράγματι ἀληθινοῦ κόσμου (τοῦ νοητοῦ), ἐνῶ ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας παραμένει ἀπλῶς ὁ νόμος τῆς φυσικῆς αἰτιότητας καὶ ἀνάγκης. Γιὰ τοῦτο, ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὀφείλει καὶ γιὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἀνήκει!) συγχρόνως σὲ δύο τάξεις ἢ πεδία ἢ ρυθμούς: Ἐφ' ὅσον παραμένει δέσμιος τῶν φυσικῶν ἢ αἰσθητηριακῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιθυμιῶν του, ὑπόκειται στὸν μηχανισμό τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας καὶ ἐντέλει στὴν ἐφήμερη καὶ παροδικὴ τάξη τῆς ὕλης καὶ τῆς φθορᾶς· ἐνῶ, ἐφ' ὅσον πράττει ὄχι ἀπλῶς ὡς αἰσθητηριακό, ἀλλὰ καὶ ὡς ήθικὸ καὶ ἔλλογο ὄν, ἀνήκει στὸ πεδίο τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς αὐτονομίας τοῦ Λόγου· γιὰ

³⁸ Πρὸβλ. H.F. Klemme, στὴν ἔκδοσή του τῆς ΚΠΛ, σ. XXVIII-XXXIII.

τοῦτο ἀκριβῶς μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ ικανοποιεῖ τὴ βαθύτε-
ρη ἢ ὑψιστὴ ἀνθρώπινη ἀνάγκη: τὴν ὑπέρβαση τῶν φυσικῶν
περιορισμῶν καὶ τὴν μετατροπὴ τοῦ πεδίου τῆς ἀνάγκης σὲ
πεδίο τῆς ἐλευθερίας, τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ Λόγου.³⁹

Δ'. Ἐπίδραση καὶ σημασία

Ἡ ἐξέταση τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐπίδρασης τῆς καντιανῆς
ἠθικῆς —καὶ εἰδικότερα τῆς ΚΠΑ— ἀποτελεῖ ἓνα τεράστιο
ζήτημα καὶ ἐκφεύγει προφανῶς τῶν ὁρίων ἑνὸς σύντομου
ἐπιμέτρου. Ἐδῶ θὰ περιοριστῶ νὰ ἀναφέρω, ἐντελῶς ἐνδει-
κτικά, ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τῆς πρόοκληψης καὶ
τῆς ἐπίδρασης τῆς δεύτερης καντιανῆς *Κριτικῆς*.

Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Σίλλερ (Schiller), οἱ ὁποῖες ἔδωσαν
τὴν ἀποφασιστικὴ ὥθηση γιὰ τὴν διαμόρφωση τῶν ιδεῶν
τοῦ αἰσθητικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ κλασικοῦ οὐμανισμοῦ καὶ
τοῦ πρώιμου γερμανικοῦ ρομαντισμοῦ, συνιστοῦν υἱοθέτηση
καὶ συμπλήρωση τῆς καντιανῆς ἠθικῆς: «Γιὰ τὶς ιδέες ἐκεῖ-
νες, πὺ εἶναι οἱ κυρίαρχες στὸ πρακτικὸ μέρος τοῦ καν-
τιανοῦ συστήματος, εἶναι διχασμένοι μόνον οἱ φιλόσοφοι,
ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι, τολμῶ νὰ ἀποδείξω, ὑπῆρξαν ἀνεκάθεν
σύμφωνοι. Ἄς τὶς ἀπελευθερώσει κάποιος ἀπὸ τὴν τεχνικὴ
τους μορφή, καὶ θὰ παρουσιασθοῦν ὡς οἱ παραγραμμένες
ἀξιώσεις τοῦ κοινοῦ Λόγου καὶ ὡς γεγονότα τοῦ ἠθικοῦ
ἐνστίκτου, τὸ ὁποῖο ἔθεσε ἡ σοφὴ φύση ὡς κηδεμόνα στὸν
ἄνθρωπο, μέχρι νὰ τὸν καταστήσει ὄρμιμο ἢ διαυγῆς κατα-
νόηση».⁴⁰

Λέγεται συχνὰ ὅτι οἱ διάδοχοι τοῦ Κὰντ —οἱ «μεγάλοι
στοχαστῆς» καὶ ἰδρυτῆς τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ (Φίχτε
[Fichte], Σέλλινγκ [Schelling] καὶ Χέγκελ [Hegel])— δὲν

³⁹ Πρὸβλ. προπαντὸς ΚΚΔ, § 83, Ἀκαδ. V, σ. 429-434 (μετάφρ. σ. 388-393).

⁴⁰ Fr. Schiller, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen* (Περὶ τῆς αἰσθητικῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου σὲ μὲν σειρά ἐπιστολῶν), ἔκδ. K. Hamburger, Στουτγάρδη 1965, σ. 3-4.

ὑπῆρξαν συνεχιστές ἀλλὰ ἀντίπαλοι τοῦ Κάντ.⁴¹ Τοῦτο εἶναι ἐν μέρει μόνον ἀληθές, καὶ πάντως δὲν ἰσχύει ἐντελῶς γιὰ τὴν ἠθική. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Φίχτε στηρίζεται κυρίως στὴν καντιανὴ ἠθική. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος: «Ἀπὸ τότε ποὺ διάβασα τὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, ζῶ σὲ ἕναν νέο κόσμο».⁴² Καὶ ἀλλοῦ: «Ἀποδέχτηκα μιὰν εὐγενέστερη ἠθική. Ἡ καντιανὴ φιλοσοφία παρέχει σὲ ὁλόκληρο τὸ πνεῦμα μιὰν ἀσύλληπτη ἐξύψωση πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ γήινα πράγματα. [...] Σ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφία θὰ ἀφιερῶσω μερικὰ τουλάχιστον χρόνια τῆς ζωῆς μου».⁴³

Παρ' ὅλη τὴν πολλαπλὴ κριτικὴ του τῆς καντιανῆς ἠθικῆς, ὁ Χέγκελ ἀναγνωρίζει τὶς κεντρικὲς τῆς ἔννοιες ὡς θεμελιώδη ἐπιτεύγματα τῆς σκέψης: «Ἀποτελεῖ ἕναν μεγάλο, ὑψίστης σπουδαιότητος προσδιορισμὸ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ὅτι ὁ Κάντ ἀνήγαγε στὴν αὐτοσυνειδησία ἐκεῖνο ποὺ ἔχει οὐσία γι' αὐτὴν [καὶ] ἰσχύει ὡς νόμος, καθ' ἑαυτό. [...] Ἀποτελεῖ μιὰ μεγάλη πρόοδο νὰ ἔχει τεθεῖ ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ὁ ἔσχατος ἄξονας, περὶ τὸν ὁποῖο στρέφεται ὁ ἄνθρωπος, ἡ τελευταία τούτη κορυφὴ ποὺ δὲν ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τίποτε, ἔτσι ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ μὴν ἀναγνωρίζει τίποτε, καμὴν αὐθεντία, ἐφ' ὅσον στρέφεται ἐναντίον τῆς ἐλευθερίας του».⁴⁴

Ὁ Σοπενχάουερ (Schopenhauer) θεωρεῖ ὡς τὸ «μέγιστο καὶ λαμπρότερο ἐπίτευγμα τοῦ Κάντ στὴν ἠθική» τὴ θεωρία του γιὰ τὴ συνύπαρξη τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, κατὰ τὸν ἴδιο, ἡ θεωρία τοῦ Σέλλινγκ γιὰ τὴν ἐλευθερία (ἢ ὁποῖα ἀπέκτησε στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα νέα φήμη μέσω τοῦ Μ. Χάιντεγκερ [Heidegger]), δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰ παράφραση τῆς καντιανῆς θεωρίας, παρυσιασμένη μὲ πιὸ ζωντανὸ καὶ ἐποπτικὸ τρόπο.⁴⁵

⁴¹ Βλ. K. Vorländer, στὴν ἐκδόσή του τῆς *KPL*, σ. XLII.

⁴² J.G. Fichte, *Sämtliche Werke*, ἐκδ. I.H. Fichte, ἀνατ. Βερολίνο 1965, τ. III/1, σ. 167.

⁴³ Ὁ.π., τ. II/1, σ. 325-326.

⁴⁴ G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Werke in zwanzig Bänden*, Φραγκφούρτη 1969, τ. 20, σ. 367.

⁴⁵ Βλ. Arthur Schopenhauer, *Die beiden Grundprobleme der Ethik*,

Κλείνοντας τη συνοπτική τούτη επισκόπηση, αρκεί να σημειώσουμε ότι όρισμένες από τις κυριότερες ήθικες θεωρίες του είκοστού αιώνα αναγνωρίζουν, ρητώς ή σιωπηρῶς, την καντιανή ήθικη ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια ἢ ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τους: ὁ Ν. Χάρτμαν, ὁ Γιάσπερς (K. Jaspers), ὁ Ἄπελ (K.-O. Apel), ὁ Χάμπερμας (J. Habermas), ὁ Νέηγκελ (T. Nagel), ὁ Ρῶλς (J. Rawls).⁴⁶ Ὁ Χάρτμαν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀξία τῆς καντιανῆς σκέψης εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τοῦ υπερβατολογικοῦ ἰδεαλισμοῦ: «Τὸ μεγαλεῖο τοῦ Κάντ συνίσταται στὸ ὅτι σὲ αὐτὸν ἡ συνέπεια τῶν προβλημάτων εἶναι ἀσυγκρίτως ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴ συνέπεια τοῦ συστήματος». ⁴⁷ Ἡ, ὅπως ἔθεσε τὸ θέμα ὁ Κουτσέρα (F. v. Kutschera): «Ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἀνήκει ἀσφαλῶς στὰ σπουδαιότερα ἠθικὰ ἔργα. Ἄλλὰ τὸ ὑψηλὸ τῆς ἐπίπεδο προκύπτει προπάντων ἀπὸ τὰ προβλήματα πού εἶδε ὁ Κάντ καὶ ἐπεχείρησε νὰ λύσει, ἀπὸ τὶς προθέσεις πού ἐπεδίωξε καὶ ἀπὸ τὴν συστηματικὴ σιδαρότητα τῆς ἀφετηρίας του, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς θεωρίας του». ⁴⁸ Ὁ Π. Τίλλιχ (Tillich) συνόψισε εὐστοχα τὴ σημασία τῆς καντιανῆς σκέψης γιὰ τὴν ἐπαναθεμελίωση τῆς φιλοσοφίας: «Εἶναι ἀτυχές ὅτι ὁ Κάντ ἐρμηνεύεται συχνὰ μόνον ὡς γνωσιολογικὸς ἰδεαλιστὴς καὶ ἠθικὸς φορμαλιστὴς –καὶ συνεπῶς ἀπορρίπτεται. Ὁ Κάντ εἶναι περισσότερο ἀπὸ τοῦτα. Ἡ θεωρία του γιὰ τὶς κα-

Sämtliche Werke, ἐκδ. A. Hübscher, 2η ἐκδ., Wiesbaden 1950, τ. 4, σ. 174, 176. Ὁ ἴδιος ἔγραψε: «Ἐδῶ καὶ εἰκοσιεπτὰ χρόνια, οὐδέποτε ἔπαυσε ἡ καντιανὴ φιλοσοφία νὰ ἀποτελεῖ ἓνα κύριο θέμα τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ στοχασμοῦ μου» (γράμμα του στοὺς ἐκδότες τοῦ Κάντ, Rosenkranz καὶ Schubert, 24.8.1837).

⁴⁶ Βλ. N. Hartmann, *Ethik*, σ. V-VI· K. Jaspers, *Philosophie*, ἰδίως τ. II: «Existenzerhellung», 4η ἐκδ., Βερολίνο-Νέα Ἰόρκη 1973· K.-O. Apel, *Transformation der Philosophie*, Φραγκφούρτη 1973, ἰδίως τ. 2, σ. 358-435· J. Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Φραγκφούρτη 1983· T. Nagel, *The Possibility of Altruism*, Ὁξφόρδη 1970· J. Rawls, *A Theory of Justice*, Ὁξφόρδη 1971.

⁴⁷ Βλ. N. Hartmann, *Ethik*, σ. 650-651.

⁴⁸ Βλ. F. v. Kutschera, *Grundlagen der Ethik*, σ. 334-335.

τηγορίες είναι μια θεωρία της ανθρώπινης περατότητας. Η θεωρία του για την κατηγορική προστακτική είναι μια θεωρία για το απόλυτο στοιχείο μέσα στο βάθος του πρακτικού Λόγου. Η θεωρία του για την τελολογική αρχή στην τέχνη και στην φύση διευρύνει την έννοια του Λόγου πέραν του γνωστικοῦ-τεχνικοῦ της νοήματος πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐκείνου πὸν ἀποκαλέσαμε “ὄντολογικὸς Λόγος”». ⁴⁹

Ε'. Ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοση

Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ κείμενο μὲ βάση τις νεώτερες κριτικὲς ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες παρατίθενται στὴ διβλιογραφία. Συμβουλευθῆκα ἐπίσης ὀρισμένες ἀπὸ τις κυριότερες ξενόγλωσσες μεταφράσεις.⁵⁰ Κυρίως στηρίχθηκα στὴν ἔκδοση τοῦ K. Vorländer καθὼς καὶ στὴν νεώτατη τῶν H.D. Brandt καὶ H.F. Klemme, ἀλλὰ ἔλαβα ὑπ' ὄψιν καὶ τις ἐκδόσεις τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου (τοῦ P. Natorp), τοῦ E. Cassirer καὶ τοῦ W. Weischedel. Ὡς θεμέλιο τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων λαμβάνεται κυρίως ἡ πρώτη πρωτότυπη ἔκδοση (A) τοῦ 1788, στὴν ὁποία εἶχε ἀποδεδειγμένη συμμετοχὴ ὁ Κάντ, πράγμα πὸν δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν δευτέρη ἔκδοση τοῦ 1792 (B).

Στὴ μετάφραση ἐπεδίωξα νὰ συνδυάσω τὴ μέγιστη δυνατὴ ἀκρίβεια καὶ πιστότητα, συγχρόνως ὅμως καὶ τὴν ἀπαιτούμενη φυσικότητα καὶ σαφήνεια, ὥστε νὰ διαβάξεται, κατὰ τὸ δυνατόν, αὐτοτελῶς ὡς νεοελληνικὸ κείμενο.

⁴⁹ Βλ. Paul Tillich, *Systematic Theology*, Σικάγο 1951-63, τ. I, σ. 82. Δὲν περιττεῖ νὰ σημειώσω ὅτι φανερὴ εἶναι, παρ' ὅλη τὴν κριτικὴ ἐναντίον της, ἡ καθοριστικὴ ἐπιρροὴ τῆς καντιανῆς ἠθικῆς—ιδίως τῆς καντιανῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας—ἐπὶ τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Χρήστου Παναγᾶ: *Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἥθους*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1979.

⁵⁰ Ἐλαβα ὑπ' ὄψιν τις ἀκόλουθες ξένες μεταφράσεις: α. *Critique of Practical Reason*, μετάφρ. L.W. Beck, Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο 1956· β. *Critique de la Raison pratique*, ἐπιμ. F. Alquié, Παρίσι 1985· γ. *Critica della Ragion Pratica*, μετάφρ. V. Mathieu, Μιλάνο 1993.

Βέβαια, ακολουθώντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ἄ. Τσοπανάκη, ὁ «μεταφραστὴς δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσει τὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε στὴ μετάφραση. Τὸ κυνήγι καὶ τὸ ζύγισμα τῆς λέξης, τὴν ἰσορροπία τῆς φράσης χωρὶς νὰ προδοθεῖ ὁ συγγραφέας».⁵¹ Μολαταῦτα, θὰ ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ κυριώτερες δυσχέρειες τῆς ἀπόδοσης ὀφείλονται στὴν ἰδιάζουσα σύνταξη, στὸ ὕφος καὶ στὴν ὀρολογία. Ὁ Ἄ. Γιανναρᾶς ἔθεσε σωστὰ τὸ θέμα: «Τὸ μακροπερίοδο ὕφος καὶ ὁ ὑποτεταγμένος λόγος τοῦ Κάντ, γνώρισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ μαρκό, ὅπου ἓνα πλῆθος δευτερεύουσες ἐξηρητημένες προτάσεις δημιουργεῖ στοὺς ἴδιους τοὺς Γερμανοὺς μελετητὲς τεράστια ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μιὰ γλώσσα ἀναλυτικὴ ποὺ δὲν ἀντέχει σὲ τόσο φόρτο καὶ τέτοια περίπλοκη σύνδεση προτάσεων». Ὁ ἴδιος παραθέτει τὴν ἀκόλουθη εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Σμίτ (R. Schmidt): «Ὅποιος παραπονιέται γιὰ τὴ μακροπερίοδη καὶ μὴ εὐσύνοπτη [περίπλοκη] σύνταξη τῶν καντιανῶν περιόδων, ἀνακαλύπτει πολλὰς φορὲς ξαφνικά, ὅτι οἱ περίοδοι αὐτὲς δὲν παρουσιάζονται στὸ πρωτότυπο τόσο δύσκολες καὶ ἀσαφεῖς. Ὁ λόγος βρίσκεται στὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν Κάντ καὶ μὲ συνέπεια τηρούμενη στίξη, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πάντα γραμματικὰ ὀρθὴ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα μας, ὡστόσο διαρθρώνει τὶς προτάσεις του σύμφωνα μ' ἓνα ρυθμὸ σκέψεως γεμάτο νόημα».⁵² Συνειδητὸς σκοπὸς μου ἦταν πάντοτε, παραμένοντας, ὅσο γίνεται, πιστὸς στὸ πνεῦμα τοῦ πρωτοτύπου, νὰ διασώσω στὸν μέγιστο δυνατὸ βαθμὸ τὸν ρυθμὸ αὐτόν, τὸ ὕφος, τὶς ἰδιοτυπίες του.

Τὰ σχόλια περιέχουν: α. κριτικὴ τοῦ κειμένου, δηλαδὴ διαφορετικὲς γραφὲς τῶν πρωτοτύπων ἐκδόσεων καὶ διορθώσεις τῶν ἐκδοτῶν, ἐφ' ὅσον ἔκρινα ὅτι παρουσιάζουν οὐσιαστικὸ καὶ ὄχι μόνον ἀνεπαίσθητο φραστικὸ ἐνδιαφέρον· β. διευκρινίσεις ὄρων καὶ ἐννοιῶν· γ. στοιχειώδη πραγμα-

⁵¹ Βλ. Α. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, μετάφρ. Α.Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 5η ἐκδ. 1990, σ. 9.

⁵² Βλ. ΚΚΑ, τ. Α, Ι, σ. 15.

τολογικά στοιχεία, λ.χ. για τούς φιλοσόφους ή τούς επιστήμονες και τὰ ἔργα τους πού μνημονεύονται στὸ κείμενο· δ. συντομώτατο φιλοσοφικὸ σχολιασμὸ μὲ σύντομες ἐννοιολογικὲς ἢ ἐρμηνευτικὲς διασαφήσεις καὶ συσχετισμούς.⁵³

⁵³ Ἡ παρούσα μετάφραση τῆς ΚΠΛ εἶναι, ὅσο γνωρίζω, ἡ τρίτη πού ἐπιχειρεῖται στὴν γλώσσα μας. Ἐχουν προηγηθεῖ: α. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, μετάφρ. Γ.Δ. Σκούρτζη, Ἀθήνα, χ.χ. Ἡ μετάφραση εἶναι ἑλλιπής, καθὼς δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ πλῆθος λέξεων, φράσεων, προτάσεων κ.τ.λ. β. *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου*, εἰσαγωγή-μετάφραση-παρατηρήσεις Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου, Ἀθήνα 2004.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

- 1724 Ἀπριλίου 22: Γέννηση τοῦ Immanuel Kant στὴν Καινιξβέργη (Königsberg), πρωτεύουσα τῆς Ἀνατ. Πρωσίας. Τέταρτο παιδί τοῦ σαμαρᾶ Johann G. Kant καὶ τῆς Anna Regina, τὸ γένος Reuter.
- 1730-32 Μαθητὴς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.
- 1732-40 Μαθητὴς τοῦ εὐσεβιστικοῦ γυμνασίου Collegium Fridicianum. Ἐκδηλώνει ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν ἀρχαία γραμματεία, ἰδίως τὴ λατινική, καὶ ἀπέχθεια γιὰ τὴν αὐστηρὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή.
- 1737 Θάνατος τῆς μητέρας του.
- 1740-46 Σπουδὲς τῆς φιλοσοφίας, τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς φυσικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καινιξβέργης. Σημαντικὴ ἐπιρροή τοῦ καθηγητῆ του Martin Knutzen, μαθητῆ τοῦ Christian Wolff καὶ ἐκπροσώπου τῆς φιλοσοφίας τῶν Leibniz καὶ Wolff. Ὁ Κάντ κερδίζει τὴ ζωὴ του μὲ ἰδιωτικὰ μαθήματα. Ἀποφασίζει νὰ ἀκολουθήσει πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία.
- 1746 Θάνατος τοῦ πατέρα του.
- 1746-55 Οἰκοδιδάσκαλος στὰ περὶχωρα τῆς Καινιξβέργης.
- 1747 Πρῶτο δημοσίευμα: *Σκέψεις γιὰ τὴν ἀληθὴ ἐκτίμηση τῶν ζωτικῶν δυνάμεων* (*Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*).
- 1755 *Γενικὴ φυσικὴ ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ οὐρανοῦ* (*Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*).
- Ἰούνιος Μάγιστρος (Διδάκτωρ) τῆς Φιλοσοφίας μὲ τὴ διατριβὴ *De igne* (Περὶ τοῦ πυρός).
- Σεπτέμβριος Ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καινιξβέργης μὲ τὴ διατριβὴ *Νέος φωτισμὸς τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς μεταφυσικῆς γνώσης* (*Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*). Διδάσκει φιλοσοφία, μαθηματικά, φυσικὴ, γεωγραφία καὶ θεολογία.
- 1756 Ἀπρίλιος *Φυσικὴ μοναδολογία* (*Monadologia physica*).
- 1762 Ἡ ἐσφαλμένη σοφιστικὴτητα τῶν τεσσάρων συλλογιστικῶν σχημάτων (*Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren*).

- 1762-64 Ὁ Χέρντερ (J.G. Herder) παρακολουθεῖ ὡς φοιτητῆς τὰ μαθήματα τοῦ Κάντ.
- 1763 Ὁ μόνος δυνατὸς ἀποδεικτικὸς λόγος γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ (*Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*).
 Δοκιμὴ νὰ εἰσαχθεῖ ἡ ἔννοια τῶν ἀρνητικῶν μεγεθῶν στὴν φιλοσοφία (*Versuch den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen*).
- 1764 Παρατηρήσεις γιὰ τὸ συναίσθημα τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ (*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*).
 Δοκίμιο γιὰ τὶς ἀσθένειες τῆς κεφαλῆς (*Versuch über die Krankheiten des Kopfes*).
 Τοῦ ἀπονέμεται τὸ δεύτερο βραβεῖο τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἔρνενα περὶ τῆς σαφηνείας τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς (*Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*).
 Ἀποποιεῖται τὴν καθηγεσία στὴν ἔδρα τῆς ποιήσεως.
- 1765 Ὑποδιβλιοθηκάριος στὴ βασιλικὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀνακτόρου τῆς Καινξβέργης.
 Ἀνακοίνωση γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν παραδόσεων τοῦ κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1765-1766 (*Nachricht von der Einrichtung seiner Vorlesungen in dem Winterhalbenjahre 1765-1766*).
- 1766 Ὅνειρα ἐνὸς πνευματιστῆ, ἐρμηνευμένα μὲ ὄνειρα τῆς μεταφυσικῆς (*Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik*).
- 1769-70 Μετάκληση τοῦ Κάντ ὡς τακτικοῦ καθηγητῆ ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Ἐρλάνγκεν καὶ τῆς Ἰένας. Ὁ Κάντ ἀποποιεῖται τὶς θέσεις.
- 1770 Μάρτιος: Ἐκλογή τοῦ Κάντ ὡς τακτικοῦ καθηγητῆ τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καινξβέργης μὲ τὴν ἐναίσιμη διατριβὴ *Περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου* (*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principii*).
- 1772 Παραίτηση ἀπὸ τὴ θέση τοῦ στὴν ἀνακτορικὴ βιβλιοθήκη.
- 1781 Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου.

- 1783 *Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ μεταφυσικὴ.*
- 1784 *Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ιστορίας μὲ πρῶμα κοσμοπολιτικό.
Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: Τί εἶναι Διαφωτισμός;*
- 1785 *Βιβλιοκρισία τῶν Ἰδεῶν τοῦ Χέρντερ.
Θεμελίωση τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν.*
- 1785/86 *Διένεξη μὲ τοὺς Μέντελσον καὶ Γιακόμπι.*
- 1786 *Πρῦτανις τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καϊνξβέργης.
Πιθανὴ ἀρχὴ τῆς ιστορίας τῶν ἀνθρώπων.
Μεταφυσικὲς πρῶτες ἀρχές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης.
Τί σημαίνει προσανατολίζομαι στὴν σκέψη;
Ἐκλέγεται μέλος τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.*
- 1787 *Β' ἔκδοση τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου.*
- 1788 *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου.
Περὶ τῆς χρήσης τελολογικῶν ἀρχῶν στὴν φιλοσοφία.
Ἐπανεκλέγεται πρῦτανις.*
- 1790 *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δύναμης.
Περὶ μιᾶς ἀνακαλύψεως, κατὰ τὴν ὁποία κάθε νέα Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου θὰ γίνεταί, τάχα, περιττὴ λόγω μιᾶς παλαιότερης (ἐναντίον τοῦ Eberhard).
Περὶ τῆς φαντασιοπληξίας καὶ τῶν μέσων ἐναντίον τῆς.*
- 1791 *Ἡ ἀποτυχία ὄλων τῶν φιλοσοφικῶν προσπαθειῶν στὴ Θεοδικία.*
- 1793 *Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Λόγου καὶ μόνον.
Ἀπάνω στὸ κοινὸ ἀπόφθεγμα: Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὸ στὴ θεωρία, ἀλλὰ δὲν ἰσχύει στὴν πράξη.*
- 1794 (μέχρι 1795) *Ἀλληλογραφεῖ μὲ τὸν Σίλλερ.
Τὸ τέλος ὄλων τῶν πραγμάτων.*
- Ἰουλιανὸς Σύγκρουση μὲ τὴν πρωσικὴ λογοκρισία. Μὲ βασιλικὸ διάταγμα ἐπιτιμᾶται ὁ Κάντ γιὰ τὸ ἔργο του *Ἡ θρησκεία*. Συνετὴ ἀλλὰ καὶ ὑπερήφανη ἀπάντησή του.
- 1795 *Πρὸς τὴν αἰώνια εἰρήνη (Zum ewigen Frieden).*
- 1796 *Περὶ ἐνὸς εὐγενοῦς τόνου ποὺ ὑψώθηκε προσφάτως στὴν φιλοσοφία.*
- 1797 *Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Μεταφυσι-*

κὲς ἀρχὲς τῆς θεωρίας τῆς ἀρετῆς ἐκδόθησαν ἔπειτα
μαζὶ ὡς *Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν* (*Metaphysik der Sitten*).

*Περὶ ἐνὸς ὑποτιθέμενου δικαιώματος νὰ ψευδόμαστε ἀπὸ
ἀγάπη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.*

1798 Ἡ διένεξη τῶν Σχολῶν (*Der Streit der Fakultäten*).

Ἀνθρωπολογία ἀπὸ πραγματολογικὴ ἄποψη (*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*).

1800 *Λογικὴ*, ἔκδ. Jasche.

1802 *Φυσικὴ Γεωγραφία*, ἔκδ. Rink.

1803 *Περὶ Παιδαγωγικῆς*, ἔκδ. Rink.

Πρώτη σοβαρὴ ἀσθένεια τοῦ Κάντ.

1804 *Φεβρουαρίου 12 Τελευτὴ τοῦ Κάντ.*

*Ποιὲς εἶναι οἱ πραγματικὲς πρόοδοι ποὺ ἔκαμε ἡ Μετα-
φυσικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λάμπνιτς καὶ τοῦ Βόλφ;
(Welche sind die wirklichen Fortschritte, die die Metaphy-
sik seit Leibnizen's und Wolff's Zeiten gemacht hat?).*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *

Α. Έκδόσεις τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου

- Kritik der praktischen Vernunft*, ἔκδ. K. Vorländer, Λειψία 1906 10η ἔκδ. Ἄμβουργο 1990.
- Kant's gesammelte Schriften*, ἔκδ. Πρωσικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, τ. V, ἔκδ. P. Natorp, Βερολίνο 1908.
- I. Kant's *Werke*, ἔκδ. E. Cassirer, τ. V, ἔκδ. B. Kellermann, Βερολίνο 1914.
- I. Kant, *Werke in sechs Bänden*, ἔκδ. W. Weischedel, τ. 4, Wiesbaden 1956 (ἀνατ.: Kant. *Werke in zwölf Bänden*, Φραγκφούρτη 1968 κ.έ.).
- Kritik der praktischen Vernunft*, ἔκδ. J. Korper, Στουτγάρδη 1961
- Kritik der praktischen Vernunft*, ἔκδ. H. D. Brandt-H. F. Klemme, Ἄμβουργο 2003.

Β. Μελέτες και άρθρα

- Κ. Ἀνδρουλιδάκης, «Τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου στὴν ἠθικὴ τοῦ Kant», *ΕΦΕ*, τ. 7 (1990), σ. 247-262.
- Χ.Π. Περὸς, Ἄπὸ Κάντ εἰς Φίχτε, Ἀθήνα, χ.χ.
- Ἄ. Δεληγιώργη, Ὁ διαμελισμὸς τοῦ Λόγου καὶ ἡ νεωτερικὴ σκέψη. Ἀπὸ τὸν Κάντ στὸν Καστοριάδη, Θεσσαλονίκη 1991.
- Ε.Π. Παπανούτσος, Ἠθικὴ, 3η ἔκδ., Ἀθήνα 1970, σ. 123-212.
- Θ. Πελεγρίνης, «Πῶς εἶναι δυνατὲς οἱ προστακτικὲς;», *Φιλοσοφία* 7 (1977), σ. 468-491.
- Μ. Πολέμης, «Σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἀριστοτελικὴ καὶ καντιανὴ ἠθικὴ», *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου "Ἀριστοτέλης"*, Ἀθήνα 1982, τ. III, σ. 23-30
- Κ. Τσάτσος, «Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ», *ΑΦΘΕ*, 5 (1934), σ. 388-439.
- , «Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 37 (1962).
- Κ. Ψυχοπαίδης, *Τὸ πρόβλημα τῆς θεμελίωσης μιᾶς κριτικῆς τοῦ θεσμικοῦ λόγου καὶ ἡ καντιανὴ διαλεκτικὴ*, Ἀθήνα, χ.χ.
- , *Κριτικὴ φιλοσοφία καὶ λογικὴ τῶν θεσμῶν*, Ἀθήνα 2001.

* Πρόκειται γὰρ ἐκτεταμένη ἐπιλογή διβλιογραφίας (δὲν ἐπιδιώχθηκε ἢ, ἀνεφικτὴ ἀλλωστε, πληρότητα). Καταγράφονται κυρίως μονογραφίες καὶ ἐλάχιστα ἄρθρα.

- H.B. Acton, *Kant's Moral Philosophy*, Λονδίνο 1970.
- M. Albrecht, *Kants Antinomie der praktischen Vernunft*, Hildesheim-Νέα Ύόρκη 1978.
- H.E. Allison, *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and Defense*, New Haven 1983.
- , *Kant's Theory of Freedom*, Καίμπριτζ 1990.
- , *Idealism and Freedom: Essays on Kant's Theoretical and Practical Philosophy*, Καίμπριτζ 1996.
- F. Alquié, *Introduction à la lecture critique de la raison pratique*, Παρίσι 1966.
- , *La morale de Kant*, Παρίσι 1974.
- K. Ameriks, «Kant's Deduction of Freedom and Morality», *Journal of the History of Philosophy* 19 (1981), σ. 53-79.
- , *Kant's Theory of Mind. An Analysis of the Paralogisms of Pure Reason*, Όξφόρδη 1982.
- , *Kant and the Fate of Autonomy*, Καίμπριτζ 2000.
- (έπιμ.), *The Cambridge Companion to German Idealism*, Καίμπριτζ 2000.
- J.E. Atwell, *Ends and Principles in Kant's Moral Thought*, Dordrecht 1986.
- B. Aune, *Kant's Theory of Morals*, Πρίνστον 1979.
- T. Auxter, *Kant's Moral Teleology*, Macon 1982.
- M.W. Baron, *Kantian Ethics almost Without Apology*, Ithaca-Λονδίνο 1995.
- P. Baumanns, *Die Ethik Kants*, Hagen 1981.
- H.-U. Baumgarten-C. Held (έπιμ.), *Systematische Ethik mit Kant*, Φράμ-πουργκ-Μόναχο 2001.
- L.W. Beck, *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*, Σικάγο-Λονδίνο (Ίλλινόις) 2η έκδ. 1966.
- , *Studies in the Philosophy of Kant*, Νέα Ύόρκη 1965.
- (έπιμ.), *Kant Studies Today*, La Salle 1969.
- R.J. Benton, *Kant's Second Critique and the Problem of Transcendental Arguments*, Χάγη 1977.
- R. Bittner-K. Cramer (έπιμ.), *Materialien zu Kants Kritik der praktischen Vernunft*, Φραγκφούρτη 1975.
- R. Bittner, *Moralisches Gebot oder Autonomie*, Φράμπουργκ-Μόναχο 1983.
- C.D. Broad, *Five Types of Ethical Theory*, Λονδίνο 1930.
- J.I.G. Campell, *Kantian Conceptions of Moral Worth*, Πρίνστον 1980.
- B. Carnois, *La cohérence de la doctrine kantienne de la liberté*, Παρίσι 1973.

- E. Cassirer, *Kants Leben und Lehre*, έκδ. T. Berben, 'Αμβούργο 2001 (*Κάντ. Η ζωή και τὸ ἔργο του*, μετάφρ. Σ. Γεωργιωργιάκης, Ἀθήνα 2001).
- H. Cohen, *Kants Begründung der Ethik nebst ihren Anwendungen auf Recht, Religion und Geschichte*, Βερολίνο, 2η έκδ. 1910.
- , *Ethik des reinen Willens*, Βερολίνο, 4η έκδ. 1924.
- J. Collins, *God in Modern Philosophy*, Σικάγο 1959.
- J.G. Cox, *The Will at the Crossroads: A Reconstruction of Kant's Moral Philosophy*, Ουάσιγκτον 1984.
- D. Cummiskey, *Kantian Consequentialism*, Ὁξφόρδη 1996.
- V. Delbos, *La philosophie pratique de Kant*, 1905, 5η έκδ., Παρίσι 1969.
- F. Delekat, *Immanuel Kant. Historisch-kritische Interpretation der Hauptschriften*, Χαϊδελβέργη, 3η έκδ. 1969.
- G. Deleuze, *La philosophie critique de Kant. Doctrine des facultés*, Παρίσι 1963 (*Η κριτική φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Η θεωρία των ικανοτήτων*, μετάφρ. Έ. Περιοδικούρη, Ἀθήνα 2001).
- C. Dierksmeier, *Das Noumenon Religion. Eine Untersuchung zur Stellung der Religion im System der praktischen Philosophie Kants*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1998.
- A. Donagan, *The Theory of Morality*, Σικάγο 1977.
- K. Düsing, «Das Problem des höchsten Gutes in Kants praktischer Philosophie», *Kant-Studien* 62 (1971), σ. 5-42.
- , *Subjektivität und Freiheit*, Στουτγάρδη 2002.
- A.R.C. Duncan, *Practical Reason and Morality: A Study of Immanuel Kant's Foundation of Morals*, Ἐδιμβούργο 1954.
- J. Ebbinghaus, *Gesammelte Aufsätze, Vorträge und Reden*, Darmstadt 1968.
- , «Die Formeln des kategorischen Imperativs und die Ableitung inhaltlich bestimmter Pflichten» στο: G. Prauss (1973), σ. 274-291.
- A. Fabris-L. Baccelli (ἐπιμ.), *A partire da Kant: L'eredità della "Critica della ragion pratica"*, Μιλάνο 1989.
- M. Fleischer, *Schopenhauer als Kritiker der Kantischen Ethik. Eine kritische Dokumentation*, Würzburg 2003.
- E. Förster, *Kant's Transcendental Deductions. The Three "Critiques" and the "Opus Postumum"*, Stanford 1989.
- M. Forschner, *Gesetz und Freiheit. Zum Problem der Autonomie bei I. Kant*, Μόναχο-Σάλτσμπουργκ 1974.
- J. Freudiger, *Kants Begründung der praktischen Philosophie: Systematische Stellung, Methode und Argumentationsstruktur der "GMS"*, Βέρονη κ.ά. 1993.

- H.F. Fulda-J. Stolzenberg, *Architektur und System in der Philosophie Kants*, Ἀμβούργο 2001 (E. Förster, «Das All der Wesen», σ. 106-127).
- D. Gauthier, *Practical Reasoning*, Οξφόρδη 1963.
- R. Geisler, *Kants moralischer Gottesbeweis im protestantischen Positivismus*, Γοτίγγη 1992.
- V. Gerhardt-F. Kaulbach, *Kant*, Darmstadt 1979.
- V. Gerhardt, *Immanuel Kant. Vernunft und Leben*, Στουτγάρδη 2002.
- A. Gewirth, *Reason and Morality*, Σικάγο 1978.
- M. Gregor, *Practical Philosophy: Immanuel Kant*, Καίμπριτζ 1996.
- N. Grimaldi, «Révolution dans la révolution», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 79 (1974), σ. 499-515.
- D. Guevara, *Kant's Theory of Moral Motivation*, Boulder 2000.
- A. Gunkel, *Spontaneität und moralische Autonomie. Kants Philosophie der Freiheit*, Βέρονη 1989.
- P. Guyer (έπιμ.), *The Cambridge Companion to Kant*, Καίμπριτζ 1992.
- , *Kant and the Experience of Freedom*, Καίμπριτζ 1993.
- , *Kant on Freedom, Law and Happiness*, Καίμπριτζ 2000.
- N. Hartmann, *Ethik*, Βερολίνο, 4η έκδ. 1962.
- H. Heimsoeth, *Studien zur Philosophie Kants*, τ. I, Βόννη, 2η έκδ. 1971, τ. II, Βόννη 1970.
- H. Heimsoeth-D. Henrich-G. Tonelli, *Studien zu Kants philosophischer Entwicklung*, Hildesheim 1967.
- D. Henrich, «Der Begriff der sittlichen Einsicht und Kants Lehre vom Faktum der Vernunft», στό: G. Prauss (1973), σ. 223-254.
- , «Die Deduktion des Sittengesetzes», στό: A. Schwan (έπιμ.), *Denken im Schatten des Nihilismus*, Darmstadt 1975, σ. 55-115.
- , «Ethik der Autonomie», τοῦ ἰδίου, *Selbstverhältnisse*, Στουτγάρδη 1982, σ. 6-56.
- B. Hermann, *The Practice of Moral Judgment*, Καίμπριτζ, 2η έκδ. 1996
- Th.E. Hill, Jr., *Autonomy and Self-Respect*, Καίμπριτζ 1991.
- , *Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory*, Ithaca (Νέα Υόρκη) 1992.
- , *Respect, Pluralism and Justice. Kantian Perspectives*, Ὁξφόρδη 2000.
- O. Höffe, «Kants kategorischer Imperativ als Kriterium der Sittlichkeit», στό: O. Höffe (1979), σ. 84-119.
- , *Ethik und Politik. Grundmodelle und -probleme der praktischen Philosophie*, Φραγκφούρτη 1979.
- , *Immanuel Kant*, Μόναχο, 5η έκδ. 2000.

- , *Introduction à la philosophie pratique de Kant*, Albeuve 1985.
- , *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten: Ein kooperativer Kommentar*. V. Klostermann, Φραγκφούρτη 1989.
- (έπιμ.), *Immanuel Kant: Kritik der praktischen Vernunft*, Βερολίνο 2002.
- K.H. Ilting, «Der naturalistische Fehlschluß bei Kant», στο: M. Riedel (1972), σ. 113 –130.
- G. Irritz, *Kant-Handbuch. Leben und Werk*, Στουτγάρδη-Βαϊμάρη 2002.
- F. Kaulbach, *Immanuel Kant*, Βερολίνο 2η έκδ. 1982.
- , *Das Prinzip Handlung in der Philosophie Kants*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1978.
- S.J. Kerstein, *Kant's Search for the Supreme Principle of Morality*, Καίμπριτζ 2002.
- S. Klausen, *Kants Ethik und ihre Kritiker*, Όσλο 1954.
- H.-D. Klein, «Formale und materiale Prinzipien in Kants Ethik», *Kant-Studien* 60 (1969), σ. 183-197.
- H.F. Klemme-M. Kuehn (έπιμ.), *Immanuel Kant*, τ. II: *Practical Philosophy*, Aldershot 1999.
- H.F. Klemme-B. Ludwig-M. Pauen-W. Stark (έπιμ.), *Aufklärung und Interpretation. Studien zu Kants Philosophie und ihrem Umkreis*, Würzburg 1999.
- H. Köhl, *Kants Gesinnungsethik*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1990.
- P. König, *Autonomie und Autokratie: Über Kants Metaphysik der Sitten*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1994.
- S. Körner, *Kant*, Harmondsworth 1955.
- , «Kant's Conception of Freedom», *Proceedings of the British Academy* 53 (1967), σ. 193-217.
- (έπιμ.), *Practical Reason*, Όξφόρδη 1974.
- D. Koch-K. Bort (έπιμ.), *Kategorien und Kategorizität*, Würzburg 1990.
- K. Konhardt, *Die Einheit der Vernunft. Zum Verhältnis von theoretischer und praktischer Vernunft in der Philosophie Immanuel Kants*, Königstein 1979.
- C.M. Korsgaard, *Creating the Kingdom of Ends*, Καίμπριτζ 1996.
- , *The Sources of Normativity*, Καίμπριτζ 1996.
- G. Krüger, *Philosophie und Moral in der Kantischen Kritik*, Τυβίγγη, 2η έκδ. 1967.
- F.v. Kutschera, *Grundlagen der Ethik*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη, 2η έκδ. 1999.
- M. Kuehn, *Kant. A Biography*, Καίμπριτζ 2001.

- A. Landau (έπιμ.), *Rezenionen zur Kantischen Philosophie 1781-1787*, Bebra 1991.
- S. Landucci, *La "Critica della ragion pratica" di Kant. Introduzione alla lettura*, Ρώμη 1993.
- G. Lehmann, *Beiträge zur Geschichte und Interpretation der Philosophie Kants*, Βερολίνο 1969.
- G. Löhner, *Menschliche Würde. Wissenschaftliche Geltung und metaphorische Grenze der praktischen Philosophie Kants*, Φράμπουργκ-Μόναχο 1995.
- J.B. Lotz (έπιμ.), *Kant und die Scholastik heute*, Pullach-Μόναχο 1955.
- M.B. Lourden, *Kant's impure Ethics*, Όξφόρδη 2000.
- M.H. McCarthy, «Kant's Rejection of the Argument of Groundwork III», *Kant-Studien* 73 (1982), σ. 169-190.
- G. MacDonald-T. McWalter (έπιμ.), *Kant and his Influence*, Bristol 1990.
- A. Messer, *Kants Ethik*, Λειψία 1904.
- , *Kommentar zu Kants ethischen und religionsphilosophischen Hauptschriften*, Λειψία 1929.
- B. Milz, *Der gesuchte Widerspruch. Die Antinomie in Kants Kritik der praktischen Vernunft*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2002.
- J. Moreau, *Le Dieu des philosophes (Leibniz, Kant et nous)*, Παρίσι 1969.
- G.F. Munzel, *Kant's Conception of Moral Character: The "Critical Link" of Morality, Anthropology and Reflective Judgment*, Σικάγο-Λονδίνο 1999.
- T. Nagel, *The Possibility of Altruism*, Όξφόρδη 1970.
- , *The View from Nowhere*, Όξφόρδη 1986 (Η θέα από τὸ πουθενά, μετάφρ. Χ. Σταμέλος, έπιμ. Στ. Βριδιδάκης, Ἀθήνα 2000).
- Neue hefte für philosophie* (περ.), *Kants Ethik heute* (τχ. 22), Γοτίγγη 1983.
- O. O'Neill, *Acting on Principle: An Essay in Kantian Ethics*, Νέα Υόρκη 1975.
- , *Constructions of Reason: Explorations of Kant's practical Philosophy*, Καίμπριτζ 1989.
- S. Neiman, *The Unity of Reason. Rereading Kant*, Όξφόρδη 1994.
- H. Oberer-G. Seel (έπιμ.), *Kant: Analysen-Probleme-Kritik*, Würzburg 1988.
- M. Oberhausen (έπιμ.), *Vernunftkritik und Aufklärung. Studien zur Philosophie Kants und seines Jahrhunderts*, Στουτγάρδη 2001.
- W. Oelmüller (έπιμ.), *Transzendentalphilosophische Normenbegründungen*, Paderborn 1978.
- B. Ortwein, *Kants problematische Freiheitslehre*, Βόννη 1983.
- B. den Ouden-M. Moen (έπιμ.), *New Essays on Kant*, Νέα Υόρκη 1986.

- H.J. Paton, *The Categorical Imperative. A Study in Kant's Moral Philosophy*, Λονδίνο 1947.
- G. Patzig, *Ethik ohne Metaphysik*, Γοτίγγη 1971.
- Th.N. Pelegrinis, *Kant's Conception of the Categorical Imperative and the Will*, Λονδίνο 1980.
- A. Philonenko, *L'Œuvre de Kant*, Παρίσι 4η έκδ. 1989.
- , *Études kantiennees*, Παρίσι 1982.
- G. Prauss (έπιμ.), *Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Κολωνία 1973.
- , *Kant über Freiheit als Autonomie*, Φραγκφούρτη 1983.
- , *Handlungstheorie und Transzendentalphilosophie*, Φραγκφούρτη 1986.
- J. Rawls, *A Theory of Justice*, 'Οξφόρδη 1972 (Θεωρία της δικαιοσύνης, έπιμ. Κ. Παπαγεωργίου-Α. Τάκης, 'Αθήνα 2001).
- , *Lectures on the History of Moral Philosophy*, Καίμπριτζ, 2000.
- K. Reich, «Kant und die Ethik der Griechen», *Gesammelte Schriften*, 'Αμβούργο 2001
- M. Riedel (έπιμ.), *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*, Φράμπουργκ 1972-74.
- K. Rosenkranz, *Geschichte der Kantschen Philosophie*, έκδ. S. Dietzsch, Βερολίνο 1987.
- D. Ross, *The Right and the Good*, 'Οξφόρδη 1930.
- V. Rossvaer, *Kant's Moral Philosophy: An Interpretation of the Categorical Imperative*, 'Οσλο-Bergen 1979.
- A.M. Roviello, *L'institution kantienne de la liberté*, Βρυξέλλες 1984.
- G. Sala, *Kant und die Frage nach Gott. Gottesbeweise und Gottesbeweiskritik in den Schriften Kants*, Βερολίνο-Νέα 'Υόρκη 1990.
- E. Sandermann, *Die Moral der Vernunft. Transzendente Handlungs- und Legitimationstheorie in der Philosophie Kants*, Φράμπουργκ-Μόναχο 1989.
- M. Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik, Gesammelte Werke*, τ. 2, Βέρνη 1966.
- P.A. Schilpp, *Kant's Pre-Critical Ethics*, Evanston, 2η έκδ. 1960.
- H. Schmalenbach, *Kants Religion*, Βερολίνο 1929.
- H. Schmitz, *Was wollte Kant?*, Βόννη 1989.
- J. Schmucker, *Die Ursprünge der Ethik Kants in seinen vorkritischen Schriften*, Meisenheim 1963.

- D. Schönecker, *Kant: Grundlegung III*, Φράμπουργκ-Μόναχο 1999.
- D. Schonecker-Th. Zwenger, *Kant verstehen – Understanding Kant. Über die Interpretation philosophischer Texte*, Darmstadt 2001.
- G. Schönrich-Y. Kato (έπιμ.), *Kant in der Diskussion der Moderne*, Φραγκφούρτη 1996.
- C. Schwaiger, *Kategorische und andere Imperative. Zur Entwicklung von Kants praktischer Philosophie bis 1785*, Στουτγάρδη 1999.
- A. Schweitzer, *Die Religionsphilosophie Kant's*, Φράμπουργκ 1899 (άναν. Hildesheim 1974).
- J.C. Scott, *Kant on the Moral Life. An Exposition of Kant's Grundlegung*, London 1924.
- R. Scruton, *Kant*, Όξφόρδη 1982.
- N. Sherman, *Making a Necessity of Virtue. Aristotle and Kant on Virtue*, Καίμπριτζ 1997.
- H. Sidgwick, *The Methods of Ethics*, Λονδίνο, 7η έκδ. 1907.
- J.R. Silber, «The Metaphysical Importance of the Highest Good as the Canon of Pure Reason in Kant's Philosophy», *University of Texas Studies in Literature and Language*, 1 (1959), σ. 234-244.
- , «The Context of Kant's Ethical Thought», *Philosophical Quarterly* 9 (1959), σ. 193-207, 309-318.
- , «Kant's Conception of the Highest Good as Immanent and Transcendent», *Philosophical Review* 68 (1959), σ. 469-492.
- , «The Copernican Revolution in Ethics: The Good Reexamined», *Kant-Studien* 51 (1959-60), σ. 85-101.
- , «The Importance of the Highest Good in Kant's Ethics», *Ethics* 73 (1963), σ. 179-197.
- , «Procedural Formalism in Kant's Ethics», *Review of Metaphysics* 28 (1974), σ. 197-236.
- , «The Moral Good and the Natural Good in Kant's Ethics», *Review of Metaphysics* 36 (1982), σ. 397-437.
- S. Smilansky, *Free Will and Illusion*, Όξφόρδη 2000.
- C. Stange, *Die Ethik Kants. Zur Einführung in die Kritik der praktischen Vernunft*, Λειψία 1920.
- K. Steigleder, *Kants Moralphilosophie. Die Selbstbezüglichkeit reiner praktischer Vernunft*, Στουτγάρδη-Βαϊμάρη 2002.
- P. Stratton-Lake, *Kant, Duty and Moral Worth*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000.
- R.J. Sullivan, *Immanuel Kant's Moral Theory*, Καίμπριτζ 1989.
- M. Timmons (έπιμ.), *Kant's Metaphysics of Morals. Interpretative Essays*, Όξφόρδη 2002.

- R.L. Velkley, *Freedom and the End of Reason. On the Moral Foundation of Kant's Critical Philosophy*, Σικάγο 1989.
- J. Vialatoux, *La morale de Kant*, Παρίσι, 5η έκδ. 1968.
- H.J. de Vleeschauwer, *La déduction transcendentale dans l'œuvre de Kant*, τ. III, 'Αμβέρσα-Παρίσι 1937 (άναν. Νέα Ύόρκη 1976).
- K. Vorländer, *Kant, Schiller, Goethe*, Λειψία, 2η έκδ. 1923.
- H. Wagner, *Kritische Philosophie. Systematische und historische Abhandlungen*, έκδ. K. Barthlein-W. Flasch, Würzburg 1980.
- W.H. Walsh, *Kant's Criticism of Metaphysics*, Έδιμβούργο 1975.
- K. Ward, *The Development of Kant's Views on Ethics*, Νέα Ύόρκη-Όξφόρδη 1972.
- E. Weil, *Problèmes kantians*, Παρίσι 2η έκδ. 1970.
- A. Wellmer, *Ethik und Dialog. Elemente des moralischen Urteils bei Kant und in der Diskursethik*, Φραγκφούρτη 1986.
- U.J. Wenzel, *Anthroponomie. Kants Archäologie der Autonomie*, Βερολίνο 1992.
- V.S. Wike, *Kant on Happiness in Ethics*, Albany (Νέα Ύόρκη) 1994.
- M. Willascheck, *Praktische Vernunft. Handlungstheorie und Moralbegründung bei Kant*, Στουτγάρδη-Βαϊμάρη 1992.
- T.C. Williams, *The Concept of the Categorical Imperative. A Study of the Place of the Categorical Imperative in Kant's Ethical Theory*, Όξφόρδη 1968.
- R. Wimmer, *Universalisierung in der Ethik. Analyse, Kritik und Rekonstruktion ethischer Rationalitätsansprüche*, Φραγκφούρτη 1980.
- , *Kants kritische Religionsphilosophie*, Βερολίνο-Νέα Ύόρκη 1990.
- A. Winter, *Der andere Kant. Zur philosophischen Theologie I. Kants*, Hildesheim 2001.
- R.P. Wolff (έπιμ.), *Kant. A Collection of Critical Essays*, Νέα Ύόρκη 1967.
- A.W. Wood, *Kant's Moral Religion*, Ithaca-Νέα Ύόρκη-Λονδίνο 1970.
- , *Kant's Rational Theology*, Ithaca-Νέα Ύόρκη-Λονδίνο 1978.
- , *Kant's Ethical Thought*, Καίμπριτζ 1999.
- M. Wundt, *Kant als Metaphysiker*, Στουτγάρδη 1924 (άναν. Hildesheim 1984).
- Y. Yovel, *Kant and the Philosophy of History*, Πρίνστον 1980.
- (έπιμ.), *Kant's Practical Philosophy Reconsidered*, Dordrecht-Βοστώνη κ.ά. 1989.